

શ્રીમન્ મહારાજ સયાજીરાવ ગ્રંથમાલાનો ઉપોદ્ધાત.

વડોદરાના શ્રીમન્ મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડ સેનાખાસબેલ સમરોર બહાદુર ઇ. સ. ૧૮૮૨ માં અમદાવાદ પધાર્યા હતા તે પ્રસંગે તેમણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને રૂ. ૫,૦૦૦ બક્ષિસ કર્યા; માટે સોસાયટીએ તેમને ચોતાના મુરખી (પેટ્રન) ઠરાવ્યાછે, અને તે રકમ તેમના નામથી જૂદી રાખી તેનું બાજ તેમને નામે ગ્રંથો રચાવવામાં, ગ્રંથો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં, અને ઉત્તેજન દાખલ ગ્રંથો ખરીદ કરવામાં વાપરવાનો ઠરાવ કર્યો છે. તે પ્રમાણે આજ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો શ્રીમન્ મહારાજ સયાજીરાવ ગ્રંથ-માલા તરીકે છપાવવામાં આવ્યા છે.

૧. ગ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ.
૨. વિધવાવચન અનાચાર.
૩. હિંદનાં મહારાણી અને તેમનું કુટુંબ.
૪. બાલણસુત ઉદ્ધવકવિદૃત રામાયણ.
૫. કૌતવ્ય.
૬. બર્નિયરનો પ્રવાસ.

અમદાવાદ

તા. ૧ જાન્યુઆરી ૧૮૯૮.

પ્રસ્તાવના.

આર્યપ્રજા, મધ્યકાળના ઐતલે પૌરાણિક કાળના વહેમ ચક્રમાં પડી સાર-થી તેણે હિંદુસ્તાનની જહાર પગ નૂકવો બંધ કર્યો છે, તો પછી સંસ્કૃતમાં અથવા પ્રાકૃતમાં પ્રવાસનાં પુસ્તકો જ ક્યાંથી હોય? પ્રવાસ અને ઇતિહાસનાં પુસ્તકો હિંદુસ્તાનની હાલ જોવાતી કોઈ પણ ભાષામાં લખાયેલાં નથી. પ્રવાસ લખવા, એ પશ્ચિમ તરફના લોકોની પદ્ધતિ છે, અને યથાર્થ પ્રવાસના પુસ્તકમાંથી ઘણું જાણવાનું મળે છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ ઉપર આવાં પ્રવાસ પુસ્તકોએ ઘણું અજવાળું પાડ્યું છે. જુદા ધર્મ ચાલે તો હતો તે કાળમાં ચીન દેશના જે મુસાફરો હિંદુસ્તાનમાં યાત્રાએ આવ્યા હતા. એ મુસાફરોનાં લખેલાં પુસ્તક ઉપરથી હિંદુસ્તાનના તે કાળના ઇતિહાસની ઘણી ખાખત અજવાળામાં આવી છે. પ્રાચીન નગરો, દેશની સ્થિતિ, લોકોની રહેણી કરણો અને જુદાં જુદાં રાજ્યોના રાજાઓ, તેમની રાજ્યનીતિ વગેરે ઘણી અગત્યની ખાખતો તેમનાં પ્રવાસ પુસ્તકોપરથી મળી આવી છે. ગ્રીસના પ્રતિનિધિઓએ પણ હિંદુસ્તાન સંબંધી હેવાલ લખેલા છે. વળી મોગલોના કાળમાં પણ યુરોપના ઘણા મુસાફરો હિંદુસ્તાનમાં આવી ગયા હતા, અને તેમણે પોતાની મુસાફરીનાં પુસ્તકો લખેલાં છે. સને ૧૬૫૬ માં આ પ્રવાસનો લખનાર બર્નિયર જે ફ્રાન્સ દેશનો વૈદ્ય-ડાકતર-હતો, તે પણ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો અને તેણે લખેલું પુસ્તક તેજ આ પુસ્તક છે. બર્નિયરના હેવાલ ઐતલે જધા ખરા કહેવાય છે કે, જેના ઉપર ઇતિહાસની ખરી હકીકતનું તોલન થાય છે. આ પુસ્તક જ્યારથી મારા વાંચવામાં આવ્યું ત્યારથી જ એના ભાષાન્તર સખધી સંકલ્પ થયો હતો અને શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની શુભ નેમથી આજે તે ફલિભૂત થયો છે. રા. બ. લાલસંકર ઉમિયાશકરને મેં આ પુસ્તકના ભાષાન્તર સંબંધી વાત કરી કે તુરતજ તેમણે પુસ્તકની તુલના કરી અને તેનું ભાષાન્તર કરવા માટે મને સોસાયટી મારફતે ફરમાવ્યું. દેશકાળને અનુસરીને હાલ સોસાયટી ને પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરે છે તે, સ્વાતીના મેઘ મારફક શુજરાતી વાંચનારાઓને મૌક્તિક રૂપ યર્ધ પડે છે. જીવનચરિત્રો, પ્રવાસો અને રાસમાળા જેવાં અમુલ્ય અને મોઢાં પુસ્તકો થોડી કિમ્મતે પ્રસિદ્ધ કરી તે માર્ગે સોસાયટીના આશયને સફળ કરવામાં વ્યવસ્થાપક કમિટિનો શ્રમ સ્પતિપાત્ર છે.

આ પુસ્તકના આપાન્તરમાં જે સદજ છૂટ લીધેલી છે અને સોસાયટીની સચના પણ તેજ પ્રકારની હોવાથી આપાન્તર વાંચવા યોગ્ય થયું હશે એમ મારી ખાતરી છે. અક્ષરે અક્ષર કે વાક્યે વાક્યને ન અનુસરતાં મૂળ કથાના મનમાંથી કેવા વિચારને ઉદ્દેશીને લખાણ લખાયેલું છે તે ઉપરજ દષ્ટિ રાખી જમ અને તેમ. સદેક્ષી બાબમાં આપાતર કરવામાં આવેલું છે. વિદ્વાનો એવી જ સેક્ષીને પસંદ કરે છે અને તેજ સચનાનુસાર જે સર્વજ છૂટથી આપાતર કરવાની રીત રાખી લખાણ કરેલું છે.

લી૦

મણિલાલ છપ્પારામ બટ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય. . પાત્રું

મહાન મોગલના રાજ્યમાં થયેલા છેલ્લા બડનો ઇતિહાસ ...	૧-૮૫
મુખ્ય મુખ્ય બનાવો. ...	૮૬-૧૫૦
હિંદ સબધી ...	૧૫૧-૧૮૨
દિલ્લી અને આગ્રા. ...	૧૮૨-૨૩૦
મુર્તિપૂજક હિંદુઓ. ...	૨૩૦-૨૬૭
હિંદુ સ્વર્ગ કાશ્મિર ...	૨૬૮-૩૨૦

બર્નિયરનો પ્રવાસ.

પ્રકરણ ૧ લું.

મહાન મોગલના રાજ્યમાં થયેલા
છેલ્લા બંડનો ઇતિહાસ.

હુનિયાં જોવાની ઇચ્છાએ હું પાલેસ્તાન અને ઇજિપ્ત ગયો, એટલે
સાંથી પણ આગળ જવાને માટે મને ઇચ્છા થઈ. રાતા સમુદ્રને એક છે-
ડેથી ખીજા છેડા સુધી જોવાનો મનસુખો થતાં ત્રણ વર્ષ રહ્યા પછી મેં
ઇજિપ્તનું પાટનગર કેરો છોડ્યું. કેરોથી કાફલો ચાલે તેમ ચાલતાં બ્વિસ
કલાકે સ્વેચ્છ ગયો અને સાંથી એક નાના મજવામાં બેઠો. મજવો કિનારે
કિનારે ચાલતો હતો તેથી, મક્કાથી અરબી મજલ દૂર આવેલા જોડા બ-
દરે આવતાં સત્તર દિવસ થયા. શુલામ ન હોય તેવા કોઈ પણ ક્રિશ્ચિયનથી
એ કહેવાતી મહમદની પવિત્ર જૂમિ ઉપર પગ મૂકાતો નથી તેમ છતાં, મારી
ધારણાથી વિરુદ્ધ અને લાલ સમુદ્રના બેગે મને વચન આપ્યું હતું તેથી
હલકું મારે સાં ઉતરવું પડ્યું. જોડામાં પાંચ આઠવાડિયાં રહ્યા પછી એક નાના
વહાણમાં ચઢી અરેબિયાઈલિફને કિનારે થઈ પદર દિવસમાં હું બાબલમાં-
ડળની સામુદ્રધુની પાસે આવેલા મોખા બદરે ઉતર્યો. હબસીઓની રાજ્ય-
ધાની અથવા ઇથિયોપીઆના રાજ્યના મુખ્ય નગર ગોંડર જતાં મસોવા
અને આર્કિકોના ટાપુજોતા જવું એવો મારો વિચાર હતો; પણ એટલામાં તો
મને એવા સમાચાર મળ્યા કે, રાજ્યમાતાના કાવતરાંને લીધે, ગોવેથી જો-
સુસ પાદરીને સાથે લઈને આવનાર પોર્ચુગીઝોની કતલ થઈ કિંવા તેમને
દેશપાર કરવામાં આવ્યા તે દિવસથી કેથોલિક લોકને સાં ઉતરવું એ સલા-
મતી ભરેલું નથી. વળી એમ પણ સાંભળવામાં આવ્યું કે થોડા વખતપર
એક દુર્ભાગ્ય ખ્રિસ્તી સાધુને એ રાજ્યમાં પેસવાનો પ્રયત્ન કરવા માટે

સુઆકીન આગળ ગરદન મારવામાં આવ્યો હતો. આર્મિનીયન અથવા શ્રીકનો વેશ લઈ તો જોખમ યોડુ ખેડતુ પડે એમ મને વિચાર થયો. વળી મારા મનમાં એમ પણ આવ્યું કે પાદશાહને હું કામનો જણાઉં તો તે મને જમીન આપે અને સુનામો ખરીદીને તે ખેડાવી રાકાય, એમ કરતાં કદાપિ પેના શ્રીક વેદનો વેશ ધારણ કરનાર સાધુને પરણવાની ફરજ પડી હતી તેમ મને પણ પરણવાની ફરજ પાડવામાં આવે તો તો પત્ની એ દેશ છોડીને જવાની રજા મને નહિ.

મોગલવંશ.

આ અને હવે પછી જણાવીશ તે બધા વિચારથી મેં ગોંડર જવાનો વિચાર માડી વાળ્યો, અને એક વહાણ હિંદુસ્તાન જતું હતું તેમાં બેઠો. નામનમાડણની સામુદ્રધુની પસાર કરી બાવીસ દિવસ મહાન મોગલના રાજ્યમાં આવેલા સુરત બધે આવી હતી. હું હવે હિંદુસ્તાનના સુરત શહેરમાં આવ્યો. અહીં આવતા મને ખબર પડી કે પાદશાહનું નામ શાહજહાન છે, અને વચાવની પ્રમાણે જોતા તે જહાંગીરનો પુત્ર અને મહાન અકબર પાદશાહનો પૌત્ર છે. અકબરના પિતા દુર્ભાગ્ય અને તેના પૂર્વજો સુધીનું પેદીનામું જોતા શાહજહાન, તેમજ તેને જોને સામાન્ય રીતે પણ જૂનથી ટેમરલેન કહેવામાં આવે છે તેનાથી દમ્મો પુરૂષ હતો. વિજય અને પ્રસન્નમથી પ્રસિદ્ધ થયેલા એ તેમજ તેનું, મોગલ નામથી વિખ્યાત તાતાર ભો-કડપર તે વખતે રાજ્યકર્તા રાજની પુત્રી સાથે પરણ્યો હતો. તે તેને સગી થતી હતી એ લોકમાં નામપરથીજ દાવના હિંદના રાજ્યકર્તાઓ પણ મોગલ નામથી ઓળખાય છે. આ ઉપરથી એમ ન ધારતું કે ભરોસાની અને માનમર્નમાંની જગ્યાઓ કે સૈન્યમાં મોદા હોદ્દા મોગલોને આપવામાં આવે છે એવી જગ્યાઓ તો સમજાવથી મર્વેને આપવામાં આવે છે. પરદેશીઓમાં હરાની આરમો અને તું લોક છે અને તેમને પણ સારા હોદ્દા મળે છે. યુદ્ધ-પના કિશિયનો જોમને ફોરગીઓ કહેવામાં આવે છે તેમનાથી, અને હિંદુસ્તાનના વતની નેઓ સરીરે કાંઈક સામગ્રી છે તેમનાથી મિત્ર એટલે અગે માર અને ધર્મે મુસ્લમાન હોય તે માણસ મોગલમાં ખપી જાય છે.

વળી સુરતમાં મને એવી ખબર પડી કે સીનેર વાની ઉમ્મરે પડે. પેના શાહજહાન પદશાહને ચાર શાહજહાન અને બે શાહજહાન છે, અને

કેટલાંક વર્ષ થયા પાદશાહે ચારે શાહજહાંઓને પોતાના રાજ્યના મોટા રાજ્ય વિભાગોના સુમા બનાવેલા છે બાર માસથી પાદશાહ એવા રોગથી પીડાતો હતો કે જેનું માફુ પરિણામ આવવાની ધારતી રાખવામાં આવતી હતી પાદશાહના મદવાડથી શાહજહાંઓને રાજ્ય લોભ લાગ્યો, અને દરેક રાજ્યને હાથ કરી લેવા તરફ નજર કરવા લાગ્યા આથી માહોમાહ લડાઈ જાગી અને તે પાંચ વર્ષ સુધી ચાલી

આ લડાઈની કેટલીક ખીનાઓ મે જાતે જોઈ છે જેનું હું આ ગ્રંથમા વર્ણન કરવાનો ચત્ત કરીશ રાજ્યના મોટા રાજ્યધાનીનગરો આગ્રા અને દિલ્હી જે સુરતથી ધણે દૂર છે, ત્યાં જતા રસ્તામા લૂટારાઓથી અને સાત અડવાડિયા જેટલી લાખી મુસાફરીથી થયેલા ખરચને લીધે હું તગીમા આવી પડ્યો હતો આથી મારે મોગલને ત્યાં ચાકરી રહેવું પડ્યું અને તેથી હું તેમના આઠ વર્ષ જેટલા લાંબા સસર્ગમા આવ્યો. દિલ્હી આવતા મોગલના વૈધ તરિકે જે કંઈ પગાર મળે તે લેવાને હું લલચાયો, અને સદ્માગ્યે થોડા જ વખતમા દાનેશમદ ખાન નામના આખા એશિયાખંડમા સર્વ શ્રેષ્ઠ ગણાતા વિદ્વાન પાસેથી પશુ કેટલોક પગાર મેળવવા પામ્યો. આ દાનેશમદ ખાન પહેલા 'બક્ષી' એટલે ઘોડારનો અધિપતિ હતો અને હાલ તે મોગલના રાજ્યમા સહથી વધારે સત્તાવાળો અને પ્રસિદ્ધ ઉમરાવ છે.

શાહજહાંનના વડા દીકરાનું નામ દારા, ખીજાનું નામ સુલતાન મુઝા, ત્રીજાનું નામ ઔરંગઝેમ, અને ચોથા અથવા નાનાનું નામ મુરાદબક્ષ છે તેની બે શાહજહાંઓમા મોટીનું નામ બેગમ સાહેબ, અને નાનીનું નામ રોશનઆરા બેગમ એટલે ઉત્તેજીતમનની શાહજહાં એવું છે

રાજ્યકર્તાના કુટુંબના માણસોને આવા નામ આપવાનો હિંદુસ્તાનમાં ચાલ છે ઈજિપ્તના બેડોળ પથ્થરના ટગવાઓ કરતા જેની કચર દુનિયાંની ચમત્કારી વસ્તુઓમાં ગણાવાને વધારે યોગ્ય છે એવી શાહજહાં પાદશાહની અતિ રૂપાળી બેગમનું નામ તાજમહેલ એટલે જનાનાનો તાજ એવું છે વળી જહાંગીર પાદશાહની બેગમ જેણે તેને મધપાનમા અને વિધવમા ગુમ થયેલા જોઈ કેટલાંક વર્ષ સુધી રાજ્ય લગામ હાથમા રાખી હતી તેનું નામ નૂરેમહેલ અને પાછળથી નૂરજહાંન એટલે દુનિયાનું નૂર એવું હતું

યુરોપની માફક જગ્યાઓ અને રાજ્યાધિકારપરથી નીકળતા ખિતા-

ખોને બદલે મોટા માણસોને આર્વા નામ આપવામાં આવે છે તેનું કારણ એમ છે કે, હિંદુસ્તાનમાં તમામ જમીન પાદશાહની પોતાની ગણાય છે. આને લીધે અત્રે ‘અલ્દઝમ’ ‘માકિંવીસેટ’ અને ‘હમીસ’ વગેરે બેદ ઉદ્ભવતા નથી. પાદશાહ પોતાના અધિકારીઓને વર્ણસનના અને બક્ષીસના રૂપમાં જમીન આપે છે; જે વધારવાનું, ઘટાડવાનું, અને વખને પાછી લઈ લેવાનું તેની મુનસફી અને ખરજીકપર આધાર રાખે છે. રાજ્યના ઉમરાવો પણ આવાજ ખિતાબોથી ઓળખાય છે. કોઈ રાજ અંદાજ ખાન, કોઈ સેફ શેખખાન, કોઈ બાઈ અંદાજખાન, કોઈ ધાનખાન અને કોઈ ઘનેશખાન ખાન એવા નામોથી ઓળખાય છે, અને આ નામોના અર્થ અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે થાય છે. ગાજવીજપર અંકુશ રાખનાર, મેનાધાનક, વજ્ર ફેંકનાર, નિમકહસાલ વિદ્વાન, અને પ્રવીણ વગેરે.

દારા શિકોહ—દારામાં સારા ગુણની ખોટ ન હતી. તે વાતચિતમાં વિનયશીલ, હાજરમવાખીમાં ચતુર, સમ્ય, અને ધણો ઉદાર છે, પણ પોતાને માટે બહુ હથો મન ધરાવે છે. તે એમ ધારે છે કે ‘મનોજગથી હું ગમે તે કાર્ય કરવાને શક્તિમાન છું અને ખીજે કોઈ માણસ એવો નથી કે જેની સલાહથી મને કાયદો થાય.’ જે તેને સલાહ આપવા આવતા તે-મને તે તુચ્છકારી કારતો અને તેને લીધે એના અંતરંગ મિત્રોને પણ એના ભાઈઓનાં ગ્રામ કાવનશં એની આગળ ઉઘાડાં પાડનાં અટકાવ્યા હતા. તે સહેજમાં ગુસ્સે થઈ જાય છે. ગુસ્સે થતાં તે ઉમરાવોને ધમકી આપે, ગાળો ભાંડે અને અપમાન પણ કરી નાંખે એવો છે પરંતુ સદ્ભાવે તેનો ગુસ્સો ક્ષણિક છે. જન્મથી મુમક્ષમાન જન્મેલો તે, તે ધર્મનાં ફરમાનો પ્રમાણે ચાલતો હતો; અને જાહેર રીતે તે ધર્મપર આસ્થા બતાવવા છતાં હિંદુની સાથે હિંદુ, અને ક્રિશ્ચિયનની સાથે ક્રિશ્ચિયન ધર્મ રહેતો હતો. મોટાં વર્ણસનવાળા કેટલાક હિંદુ પંડિતો હમેશાં તેની પાસે રહેતા, અને એવું કહેવાય છે કે, શહેરશાહતને અનુકૂલ મત તેણે તેમની પામેથી પ્રદણ કર્યા હતા. આના સમયમાં આગળ હિંદુઓના ધર્મ વિષયપર લખનાં હું વધારે વિસ્તાર કરીશ. ‘બુદ્ધી’ નામના પાટ્ટીની સચનાઓ તેણે લક્ષ રાખી સાંભળી હતી અને તેની મસના અને ચોખ્ખતાપર તેને કેટલોક વિશ્વાસ આવ્યો હતો, એમ છતાં વળી કેટલાક એમ કહે છે કે તે તદ્દન નાસ્તિક હતો અને બધાં

ડાળ માત્ર કૌતુક, અને ગમતની ખાતર રાખતો હતો. કેટલાક એમ પણ કહે છે કે રાજ્યકીય કારણોને લીધે તે વારા ફરતી ક્રિશ્ચિયન અને હિંદુ બનતો હતો. એમ કહેવાય છે કે આમ હિંદુ અને ખ્રિસ્તી ધર્મનાં ડાળ ધાલવામાં તેની હંડી ઈચ્છા એવી હતી કે, તેના તોપખાનામાં જે ખ્રિસ્તી લોક હતા તેમના પેટમાં પેશી જવું; અને હિંદુ ધર્મના ઢાંગથી દિલ્હીના ખંડિયા હિંદુ સરદારો અથવા રાજાઓની પ્રીતિ સંપાદન કરવી. આવા ધર્મ ધાલુ ડાળથી જો બંનેની પ્રીતિ મેળવેલી હોય તો વખત આવતાં તેઓ મદદ કરે. આમ એક અથવા બીજા ધર્મનું ડાળ ધાલવાથી તે પોતાની સુક્રિયાઓમાં પાર પડી શક્યો નહિ એટલું જ નહિ પણ છેવટ માર્યો ગયો. ઔરંગઝેબે તેને કાફીર એટલે ધર્મદ્રોહી અને ધર્મરહિત તથા મૂર્તિપૂજક થઈ ગયાને બદલે જ ગરદન મરાવ્યો હતો એમ આગળ કહેવાશે.

સુલતાન સુઝા—મહાનુ મોંગલનો બીજો શાહનદો સુલતાન સુઝા ધણું ખરાં લક્ષણોમાં દારાને મળતો હતો; પરંતુ દારાના કરતાં તે વધારે ડાલો અને દૃઢ વિચારનો માણસ હતો. સામાન્ય ચાલ ચલકત અને બોલવા ચાલવામાં પણ તે દારાથી ચઢીઆતો હતો. કાવતરાં કરવામાં તે જોઇએ તેવો ચતુર હતો એટલું જ નહિ, પણ મોટા મોટા ઉમરાવો અને ખાસ કરીને જશવતસિંહ જેવા બળિષ્ઠ રાજાઓને તે છૂપાં ઈનામો આપી હાથ કરી લેવામાં ધણો કુશળ હતો. આટલા ગુણ છતાં મોજશોખમાં તે લીન થઈ જતો. બ્યારે તે સખ્યાબધ રામજનીઓના ટોળામાં બેસતો સારે નાચ રંગ, ગાનતાન અને મઘપાનમાં રાતોની રાતો અને દહાડાના દહાડા કાઢી નાંખતો હતો. હોરમાં હોય સારે માનિતા માણસોને નવાજ નાંખતો અને ધુન પ્રમાણે નોકર ચાકરના પગારોમા વધારો ઘટાડો કરતો. સ્વાર્થસાધક કાઈ પણ ખેશી તેને આવા વિષયવર્તનથી વારતો નહિ. આમ રંગતાનમાં દહાડા જતાં તેના પ્રાંતનો—બગાળાનો રાજ્ય કાર્યભાર મંદ પડ્યો અને પ્રજાની તેના ઉપરની પ્રીતિ દહાડે દહાડે ઘટી ગઈ.

પિતા અને ભાઈઓ તુર્ક લોકોના ધર્મ પાળતા તેમ છતાં આ શાહનદો પોતે ઈરાની ધર્મ પાળે છે એમ જણાવતો. મુસલમાની ધર્મના ધણા અવાંતર બેદ છે, અને તેને લીધે જ ‘ગુલીસ્તાન’ ના કર્તા ‘શોખસાદી’ એ લખ્યું છે કે—‘હું ડારનીચ પીઈ છુ, દેખીતો ધર્મરહિત છું છતાં હું બહો-

તોર જનથી ઓળખાઈ છું.’ આ બધી જાતોમાંની માત્ર એ જ મુખ્ય છે, અને બંને પક્ષકારો એક ખીજના કટા દુરમન છે. આમાંની એક જાત તુર્ક લોકની છે તેને ઇસ્લામીઓ ‘ઓમમાન’ને અનુસરનારા કહે છે. તેમના માનવા પ્રમાણે ‘ઓમમાન’ કુરાનના અર્થ સમજનાર અને ધર્મની તકરારોનું સમાધાન કરનાર મોટા ‘કાલીફ’ અથવા સ્વતંત્ર ધર્મોપદેશ મહમદનો પિયર અને યોગ્ય વારસ હતો. ખીજી જાત પર્સિયન લોકની છે, અને તુર્ક લોક તેમને ‘શીયાઝ સફ્ઝીઝ અને અલીમદાન એટલે બેદવાબા ધર્મદ્રોહી અને અલીના પક્ષકારો’ કહે છે, કારણ કે તેઓ એમ માને છે કે, આગળ કહ્યા પ્રમાણે મહમદની પછી વારસો અને ધર્મગ્રંથની સત્તા હવે તેના જમાઈ અલીનો જ હક હતો.

મુસલમાન મુઝાએ પોતે પર્સિયન ધર્મ માને છે એમ જણાવ્યું એટલે સામાન્ય રીતે એમ જ સિદ્ધ થયું કે તેણે રાજ્યક્રીય કારણે લીધે આમ કરેલું છે. શાહજહાન પાદશાહના દરબારમાં તે વેળાએ મોટા મોટા અધિકારપર એજ ધર્મના લોક હતા, અને કામકાજમાં તેમની વગસગ પણ સારી હતી આથી મુસલમાન મુઝા એમ ધારતો હતો કે ‘વખત આવતાં તેઓ મને કામ આવશે અને સારી મદદ કરશે’

ઐરંગઝેબ—ત્રીજો ભાઈ, ઐરંગઝેબ દારાના જેવી પ્રશસ્ય મહત્તા અને ધ્યાન ખેંચે તેવા ઘટમનો તો ન હતો પરંતુ તેના કરતાં સમીન વિચારનો, અને એકનિષ્ઠાથી તથા અકલ હોગિયારીથી ચેતાની નોકરી ઉઠાવે એવા વિશ્વાસ નોકરો ચૂટી કાઢવાની ચતુરાર્થવાળો હતો. જે માથુસોની પ્રીતિ જળવવાની અને વધારવાની જરૂર હોય તેવા માથુમોને જ તે વિચારપૂર્વક પણ છૂટા હાથે બેટા આપતો. તે અતડા, નટખટ, અને મઢા ડોળી હતો. શાહજહાનની હજુરમાં હોય ત્યારે તેનામાં જે ભક્તિનો અંશ નહોતો તે ભક્તિ દેખાડવા તે પ્રયત્ન કરતો અને સાંસારિક મુખ્યમંત્રને માટે ધિક્કાર બતાવતો. આમ છતાં અદર મેલે ભવિષ્યમાં બંને પદ ચઢવાના માર્ગ તૈયાર કરી ચૂકતો. બ્યારે તેને દક્ષિણની સુબેદારી મળી ત્યારે પણ તેણે બધાને એવું કહ્યું હતું કે, ‘મને રાજ્યની જોખમદારી અને ખટપટ મમતી નથી મારી અંતરની ઈચ્છા એવી છે કે જાણે હું આ બાકીની છટ્ટી અંદાહની બંદગી કરવામાં અને ફકીરીમાં સુખ સસારની હાલુતાનો ભાગ

કરવાની મને રજા મળે તો હું આ સુબેદારીથી વધારે ખુશ થાજી જાતે મારા મનની હમેદ પહોંચી એમ માનું.' તે આમ કહેતો હતો. છતાં તેની આખી છાંછી નિષ્ફળ ન જાય તેવાં કાવતરાં કરવામાં ગઈ. તે એવી હાંધિયારીથી કામ લે તો કે દારા વગર દરબારના સફળા માણસો તેની વર્તણૂકનું વેલન કરવામાં ભૂલ ખાતા. શાહજહાન પાદશાહે એકવાર ઔરંગઝેબને માટે જિયા વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા હતા, અને તેમ થયું ત્યારથી દારૂને હોનાર પર એટલી અદેખાઈ આવી કે તે પોતાના મિત્રમુદળમાં તેને પ્રગેયવો. દારા કહેતો કે, 'મારા બધા બાઇઓમાં મને માત્ર એકજ બાઇપર શક છે, અને તે પીળે કોઈ નહિ પણ પેલો નિમાઝી એટલે મર્મીધ અને હમેશાં નિમાઝ પઢનાર ઔરંગઝેબ છે. એની મને નિરંતર ધારતી રહે છે,

સુરાદખ્શ.—શાહજહાનનો સહયો નાતો છુત્ર સુરાદખ્શ, વિચારોમાં અને વિવાદમાં તેના ત્રણ બાઇઓથી ઉતરતો હતો, કેવી રીતે એજ મારવી, એજ એના સતતના વિચાર હતા, અને શિકાર તથા ખાણના લાક્ષમાં તેના ધણે કાળ જતો. એ ઉદાર અને સખ્ય હતો પણ એવો મર્વ રાખતો કે 'મારે કંઈ ખાનગી છેજ નહિ.' છૂપા કાતલરાને ધિક્કારી તે એમ કહેતો કે 'હું તો માત્ર મારી સમશેર અને જાહુબળ ઉપરજ વિશ્વાસ રાખું છું.' ખરેખર તે હિંમતવાન હતો, અને જો તેની હિંમત જરા ડહાપણને રસ્તે દોરવાઈ હોત તો, આપણે આગળ જોઈશું તે પ્રમાણે તે તેના ત્રણ બાઇએ કરતાં ચઢીઆતો નીકળ્યો હોત, એટલુંજ નહિ પણ હિંદુસ્તાનનો ખિનતકરારી ધણી-પાદશાહ યઈ પડ્યો હોત એમાં શક નથી.

વઠી શાહજહાની બેગમ સાહેબ.—શાહજહાનની વઠી શાહજહાની 'બેગમ માહેબ' ધણી ખૂબસુરત, ચાલાક બુદ્ધિની અને જ્ઞાપને ધણીજ વહાલી હતી. આપનો દીકરી ઉપર એટલો બધો સ્વાર હતો કે જો જ્ઞાનવામાં આવે નહિ અને તેની સલતા તેણે મુશ્કાને એટલે કાયદાના પડિતોને માથે નાંખેલી હતી. તેમના મત પ્રમાણે પોતે વાવેલા વૃક્ષનાં ફળ ઉતારવાના હાકની પાદશાહને ના કહેવી એ ગેરબાજબી હતું. શાહજહાન આ પોતાના વહાલા બાળક ઉપર અનહદ વિશ્વાસ રાખતો. બેગમ સાહેબ પિતાની સલામતીની તપાસ રાખતી હતી, અને તે પણ એટલી બધી કાળજીથી કે, તેની હાજરીમાં તૈયાર ન થયો હોય તેવો જોરાક ખાદશાહના સાણામાં આવતો

નહિ. આથી દરબારમાં તેની સત્તા હદ ઉપરાંત હતી. પાદશાહની તબિયત એવ
હમેશાં સાચવવી હોય અને અગત્યનાં રાજ્યકીય કામોપર એની સત્તા હોય
એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈજ નથી. પોતાને મળતા ભારે સા-
લીઆણામાંથી તેમજ પોતાની સત્તામાં સોંપેલાં હજારો રાજ્યકીય કામોમાં
લાગવગ મેળવવા માટે ચારે તરફથી જે હમણ બેટો આવતી તેમાંથી બે-
ગમ સાહેબે અદગક પૈસા એકઠો કર્યો હતો. ઘરા તેના કાર્યમાં ફતેહમંદ
હતરતો, આખાદ થતો અને પાદશાહની તેના પરમીતિ ચાલુ રહેતી તેનું એજ
કારણ હતું કે બેગમ સાહેબ, તેના કામમાં તથા દિતમાં નિશ્ચલતાથી ભાગ
લેતી અને ઉધાડી રીતે 'ઘરાના પક્ષને હું ઉત્તેજન આપું છું' એમ જણા-
વતી. બેગમ સાહેબની કૃપાને વધારવા ઘરા નિરતર લક્ષ રાખતો અને
કહેવાય છે કે, 'જ્યારે તે પાદશાહ યશે ત્યારે તેને પરજીવાની તુરત રજા
આપશે' એવું તેણે બેગમ સાહેબને વચન આપ્યું છે. આ વચન લક્ષમાં
લેવા બેગ તો એટલાજ માટે છે કે હિંદુસ્તાનમાં શાહજાદી અથવા રાજ-
કુંવરી પરણે એ જવલ્લેજ બને છે. કાંઈ પણ માણસ પાદશાહી કુટુંબ સાથે
સંબંધ કરવાને યોગ્ય ગણાતો નથી, અને કવચિત એવી પણ ધાસ્તી રાખ-
વામાં આવે છે કે શાહજાદીને પરજીનાર વખતે સત્તાવાળો યઈ રાજ્યભોબી
થાય તો રાજ્ય ગાદી ખીજના હાથમાં જાય.

બેગમ સાહેબના ગ્રેમ સંબંધી બે વાતો અત્રે લખતાં આશા રાખું છું
કે વાંચકો, હું આ વાર્તાનો વિષય આપું છું એવો શક તો નહિજ આણે. હું
લખું છું તે ઐતિહાસિક છે અને હિંદુસ્તાનના રીત રિવાજનો પૂર્ણ હેવાલ
આપવો એ મારો ખાસ હેતુ છે. એશિયામાં ચારીનાં માઠાં પરિણામ આવે
છે તેવાં યુરોપમાં આવતાં નથી. ફ્રાન્સમાં તે હસારત જેવાં ગણાઈ સહજ
બૂઝી જવાય છે, પરંતુ દુનિયાના આ ભાગમાં તો એવા યોગાજ દાખલા મળી
આવે છે કે જેનાં પરિણામમાં મહા ભયાનક અને દુઃખદ જનાવો બન્યાન હોય.

બેગમ સાહેબ મહેલમાં ઝોઝલમાં રહેતી અને ખીજ સ્ત્રિયોની માફક
તેના ઉપર પણ જાપતો રહેતો. છતાં એમ કહેવાય છે કે, તે એક ઉચી પદ-
વીના નહિ પરંતુ છેલ્લ પ્રજાની સુલાકાત લેતી હતી. પહેલાંથી રીસે ભરાયલી
જનાનાની હુડિયોથી તેની આ વર્તાણુક છૂપી રહે એ અશક્ય હતું. આ વાત શાહ-
જાદાના જાણવામાં આવતાં અત્યાનક અને કવખતે તેના ઝોરડામાં જવાનો

તેણે નિશ્ચય કર્યો એક દિવસ તે લા ગયો અને તેના આગમનની ખબર બેગમ સાહેબને એટલી મધી માંડી અને ઓર્ચિટી મળી કે, યારને હુપાડવાને વિચાર કરવાનો પણ તેને વખતે મળ્યો નહિ બચબીત થયેનો યાર ઉતાવળમાં પાણીઉંઘાની ખાલી દેવમાં સતાર્ધ ગયો પાદશાહના મુખપર ક્રોધ કે આશ્ચર્યનું ચિન્હ જણાયું નહિ, એટલું જ નહિ પણ તે હમેશની માફક તેની સાથે ધરગતુ બાબતપર વાતચિત કરવા બેઠો વાત પૂરી થતા તેણે બેગમ સાહેબને કહ્યું કે ‘ તારા અગર મેલ ચઢેલો છે માટે ફરી સ્નાન કર ’ પછી પાદશાહે બોળઓ પાસે પેલી દેઘ તળે અગ્નિ સળગાવરાવ્યો અને બધા સૂધી બોળઓએ તે માથુસ મરી ગયો છે એમ જણાવ્યું નહિ લા સૂધી તે બહાર ગયો નહિ

કેટલોક કાળ ગયા પછી બેગમ સાહેબ બીજાની સાથે પ્રેમમાં પડી અને તેનો પણ શોકજનક અત આબો નઝરખાન નામના એક પરિચયને તેણે પોતાના ખાસ સામાનના ભડારી તરીકે પસંદ કર્યો હતો આ માથુસ ઉમરાવ, ખૂમસુરત અને માનસિક ગુણોને માટે પ્રખ્યાત હતો, તેની સાથે જુસ્સાદાર, રાજ્યસૈન્ય અને દરબારનો માનીતો હતો ઔરંગઝેમને મામે શાઈસ્તખાન તેને બહુ જ વખાણતો અને એકવાર તો જર દરબારમાં તેણે એવી દરબારત મૂકી હતી કે, ‘ આ પરિચય ઉમરાવ બેગમ સાહેબનો ખાઈદ થવાને પૂર્ણ થોડું છે ’ શાહજહાને એ દરબારતને હશી કાઢી હતી આ સર્વપ્રિય ઉમરાવ અને શાહજહા વચ્ચેના અયોગ્ય સબધની શાહજહાનને ધણી કાળની શકા હતી એટલે તેનો રસ્તો કાઢવાને પણ તેણે ઝાઝો વિચાર કર્યો નહિ એક વાર દરબારમાં તેણે આ ઉમરાવને હસતે મોઢે પાન આપ્યું અને રિવાજ પ્રમાણે તે તરતજ ખાઈ ગયો નામરવેન નામના વેલાના પાંદડાં, શખનાનો ચૂનો અને કાચો તથા કેટલોક મસાનો નાખી પાન બનાવમાં આવે છે પાનથી હોઠ રાતા થાય છે અને મુખનો ઉચ્છવાસ પણ સુગંધીગર થાય છે એદુર્લાખ્ય માથુસે એમ તો નહોતું જ જાણ્યું કે, હસતા પાદશાહે તેને હજાહજ ઝેર આપ્યું જે બિવિધમાં થનાર સુખના સ્વપ્ન જોતો જોતો તે રમ લઈ દરબારમાંથી ઉડી પોતાની પાતખીમાં બેઠો, પરંતુ પાદશાહે આપેલું ઝેર એટલું તો જલદ હતું કે ઘેર પહોંચતા પહેલા જ તે મરણ પામ્યો

શાહજહાદી રોશનઆરા—શાહજહાનની નાની દીકરી ‘રોશનઆરા બેગમ’ તેની મોટી બહેન નેટલી રૂપાણી અને સમજી ન હતી છતાં મો-છકી અને ચંચળ હતી. તે ઔરંગઝેબના પક્ષમાં બળી ગઈ હતી, અને બેગમ સાહેબ તથા ઘરાપરની ઈર્ષ્યાને છુપાવતી નહતી. બહેર કામમાં થોડો ભાગ ભેટી હોવાથી તેણે જાઓ પૈમો એકઠો કર્યો નહતો. તે મમે તેવી પણ જનાનામાં રહેનાર અને સુકિતગાજ હતી. જમસોની મારફત તે ઔરંગઝેબને વારંવાર અવશ્યની ખબરો પહોંચાડતી હતી.

બંધુઓમાં રાજ્યલોભ—લડાઈ પહેલાં કેટલાંક વર્ષથી, શાહજહાન, શાહજહાનના ઉપદ્રવી સ્વભાવે ગુન્જવાઈ ગયો હતો. ચારે બાઈ પરજોલા અને મોટા હતા છતાં તેમનામાં એક ખીજ પ્રત્યે બંધુભાવ રહ્યો નહતો. દરેક એક ખીજને માટે ધિક્કાર ધરાવતા હતા. રાજ્યગાદી માટે તેમણે પોતાના અભિયોગ ચાલ્યું કર્યો હતો અને દરબારમાં પણ ભેદ પડ્યો હતો. શાહજહાનને પોતાની છાંદગીનો ભય લાગ્યો અને ભવિષ્યમાં આવી પડે તેવી આપત્તિમાં મુંઝાઈ ગયો. બાલિયરનો કિલ્લો જે શત્રુથી અજન્ય અને ન ચઢી શકાય તેવા ડુંગરપર આવેલો છે તથા જેમાં પૂર્વે ધણીવાર રાજ્ય વસીઓને પૂરવામાં આવતા હતા તેમાં શાહજહાનને પણ ધણી ખુશીથી પોતાના પુત્રોને કેદ કર્યા હોત, પરંતુ તેણે વિચાર કર્યો કે ‘બાહ હવે હાથથી ગઈ છે.’ શાહજહાનને તેવો વિચાર થયો ત્યારે તેઓ ધણી બળવાન થઈ પડ્યા હતા. પાદશાહને નિરંતર એવો ભય રહેતો હતો કે તેઓ કદાચ લડાઈ કરીને પોતાના રાજ્યલોભને માર્ગ આપશે કિંવા સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપશે અથવા રાજ્યધાની નગરમાં જ થમાલ મચાવી તેને એક મોટી લડાઈની રંગ-ભૂમિ બનાવશે. ઉપર પોતાના ઉપર ઘેરાઈ રહેલા દુષ્ખનાવાળાનો નાશ કરવાને માટે શાહજહાનને તેમને દૂરના પ્રાંતોમાં સુઆગીરી આપવાનો ફરાવ કર્યો. સુલતાન સુઝને બંગાલની, ઔરંગઝેબને દક્ષિણની અને મુરાદને ગુજરાતની સુઆગીરી આપી. ઘરા મોટો હતો તેથી તેને કાબૂર અને મુલતાનનો સુખો બનાવ્યો. સુલતાન સુઝ, ઔરંગઝેબ અને મુરાદના તરતજ પોત-પોતાના પ્રાંતોપર ચાલ્યા ગયા. આ પ્રમાણે તેમનો રાજ્યલોભ શાંત થયો અને પ્રાંતોમાં જઈ તેઓ સ્વનેત્ર રાજની માફક વર્તવા લાગ્યા. મહેસૂલને પોતાના ઉપયોગમાં લેવા ઉપરાંત બહારનો દમામ અને દેરામાં બહોળા રાખવાને બદલે લશ્કરની સંખ્યામાં બરત્તી કરી, ઘરા તિલકકુમાર દોવાથી અને

શાહજહાનના પછી ગાદીએ આવવાની આશાથી દિલ્હી છોડી સુથાગીરીપર ગયો નહિ. શાહજહાન તેની આશાને ઉત્તેજન આપતો. રાજ્યકીય હુકમે કાઢવાની અને દરબારમાં પોતાથી ઉતરતી નાની ગાદીએ બેસવાની તેને પરવાનગી હતી. દરબાર બેઠાં જાય એક જ વખતે બે પાદશાહ રાજ્ય કરતા હોય તેવું લાગતું. આમ છતાં શાહજહાનના મનમાં કપટ હતું એમ માનવાને કારણુ છે. તે દારાનાં પ્રેમ અને માન બંધાવવાનું પરિયોજન રાખતો, પણ ખરા અંતઃકરણથી તેને ચહાતો નહિ. જદ્દ પાદશાહ સતત પોતાને ઝેર દેવાયાની ચિંતામાં રહેતો અને એમ પણ કહેવાતું કે છૂપી રીતે તે ઔરંગઝેબ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવતો હતો. શાહજહાનને ઔરંગઝેબની રાજ્ય ચલાવવાની બુદ્ધિ માટે હંમેશાં મત હતો.

આગળ લખવામાં આવનારો ઇતિહાસ સમજવાને માટે શાહજહાન અને તેના શાહજહાનના આટલો જ્ઞાતિ પૂરતો છે, એમ હું ધારું છું. રાજ્યને માટે થયેલી ધાંધલમાં રમાનારી કપટબાજીમાં મુખ્ય ભાવ બજવનાર તેની બે શાહજહાનનાં જ્ઞાતિ પછી મૂકી દેવા જોઈએ નહતું. હિંદુસ્તાન અને ફાર્સનાં પાલમાં આવા મોટા બનાવો સ્ત્રી જાતની વગસગથી બને છે. લોક આ બાબત જાણતા નથી, અને ધાંધલના કારણુને નિંદે છે અને તેના સંબંધે મોટા ગપાટામાં મન મનાવે છે.

આ લડાઈ ઉઠ્યા પહેલાંના વખતમાં વઝીર અમીર જમાલ અને ગોવળકાંડાના રાજા સબંધે ઔરંગઝેબને દક્ષિણમાં કેમ કામ લેવું પડ્યું તે લખતાં મારો ઇતિહાસ વધારે રસિક થવાની આશા છે. વળી એ જ્ઞાતિ વાચવાથી હિંદુસ્તાનનો શાહજહાન પછી ધનાર પાદશાહ અને આ ઇતિહાસનો નાયક ઔરંગઝેબ કેવો હતો તથા તેની બુદ્ધિ અને રીતભાત કેવાં હતાં તે પણ વાચકના જાણવામાં આવશે. અમીર જમાલે શાહજહાનના ત્રીજા પુત્ર ઔરંગઝેબની સત્તા અને સર્વોપરિતાનો પાયો કેવી રીતે નાંખ્યો તે તરફ હવે આપણે જોઈશું.

અમીર જમાલ—ઔરંગઝેબ બ્યારે દક્ષિણનો સુબો હતો ત્યારે, ઇરાનમાં જન્મેલા અને હિંદુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા અમીર જમાલને ગોવળકાંડાના રાજાએ પોતાનો વઝીર બનાવ્યો હતો. અમીર હંમેશાં મુળનો ન હતો પણ તેની બુદ્ધિ સર્વોત્તમ હતી. તે એક બાહોશ લડવૈયો અને કામ-કાજમાં ધણો જ નિપુણ માણસ હતો. તેની પાસે ધણો પૈસો હતો.

પણ તે તેણે કંઈ એક ધનાઢય રાજ્યના વઝીર થઈને પ્રાપ્ત કરેલો ન હતો એ પૈસો તેને દુનિયાના ધણા દેશો સાથેના વેપારમાંથી અને પારકે નામે પોતે રાખેલી હીરાની ખાણોમાંથી મળ્યો હતો આ હીરાની ખાણોપર નિરતર કામ કરાવામાં આવતું કાચગા ભરીને જ હીરા મળવાનો રીવાજ પડ્યો હતો તેની રાજ્યગ્રીય વગસમ પણ ઝોછી ન હતી તે રાજ્યના લશ્કરનો ઉપરી હતો, તેમ પોતાને ખરચે તેણે ઘણું લશ્કર રાખ્યું હતું તેના ખાનગી લશ્કરમાં ફ્રેંચ અને ક્રિશ્ચિયનોથી બનેલું એક સારૂ તોપખાનું હતું ઘણાં ટકાઉપર હુમલો કરવાનું બહાનું મળતાં એક પુરાતન મંદિર લૂટી તેણે અડળક પૈસો આપ્યો હતો એ પણ ત્રિસરી જુલુ જોઈતું નથી વઝીર અમીર જમાલે આ પ્રમાણે પોતાની દોલત વધારી દઈ પોતાના ધનસબંધી માર્ગ મોકળા કર્યા હતા

વઝીરને ગોવગઢાડનો રાજા પોતાથી દૂર કરવાને કે મારી નાખવાને માટે લાગ શોધતો હતો સ્વાભાવિક રીતે તેને અમીરપર ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ હતી રાજા તેને પોતાની વિધેય પ્રજા તરીકે નહિ પણ એક બચકર શત્રુરૂપે જોતો હતો, છતાં તે બધું તેણે પોતાના મનમાં રાખ્યું હતું કારણ કે અમીરના માથુસો તેની હજુરમાં હમેશ હાજર રહેતા હતા રજમાતા વૃદ્ધ છતાં ધણી રૂપાળી હતી અને રાજાને કોઈ તરફથી એવા રમાચાર મળ્યા હતા કે વઝીરને તેની સાથે સારૂ છે આથી રાજાના અરનો હૃદય વૃદ્ધિગત થયો અને હવાડી રીતે તેણે પોતાના બળવાન ગુન્હેગરને શિક્ષા કરવાનું નક્કી કર્યું

અમીર આ વખતે કર્ણાટકમાં હતો, પરંતુ દરમિયરમાં મોગી મોગી જ ગોપર તેણે પોતાના અને પોતાની સ્ત્રીના મગાવવા તથા મિત્રોને રાખેના હતા તેથી રાજાની ઈતરાજની વાત તેને મહેજ જાણવામાં આવી અમીર મહા ઉસ્તાદ માણસ હતો તેણે પહેલું પગલું એ બંધું કે પોતાના એકના એક પુત્ર અમીરખાનને રાજાની હજુરમાંથી બોનાવી લેવાની ગોઠવણ કરી અમીરે લખ્યું પણ ચોકીયાનોના પદેસમાંથી તેના પુત્રથી નારાજ રાકાર્યું નહિ આથી વઝીર પોતાની ધરણીમાં નક્કી કર્યું આ પગલું તેણે ધણું જ ઝગમગ અને મરમ બંધું આ પગલું તેણે એવું બંધું જેથી ગોવગઢાડનો રાજા પાંચમાત્ર વધારી સ્થિતિએ આવી રહ્યો એ તે સિદ્ધ જ છે કે જે માણસ ગુપ્ત વાતને સચવી શકતો નથી તેનાથી રાજા

સચવાતુ નથી વઝીર અમીર જમાલે પોતાના ખીજ પગલા તરીકે દોલ-તાનાદમાં ઔરંગઝેમપર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો.

“આખી દુનિયા જાણે છે કે ગોવળકાડાના રાજાની ઘણી અગત્યની સેવાઓ મેં બજાવી છે, અને તે મારા ઉપકારનો દેવાદાર છે, છતાં હાલ તે મારા અને મારા કુટુંબના નાશની યુક્તિઓ રચે છે આથી હું આપ ના મદારને અરજ કરું છું કે આપ મને રક્ષણ આપવાની મહેરમાની કરશે. એ દયાના બદલામાં ગોવળકાડાનું રાજ્ય અને રાજા આપના હાથમાં આવે એવી યુક્તિ હું બતાવીશ મારી યુક્તિ એવી છે કે આ સાહસ તમને કંઈ નહિ પડે અને બચકર નહિ નીવડે એ યુક્તિ એમ છે કે—તમારા ધોડેસ્વાર લશ્કરમાંથી ચાર કિયા પાચ હજાર ધોડેસ્વારો ચૂની કહાડી તમે સપાટાબધ ગોવળકાડા બહારી કુચ કરવા માડો ત્યાં જતાં સોળ દિવસ લાગશે વળી તમે એવી અશ્વ ઉડાવજો કે—ભાગનગરના રાજા સાથે કંઈ અગત્યના રાજ્યકીય કામને પ્રસંગે એનચીખાતુ જાય છે, અને આ લશ્કર તેનું છે રાજાનો ‘દખીર’ એટલે જેની મારફતે રાજા સાથે વાતચિત ને પત્રવ્યવહાર થાય છે તે મારો સગો અને ખરેખરી ખાતરીનો માણસ છે તમારે જે કરવાનું છે તે માત્ર જલદી કુચ કરવી તે અને જતું લશ્કર ગાહજહાનના એલચીખાતાનું છે કે નહિ તેનો કાંઈને લગાઈ શકે ન જાય તેની સમાજ રાખવાનું છે વળી ભાગનગરના દરવાજા સુધી તમે નેવા શકવગર જઈ પહોંચો એવી ગોઠવણ હું પોતે કરીશ આ પ્રમાણે કરતાં રાજા વહેમાશે નહિ અને જ્યારે હમેશના રિવાજ મુજબ રાજા વિશ્વાસપત્ર લેવાને આવે ત્યારે હિમત રાખી તમે તેને અને તેના કુટુંબને કમળે કરી લેજો પછી શું કે રહુ તે હું તમારી પોતાની મુનમદ્દીપર છોડુ છું રાજા જે મહેલમાં રહે છે તે ભાગનગરના રાજ્યમહેલની પાછળ પરિખા કે સારી કિલ્લેમંદી પશુ નથી આ હુમનાનું જે ખરચ થશે તે હું ભરી આપીશ એટલું જ નહિ પશુ તે ચાતુ રહેશે તે દરમિયાન દરેક દિવસના પચાસ હજાર રૂપિયા આપવાને હું બધાઉં છું’

ગોવળકાડા—રાજ્ય લોભની નિરતર યુક્તિઓ શોધવામાં તર્ક વિતર્ક કરનારા ઔરંગઝેમે તરતજ અમીર જમાનના કાગળમાં બતાવેલી યોજનાને અમનમાં મૂકી સત્તરતે ગોવળકાડાના રાજાની હદ તરફ કુચ કરી ગયો આ કપડી કામ તેણે એવી તો યુક્તિથી ચલાવ્યું કે તે ભાગનગરની ભાગોળ

પહોંચ્યા હ્યાં સુધી 'આ મહાન્ મોગધના એલચીનો રસાલો નથી' એમ ક્રોધને શક ગયો નહિ. દેસના રિવાજ પ્રમાણે રાજા આ નામ ધારી એલચીને મળવા માટે તેને ઉતારે તેને ઘટતી બેઠ મોગાદ લઈને ગયો. રાજા નિઃશક મનથી પોતાના વિશ્વાસધાત્રીની પામે જતો હતો અને જ્યોરજીયન જાતના દસ બાર ગુલામો તેને પકડવાની તૈયારીમાં હતા એટલામાં, આ કપટ પ્રત્યક્ષમાં બાગ લેનાર એક ઉમરાવને એકાએક પશ્ચાત્તાપ અને અતુકપા આવી જવાથી તે બોલી ઉઠ્યો કે—'આપ નામદાર જો સીધા નાહી નહિ જાવ તો માર્યા જશો. ચેતો આ તો ઔરંગઝેમ છે, એલચી નહોય 'આ વચન માંભળતા રાજાને જે ગભરામણુ અને ત્રામ ઉત્પન્ન થયો તે તો વર્ણવી શકાય તેમ પણ નથી. તે લાંથી નાહો અને જે ઘોડો હાથ આવ્યો તેના ઉપર બેસી બાગનગરથી ત્રણ માઈલ દૂર ગોવળકાંડાના કિલ્લા તરફ ઘોડાને મારી મૂક્યો.

આમ ઔરંગઝેમ તેના શિકારમાં નિમ્મૂળ ગયો પણ તેને ધાસ્તી રાખવાતું કારણ નહતું રાજાને કેદ પકડવાને માટે આગળ કામ ચલાવી શકાયો એમ તેને ભાસ્યું પછી તે નગરમાં ચેઠે અને રાજ્યમહેલ છૂટી લીધો. તેમાંની કિમતી વસ્તુઓ હાથ કરી લીધી પરંતુ પૂર્વ તરફના પ્રગળીડક રાજાઓમાં પડી ગયેલા રિવાજ પ્રમાણે રાણીઓને રાજાની પાસે મોકલાવી દીધી. રાજા, તથા કિલ્લાને હાથ કરવાનો પછી તેણે વિચાર કર્યો, પરંતુ ગોવળકાંડાના કિલ્લાપર ઘેરો ઘાલવાને જોઈએ તેટલા લશ્કરના તથા સર્વજનના અભાવે કેટલાક દિવસ સુધી ખોટી રહેવું પડ્યું જેટલ ઘેરો ઘાલ્યો પણ તેને એક મહિનો થયો નહતો અને ઈર્ષ અર્થ મળો નહતો એટલામાં ઘેરો ઉડાવી એકદમ દોલતાઆદમાં જઈ સુનાગીરીની લગામ હાથમાં લેવાનો તેને મહાન્ મોગલનો હુકમ થયો. આથી, કિલ્લો જો કે ખોરાક પાણીની તંગીને લીધે અને લગાયક સામગ્રીના અભાવે ઉવટની દશાએ પહોંચ્યો હતો તોપણ ઔરંગઝેમને તો પાછા ફરવાની જરૂર પડી.

આ હુકમ કઠાવવામાં પાદશાહ ઉપર દારા અને બેગમ સાહેમે દબાણ કર્યું હશે એમ ઔરંગઝેમને ગળા સુધી ખાતરી હતી; કારણ કે તેઓ જાણતાં હતાં કે ગોવળકાંડાના રાજા આમે જો તે મર્યો રહેશે તો ઘણા બળવાન યર્ષ પડશે ઔરંગઝેમ કંઈ પણ કોષ દેખાડ્યા વગર એકદમ શાહ-જહાનના હુકમને તાબે થયો પાછા ફરતા પહેલાં તેણે લડાઈના ખર્ચને

બધ્વે પુષ્કળ નિસ્તાર મેળવ્યો. વળી રાજા પાસે કબૂન કરાવ્યું કે, તેણે અમીર જમાલને તેના કુટુંબ તથા માતૃ મિત્રકત સાથે રાજ્યની બહાર જવાની પરવાનગી આપવી, તથા ભાગનગર રાજ્યના રૂપાના મિકાઓ ઉપર શાહ-જહાન પાદશાહના હથિયારની છાપ પાડવી આ ઉપરાંત રાજાની મોટી શાહજાદી માથે તેણે પોતાના શાહજાદા સુલતાન મહમદને પરણાવ્યો, અને એવું વચન લીધું કે, તેના પછી જીવન શાહજાદાને તેણે ગોવળકાડાની ગાદીએ બેસાડવો આ લગ્નથી વળી ઔરંગઝેબને બર્થો બાદ્યો અને સર્વોપકરણ સહિત રામગિરિનો કિલ્લો શાહજાદીની સાથે પહેરામણીમાં મળ્યો.

ઔરંગઝેબ અને અમીર જમાલ ધણા દિવસ સાથે રહ્યા નહિ એટલામાં તો તેમણે મોટાં મોટા સાહસોની યુક્તિઓ રચી દૈક્ષતાબાદ આવતા માર્ગમાં જ તેમણે વિજયપુરના રાજ્યમાંના મજબૂતમાં મજબૂત બેદરના કિલ્લો ઉપર ઘેરો નાંખી તે કબજે કરી લીધો, ત્યાંથી દૈક્ષતાબાદ આવી તેઓ ધાડમૈત્રીથી રહેવા લાગ્યા. આ કાળની દરમિયાન તેઓ મહા ઉદ્યની યોજનાઓ યોજતા રહેતા ઔરંગઝેબ અને અમીરના સપનો કાળ હિંદના ઇતિહાસમાં એક સ્મરણીય વૃત્તાંત જેવો છે, કારણ કે એ સપથી જ ઔરંગઝેબને એક મહા પુરુષ અને પ્રસિદ્ધ થવાનો માર્ગ મળ્યો.

પત્ર બ્યવહાર રાખી અમીર જમાલે એવી ગોઠવણ રાખી હતી કે શાહ-જહાન પાદશાહના દરબારમાંથી વારંવાર પોતાના ઉપર તેડા આવ્યા કરે છેવટ તે ઉમદા બેટો લઈને આગ્રે ગયો. આગ્રે જવામાં તેની મતલબ એવી હતી કે મહાનૂ મોંગલ પાદશાહને પોર્ચુગીઝ, વિજયપુર, અને ગોવળકાડાના સરથાનો ઉપર ચઢાઈ કરવાને લલચાવવો તેને બેટો લઈ ગયો હતો તેમાં પેલો કદમાં અને તેજમાં અપ્રતિહત અને સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ કોહિનૂર નામનો હીરો પણ હતો. કદબારના પહોડો કરતા જેની ખાણોમાંથી આવ્યા અસુલ્ય રત્નો નીકળે એવું ગોવળકાડાનું રાજ્ય હસ્તગત કરવામાં કેટલો લાભ છે તે તેણે પાદશાહને સમજાવ્યું. કદબાર ઉપર ચઢાઈ કરવામાં કઈજ માત્ર નથી એમ ઠસાવામાં તેણે બાકી રાખી નહિ શાહજહાનને તેણે વળી એમ પણ જણાવ્યું કે કેપ કન્યાકુમારી મુઘીનો યુદ્ધ હાથ આવે ત્યાં સુધી ત્યાં લશ્કર મોકલવું મોકુફ રાખવું જ નહિ શાહજહાનને અમીરની યુક્તિને પસંદ કરી, અને કદાપિ તેના રત્નોએ તેના મન પર વધારે મજબૂત અસર કરી હશે.

આમ છતાં દક્ષિણ ઉપર સ્વારી કરવાનું માનનીય કારણ તો એવું મનાય છે કે પ્રતિ દિવસ વધતા જતા દારાના આધિપત્યને તોડી પાડવાને માટે જ શાહ-જહાને આ બહાને મોકલું લશ્કર એકઠું કરવા માંડ્યું અને અમીરની યોજના સ્વીકારી. આમાં ગમે તે કારણ હોય પણ એટલું તો થયું જ કે એક મોકલું લશ્કર અમીર જમાલના આધિપત્ય નીચે આપી દક્ષિણ તરફ સ્વારી મોકલવાનો શાહજહાને ફરમાવ કર્યો.

દારાએ પોતાની સત્તાને સર્વોપરી કરવાને માટે ત્યાં અને છૂપા પ્રયત્નથી પાદશાહની અપ્રીતિ હોરી લીધી હતી એશિયાખંડમાં વિદ્યાનુ ગણાતા અને પાદશાહને જેની સાથે દોરતી દાવો હતો એવા રાજ્યના મોટા વઝીર સદુષ્ટાખ્યાનનું ખૂન કરીને તેણે રામની ઈતરાજ મેળવી હતી. પાદશાહ તેના આ ગુન્હાને માફ કરે તેમ નહતું. વઝીરે આવી મોટી શિક્ષાને યોગ્ય ગણાય એવો દારાનો શો અપરાધ કર્યો હતો? તે જાણવામાં આવ્યું નથી; પણ એમ કહેવાય છે કે વઝીર હમેશાં સુલતાન સુખાનો પક્ષ લેતો અને તે ઉપરથી દારાને એવો શક ગયો હતો કે પાદશાહના મરણ પછી તે સત્તાવાન થાય તો તેને ગાદી આપે. કેટલાક એમ પણ કહે છે કે સદુષ્ટાખ્યાન જાતનો હિંદુ હતો અને ફરમારના પરિચનો તેના તરફ અદેખાઈ રાખતા. આથી પણ દારાને તેનાપર ઝેર આવ્યું હોય; કારણ કે લોકમાં એવી ગપ વ્યાપ્તી હતી કે, પાદશાહના મરણ પછી વઝીર મેંગલના હાથમાંથી ગાદી છીનવી લેતાર છે. કેટલાક કહેતા કે વઝીર પોતે ગાદીપતિ થવા ઈચ્છે છે અને કેટલાક કહેતા કે તે પડાણુ લોકને ગાદી આપવા ધારે છે. આવો શક લાવવામાં એમ કહેવાતું કે તેની આ પડાણુ છે અને તે લોકોનું લશ્કર તેણે જુદે જુદે ઠેકાણે જમા કરેલું છે.

દક્ષિણમાં ઔરંગઝેબનું જળ વધારવાને માટે જ આ લશ્કર મોકલવામાં આવે છે, એમ લાગવાથી દારાએ અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિ અને વાદ વિવાદ ચલાવી ‘દક્ષિણમાં લશ્કર મળ’ તેની સામે વાંધો લીધો. પાદશાહને તેની ધારણાથી ન ફેરવી શકતાં દારાએ તેને કેટલીક શરતો કરવાને માટે સમ-જાવ્યો. આ શરતો નીચે પ્રમાણે હતી. ‘લડાઈ દરમિયાન કાર્યથી ઔરંગઝેમે દૂર રહેવું, દૈવતાશ્રાદ્ધની બહાર જવું નહિ, તથા પોતાના રાજ્યવ્યવહારમાં જ મગ્યા રહેવું. અમીર જમાલેજ લશ્કરનું આધિપત્ય રાખવું. અમીર આ રા-રતો પાળે કે નહિ તેની આંટમાં તે તેનાં બેરી હોકરાંને દિલ્લી મૂકી જાય.’

આ છેલ્લી શરત અમીરને મિલકૂલ ગમી નહિ, પરંતુ બ્યારે શાહજહાને તેમ કરવાને આગ્રહ કર્યો તથા દારાને ખુશ રાખવાને માટેજ તે આ પ્રમાણે કરે છે, અને યોડાજ દિવસમાં તેમને તે મોકલી દેશે એમ કહ્યું, હારે અમીર જમાલ કબૂલ થયો. પછી એક મોટા સૈન્યનો નાયક યઈ અમીર દક્ષિણ બ-હુ આગળ વધ્યો. મધ્ય દેશમાં કાઈ ઠેકાણે લાંબો વખત પડાવ રાખ્યા વગર તે વિજયનગરના રાજ્યમાં દાખલ થયો, અને અત્યંત દૃઢ ગણાતા ક-લ્યાણીના કિલ્લા ઉપર ઘેરા નાંખી તેણે પોતાના મોટા કામનું પગરણ કર્યું.

અસાધ્ય બાધથી ઘસ્ત થયેલો મહાનુ મોંગલ પાદશાહ શાહજહાન બ્યારે સત્તર વર્ષની વય વટાવી ગયો હતો હારે હિંદુસ્તાનની આવી સ્થિતિ યઈ પડેલી હતી. તેના જેટલી વયે પહેલેલાને માટે આવી ખટપટ યોગ્ય ન હતી. તેનામાં જે શારીરિક શક્તિ હતી, તેને તેણે આ પ્રમાણે વૃથા બર્થ કર્યા કરતાં સાચવવી જોઈતી હતી.

રાજ્ય માટે ખંધુઓમાં યુદ્ધ—પાદશાહના મંદવાડથી રાજ્યમાં ખળ-બળાટ અને ભય ઉત્પન્ન થયો હતો. દારાએ દિલ્હી અને આગ્રામાં મોટાં મોટાં લશ્કર જમા કર્યાં હતાં. બંગાળમાં સુલતાન સુજાએ લડાઈની મોટી તૈયારીઓ કરવા માંડી હતી. દક્ષિણમાં ઔરંગઝેબ અને ગૂજરાતમાં મુરાદખાને પણ સૈન્યમાં ભરતી કરવા માંડી હતી. ચારે બાધએ પોતપોતાના મળ-તીઆ અને મિત્રોને એકઠા કરવા માંડ્યા હતા. તેમણે પોતપોતાના લાગ-તાવળગતાઓને પત્રો લખી મોટી મોટી આશાઓ આપી અનેક જા-તની યુક્તિઓ ખેલવા માંડી હતી. ભોમજેએ કેટલાક પત્રો દારાના હાથમાં આવ્યા એટલે તે તેણે પાદશાહને બતાવ્યા અને મહા બડબડાટ કર્યો. આ સમયનો લાભ લઈને દારાના તરફ ભેગમ સાહેબે પણ પાદશાહના કાન ભ-ભેરવામાં બાકી રાખી નહિ. શાહજહાનને દારાપર વિશ્વાસ નહોતો. તેને ઝેર દેવાનો ભય હતો અને કાઈ કાઈ વારતો તે મહા સંકાપી ખાણું લે-તો. લોકમાં એમ પણ વાત ચલી કે આવા સમયમાં પાદશાહ ઔરંગઝેબ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવતો હતો. આ વાત દારાના જાણુવામાં આવતાં તેને એટલો બધો ગુસ્સો ચઢ્યો કે તેણે પાદશાહને ઝાટકી નાંખ્યો હોત પરંતુ એ-ટલામાં તો તેની તબિયત બહુ લથડી ગઈ; અને તે મરણ પામ્યો એવી પણ ગપ હતી. આખું રાજ્યમંડળ ગભરાટમાં પડ્યું અને આગ્રાની રૈયત ત્રાસ પામી ગઈ. શહેરમાં હડતાળ પડી અને ચારે શાહજહાનજીએ પોતાની

મોટી ઈચ્છાને માટે હથિવારનો આશ્રય લીધો. તેઓ એટલા પાસે આવી પહોંચ્યા હતા કે પાછા ફરવું એ ન બની શકે તેવું કામ હતું, અને લડાઈમાં પરાજય જ નહિ પણ પ્રાણ જાય એમ નક્કી થઈ ચૂકેલું હતું. રાત્ર્ય કે મરણ તેમાં પસંદગી કરવાનો વખત રહ્યો ન હતો. જેમ શાહજહાન પોતાના બાઈઓના રૂધિરે હાથપગ ધોઈ ગાદીએ બેઠો હતો તેમ અસારે પણ વિજેતાની ઈર્ષ્યાથી અવિજયી ઉમેદવારને કપાઈ મરવાનો વખત હતો.

આગળ પડવામાં સુલતાન સુઝાએ પહેલ કરી, કારણ કે બંગાળ જેવા ક્ષતાહય દેશની સુખાગીરીની દરમીયાન લણ્ણક રાજાઓ અને મુહસ્યોને કચરી નાંખી તેણે પોતાનું ખીસ્ત તર કરેલું હતું. પૈસાના જોરે તેણે અસંખ્ય લશ્કર એકઠું કર્યું. જેમનો ધર્મ એણે ધારણ કર્યો હતો એવા ઈરાની ઉમરાવો પર આધાર રાખી શીઘ્ર આત્મા તરફ આગળ ચાલવા મંડ્યો. બંગાળમાં તેણે એવું જાહેરનામું બહાર પડ્યું કે, 'દારાએ ઝેર દેવાથી પાદશાહ પરલોકવાસી થયો છે અને હું એ પિતૃધાતક ખુનીને શિક્ષા કરવાને તથા ખાલી પડેલી રાજ્યગાદીને સનાય કરવાને માટે જઈ છું.' દારાના આગ્રહથી શાહજહાને તેને પત્ર લખીને જણાવ્યું કે, 'ઔપચના જોરે મારો શરણો તાવ ગોઠો થયો છે અને હું આરોગ્ય છું માટે તારે આગળ ન વધતાં પાછા પોતાના પ્રાંતમાં જવું.' પાદશાહનો આવો હુકમ થયા છતાં પણ દરબારમાંથી પોતાના મળતીઆ ઉમરાવોની મારફતે સુઝાએ જાણ્યું કે પાદશાહનો રોગ અસાધ્ય છે, એટલે તે આત્મા તરફ કૃત્ય કરતો ચાલુ રહ્યો. તેણે પોતાની કૃત્ય આગળ ને આગળ ચાલુ રાખતાં એવું મિશ્ર બતાવ્યું કે, 'મારા પિતાજી મરણ પામ્યા છે એમ મને પાકે પામે ખબર મળેલી છે અને કદાપિ તે જીવતા હશે તો હું તેમના ચરણ ચંદવાને અને સેવા ઉઠાવવાને માટે આગ્રે જવા આવુર છું.'

આણી તરફ દક્ષિણમાંથી ઔરંગઝેબે પણ આત્મા તરફ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. સુઝાના કરતાં લગભગ બમણી સેના તેની સાથે હતી. તેને પણ દારા અને શાહજહાન તરફથી પાછા ફરવાનો હુકમ થયો. દારાએ તેને એટલા સૂઝી લખી વાળ્યું કે, 'જો તે દક્ષિણે ઊડીને આગળ વધશે તો તેને શિક્ષા કરવામાં આવશે.' બંગાળના સુખા સુઝાની આશંક કહી તેણે પણ તેવો જ ઉત્તર વાળ્યો. મહેસત્ર કમ હોવાથી તેની પાસે જોઈએ તેટલું લશ્કર નહતું, તેથી છેવટ તેણે લશ્કરથી ન બની શકે તેવું કામ બુદ્ધિજનથી કરવાનો વિચાર કર્યો. મુરાદખાન અને અમીર જમાલ તેની આ યોજનાના પ્રથમ ભાગ યઈ પમા. પછી મુરાદને તેણે નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો.

‘ધારા બાઈ ! રાજ્ય ખટપટા એ મારા ખરાસ્વભાવને કટલી બધી પ્રતિકૂલ વસ્તુ છે તે તમને યાદ દેવડાવવાની તો જરૂર જ નથી. દારા અને સુઝા બ્યારે રાજ્યને માટે તરફડીયાં મારે છે ત્યારે હું માત્ર ફકીરીને માટે જ અસાતુર છું. રાજ્ય ઉપરના મારા હક ઉપરથી હાથ ઉડાવતા પહેલાં હું મારા વિચાર તમોને જણાવવાને બંધાયેલા છું એમ ધારું છું. પ્રિયમિત્ર ! આજ સુધી મેં જે કાઢને ચાહ્યું હોય તો તે માત્ર આપજ છે. દારા રાજ્ય ગાદીને અયોગ્ય છે એટલું જ નહિ પણ તે રાજ્ય કરવાને માટે પણ શક્તિમાન નથી. તે એક કાફર અને મૂર્તિપૂજક હોઈ દરખાસ્તના ઉમરાવળ-હાઓથી તિરસ્કાર પામેલો માણસ છે. સુઝાએ રાજ્યને યોગ્ય નથી, કારણ કે તે એક રફેઝી એટલે પાખંડમત માનનારો છે. અલગત તે હિંદુસ્તાનનો કદો શત્રુ છે. આવું મહાનુ રાજ્ય ચલાવવાને માટે જોઈતા સઘળા ગુણો તમારામાં છે એમ મારે કહેવું જોઈએ. વળી આવો મત કંઈ મારો એકલાનો જ નથી પરંતુ મોટા મોટા ઉમરાવો પણ તેમ માને છે અને તમારા અપ્રતિહત બળને માટે માન ધરાવે છે. તેઓ રાજ્યનગરમાં તમારી વાટ જીવે છે. મારે પોતાને માટે તો હું તમારી પાસે માત્ર એટલું જ માગી લઉં છું કે—આપ બ્યારે પાદશાહ ચાઓ ત્યારે તમારા રાજ્યમાં એક એકાંત જગ્યા મને આપજો કે જ્યાં રહીને હું તિરતર અને હરકત વગર ખુદાતાલાની બદગી કર્યા કરું. હું તમારી સાથે મળવાને તથા મારા મિત્રો અને સલાહથી મદદ કરવાને તૈયાર છું. હું મારું લશ્કર તમારે હવાલે કરીશ. આ પત્રની સાથે હું આપને એક લાખ રૂપિયા મોકલું છું તે મારી સદ્-ભાવના તરીકે આપ સ્વીકારશો એવી સંપૂર્ણ આશા છે. વખત બારીક છે માટે આપે એક ક્ષણ પણ જોયા વગર સુરતપર હક્કો કરવો, કારણ કે મારી જાણ પ્રમાણે રાજ્યનો મોટો ખજાનો ત્યાં રાખેલો છે.’

મુરાદખાની સત્તા અને નાણાં કંઈ અનહદ ન હતાં. લાખ રૂપિયા સાથે ઔરંગઝેબની યોજના આવી મળતાં તે બહુ પ્રસન્ન થયો. તેને જે અવિધ્ય દેખાયું તેથી તે બહુ ફુલાઈ ગયો. જીવાન માણસો સૈન્યમાં રહેવાને લગ્નચામ અને ધનાઢ્ય લોક પૈસા ધીરવાને આનાકાની કરે નહિ એવી ઉમેદથી ઔરંગઝેબનો પત્ર તેણે સર્વેને દેખાડવા માંડ્યો. તેની પાસે જે યોડો ધણો પૈસો હતો તે જીવમથી મેળવેલો હતો. ઔરંગઝેબનો પત્ર આવ્યા પછી તો મુરાદખાને જાણે પોતે પાદશાહ જ થયો હોય તેમ વચનમાં લ-

દારતા ધારણ કરી. તેણે એવી યુક્તિથી અને વિનયથી કામ લેવા માંડ્યું કે થોડા જ કાળમાં લસ્કરમાં સારી બસતી થઈ ગઈ. આ લસ્કરમાંથી ત્રણસે માણસો ચૂટી કાઢી શાહ આગ્રાસને તેની સરદારી આપી સુરતપર ઘેરા બાલવા મોકલ્યો. શાહ આગ્રાસ ખોળે છતાં ધણે શરવીર હતો.

હવે ઔરંગઝેબે અમીર જમાલ તરફ નગર ફેરવી. શાહજહા સુલતાન મહમદને તેણે અમીરપર સંદેશો લઈ મોકલ્યો; અને કહ્યાંયું કે તેને ધણુંજ અગત્યનું કામ છે માટે આવવું. અમીર ઔરંગઝેબના મનમાં શું કહેવાનું હતું તે સમજી ગયો અને જણાવ્યું કે—કલ્યાણીને મારા લસ્કરે ઘેરા લાલ્યો છે તેવા વખતમાં મારાથી દૈવતાગાદ આવવું ખતે નહિ, સુલતાન મહમદને તેણે ખાતરીથી કહ્યું કે—‘મને હમણાં જ આગ્રેથી સમાચાર મળ્યા છે અને પાદશાહ સલામત છે.’ વળી તેણે જણાવ્યું કે ‘જ્યાં સુધી મારાં ભૈરી છા-કર્ણ આગ્રે દારાના કબજામાં છે ત્યાં સુધી મારાથી તમારી સાથે અવાશે નહિ.’ ઔરંગઝેબ સાથે જળવાની આગ તેણે સાફ ના પાડી અને હતું પણ તેમ જ. હાલના કાળમાં એકે તરફ દગલું નહિ એવો તેનો વિચાર હતો.

પોતાની મરજી માફક ન થયું તેથી અમીર ઉપર શરસે થઈ સુલતાન મહમદ દૈવતાગાદ પાછો આવ્યો, પણ ઔરંગઝેબ તેથી નાહમદ થયો નહિ. નાના શાહજહા સુલતાન માણુમને તેણે ફરી વાર અમીર પાસે મોકલ્યો. આ શાહજહાએ એવી ચપળતાથી અને સુજનનતાથી કામ લીધું કે અમીરથી તેની પ્રાર્થનાઓ પાછી ફેલાઈ નહિ. શાહજહા વળી મૈત્રીની એવી પ્રતિજ્ઞાઓ આપી કે અમીરે હોંશિયારીથી ચેરાનું કામ આગળ ચલાવ્યું અને કિશ્નાના રક્ષકોને શરણે આવવાની જરૂર પાડી. છેવટ પોતાના લસ્કરમાંથી સુનંદા માણસો લઈને તે સપાટાપુર દૈવતાગાદ તરફ રવાના થયો.

ઔરંગઝેબે અમીરને ‘આખા’ અને ‘બાગાશ’ એમ કહી કહીને ધણી જ પ્રીતિથી આવકાર આપ્યો. અમીરને સારી રીતે ભેટી મળાને તેને પોતાની પાસે બેસાડ્યો અને પછી નીચે પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું “બાગા ! સુલતાન મહમદને તમે જે કારણો બતાવ્યા તે હું માન્ય કરું છું એટલું જ નહિ પણ મારા દરબારીઓ પણ તેને માન્ય કરે છે. અગત્યત ત્યાં સુધી તમારો કુટુંબ કબીલો દારાના હાથમાં છે ત્યાં સુધી તમારાથી મારા પક્ષમાં અવાજ નહિ. હું પણ તેને હઠાપણુ બરેલું માનતો નથી, પરંતુ મારે કહેવાની ફરજ નથી કે એવી તો થોડીજ અડચણો દોષ છે કે જે દૂર ન થઈ

શકે અને એક સુક્તિ સાબરી છે અને તમને તે પહેલાં તો આશ્ચર્ય જેવી લાગશે પરંતુ જ્યારે તમે પૂર્ણ વિચાર કરી જોશો ત્યારે તમારા સમજવામાં આવશે કે તે તમારા કુટુંબની સલામતીને માટે યથાર્થ છે આ મારી સુક્તિ એ છે કે—‘તમે તમારી મેજે અહીં કેદ થાવ આથી દુનિયાપર જૂદી અસર થશે અને આપણે આપણુ કામ સાધી શકીશું એમ તો કાંઈએ નહિ ધારે કે તમારા જેવો માણસ અમરથો સહેનથી કેદમાં જાય આ વખતમાં હું તમારા લશ્કરનો કેટલોક ભાગ તમે પસંદ કરો એના કામમાં લેવા ધારૂ છું વળી મને આશા છે કે આવા ખારીક સમયમાં તમે મને ધનની મદદ કરવાની પણ ના પાડશો નહિ આવી મદદને માટે મેં તમને વારંવાર વિનવેલા છે તમારા સૈન્યથી અને તમારા પૈસાથી હું સનામત રીતે મારૂં ભાગ્ય અજમાવીશ હવે આપ જો મને રાજ આપો તો હું તમને દૈનતાબાદના કિલ્લામાં લઈ જઈ ત્યાં મારા શાહજહાંખાનો એક આપની તહેનાતમાં રહેશે ત્યાં ગયા પછી મારે કેવી રીતે વર્તવું તેનો પણ આપણે ત્યાં વિચાર કરીશું. હું સમજી શકતો નથી કે આમ થવાથી ઘરાના મનમાં શક આવવાનો સંભવ રહે ! એ માગે કદો દુશ્મન છે એટલે તમારા કુટુંબને તે કઈ ઉપદ્રવ કરશે નહિ’

અમીરની માથે વાતચીત થઈ તેમાં ઔરંગઝેમે આવીજ નમ્ર બાંધા વાપરી હતી એમ કહેવાને મારી પાસે પુરાવો છે આ વિચિત્ર યોજનાના જવાબમાં અમીર શું બોલ્યો તે જણાવવું નથી, તોપણ એટલું તો ખરૂં છે કે તે ઔરંગઝેમે કહ્યું તેમ કબૂલ થયો અને પોતાનું લશ્કર પણ તેને સ્વાધીન કર્યું અમીરે વળી તેને ધનની મદદ કરી છતાં એટલું તો ખરેખર અચમો પામવા જેવું છે કે તે પોતે એક ટૂંકી થઈ તેની સાથે દૈલતા ખાદ ગયો કેટલાક એમ કહે છે કે ‘ઔરંગઝેમે તે જ્યારે પાદશાહ થાય ત્યારે તેની પૂણી પીછાણી લેવાના અમીરને વચનો આપ્યા હતા વળી એમ માનવાને મજબૂત કારણ છે કે ઔરંગઝેમે અમીરને સકટમાં સહાય કરી હતી તેથી તે લેવાઈ ગયો કેટલાક લોક વળી સકારણુ એમ કહે છે કે ભયને લીધે અમીરથી ના પડાઈ નહિ, કારણુ કે જ્યારે તેઓ આ સતતસ કરવાને બેઠા હતા ત્યારે બન્ને શાહજહાંખો ત્યાં હાજર હતા અને પહેરે સપાટે અમીરને સમજાવવા ગયેતો શાહજહાંખો સુનતાન મહમદ નિરાશાથી તેનાપર ગુસ્સે થયેતો હોવાથી તે વખત હાડી તનવારે ત્યાં ઉભો રહ્યો હતો અમીર

જો ઔરંગઝેમનું કહેતું ન સાંભળે તો તેને ભારી નાંખવાને તે શસ્ત્ર ઉગામી રહ્યો હતો. સુલતાન આટલો બધો ગુસ્સે થવાનું ખીજું કંઈ કારણ નહતું, સિવાય કે જ્યારે તેનું એલચીખાતું અમીરને સમજાવવાને નિમ્ણ નીવડ્યું હતું ત્યારે તેના નાના ભાઈ સુલતાન માન્યમનું એલચીખાતું તેમાં સફળ થયું હતું. આ બનાવનું વેર અને ગુસ્સો શાહજહાં મહમદ જીવે શમ્યો નહિ.

જ્યારે વિગ્નપુરથી આવેલા લશ્કરના જાણવામાં આવ્યું કે અમીર જમાલ કેદ પકડાયો છે ત્યારે તેઓએ પોતાના સેનાધિપતિને ઊડી મૂકવાને માગણી કરી; અને ઔરંગઝેમે જો સામ બેદ ન વાપર્યો હોત તો કદાપિ તેમણે બંદીખાનાના દરવાજા પણ ઉઘાડી નાંખ્યા હોત. લશ્કરના ઉપરી જમાલરને તેણે જણાવ્યું કે—‘તમારો સરદાર એની મેળે બંદીખાનામાં ગયો છે એટલું જ નહિ પણ જો અફે કહું તો તેમ કરવામાં અમારી કંઈક લૂંટી મતલબ છે.’ વળી તેણે લશ્કરના સિપાઇઓને બેટ સોગાતો આપી અને જમાલરને પગાર વધારવાનાં વચન આપ્યાં. ખાનગી સિપાઇઓના દરમાયા વધારી આપ્યાં. એટલા બધા ઝોરવની સાથે પોતાના ઉદર હાથનું ચિન્હ દેખાડવા માટે તેણે તેમને ત્રણ ત્રણ માસનો પગાર આગળથીજ આપી દીધો.

સુરતમાં લૂંટ—આ રીતે જો લશ્કર અત્યાર સુધી અમીરના હાથમાં હતું તે ઔરંગઝેમની સુવિચારિત સ્વારીના કામમાં સામેલ થયું. ઔરંગઝેમને પોતાને પણ ખાતરી થઈ કે હવેજ કામ સાધી શકશે. સુરત શહેરને બે-દાનમેદાન કરવાને માટે હવે તેણે કુચ કરવા માંડી આણી તરફ મુરાદબક્ષે આવીને સુરત ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો હતો. પરંતુ ત્યાંના લશ્કરે તે અણુધાર્યા હુમલા સામે જુસ્સાદાર અટકાવ કર્યો હતો. ઔરંગઝેમે કુચ કર્યા પછી ધોડાજ દિવસમાં મુરાદબક્ષે સુરત લીધાના સમાચાર તેને મળ્યા. ઔરંગઝેમને એ સમાચાર મળતાંજ તેણે ધન્યવાદ આપનારો કાગળ મુરાદબક્ષને લખ્યો અને અમીર જમાલ તથા તેની વચ્ચે થયેલી બાબત તેમાં જણાવી. પોતાને માટે તેણે તેજ પત્રમાં લખ્યું કે ‘હું એક મોટા લશ્કરના આધિપત્ય ઉપર છું અને ધન પણ મારી પાસે એકમાત્ર છે. મોટા મોટા દરમારીઓ સાથે સંતકસ થઈ ગયેલી છે. હું બહેરામપુર અને આગ્રા બંણી આગળ વધવાને સજ્જ છું. તમારે જમ અને તેમ જલદી કુચ કરવી અને અમુક જગ્યાએ આપણે મળીશું’ એમ તે પત્રમાં જણાવી દીધું.

સુરતમાંથી મળેના પૈસા જોઈને મુરાદમક્ક નાઉમેદ થઈ ગયો. ખમ્મના વિરે કદાપિ વધારે ટકા ચઢાવેની વાત થઈ હશે અથવા ભાનો સુમો, જોને માટે શખ રાખવામાં આવતો હતો, તેણે એ પૈસા વાપરી-ઉડાડી દીધા હશે ગમે તેમ હો. પણ સુરતમાંથી જ પૈસો મળ્યો તે એટલો પણ નહતો કે જે લશ્કરના માણસોમાં પહોંચી રહે. પૈસાની આશાએજ મુરાદમક્કના લશ્કરમાં ધણા માણસો સામેન થયા હતા. સુરત શહેર સર થયાથી શાહ જાદના માનમાં પણ ઈજાજીવા જોગ વધારો થાય તેમ નહતું, કારણ કે, સારી કિલ્લેમંધી ન છતાં તે સર કરતાં બરોબર એક મહિનો લાગ્યો હતો તેના ધણા ધસારા નિષ્ફળ ગયા હતા અને ક્યારેકોએ સુરગો માં રવાની યુક્તિ બતાવી આ સૂઝી કંઈજ વળ્યું નહતું કોઈનો મોટો ભાગ સુરગો મારીને ઉડાડી દેતા કિલ્લેદારો ત્રાસ પામી ગયા અને શરણે આવવાની શરતો નક્કી કરી નાખી.

સુરત શહેર સર કરવાથી મુરાદમક્કનાં કેટલાંક ભવિષ્યત કામો સહેલા થઈ ગયા આ વિષયે તેને પ્રસિદ્ધ કર્યો એટલુંજ નહિ પણ અદ્યાપિ સૂઝી સપૂર્ણતાએ નહિ પહોંચેની એવી સુરત મારવાની યુક્તિ પ્રથમજ તેણે વાપરી તેથી તેનું નામ પકાઈ ગયું સુરતમાંથી તેને જો કે ધણા પૈસો મળ્યો નહિ તોપણ દુનિયાપર તો એમજ કહેવાય કે ‘સુરતમાંથી મુરાદને અઢળક પૈસો મળ્યો’ શાહ આમાસ નામના જોગજો આ વિષય ઉપર તેમજ ઔરંગઝેમનાં સ્તુતિ વચ્ચેનો ઉપર આધાર રાખી ઔરંગઝેમના હાથમાં જતા મુરાદમક્કને વાર્યો તેણે મુરાદને કહ્યું કે-‘જુઓ વિચાર કરો, હજી પણ મારી શિખામણ માનવાનો વખત છે જો તમે તેનાપર રાજી થયા હો તો સામાં સામ વચ્ચેથી તેને પ્રસન્ન કરો પરંતુ તમાગ લશ્કર સાથે તેની જોડે જોડાઈ જવાનું હમણા મોકુફ રાખો આગ્રા તરફ તેને એલાનેજ આગળ વધવા દો તમારા પિતાની તબીયતના સમાચાર આપણે ધીરે ધીરે મેળવીશું અને શા બનાવ બને છે તે હમણા જોયા કરો આટલા સમયમાં તમે સુરતના કિલ્લાની મરામત કરો સુરત ધણી જરૂરની અને અગત્યની જગ્યા છે આમ કરવાથી તમે એક વિસ્તારવાળા અને મોટી મહેસૂલ આપનારા દેશના ધણી યરો સુરત આવ્યા પછી ધણીજ થોડી મહેનતે બરાનપુર સેવાશે બરાનપુર એક યોગ્ય જગ્યાપર આવેલું અને દક્ષિણના નાકા રૂપનગર છે’

મુરાદપર મોહિની.—ઔરંગઝેબના તરફથી મુરાદખાનના ઉપર નિરંતર એવાજ પત્ર આવતા હતા કે તેણે તેના પ્રયત્નમાં દીલ કરવી નહિ. આથી કરીને ડાહ્યા અને સ્વામિભક્ત શાહ આગ્રાસ ખોજની શિખામણોનો અસ્વીકાર થયો. ખોજે સુદૃઢ રાજનીતિનું અને હિસાહી તથા માયાળુ સ્વભાવનો માણસ હતો. તે મુરાદખાન પ્રતિ સ્વાભાવિક રીતેજ અનુરક્ત રહેતો. શાહજહાનના નાના શાહજહાનએ જો તેના ડાહ્યા મિત્રની શિખામણ માની હોત તો તેનું સાઈ થાત; પણ રાજ્યસેબથી તે આંધજો ભીંત ધર્ષ થયો હતો. ‘હું તમારા કામમાં ધણેજ અનુરક્ત છું’ એમ સૂચવતા ઔરંગઝેબના પત્રો પ્રતિ દિવસ વધારે અને વધારે આમલ બંધા આવવા માંડ્યા, અને મુરાદખાને એમ વિચાર કર્યો કે—જો સ્વસત્તામાં અને સ્વસાધનપર આધાર રાખીને બેસી રહીશું તો, મનતી મોટી ઇચ્છાને ફળ આવશે નહિ. નિરંતર વિચારમાં ગોઠાઈ ખાઈશું, અને કંઈ થશે નહિ. આમ વિચાર કરી છેવટ તેણે અમલવાદથી ધાવણી ઉપાડી ગૂંજરાતને છોડ્યું પર્વતમાં અને વનોમાં થઈને કંઈકેક દહાડે તે જ જગ્યા બેઠે લશ્કરને મળવાને માટે પહેલેથી મુકરર કરવામાં આવી હતી સાંજવાને ત્વરિત થયો. ઔરંગઝેબ સાં આવી કેટલાક દિવસથી પડેલો જ હતો.

જે દિવસે તેઓ એકઠા થયા ત્યારે તો મોટો આનંદોત્સવ થયો. બેઠે બાઈઓ એક બીજાને મળ્યા અને ઔરંગઝેબે પોતાનાં અત્યંત સ્નેહ આતુર્યને તથા સંપૂર્ણ નિઃસંગતાની પ્રાર્થનાઓ મુરાદખાન તરફ ચાલુજ રાખી. તેણે જણાવ્યું કે—‘રાજ્યગાદીને માટે તો મને ઇચ્છાજ નથી; પણ ઘણા જ આપણા શત્રુ ■ તેને હરાવા અને ખાલી પડેલા તખ્તપર આપ નામ-દારને બેસાડવાને માટે જ મારે આવા મોટા સૈન્યનું આધિપત્ય લેવું પડ્યું છે.’ રાજ્યનગર જતા સૂધી ઔરંગઝેબે એમજ કહ્યું. આ વખતની દરમીયાન તે મુરાદખાન પ્રત્યે એક પ્રજ્વળતા વિનયથી રહેતો હતો; એટલુંજ નહિ પરંતુ ખાનગીમાં જો તેને તે-હજરત, જહાંપન્દાહ વમરે કહીને બોલવું બોલાવવું બૂલી જતો નહિ. આશ્ચર્ય છે કે મુરાદખાનને તેના કપટ વચનપર કદી અવિશ્વાસ આવ્યો નહિ. ગોવળખાંડાના રાજ સાથે તે જ શુક્તિઓ અને કપટખાલ રમ્યો હતો તેણે પણ મુરાદખાનને કંઈ અસર કરી નહિ. ખીજી કુંઈજ નહિ પરંતુ મુરાદ રાજ્યસેબમાં અંધ થયો હતો, તેને એમે ખમર

પડી નહિ કે, જેણે યોડાજ વખત ઉપર એક રાજ્યને હાથે વાળી ઉઠડ કર્યું હતું ને અકીર્તિ લીધી હતી; તે માણસ તે વળી ફરી જીંદગી ગુન્નરવાનો વિચાર રાખે ?

જે સૈન્ય એકઠાં થવાથી સૈન્ય સમૂહ મોટો થઈ પડ્યો અને તેઓના જવાથી રાજ્યના પાટનગરમાં પણ ભારે હોહા થઈ રહી. દારાના વિશ્વા-ચૂંટાનો પાર રહ્યો નહિ. તે આ બનાવના પરિણામને માટે શાહજહાનને ધણી ધમકીઓ આપતો હતો. તેના મનમાં જે જે વિચારો ઉત્પન્ન થયા તેનાં દારુણ પરિણામો આવ્યાં તે બધું ઔરંગઝેબથી છુપું રહ્યું નહિ. અ-મર્યાદા દારાએ દરબારીઓને મોકલીને તેમને પોતપોતાના પ્રતો બણી પાછા વળી જવાને માટે ધમકાવ્યા. સંયુક્ત સૈન્ય આગળ વધે જ ગયું. પાદશા-હનો રોગ પ્રાણધાતક નીવડ્યો એમ તેમને લાગતું હતું. લોકને તેઓ એમ દેખાડવા હતા કે, તેમનાપર શાહજહાનની સહીના જે કાગળો આવે છે તે દારાના બનાવટી પત્રો છે. દારા દોષ કરે છે, પાદશાહ મરી ગયો છે વા મરવાની તૈયારીમાં છે, અને કદાપિ જીવતો હશે તો તેઓ લાંબાં તેનાં ચ-રણ વંદન કરશે અને દારાએ તેને જે શુભામંત્રીમાં રાખ્યો છે તેમાંથી છોડાવશે.

શાહજહાનની દશા ખરેખર દુઃખ રૂપ થઈ પડી હતી. રોગગ્રસ્ત હો-વાથી તે દારાના હાથમાં બંદીવાન થઈ પડ્યો હતો. દારા પણ ધણી ગુસ્સાથી તેની ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો, તેના મનમાં લડાઈ લડાઈ અને લડાઈ જ રમી રહી હતી અને પોતાના બેસ્સાને ચોખ્ખા લડવાને માટે બેઠતી તૈયારીઓ અપ્રશાંત ચાલી જાય તેમ કરવામાં તે રોકાઈ ગયો હતો. દારાની સ્થિતિ આવી હતી ત્યારે તેનાં બેરી છોકરાં, વારવાર કહેવા છતાં પણ આત્રા તરફ જતાં ન હતાં. આતુ કારણ એ હતું કે તેનો ખજાનો બાયડી છોકરાંના હાથમાં હતો અને તેઓ તેને ગમે તેમ વાપરતાં હતાં. જૂના અને લડા-ઈઓ લડીને કસાયલા અમલદારોને પોતાની પાસે બોલાવવાની તેને જરૂર પડી; પરંતુ તે લોક તો તેનાથી વિરુદ્ધ હતા. તેમને શરમને લીધે દારાની આગળ કહેવું પડ્યું કે તેઓ તેના બાઈઓની સામે લઢશે. જદ્દ પાદશાહના મનમાં દારાના કરતાં ખીજા શાહજહાનને માટે સારા વિચાર હતા અને તે તેમને ચલાવતો હતો. ન્યારે સુલતાન સુઝા આગળ વધતો ગયો ત્યારે

કુટાકટીના વખતનો મામલો બારીક થઈ પડ્યો; કારણ કે ધણા માણસો આ વખતે ઐરંગઝેબ અને મુરાદખાનના સંગિથ સૈન્ય સામે બાથ બીડવાને માટે રોકાયેલા હતા.

મુઝા અને મુલેમાન શિકોહ—સુલતાન મુઝાને આગળ વધતો અટકાવવાને માટે સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું તેનો હુપરી તેનો દીકરો મુલેમાન શિકોહ હતો. આ શબ્દગદો આધરે રૂપ વર્ણવી વળતો, રૂપાળો, શક્તિમાન, ઉદાર અને લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતો. શબ્દગદાનને પણ તે વડાશે હતો. પાદશાહે તેને ધણું ધન આપ્યું હતું અને દારાના કરતાં પોતાના પછી એ ગાદીએ આવે તો સાર, એમ તે વચ્ચતો હતો. અનન્ય પ્રીતિને લીધે પાદશાહે, આ અસ્વાભાવિક ઝગડામાં લોહીની છોગો ન હોય તો સાર એવી મતલબથી જુહુરના રાજા જશવતસિંહને પોતાના યૌવના સલાહકાર અને મિત્ર તરીકે તેની સાથે મોકલ્યો હતો. જશવતસિંહ આ વખતે હિન્દુસ્તાનના રાજાઓમાં એક મોટો અને જોરાવર રાજા ગણાતો હતો. એમ પણ કહેવાય કે મોઝલ રાજ્યમાં માત્ર તેજ મદ્દ શક્તિમાન માણસ હતો. પાદશાહે છાત્રી રીતે સત્કાર કરવાની સલાહ આપી હતી અને કહ્યું હતું કે—સુલતાન મુઝાને પાછો વળી જવાને જોડું અને તેડું કરજો. પાદશાહે મુઝાને કહાવ્યું હતું કે ‘આ તેનો એકલાનો ધર્મ નથી. તેની રાજ્યનીતિ કોઈ વધારે યોગ્ય વખતને માટે તેના બળ સંરક્ષણ કાળે વધારે ધ્યાન આપવા જેવી છે. જ્યાં સુધી મારો રાજ મરણમાં અત પામ્યો નથી અથવા ઐરંગઝેબ અને મુરાદખાનની સંયુક્ત યોજનાનું પરિણામ જણાયું નથી ત્યાં સુધી તારે યોગ્યું.’

જશવતસિંહના લગ્નર્થ ન થવા દેવાના બધા મતો, વિકળ થવા કારણ કે આણી તરફથી સુલેમાન શિકોહ લગ્નલગ્ન જુરસાથી અને નામના કરવાના કોમથી પૂર્ણ હતો અને પેલી તરફથી સુલતાન મુઝાને એમ બીક હતી કે જો હું પાછો જઈશ તો ઐરંગઝેબ દારાને હરાવી દિલ્લી અને આગ્રા બેઢતો રાજ્ય થઈ જશે. બન્ને સૈન્ય એક બીજાની સન્મુખ થતાં મોટી તોપોનો મારો ચલાવવા લાગ્યાં. આ લગ્નનું સવિસ્તર વર્ણન આપવાને હું મારા વાચકોને વધારે પાર જોડી કરનાર નથી, કારણ કે આથી પણ વધારે અગત્યની વાતો આગળ કહેવાની છે, માત્ર એટલું જ કહેવું અત્ર તો યોગ્ય

છે કે પ્રારંભમાં બેઠ તરફ ધસ્યો જોસ હતો પરંતુ સખત લડાઈ થયા પછી સુઝાને માર્ગ આપવાની જરૂર પડી. છેવટ એટલો બધો ગભરાટ થઈ ગયો કે તે રણસંઘામમાંથી નાશી છુટ્યો. એ તો સત્યજ છે કે, જો જશવતસિંહ અને તેનો મિત્ર દ્વીલખાન, જે એક શરવીર પદાણુ યોધ હતો તેઓ જો પાછળ રહ્યા ન હોત તો શત્રુનો પુરેપુરો પરાજય થાત; અને ઘણું કરીને તો તે લશ્કરનો સેનાધિપતિ પણ ક્રેદ પકડાયો હોત. જશવતસિંહે પોતાના પાદશાહના પુત્રપર પ્રાણુદાતક ધા નહિ કરવામાં ડહાપણુ વાપર્યું. તે પાદશાહની સલાહ પ્રમાણે ચાલ્યો તેથીજ સુલતાન સુઝાને નાશી છૂટવાનો પ્રસંગ મળ્યો. શત્રુના લશ્કરમાં થયેલો સંહાર અસાધારણ હતો. કેટલોક લડાયક સામાન અને તોપખાનું સુલેમાન શિકોહના કબજામાં આવ્યું. પોતાના વિજયના સમાચાર તેણે પછી તરતજ પાદશાહી દરબારમાં મોકલ્યા. આ લડાઈથી સુલેમાન શિકોહની કીર્તિમાં વધારો થયો ત્યારે ખીજા હાથપર સુલતાન સુઝાને ઘણુંજ તુકશાન થયું, કારણ કે તેના હૃદયને ઉત્તેજન આપનારા પશ્ચિમન ઉમરાવોનું મન અને હોંશ ઝોછાં થઈ ગયાં.

સુલેમાન શિકોહ સુઝાની પાછળ પડ્યો હતો પરંતુ એટલામાં ઔરંગઝેબ અને મુરાદખાનું ઝપાટાબંધ આગળ વધવું તેના જાણવામાં આવ્યું; એટલે પિતાની ચાલ, ડહાપણુની ખામી, અને તે શત્રુઓથી પરિવૃત્ત છે એમ જાણતાં તેણે રાજ્યધાની તરફ પાછા ફરવાનું ડહાપણુ વાપર્યું. રાજ્યધાનીની પાસે જ દારા ઔરંગઝેબ સાથે લડાઈ કરશે એમ લાગતું હતું અને સહ કાંઈનો એવો મત હતો કે જુવાન શાહજાદાએ જો ડહાપણુનો માર્ગ ન લીધો હોત તો કિંવા તે પોતાના લશ્કરને વેળા છતાં ત્યાં લઈ આવ્યો ન હોત તો ઔરંગઝેબ લાભ લઈ શક્યો ન હોત; એટલુંજ નહિ પણ તે આવી અસમાન લડાઈમાં ઉતર્યો જ નહોત.

ઔરંગઝેબની સવારી—અલ્હાબાદ એટલે જ્યાં ગંગા નદી યમુનાને મળે છે ત્યાં સુલેમાન શિકોહના લશ્કરે જ્ય મેળવેલો હોવા છતાં આગ્રા તરફ જતાં તેમણે જુદોજ માર્ગ લીધો. આણી તરફ ઔરંગઝેબે બરામપુર આમળ નદી ઝોળંગી, અને જોનાપર વિજયની આશા રાખવામાં આવતી હતી તે ડુંગરોના માર્ગમાંથી પોતાના લશ્કરને આગળ વધારવા માંડ્યું. ઔરંગઝેબની આ ચાલાકીની વાત સાંભળવામાં આવતાં આગ્રાની સરકાર અચંબો પામી.

ઉગ્ગન આગળની નદીના ઉતાર માર્ગ માટે તકરાર ચલાવવાને તુરત એક સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું મોટું લશ્કર આ વખતે આગળ વધવાની તૈયારીઓ કરેલું હતું નાના સૈન્યના ઉપરી તરીકે બહુજ યુક્તિબાજ, જાતી વગસગવાળા, શ્રેષ્ઠ અને ધણુજ શક્તિમાન એ માણસોને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા એ એ અમનદારોમાનો એક મુખ્ય શાહજહાનને ચાહનાર પરતુ દ્વારા તમ્હ બેદરકાર હતો તેણે ધણી નારાજીથી લશ્કરનું આધિપત્ય લીધું હતું અને તે પણ જ્યારે મોગલ પાદશાહની ચરમ મુકાઈ નહિ સારે જ ખીજે અમનદાર રાજા જશવતમિહ હતો અને એ રાજા પણ યોગ્યતા અને વ ગમગમ જયમિહથી જય તેવો નહતો તે અકબરના ગમ્યમાં થઈ ગ યેથા મહા સત્તાવાન રાજા ગણાતો જમાઈ થતો હતો અને એક મોટા રાજાનો પુત્ર હતો.

દ્વારાએ આ બે સેનાપતિઓને બહુ શીખામણુ દીધી અને લશ્કરની સાથે ઉપડતી વેળાએ ઉમદા શિરપાવ આપ્યા શાહજહાનના તરફથી તો આમ છતાં તેઓને જન્મ સુનતાન સુઝાની સાથે વર્તવાને શીખામણુ દેવામાં આવી હતી તેવીજ શીખ દેવામાં આવી આતું એ પરિણામ આવ્યું કે ઔરંગઝેમને પાછા ફરી જવાને માટે ખેપીઆપર ખેપીઆ મોકલવામાં આવ્યા જ્યારે તે પાછો ફરશે નહિ એવો શક ગયો સારે ખીજ તરફથી લશ્કરને સજ્જ રાખવામાં આવ્યું સદેશો લઈ જનારા કોઈ જ પાછા આવ્યા નહિ અને એમ કરતાં કરતા ઔરંગઝેમને નદીના કિનારા ઉપર અણુધારી રીતે એક સારી અને હંચી જગા હાથમાં આવી ગઈ

દિવસો ઉનાળાના હતા, તાપ માર મારતો પડતો હતો અને નદીમાં પાર થયો હતો તેમને બધ હતો તેમ ઔરંગઝેમને નદી ઝાળ ગવાની ફરજ પાડવાનો લાગ જોઈ કાસમખાન અને રાજા લડાઈને માટે તૈયાર ચયા વાસ્તવિક રીતે તો ઔરંગઝેમનું બહુ લશ્કર આવી પહોંચ્યું નહતું અને નદી ઉતરવી એ એક બહાનું હતું તે એમ ધારતો હતો કે શત્રુનું સૈન્ય નદી ઉતરે એટલે તેને કાપી નાંખવું અને વિશ્રાંતિ લેતું હોય સારે તેનાપર દૂરી પડવું આ પ્રમાણે બેત કરી તેણે તેઓને મોરચાની જગ્યા લેતા અટકાવવા આ વખતે ઔરંગઝેમ ખરેખરો અટકાવ કરવાને શક્તિ માન નહતો એ તો સત્સંગ છે કે-કાસમખાન અને રાજાએ જો લડાઈ કરી

હોત તે સહેજમાં જ્ય મેળવ્યો હોત પહેલી લડાઈમાં હું હાજર નહતો પણ તે જોનાર દરેકનો અને ખાસ કરીને ઔરંગઝેબના તોપખાનાના કેન્દ્ય લોકોનો આવોજ મત હતો ખાનગી હુકમથી કાસમખાન અને રાગને એવી ફરજ પાડવામાં આવી હતી કે, તેમણે નદી એલગવી નહિ પણ શાંતિથી કિનારાપર પડ્યા રહીને જ માર્ગ સળધી તકરાર ચલાવ્યા કરવી

જશવતસિહની હાર—લશ્કરે જે ત્રણ દિવસ વિશ્રાંતિ લીધી સાર પછી જોર જીલ્લમથી રસ્તો કરવાને માટે ઔરંગઝેબે પોતાના સૈન્યને હુકમ કર્યો સામાવાળાને રોહ પડે તેવે ઠેકાણે પોતાનું તોપખાનું ગોઠવી બહુકો ફાડતા સતેજ દમદમાટમાં આગળ વધવા માટે તેણે લશ્કરને ફરમાવ્યું શત્રુની તોપોના મારાથી તેનું આગળ વધવું અટકાવવામાં આવ્યું અને શરૂઆતની લડાઈ ધણી આગ્રહથી ચલાવવામાં આવી જમીનના ઇંચે ઇંચે માટે તકરાર લેતા જશવતસિહરાગઝે આગ્રહથી અને યુક્તિથી અલૌકિક શક્તિ બતાવવા માડી કાસમખાને પહેલા તો સારી કીતિ મેળવેલી હતી એમાં ના કહેવાય નહિ પરંતુ આ વખતે તેણે ચતુર સેનાની કે ઉત્સાહી યોધ તરીકે કંઈ તેજ બતાવ્યું નહિ એ કંઈક છળભેદમાં હતો એમ આ અવસરને માટે શક લેવાયયો છે લડાઈ થઈ તેની પહેલી રાતે તે રેલીમાં સતાર્ધ રહ્યો હતો લડાઈના સામાનનો મોટો ભાગ ન મળવાથી તેણે ચોડાક બાયા વગર લશ્કરને દાર જોળા રહિત રાખ્યું ગમે તેમ હો પરંતુ તેણે કામ તન ઘડને કંઈ નહિ એ તો ખરૂંજ છે માર્ગ માટે સારો અટકાવ કરવામાં આવ્યો નદીના પર્યારના બડકોથી આક્રમકો બહુ અગવડમાં આવી પડ્યા હતા અને નદીના કિનારાની અસાધારણ જિયાઈએ કેટલાક ભાગમાં સામે પાર જઈને ઉભા રહેવું એ પણ દુસ્તર હતું મુરાદખાનના ધસારાએ શત્રુના અટકાવને હડાવ્યો અને તે પોતાના સૈન્ય સાથે સામે કિનારે પહોંચ્યો ખાડીનું સૈન્ય તેને અનુસર્યું આ વખતે કાસમખાન બેઆબજ થઈ, જશવતસિહને ખરેખરા દુખના ખાડામાં નાખી રણસંગ્રામમાંથી નાશી ગયો લશ્કર નિર્ભય થઈ ઉભેલા રાગની આસપાસ વિદાર્ધ વળ્યું અને તે પોતાના પ્રીતિપાત્ર રજપૂત સિપાઈઓ, કે જોગાના ધણીખરા તો તેનું રક્ષણ કરતા તેના પગ આગળ કપાઈ ગયા હતા તેમની મદદથી બચી ગયો લડાઈની શરૂઆતમાં આઠ હજારને આશરે રજપૂતો હતા તેમાંથી આ બ-

યંકર કતલ ચાલ્યા પછી માન છોંધી પણ ચોડા બહાર વીરો જગી ગયા હતા પોતાને માથે આવેલા મોટા અને અકીર્તિકર જોખમને લીધે જરા વનસિંહે આથા બણી જનુ થોડા વિચારું નહિ પરંતુ ચોપ રહેતા ઘરવીર રજપૂતો સાથે પછી તે પોતાના દેશ તરફ વળ્યો.

રજપૂતો—રામના પુત્રો એજ રજપૂત શબ્દનો અર્થ છે વશપરપરાથી તેઓને અસ્ત્ર સશ્ત્રનું શિક્ષણ મળે જાય છે તેઓ જેના રાજ્યમાં રહેતા હોય તે રાજ્યની તેઓ જગીર ખાય છે અને જગીરના બદલામાં એવી શરત ચાલી જ આવે છે કે જ્યારે લડાઈનો પ્રમગ હોય ત્યારે રામની સાથે તેમને રહે ચઢતું જોઈએ જે જગીરો વશપરપરામત હોય છે તેના મા લીધા હિંદુસ્તાનના ઉમરાવ કે જગીરદાર ગણાય છે રજપૂતો નાનપણથી અદીલના બધાણી થાય છે ટ્રેલાડ તે એટલું બધું અદીલુ લે છે કે જે જોતાં હું આશ્ચર્ય પામ્યો હતો લડાઈ કરવાની હોય ત્યારે તેઓ દોડે માથે અદીલુ લેતું વિખરતા નથી અદીલુ તેમને એટલા બધા સતેજ અને મસ્ત બનાવી દે છે કે મરણનો જરા પણ બચ રાખ્યા વગર તેઓ પ્રાણ સટા સટની અને હાથોહાથ આવી ગયેલી કાપાકાપીમાં પેસતા પણ ડરતા નથી જે રાજ શરવીર હોય તો, તેના માણસો-રજપૂતો તેને તજી દેશે એવો દરજ્જો પણ બચ રાખવો પડતો નથી તેમને માત્ર સારા નાયકની જ આવશ્યકતા રહે છે પોતાના સ્વામીને તજી દીધા કરતા તેની સન્મુખ મરણ પા મવાનો હૃદય સકલ્ય તેઓ રાખે છે મસ્તિમા આવેના અદીલના જોમમાં અને મરણ માટે કૃતનિશ્ચયના તેમને રણમાં જતા રનેહીઓને છેલ્લી સનામ કરતા જોવા એ બહુ જ આનંદજનક લાગે છે મહાન મોગલ પાદશાહ જતે મુસનમાન અને હિંદુઓનો કદો શત્રુ છતાં તે પોતાની પામે આવા રજપૂતોથી પરિવ્રત રામજોના સારા મડળને રાખે છે દરબારમાં તેમને સારી જગ્યા મળે છે, અને ખીજ ઉમરાવોની માફકજ તેમને રાખવામાં આવવા સાથે સૈન્યના અમલતા હોદ્દા આપવામાં આવે છે સેનાપતિના ૫૦ ઉપર તેમની નિમણૂકો કરવામાં આવે છે.

રજપૂતોણીઓ—રામ જયવતસિંહને પાછા ફરતા તેની સ્ત્રી જે જાણના વશની હતી તેના તરફથી કેવા તિરસ્કારથી અટકાવવામાં આવ્યો હતો તે બાબત અત્રે હું જણાવવા ઈચ્છુ છું આઈહજર રજપૂતોની સાથે તે ઝીં.

રંગઝેખ સાથે લઢચો હતો અને ઝેજ લડાઈમાં સઘળા રજપૂતો ખપીજતાં માત્ર પાંચસો રજપૂતો બચ્યા હતા, જેમની સાથે, જેઆખર થઈને નહિ પરંતુ રણસંગ્રામ છોડીને તે આવે છે, એવા સમાચાર બ્યારે તેની રાણીને પહોંચ્યા ત્યારે તે શરવીર થોધને ધન્યવાદ આપવાને કે તેનાપર આવેલા સંકટમાં દિલાસો આપવાને બદલે તેણે નિષ્કૃસ્તાથી તેની સામે કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરવાનો હુકમ આપ્યો હતો. રાણીએ કહ્યું કે—‘અપજયીઆ માણસે આ કિલ્લામાં પેસવું નહિ જોઈએ. હું એને મારા સ્વામી તરીકે સ્વીકારવાની નથી, તે મારો સ્વામીજ નહિ, મેવાડના રાણાનો જમાઈ આવે નામદ હોય નહિ. તેમણે યાદ રાખવું હતું કે રાણા જેવાના સંબંધી થયા છીએ તો તેમના ગુણુ લેવા. આ મારી આંખો હવે એમને જોનાર નથી. એ મહાપુરૂષના ગુણુને એએના જમાઈ થઈ અનુસર્યા નથી. જે એમનાથી શત્રુઓને હરાવાયા નહિ તો એમને અહીં આવવાની શી જરૂર હતી. રણસંગ્રામમાં મરવું હતું.’ વળી થોડીવાર રહીને તે ખીજી રીતે બોલવા લાગી. ‘અરે! કોઈ છે કે, ચિતાની તૈયારી કરો, હું મારા દેહને અગ્નિને અર્પણુ કરીશ. ખરેખર હું છેતરાઈ છું અને મારો સ્વામી રણસંગ્રામમાં મરણુ પામ્યો છે.’ વળી પછી કોઠાવેશમાં આવી તે નિષ્કૃસ્ત વચનો બોલવા લાગી. ‘મારે એમને મળવું નથી.’ આવા જોમમાં તેણી એક અઠવાડીઈ રહી. બ્યારે તેની માતા આવી ત્યારે તેને કઈક અસર થઈ અને તે પણ ક્યારે કે બ્યારે રાજાને નામે તેની માતાએ તેને ખાતરી આપી કે, હાલના શ્રમમાંથી જરાક વિશ્રામ લીધા પછી ખીજી લશ્કર એકઠું કરીને તે ઔરંગઝેખની સામે યુદ્ધ કરશે અને પોતાની ગયેલી પ્રતિષ્ઠા મેળવશે, ત્યારેજ તે કેટલેક દિવસે શાંત પડી.

આ દેશની સ્ત્રીઓમાં કેટલો જુસ્સો છે તે જાણવાને માટે હાલ તો આટલો વૃતાંતજ બસ થશે. આવા દાખલા હું આગળ ઉપર ખીજા ધણા આપીશ. મેં ઘણી સ્ત્રીઓને તેમના પતિની ચિતામાં બળી મરતી જોઈ છે; પરંતુ તે બાબત વિસ્તારથી કહેવા જેવી હોવાથી તેને ખીજા પ્રસંગ ઉપર મુલતવી રાખુ છું. એ બાબતની સાથે આગળ ઉપર હું વહેમ, જૂની રીત, ઈશ્તિહાદ અને લોકમતના પ્રાચલ વિષે બોલીશ મનુષ્ય જાતપર પોતાની આખરનો મુદ્દો કેટલો છે તે ત્યાં જતાવીશ.

ઉત્તરના આગળ બનેલા દુઃખદાયક બનાવની વ્યારે દારાને ખતર આવવામાં આવી ત્યારે, જે શાહજહાનના વાદવિવાદે અને પ્રશ્નને તેને અટકાવ્યો ન હોત તો તેના ક્રોધના આવેશે તેને ઘણીજ વિચિત્ર ચાલના ક્રમમાં નાંખી દીધો હોત. કાસમખાન તેના હાથમાં આવ્યો હોત તો તેનું મસ્તક ભાત એમાં તો શક્ય નથી. આ હારનું મુખ્ય કારણ અમીર જમાલ હતો. કારણ કે તેણે જ ઔરંગઝેબને સૈન્ય સોંપ્યું હતું, અને પાદશાહે જે દારાને એમ ન સમજાવ્યું હોત કે, ઔરંગઝેબના કામમાં તેનો હાથ નથી, તો તેણે તેના શાહજહા મહમદ અમીરખાનને મારી નાંખ્યો હોત અને તેની સ્ત્રી તથા દીકરીઓને વેચ્યા બતાવી દીધી હોત. તે કહેતો કે, જે માણસને માટે તેને મૈત્રીની ભાવના નથી તેના લાભને સાર પોતાના કુટુંબને બધમાં રાખવામાં તેની વિચારણા મજબૂત હતી, આથી ઉલટું એ, તો સંપૂર્ણ રૂપે દુઃખ કે દારા પોતે છેતરાયો અને ઔરંગઝેબના પેચમાં પડ્યો.

આણી તરફ ઔરંગઝેબ અને મુરાદખાન પોતાના વિજયથી એટલા બધા ફૂલાઈ ગયા કે, કોઈ કામ કરવું આપણને કઠિન પડે તેમ નથીજ, એમ માનવા લાગ્યા. પોતાના લશ્કરનો વધારે વિશ્વાસ સંપાદન કરવાને માટે ઔરંગઝેબે એમ જણાવ્યું કે, ત્રીસ હજાર મોગલો મારી નોકરી કરવાને અનુરાગી હોય એવા ધણા દારાના લશ્કરમાં હજી રહેલા છે. આ ગર્વ કંઈ ખોટું નહોતો. હવે તેની સહતાનો પ્રસંગ પાસેજ હતો. મુરાદખાનને હવે એક ધડી જુગ જેવી થવા માંડી. આગળ વધવાને માટે એ અધીરો થયો. ઔરંગઝેબે લશ્કરને કેટલાક દિવસ વિશ્રામની જરૂર છે એમ જણાવ્યું, અને નર્મદાના રણાઆમણા કિનારાપર હાવણી નાખી થોડાક દિવસ ત્યાં રહેવાને તેને સમજાવ્યો. આમ કરવાથી મિત્રોની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવાનો વખત અને આગ્રામાં શું થાય છે તે જાણવાની તક મળી. હવે આગ્રા તરફ જવાનું ધીર અને સાવધાની ભર્યું પગલું ભર્યું વળી રોજ મળતા સમાચારોને અતુસરીનેજ આગળ ચાલવામાં આવતું હતું.

શાહજહાનની રીખ. શાહજહાન હમણાં નિરાશ અને દુઃખદ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો. તેને એમ લાગ્યું કે શાહજહાનનો નમરમાં આવવાના સુદૃઢ વિચારથી પાછા ફરવાના નથી. આખરની મરણીઆ લડાઈની દારાએ કરેલી તૈયારી પણ તેણે જોઈ. જેને ઉરાડી મૂકવાને સાર તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતા. બંધકર કાળચક્ર તેના વશપર બમી રહેલું છે એમ અને અગમચેતી ધર્મ.

દારાની ઇચ્છાઓને અટકાવે તેવી સ્થિતિમા તે ન હતો. હજી તે પેલા રો-
ગથી પીડાતો હતો અને તેને લીધે મોટા દીકરાના વડીલ જેવો નહિ પરંતુ
ચાકર જેવો થઈ રહ્યો હતો. દારાને સઘળી સત્તા, લશ્કરપરના હુકમ, અને દુકામા
સર્વે આપી દેવાની જરૂર પડી હતી વળી દરમારીઓને પણ દારાને આ-
ધીન રહેવાની સૂચના તેનેજ કરવી પડી હતી આથી કરીને દારા એક મોટું
અને હિંદુસ્તાનના મેદાન-રણસાગ્રામ ઉપર કદીએ આભ્યું નહોત્ય તેના કરતા
પણ મોટું લશ્કર એકઠું કરી શક્યો હતો તેના સૈન્યમા ઓછામા ઓછા
એક લાખ સ્વાર, વીશ હજારથી પણ વધારે પાયદળ અને એંશી તોપો
હતી વળી લશ્કરને અનાજ પાણી પૂરું પાડનારા, તમુ લઈ જ-
નારા અને ખીજ ખાનગી ચાકર નક્કર મળીને પુષ્કળ માણસ હતા
હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ લખનારાઓ જે ત્રણ ચાર લાખ માણસનું લશ્કર
ગણે છે તે ઉપરના બધા માણસો ગણતા હશે એમ મારો મત છે આ
રમઝેમનું લશ્કર જે આલીશ હજાર માણસનું હતું તે થાકી ગયેલું, તાપ ત-
ડકાથી પીડાયેલું અને મજલો કરવાથી કાયર થઈ ગયેલું હતું તોપણ દારા
પોતાના લશ્કરથી સહેજમા તેને હાર ખવરાવે એટલું લશ્કર તેની પાસે
હતું એમા તો શકાવગ્રામ નથીજ જેના ઉપર દારા વિશ્વાસ રાખી શકે તે લ-
શ્કર તો સુતેમાન શિકોહની સાથે હતું મોટા મોટા ઉમરાવોએ દારાના તરફ
અપ્રીતિ દેખાડેલી હતી તેથી આ સૈન્યપર આધાર રાખીને લડતા તો દારા
વિજય મેળવે એમ કોઈ પણ કહેતું ન હતું દારાને તેના મિત્રોએ ઉક્ત
બામતોને લક્ષમા લઈ સગ્રામ જેવા સાહમથી દૂર રહેવાને બનામણુ કરી
અને અશક્ત હોવા છતાં પણ શાહજહાન પાદશાહને આ મોટા સૈન્યનો
ઉપરી થઈ ઔરમઝેમ સામે થવાની માગણી કરવાનું કહ્યું દારા જેવા તો
મિત્રાજના શાહજહાનની અભિવૃદ્ધિ અટકાવવાને અને દેશમા સુલેહ રાખ
વાને માટે આ સુક્તિ યોગ્ય હતી આણી તરફ ઔરમઝેમ કિંવા મુરાદનક્ષ
પણ તેમના પિતા સામે જગ મચાવવાને આવેતા ન હતા અને કદાપિ જો
તેઓ પાદશાહની સામે થયા હોત તો તેમનો અનસ્ય નાશ થયો હોત,
કારણ કે ઉમરાવો શૂદ્ધ પાદશાહની પક્ષમા હતા અને એ જે ભાઈનું સૈન્ય
પણ પાદશાહને ચલાવુ હતું

ઉગ્ગત આગળ બનેલા દુઃખદાયક બનાવની બ્યારે દારાને ખબર આપવામાં આવી લાગે, જે શાહજહાનના વાદવિવાદે અને પ્રશમને તેને અટકાવ્યો ન હોત તો તેના ક્રોધના આવેશે તેને ઘણીજ વિચિત્ર ચાલના ક્રમમાં નાંખી દીધો હોત. કાસમખાન તેના હાથમાં આવ્યો હોત તો તેનું મસ્તક ભાત એમાં તો શક્ય નથી. આ હારનું મુખ્ય કારણ અમીર જમાલ હતો કારણ કે તેણે જ ઔરંગઝેમને સૈન્ય સોંપ્યું હતું, અને પાદશાહે જે દારાને એમ ન સમજાવ્યું હોત કે, ઔરંગઝેમના કામમાં તેનો હાથ નથી, તો તેણે તેના શાહજહાન મહમદ અમીરખાનને મારી નાંખ્યો હોત અને તેની સ્ત્રી તથા દીકરીઓને વેચ્યા બનાવી દીધી હોત. તે કહેતો કે, જે માણસને માટે તેને મૈત્રીની ભાવના નથી તેના લાભને સાર પોતાના કુટુંબને બધામાં સખવામાં તેની વિચારણા મજબૂત હતી, આથી ઉત્પન્ન એ, તો સંપૂર્ણ રૂપે દુઃખ છે કે દારા પોતે હેતરાયો અને ઔરંગઝેમના પેચમાં પડ્યો.

આણી તરફ ઔરંગઝેમ અને મુરાદખાન પોતાના વિજયથી એટલા બધા ફુલાઈ ગયા કે, કોઈ કામ કરવું આપણને કદિન પડે તેમ નથીજ, એમ માનવા લાગ્યા. પોતાના લશ્કરનો વધારે વિશ્વાસ સંપાદન કરવાને માટે ઔરંગઝેમે એમ જણાવ્યું કે, ત્રીસ હજાર મોગલો મારી નોકરી કરવાને અનુરાગી હોય એવા ધણા દારાના લશ્કરમાં હજી રહેલા છે. આ ગર્વ કંઈ ખોટું નહોતો. હવે તેની સત્તાનો પ્રસંગ પાસેજ હતો. મુરાદખાનને હવે એક ધડ જુગ જેવી ધવા માંડી. આગળ વધવાને માટે એ અધીરો થયો. ઔરંગઝેમે લશ્કરને કેટલાક દિવસ વિશ્રામની જરૂર છે એમ જણાવ્યું, અને નર્મદાન રણાઆમણા કિનારાપર ઊભાઈ નાખી થોડાક દિવસ ત્યાં રહેવાને તેને સમજાવ્યો. આમ કરવાથી મિત્રોની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવાનો વખત અને આશ્રમાં શું યાય છે તે જોવાની તક મળી. હવે આશ્ર તરફ જવાનું ધીર અને સાવધાની બધું પગલું બધું વળી રોજ મજતા સમાચારોને અનુસરીનેજ આગળ ચાલવામાં આવતું હતું.

શાહજહાનની સ્ત્રી. શાહજહાન હમણાં નિરાશ અને દુઃખદ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો. તેને એમ લાગ્યું કે શાહજહાનનો નગરમાં આવવાના મુદ્દ વિચારથી પાછા ફરવાના નથી. આખરની મરણીઆ લડાઈની દારાએ કરેલી તૈયારી પણ તેણે જોઈ, જેને ઉરાડી મૂકવાને સાર તેણે પ્રયત્ન કર્યા હતા. બંધકર ઠાળવક તેના વસાપર જમી રહેતું છે એમ એને અગમચેતી ધર્મ.

દારાની ઇચ્છાએને અટકાવે તેવી સ્થિતિમાં તે ન હતો. હજી તે પેલા રા-
ગથી પીડાતો હતો અને તેને લીધે મોટા દોકરાના વડીલ જેવો નહિ પરંતુ
ચાકર જેવો ધર્ધરહો હતો. દારાને સઘળા સત્તા, લશ્કરપરના હુકમ, અને ટુંકમાં
સર્વે આપી દેવાની જરૂર પડી હતી. વળી દરબારીઓને પણ દારાને આ-
ધીન રહેવાની સૂચના તેનેજ કરવી પડી હતી. આથી કરીને દારા એક મોટું
અને હિંદુસ્તાનના મેદાન-રણસંગ્રામ ઉપર કદીએ આવ્યું નહોય તેના કરતાં
પણ મોટું લશ્કર એકઠું કરી શક્યો હતો. તેના સૈન્યમાં ઓછામાં ઓછા
એક લાખ સ્વાર, વીસ હજારથી પણ વધારે પાયદળ અને એંશી તોપો
હતી. વળી લશ્કરને અનાજ પાણી પ્રૂંદ પાડનારા, તંબુ લઈ જ-
નારા અને ખીજા ખાનગી ચાકર નફર મળીને પુષ્કળ માણસ હતા.
હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ લખનારાઓ જે ત્રણ ચાર લાખ માણસનું લશ્કર
ગણે છે તે ઉપરનાં બધાં માણસો ગણતા હશે એમ મારો મત છે ઔ-
રંગઝેબનું લશ્કર જે ચાલીશ હજાર માણસનું હતું તે યાદી ગયેલું, તાપ ત-
ડકાથી પીડાયેલું અને મજલો કરવાથી કાયર ધર્ધ ગયેલું હતું તોપણ દારા
પોતાના લશ્કરથી સહેજમાં તેને હાર ખવરાવે એટલું લશ્કર તેની પાસે
હતું એમાં તો શકાવકારા નથીજ. જેના ઉપર દારા વિશ્વાસ રાખી શકે તે લ-
શ્કર તો મુકેમાન શિકોહની સાથે હતું. મોટા મોટા હમરાવોએ દારાના તરફ
અપ્રીતિ દેખાડેલી હતી તેથી આ સૈન્યપર આધાર રાખીને લડતાં તો દારા
વિજય મેળવે એમ કોઈ પણ કહેતું ન હતું દારાને તેના મિત્રોએ ઉક્ત
ખાખતોને લક્ષમાં લઈ સંગ્રામ જેવા સાહસથી દૂર રહેવાને બલામણુ કરી
અને અશક્ત હોવા છતાં પણ શાહજહાન પાદશાહને આ મોટા સૈન્યનો
ઉપરી ધર્ધ ઔરંગઝેબ સામે થવાની માગણી કરવાનું કહ્યું. દારા જેવા તૈ-
મિજાજના શાહજહાનની અભિવૃદ્ધિ અટકાવવાને અને દેશમાં મુલેહ રાખ-
વાને માટે આ યુક્તિ યોગ્ય હતી. આણી તરફ ઔરંગઝેબ કિંવા મુરાદખાન
પણ તેમના પિતા સામે જંગ મચાવવાને આવેલા ન હતા અને કદાપિ ન
તેઓ પાદશાહની સામે થયા હોત તો તેમનો અવસ્થ નાશ થયો હોત
કારણ કે હમરાવો વૃદ્ધ પાદશાહની પક્ષમાં હતા અને એ એ બાઈનું સૈ-
પણ પાદશાહને ચલાતું હતું

સમરોરથી કામ લેવાનો વિચાર માંડી વળાવવાના પ્રયત્નોમાં નાસ્તી પાસ થયેલા દારાના મિત્રો વળી તેને ઉતાવળ કરતાં વારવા લાગ્યા. સુલેમાન શિકોહ આવી પહોંચે ત્યાં સુધી વિલંબ કરાવવાનું સમજાવતાં તેઓ યાત્રી ગયા પણ દારા એકનો બે થયો નહિ. આ શિખામણુ પણ સારી હતી, કારણ કે સુલેમાન શિકોહ એક વિજયો સૈન્યનો હાથ ઉપરી હતો અને સર્વે તેને ચલાતા હતા. પહેલાંની માફક દારાએ કશુંએ કબૂલ કર્યું નહિ અને ઔરંગઝેબ આવે કે તરત જ તેની સાથે જંગમાં ઉતરી તેનો મઃ મર્દવાના પોતાના વિચારને વળગી રહ્યો.

દારાનો દુરામલ—મિત્રોની સલાહ પ્રમાણે કર્યું હોતતો દારાએ દેવને પાછો વાળી, બનના બનાવોને અટકાવી, પોતાનું માન જાળવી અદ્ભૂત લાભ મેળવ્યો. હોન પરંતુ તેના મનમાં તો નીચેના વિચારો બમી રળા હતા. "હું પાદશાહના દેહનો ધણી છું, મારી પાસે ખજાનો છે, અને પાદશાહી લશ્કર ઉપર હું અવિભક્ત સત્તા ધરાવું છું. સુલતાન સુજા અધમુઓ ધર્મગેયો છે અને ઔરંગઝેબ તથા મુરાદગજ તો જાણી જોઈને જ યાત્રા પામ્યા લશ્કરને લઈ મારે ભોગ પડવા આવે છે. તેઓ દારાને તો તેમને નાશી જવાનો રસ્તો નથી, એટલે હું જ સ્વત્ર પાદશાહ ધર્મરા હું મારા શ્રમનાં ફળ વેડીશ અને પ્રતિસ્પર્ધી રહિત નિષ્કલ્લ રાજ્ય ભોગવીશ." દારા આવા વિચાર કર્યા કરતો અને તે પણ છુપા રાખેલા ન હતા. જો આ લશ્કરની બંરી યોજના તેણે સાદજવાનને મોંપી દોત તો ઘર મેજે જ બધું પતી ગયું હોત. ત્રણે માદગજઓ પોતાના પ્રાનોપર પાછા ફર્યા હોત, અને તમીશન સુધરતી હોવાથી ૨૬ પાદશાહે રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી હોત અને રાજ્ય વ્યવહાર પાછો પ્રથમની પેઠે ચાલુ થયો હોત. વળી, દારા જો પોતાનો તાદગજો આવી પહોંચે ત્યાં સુધી થોડો દોત તો પાદશાહે તેને નેરવામ થાપ એમ કહ્યું ન હોત પરંતુ ઔરંગઝેબને તેના સામમાં તે કંઈ સમજાવી શક્યો હોત. દારાને એમ પણ કદાચ વિચાર આવ્યો હોય કે, 'જો હું સુલેમાનની વાટ જોઈશ તે આવશે અને વિજય થશે તો તે તરતનો શિખાવી દેવાની બધું માન તેને મળી જશે.' એ વાતનો મનથી દોષ કરતો તેણે પણ જાણ્યો લામ તેને આવશે તે ન સુલેમાન શિકોહ, માદગજાને પ્રિય હતો અને દમશયો તેના હાથમાં હતા. એટલે એક માર્ગ તો શિખાવ કે હું નહિ કે સુલેમાન શિકોહને રાજ્ય ભેગા અને અને વિજય પુરવો. પદ

તેના મનમાં રહે કે ના રહે ત્યારે શું થાય ! રાજ્ય લોભ શું ન કરાવે ?

હકાપણ અને મૈત્રીને યોગ્ય શિખામણો આ કારણને લીધે જ દારાને ગળે ઉતરી નહિ તેણે પોતાના સૈન્યને રણચઢવાનો હુકમ આપ્યો. આગ્રાના કિલ્લામાં બ્યા વૃદ્ધ અને દુખીઆરો શાહજહાન પાદશાહ રહેતો હતો. ત્યાં તે રાજા માગવાને માટે ગયો. પાદશાહ તેને મળ્યો. અને તેમ કરતા આંસુ ઢાળી તે દુખીઆરા પિતાએ પોતાના ઉદ્ધત પુત્રને કહ્યું કે- ' દીકરા ! ન્યારથી તે તને સ્મૃતિ રસ્તાઓ લેવા માથા છે સારથી, બધે ખૂદા તને ફતેહ આપે. પણ આ મારા વચનો યાદ રાખજે કે, જો તું આ લડાઈમાં હારીશ તો તારે વિશે મોડે મારી પાસે પાછું આવવું પડશે ' પાદશાહના વચનોથી દારાને કંઈ અસર થઈ નહિ તેણે ઉતાવળમાં જ રાજા માગી લીધી અને આગ્રાથી ૬૦ માઈલ દૂર સુબન નદી ઉપર પોતાના સૈન્યને પડાવ નાખવાનો અને મોરચો બાંધી રાત્રીની રાહ જોવાનો હુકમ આપ્યો. દીર્ઘ દષ્ટિ વાળો અને પ્રપચી ફકીર-ઔરંગઝેમ કંઈ ઓછો ન હતો તેણે બધે પોતાના પ્રશિક્ષીઓ રાખેલા હતા જાસુસોની મારફત દારાની હિલચાલ જાણી લઈ ઔરંગઝેમે પોતાના સૈન્યને દારાની સામે જ પડાવ નાખવાનો હુકમ આપ્યો. એક તરફ તેણે આવો હુકમ આપ્યો ત્યારે બીજી તરફ તે સપતરાવ નામના રાજાની સાથે કેટલીક છુપી ગોઠવણો કરવા લાગ્યો. એ રાજાને મોટા મોટા વચનો અને સારા સારા પારિતોષિક આપીને તેણે વશ કરી લીધો એટલું જ નહિ પણ નદીનો જે ઠેકાણે પાર હતો તે ઠેકાણેથી પોતાના સૈન્યને નદી પાર ઉતારવાનો પણ તે રાજાની મારફતે જ બહોળસ્ત કરાવ્યો. સપતરાવ રાજાએ, દારાથી ઓલંગીશકાય નહિ એવા વન અને પર્વતોના માર્ગમાંથી ઔરંગઝેમનું લશ્કર પસાર કરાવી આપવાનું પોતાને માથે લીધું. દારાને જાણવાને માટે તથ્યોને તેના સૈન્ય સામે એમના એમ પગલા રહેવા દઈ ઔરંગઝેમ કુચ કરી ગયો, અને આ પ્રમાણે થયાની ખબર તે નદી ઉતરી ગયો ત્યાર પછી દારાને પડી અણિનો વખત આવી રહેલો હતો. તેથી કિલ્લાની માફક જાવણીની જે ગોઠવણ કરેલી હતી તેને છોડી દારાને ઔરંગઝેમની પુઠ લેવી પડી ઔરંગઝેમ સપાટાબધ નદી ઓલંગી આગળ ચાલ્યો, કારણ કે જો યોગ્ય જગ્યાએ પહોંચી જવાય તો ત્યાં ખાઈ ખોદી મોરચો બાંધવાનો, તથા પોતાના લશ્કરને વિશ્રાંતિ આપવાનો તેને વિચાર

હતો. એણે પસંદ કરેલી જગ્યા આગ્રાથી પાંચ લીંગ ૧૫ માઈલ દૂર હતી, અને ત્યાં આગળ તે વેળાએ સમુગદ નામે કમળો હતો જેને હાલ ક્ષેત્ર-ખાદ કહે છે. ઘરા પણ અને તેટલી ઝડપે ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને ઔરંગઝેમની હાજરી અને આગ્રા વચ્ચે તળુઓ ડોળી ધામા નાખ્યા.

એક લશ્કર એક બે દિવસ સૂધી તો એમને એમજ પડી રહ્યા ત્યાર દિવસ સૂધી લડાઈ જાહેર કરી નહિ. શાહજહાને આ વિનમની દરમીઆન ઘરાને વારવાર લખ્યું કે, 'સુલેમાન શિષ્ટાદ પામે આવતો જાય છે, તું પૂર્ણ વિચાર કર્યા વગર લડાઈ જાહેર કરતો નહિ, અને વધારે આજ તો એ છે કે તારો શાહજહાં આવી પહોંચે ત્યાં સૂધી તારે આગ્રાની પાસે આવી ખાઈ ખોદી હાજરીની આસપાસ કિલ્લેબંદી કરી લેવી.' શાહજહાનના પત્રોનો ઘરાએ એ જ જવાબ આપ્યો કે—તમારે ફિકર કરવી નહિ, એક બે દિવસમાં ઔરંગઝેમ અને મુરાદમલ્કને મુસ્કેટાટ બાંધી હું તમારી હજુર રજુ કરી, તારે એ તમારા જડખોર શાહજહાંએને તમારી ધ્યાનમાં આવે તે શિક્ષા કરમાવજો' આવો પ્રત્યુત્તર લખી મોકલી તરત જ તે લડાઈ માટે તૈયાર થયો.

ઔરંગઝેમ અને ઘરાના મેર્યાદા.—શરુના ઘોડેસ્વારોને પોતાના લશ્કરમાં દાખલ થવાનો રસ્તો મળે નહિ એટલા માટે ઘરાએ પહેલાં લેખડની સાકળે સામગ્રી તોપોને મોખરે ગોઠવી દીધી તોપોની પાછળ હાંટ ઉપરની નાની ઝળગો રાખી આ ઝળગોને નીચે ઉતાર્યા વગર મને તેણી તરફ ફેરવીને ફેડી રાકાય છે લશ્કરી વહાણ ઉપર રાખવામાં આવતી 'સ્વીવેલ' ને તે બહુ મજતી આવે છે એની પાછળ મસ્કેટીયર બાનાવાળા ઘોડેસ્વાર લશ્કરને રાખ્યું હતું. બીજી ઘોડેસ્વાર લશ્કર તરવારોવાળું હતું તેની પાછળ તીરકામમાંવાળા હતા. મોગનો ઘણું ખર્ચ તીરકામમાં વાપરે છે અને મેં આગળ જણાવ્યું છે તેમ મોગે અને પરદેશી હોય તે—એટલે ઈરાની, તુર્ક, આઝમ અને ધુમમેગનો રહેવાશી પણ મોગન જ ગણાય છે.

આખા લશ્કરને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખ્યું હતું જમણી તરફના ત્રીમ હજાર મોગલની મરતરી સાલિન્-હાદ-ખાનને આપી હતી ડાબી તરફના લશ્કરપર ત્રણ માણનો હતા તેમાં પહેલો પ્રમિદ અને બદાદર થોધો રૂસ્તમખાન હક, બીજો રામ સતારસાથ, અને ત્રીજો રામમિદ રોટેલા

હતો. સાલિહ-ઉલ્લાહ-ખાનને પાછળથી દનેશમંદખાન બનાવવામાં આવ્યો હતો અને એજ માણસના હાથ તળે હું હતો. શાહજહાનના હુકમમાં અને સારી સત્તામાં આવેલો હોવાથી દારાની તેનાપર ઇતરાજ થઈ હતી અને એજ કારણને લીધે પછી તેણે એ જગ્યાનું રાજનાયું આપ્યું હતું. આણી તરફ ઔરંગઝેબ અને મુરાદખાને પણ પોતાના લશ્કરને એવીજ રીતે ગોઠવ્યું હતું. તેમની સામેના ઉમરાવોના સૈન્યમાં કેટલીક તોપો છુપી રાખેલી હશે એમ ધારીને અમીર જમાલે એ ગોઠવણ કરેલી હતી એમ કહેવાય છે. આવી યુક્તિથી તે જય મેળવતો હતો આ લડાઈમાં તીર કામઠાવાળા લશ્કરને આમતેમ વહેંચી નાંખેલું હતું, એ સિવાય બીજી યુક્તિ વાપરેલી હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. તીર સરહદના બે ફ્રીટ લાંબા સાંઠાપર લગાડેલું ભાલા જેવું લોખંડનું ફળ, તીર કામઠાથી મારવામાં આવે છે અને તેના વરસાદથી ઘોડાઓ ત્રાસ પામી જાય છે. ધણીવાર માણસો પણ માર્યા જાય છે. ઘોડેસ્વાર તીરખાનેને એવી હીકમતથી ઉભા રાખવામાં આવે છે કે જ્યાં તેઓ સહેલથી તીર છોડી શકે છે. બદ્દકવાળા બેવાર બંદૂક છોડે એટલામાં તીરવાળા છ વાર તીર નાંખે છે તીરવાળા સારી હારમાં ઉભા રહેછે એટલું જ નહિ પણ શત્રુપર હથેલી કરતી વેળાએ તો તેઓ વખાણવા જેગ ટાળા બધ થઇને ઉભા રહેછે. આમ છતાં પણ આપણા દેશના કેળવાયલા લશ્કર આગળ એમની ચાલાકી કંઈ લેખામાં નથી. આનાં ધણાં કારણો છે અને તે હું આગળ ઉપર વધારે વિસ્તારથી લખીશ.

લડાઈ—ઉપર પ્રમાણે ગોઠવણ થઈ રહેતાવાંત જ બે લશ્કરે લડાઈ જાહેર કરી અને સામસામી તોપોના બહાર થવા માંડ્યા. પછી તીરથી આકાશ છવાઈ જવા માંડ્યું, તીર ઓછા થયા એટલે વળી તોપો છૂટવા માડી, અને સિલોનના-લકાના એક મોટા હાથી ઉપર બેઠેલો દારા જંગના મધ્ય ભાગમાં સર્વેની નજરે પડ્યો. લડાઈના હુકમ આપતો તે એક મોટા ઘોડે સ્વાર લશ્કર સાથે શત્રુની તોપોના મોરચા તરફ બહાદુરીથી વધતો હતો. દારાને આગળ વધતો અટકાવવાને મહાબયકર કતલ ચલાવવામાં આવી; શત્રુના અને તેના લશ્કરના માણસો કપાઈ તેની આસપાસ મડદોના ઢગલા થયા, અને આખું લશ્કર નહિ પરંતુ તેની પાછળનું ઘોડેસ્વાર લશ્કર પણ

હતો એણે પસંદ કરેલી જગ્યા આગ્રાથી પાંચ લીંગ ૧૫ માઈલ દૂર હતી, અને ત્યાં આગળ તે વેળાએ સમુગ્ધ નામે કસબો હતો જેને હાલ ફતેહાબાદ કહે છે દારા પાણુ અને તેટલી જડપે ત્યાં બાવી પરોવ્યો અને આરંગઝેમની હાજરી અને આગ્રા વચ્ચે તથુઓ ફેંકી ધામા નાખ્યા

એક લશ્કર એક બે દિવસ સૂધી તો એમને એમજ પડી રહ્યા ચાર દિવસ સૂધી લડાઈ જાહેર કરી નહિ શાહજહાને આ વિદ્યગની દરમીયાન દારાને વારવાર લખ્યું કે, ‘મુલેમાન શિક્ષાદ પામે આવતો જાય છે, તુ પૂર્ણ વિચાર કર્યા વગર લડાઈ જાહેર કરતો નહિ, અને વધારે માફ તો એ છે કે તારો શાહજહાં આવી પહોંચે ત્યાં સૂધીમા તારે આગ્રાની પામે આવી ખાઈ ખોદી ધાવણીની આસપાસ કિલ્લેબદી કરી લેવી’ શાહજહાનના પરોનો દારાએ એ જ જવાબ આપ્યો કે—તમારે ફિકર કરવી નહિ, એક બે દિવસમા આરંગઝેમ અને મુરાદમશને મુસ્કેટાટ બાંધી હું તમારી હજુર રજુ કર, ત્યારે એ તમારા બડખોર શાહજહાંઓને તમારી ધ્યાનમા આવે તે શિક્ષા કરમાવજે’ આવો પ્રત્યુત્તર લખી મોકલી તરત જ તે લડાઈ માટે તૈયાર થયો.

ઔરંગઝેબ અને દારાના મોરચા—સત્રુના ઘોડેસ્વારોને પોતાના લશ્કરમા દાખલ થવાનો રસ્તો મળે નહિ એટલા માટે દારાએ પહેલાં લોખંડની સાકળે સાકળાં તોપોને મોખરે મોકલી દીધી તોપોની પાછળ ઉંટ ઉપરની નાની ઝળઝો રાખી આ ઝળઝોને નીચે ઉતાર્યા વગર મમે તેણી તરફ ફેરવીને ફેંકી શકાય છે લશ્કરી વહાણ ઉપર રાખવામા આવતી ‘સ્વીવેલ’ ને તે મહુ મળતી આવે છે એની પાછળ મસ્કેટીયર, બાનાવાળા ઘોડેસ્વાર લશ્કરને રાખ્યું હતું ખીજી ઘોડેસ્વાર લશ્કર તરવારોવાળું હતું તેની પાછળ તીરકામડાંવાળા હતા મોગલો ઘણું ખર્ચ તીરકામડાં વાપરે છે અને મેં આગળ જણાવ્યું છે તેમ જોરો અને પરદેશી હોય તે—એટલે ઇસની, તુર્ક, આરબ અને મુમબેગનો રહેવાશી પણ મોગલ જ ગણાય છે.

આખા લશ્કરને ત્રણ ભાગમા વહેંચી નાખ્યું હતું જમણી તરફના ત્રીસ હજાર મોગલની સરદારી સાલિન-ઉલ્લાહ-ખાનને આપી હતી ડાબી તરફના લશ્કરપર ત્રણ માણુમે હતા તેમા પહેલો પ્રસિદ્ધ અને બહાદુર યોધો ફત્તમખાન હક, બીજો રાજ સત્તારમાય, અને ત્રીજો રામસિદ્ધ રોટલા

હતો સાલિલ-ઉદ્ધાહ-ખાનને પાછળથી દનેશમદખાન બનાવવામા આવ્યો હતો અને એજ માણસના હાથ તળે હું હતો શાહજહાનના હુકમમા અને સારી સત્તામા આવેલો હોવાથી દારાની તેનાપર ઇતરાજ થઈ હતી અને એજ કારણુને લીધે પછી તેણે એ જગ્યાનું રાજનામુ આપ્યું હતુ આણી તરફ ઔરંગઝેમ અને મુરાદમલ્કે પણ પોતાના લશ્કરને એવીજ રીતે ગોઠવ્યું હતુ તેમની સામેના ઉમરાવોના મૈન્યમા કેટલીક તોપો છુપી રાખેની હશે એમ ધારીને અમીર જમાલે એ ગોઠવણુ કરેલી હતી એમ કહેવાય છે આવી યુક્તિથી તે જય મેળવતો હતો આ લડાઈમા તીર કામઠાં વાળા લશ્કરને આમતેમ વહેંચી નાંખેયુ હતુ એ સિવાય બીજી યુક્તિ વાપરેલી હોય એમ મારા જાણવામા નથી તીર સરદારના બે ફીટ લાના સાદાપર લગાડેલુ બાલા જેવુ લોખંડનું ફળ, તીર કામઠાંથી મારવામા આવે છે અને તેના વરસાદથી ઘોડાઓ ત્રાસ પામી જાય છે વણીવાર માણસો પણ માયા જાય છે ઘોડેસ્વાર તીરબાજોને એવી હીકમતથી ઉભા રાખવામા આવે છે કે જ્યાં તેઓ સહેલથી તીર છોડી શકે છે બદલવાળા બેવાર બદલ છોડે એટલામા તીરવાળા છ વાર તીર નાખે છે તીરવાળા સારી હારમા ઉભા રહેછે એટલુ જ નહિ પણ શત્રુપર હલો કરતી વેળાએ તો તેઓ વખાણવા જેગ ટોળા બધ થઇને ઉભા રહેછે આમ છતાં પણ આપણા દેશના કેળવાયના લશ્કર આગળ એમની ચાલાકી કંઈ લેખામા નથી આના ધણા કારણો છે અને તે હુ આગળ ઉપર વધારે વિસ્તારથી લખીશ

લડાઈ—ઉપર પ્રમાણે ગોઠવણુ થઈ રહેતાવાતજ બે લશ્કરે લડાઈ જાહેર કરી અને સામસામી તોપોના બહાર થવા માડ્યા પછી તીરથી આ કાશ જવાઈ જવા માંડયુ, તીર ઓછા થયા એટલે વળી તોપો છૂટવા માડી અને સિનોતના-લકાના એક મોટા હાથી ઉપર બેઠેલો દારા જગના મધ્ય ભાગમા સર્વેની નજરે પડેલો લડાઈના હુકમ આપતો તે એક મોટા ઘોડે સ્વાર લશ્કર સાથે શત્રુની તોપોના મોરચા તરફ બહાદુરીથી વધતો હતો દારાને આગળ વધતો અટકાવવાને મહાબયકર કતલ ચલાવવામા આવી, શત્રુના અને તેના લશ્કરના માણસો કપાઈ તેની આસપાસ મડાંના ઢગલા થયા અને આખુ લશ્કર નહિ પરંતુ તેની પાછળનું ઘોડેસ્વાર લશ્કર પણ

અસ્તોત્યન્ત યર્ષ ગયુ દારણુ યુદ્ધ ચાલ્યું તેમ છતાં તેણે તે વખતે ધૈર્ય અને હિમત બતાવી આગળ વધવાનો આગ્રહ રાખ્યો બહાદુરીથી પોતાના લશ્કરને શર ચલાવતો તે પોતાના હસ્તીપર એડેલો આગળ વધે જ નો હતો તેથી લશ્કરને પણ પોતાના મગદારની હિમતથી શર ચડ્યું ધર્મની જાનુનથી ઉસ્કેરાયના તેઓ ક્રમમાં ગોળાર્ધ ગયા અને તોપનો મારો ચલાવેલો શર ક્યો પરંતુ શત્રુના મેન્થપર તેઓ ફરીને તીરનો વરસાદ વરસાવે એટલામા તો લખ્ખરનો ધાણુ નીચા ગયો અને દારાથી શત્રુની મામા અનાયુ નહિ લશ્કરમા ભગાણુ પડ્યું પરંતુ બધા સૂધી તોપનો માગે ચલાવી રાખ્યો, સાકળો તળી મર્ધ, ઉંટની દારો અને પાયદળ વિખેરાઈ ગયા, ત્યાં સૂધી મિષાઈઓ તો મોટે ભાગે મરણીઆ થઈને લાયા પાયદળની દાર ટૂટતા બેઉના ઘોડેસ્વાર લશ્કર એમ્મ યર્ષ ગયા અને તેઓ વચ્ચે મહા દારણુ મઆમ ચાલ્યો તીરનો વરસાદ વરમવા માંડ્યો તેમા દારાએ પોતાનો ભાથો ખાલી કરી નાખ્યો તીર એ કંઈ સાડ શસ્ત્ર નથી દારણુ કે દરમાથી નવ તો માથાપર થઈને ચાલ્યા જાય છે અથવા પહોંચતા નથી તીર ખૂંચી ગયા એટલે તેઓએ તન્વારો તાણી અને એક ખીજની સામે મોડા મોડ કતન ચનાવવા લાગ્યા બેઉપક્ષના સ્ત્રીરો આખો મીચીને શરમા લડતા હતા, ત્યારે તરવારો પણ પોતાનું ભયકર કાન કરતી હતી આ તરવારે આનતી મ્તનની દરમીયાન દારાએ તેના અવિજન્ય ઉમાહની સાક્ષી આપી તે વારવાર પોતાના ગેના નિઓને બૂમો પાડીને શર ચલાવતો હતો અને પોતે પણ એવી શરવીરતા બનાવતો હતો કે સામાને પાનો ચડે આટલી ગંધી મહેનત કરવા છતાં પણ શત્રુના ઘોડેસ્વારોને કનન કરી નાંખવાને તે સમિતમાન થયો નહિ

ઔરંગઝેબ આ વખતે મર્ધ દૂર નડતો તે પોતાના હાથીપર બેસીને લશ્કરને શર ચલાવતો હતો ચૂટી કાઢેના ઘોડેસ્વારોની માથે ટકર લેવાને તેણે મહેનત કરી પરંતુ તેને આરીને તથા ગમસવીને પાછો દગવી મડ્યો અગ્રે ઔરંગઝેબના શર અને એકનિશ્ચયપર બોલ્યા વગર ચાલે તેમ નથી જ્યારે તેનું પોતાનું લશ્કર ગમસાર્ધ ગયેલું નામ બાગ કરતું મન થતું જણાયું તથા તેની આસપાસ માત્ર ૧૦૦૦ અથવા મારી જણ પ્રમાણે માત્ર ૫૦૦ મિષાઈઓ લડતા જણાયા ત્યારે પણ તે હિમત દર્શાવે

નહિ એટલું જ નહિ પરંતુ દારાના તે વખતના સખ્ત ધસારાથી પણ તે ડરી ગયો નહિ તેણે મોગી જૂમ પાડીને નામ દઈ દીધને પોતાના મૈનિકાને બોનાવ્યા અને કહ્યું કે—“ દિન-ઇ ચારાના, સમુરે હિમત ’ મને તેના પોતાના શબ્દો યાદ છે કે ‘ જોદા અહીયા છે નાસવામા કઈ લાભ નથી મારો ! અહીં તમારે દક્ષિણ છે એમ ધારતા નહિ, તે આમ કહીને જ અટક્યો નહિ પણ માણસોને પોતાની દૃઢતા બતાવવાને માટે તેણે તરત જ તે સ્થાનેથી પોતાનો હાથી આધે પાછો થઈ શકે નહિ તેટલા માટે હાથીના પગમા સાકળ નાખવાનો હુકમ આપ્યો આમ કરવાથી તેણે પોતાનો કા તો તે સ્થાનમા જ મરવાનો કે છૂતવાનો નિશ્ચય બતાવી આપ્યો. સૈનિકાને પોતાના નાયકનો દૃઢ ઠરાવ જોઈ ધૈર્ય આવ્યું આસપાસના સિપાઇઓએ અને સરદારોએ જો તેના દૃઢ નિશ્ચય પર વિશ્વાસ ન આવ્યો હોત તો ઔરંગઝેમે હાથીના પગમા સાકળ નાખવી પણ હોત જ

આ બધો વખત દારાએ ઔરંગઝેમના ઉપર છાપો મારવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ રણ ખાડાબૈયાવાળું હતું અને શત્રુના ઘોડેસ્વાર લશ્કરને લીધે જઈ શકાય તેમ ન હતું ઘોડેસ્વાર પનટલુ આધી પાછી થઈ ગઈ હતી એ ખરૂં પણ બંને બાઈના એક બીજા પર ધસી જવાના માર્ગ તેમનાથી ભરાયના હતા દારાના મનમા એમ હતું કે, ઔરંગઝેમને માર્યા કિવા કેદ કર્યા વગર આ વિજય કઈ કામનો નથી તેને અટકાવવાને ઔરંગઝેમ વશો અટકાવ કરતો હતો એ દોર નરમ પાડવાની દારાને બહુ ઇચ્છા હતી આ જગમા ઔરંગઝેમને કચરી નાખવાનો એક ખરેખરો ભાગ હતો, પણ નીચે જણાવવામા આવશે એવા પ્રસંગોને લીધે ઔરંગઝેમ તેને માથે બમી રહેની આપત્તિઓથી બચી ગયો

ઔરંગઝેમની દૃઢતા—વખત જે વેળાએ અણિનો આવી રહેલો હતો તે વેળાએ દારાને માનુષ પડ્યું કે ડાગી તરફનું લશ્કર વેરણુખેરણુ થવા માડ્યું છે દારા આથી વિચારમા પડી ગયો હતો એટલામા કોઈ એવા સમાચાર લાવ્યું કે, રસ્તમ અને સાદસાન સરદારો રણુમા પડ્યા શત્રુના દગથી વિટાયેના રામસિંહ રોટેલા કતનમાથી બહાર ધસી આવતા મહા સકટમા આવી પડ્યો છે આ સમાચાર મળતા જ દારાએ ઔરંગઝેમ તરફ ધસારો કરવાનો વિચાર માડી વાળ્યો અને ભાગતા લશ્કરની

વહારે ધાવાનો અનુસંગે મ્યોં ધણી સખત આરામી અને મત આતા દારાની હાજરીથી એ પક્ષ પ્રમદ થયો અને શત્રુઓ સર્વે જમ્યાથી પાછા પડ્યા હવે દારાથી તેમને છોડીને દૂર જવાય તેમ ન હતુ એક તરફ રામસિંહ રોટલા મુરાદમક્ષની સામે લડતા મહા પરાક્રમ કરતો હતો મુરાદમક્ષને તેણે ધાયન કર્યો હતો એટલુ જ નહિ પણ તેને મરણ સરણ કરવાને તે અત્યારે છેક તેની લગોલગ જઈ તેના હાથીની ચઢ કાપી નાખવાનો પ્રયત્ન કરતો દેખાતો હતો મુરાદમક્ષ ધાયન થયેલો અને આરે તરફથી મરણીઆ રજપૂતોથી વિટાઈ રહેતો હતો તેમ છતા પણ તેણે રામસિંહના ઈશાને સફળ થવા દીધો નહિ તે ધણી જ ચચળ અને આહોશ યોધ હતો પોતાના ધામા અમલ દુખ થતું હતુ તેને ન ગણમરતા તેણે પોતાની જોડે બેઠેલા પોતાના માતથી આઠ વર્ષની ઉમ્મરના શાહજાદાના રક્ષણ માટે તેને અડતસે ઢાલ મૂકી અને પછી પૂર્ણ જોશથી તથા નિશાન માડીને એક તીર એવા જોરથી રામસિંહને મારું કે જેણે તે બહાદુર રાગને મડુ કરી જમીનપર નાખી દીધો

રામસિંહ રોટલાના મરણ સમાચારની સાથેજ દારાને વળી કહેવામા આવ્યુ કે તે સરદારના મરણથી મરણીઆ થયેલા રજપૂતો મુરાદમક્ષને ઘેરીને જગ મચાવી રહ્યા છે આથી દારાએ મુરાદમક્ષ ઉપરજ દૂદી પડવાનો નિશ્ચય મ્યોં ઔરંગઝેમને જતો રહેવા દેવામા ને જૂન થઈ હતી તે સુધારી લેવાનો માત્ર એમજ માર્ગ હતો, પણ દારાનું આ પગલુ કપટમા રમતા વ્યથ થયુ અને તેથીજ તેને નાશકારક અને પાછા હરીજવાના શરમ બરેલા પરાજયને આધીન થયુ પડ્યુ

વિશ્વાસઘાતી નાયક—જમણી તરફના લશ્કરમાં ત્રીસ હજાર મો ગણે હતા અને તેમનો સેનાધિપતિ કાનિન—ઉછા—ખાન હતો ઔરંગઝેમના બધા લશ્કરને નાશ કરવાને માટે આ સૈન્ય પૂરતુ હતુ, પરંતુ દારા જ્યારે કાખી તરફના લશ્કરને મોખરે ઉત્સાહ અને જયની આશાથી લડતો હતો ત્યારે આ સેનાધિપતિ પોતાના મૈત્ર્યથી વિરુદ્ધ રહ્યો હતો એ વિશ્વાસઘાતી સેનાની એતુ ડોળ ધાવતો હતો કે—માફ સૈન્ય તો અનામત લશ્કરનો

• આવા મહાતરફ સમામમા સાત આઠ વર્ષનાં ઇતિહાસ મળુ તેમના પિતાની પાસે રહેતા લોહીમા લગ્યો વચર લોહી પ લખ નહિ એ ખરૂં જ

એક ભાગ છે. 'આથી કરીને તે લડાઈમાં ભાગ લેનો ન હતો. દારાની ગ-
દલતજ આ ધોરતર વિશ્વાસઘાતનું મુખ્ય કારણ હતું.

પૂર્વે એકવાર દારાએ આ કાલિલ્-ઉલ્લા-ખાનને ખાસડાંનો માર મારી
અપમાન આપ્યું હતું. એ સેનાનીના મનમાં એ વેર નિરંતર તાજુને તાજુ
રહેલું હતું, એટલે અલારે દારાપરનું વેર વાળવાને ખરેખરો વખત છે
એમ જાણીને કાલિલ્-ઉલ્લા-ખાન લડાઈથી દૂર રહ્યા હતા. દારા સં-
કટમાં પડ્યો હતો અને વિશ્વાસેજ માયો ગયો. જ્યારે કાલિલ્-ઉલ્લાખાનને એમ
માલુમ પડ્યું કે, જમણી તરફના લશ્કરની મદદ વગર પણ દારા જય મે-
ળવવાને શક્તિમાન છે ત્યારે તે યોડા માણસો લઈને તેણી તરફ ગયો અને
દૂરથી દારાને કહ્યું કે- 'મોહબ્બેરેકબાદ, હઝરત સલામત, મધ્યાહન, ઉશ્વેલાહ-
અરે ખોદા, આપ હજી આ હાથીપર કેમ બેસી રહ્યા છો ? શું તમે મહા
સંકટમાં આવી પડેલા નથી ? તમારી અંખાડીનો આગવ્યો ભાગ ગોળી-
ઓથી અને તીરોથી કાંણો યદ ગયો છે. આવા મારામાં ઉંચા હાથી-
ઉપર એકાદ ગોળી કે તીર આપને વાગશે તો અમારી કેવી દશા થશે. આપ
ખુદને ખાતર હાથીપરથી ઉતરી ઘોડાપર સ્વાર થાવ. નાસતા સિપાઈઓની
પાછળ પડવા સિવાય વધારે પરાક્રમનો હવે વખત રહ્યો નથી. હું માત્ર
એટલીજ વિનંતિ કરું છું કે આપ એ કમખમ્મ લોકને નાશી છૂટવા ન દો
અને ઘોડેસ્વાર થાવ.'

દારા હાથીપરથી ઉતર્યો અને હાંપ્યો.

જેનાપર બેસી દારાએ આટલી બધી બહાદૂરી બતાવી હતી અને લ-
શ્કરને હુકમ આપવાનું કામ કર્યું હતું તે હાથીપરથી ઉતરવાથી કેવું પરિ-
ણામ આવશે, તેનો જો કદાપિ દારાએ વિચાર કર્યો હોત તો તે એક મોટા
રાજ્યનો ધણી થયો હોત. રાજ્યલોભી શાહાજાદાએ વિશ્વાસઘાતી કાલિલ્
ઉલ્લા-ખાનના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો અને તેની સલાહને ખરા અંત-
રૂની સલાહ તરીકે માની હાથી ઉપરથી ઘોડેસ્વાર થયો તેને પા કલાક
પણ થયો નહિ હોય એટલામાં કપટ છે એમ સમજ્યું. તરત તેણે
કાલિલ્-ઉલ્લા-ખાનને માટે પડખૂછ કરી પણ એટલામાં તો તે દગલબાજ દૂર
નીકળી ગયો હતો. દારાએ તેને અનેક શાપ દીધા, મનમાં બહુ કંકળ્યો
અને હાથ આવે તો કચરી નાંખવા નેટલા કોધથી દાંત મચરડ્યા

પણ હવે એ ગુસ્સો નકામો હતો. તેને શિક્ષા કરવાનો ઇશદો પણ હવે
 બર આવે તેમ ન હતું. ઘરા હાથીપરથી ઉતરતાંવાંત લશ્કરમાં તે મ-
 રખા પાખ્યાની જૂમ પડી અને મોટી મડમડ થઈ રહી. લશ્કર નાસાનારા
 કરવા લાગ્યું અને સડને પોતાની સલામતી જોવાની ધ્રુષ્ટિ થઈ. સૈનિકો
 ઔરંગઝેમના કોપમાંથી કેમ નાશી છુટવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. મોટી
 મિનિટમાં લશ્કર છિન્નમિત્ર થઈ ગયું અને એક ક્ષણમાં જ વિનિતા હતો
 તે હારી ગયો. પા કલાક સંધી ઔરંગઝેમ પોતાના હાથીપર દટ બેસી રહ્યો
 અને તેથીજ તે બવિખ્યામાં હિંદુસ્તાનની સહેનસાહનો ધણી થયો. અકસ્પ-
 કાળને માટે ઘરા તેના હાથી ઉપરથી હેઠે ઉતરી પડી દુઃખીઆરા શાહન-
 ઘઓમાંનો મહા દુઃખીઆરો શાહનહો થયો. ટુંકી નગરના માણસો યોડાને
 માટે ઉધું ખણે છે અને એક નજીવો અકસ્માત આવાં મોટાં પરિણામ
 આણે છે તે આનું નામ

મોટાં લશ્કર મોટાં પરાક્રમ કરે છે તે ખરું, પરંતુ જ્યારે તે મભરા-
 ટમાં પડે છે ત્યારે નિયમમાં લાવવાં પણ કાણ થઈ પડે છે. મોટું લશ્કર
 એક મોટી નદીના પૂરની માફક મભરાટમાં પડી જ્યારે આસપાસ વિખરાઈ
 જાય છે ત્યારે ધણી ખરાબી કરે છે હિંદુસ્તાનના બીનકવાયલી સિપાઈઓ
 ટોરનાં ટોળાંની માફક અનિયમિત રહી પોતાને ગેરલાલ કરે છે. આવા અ-
 સખ્ય સિપાઈઓ પણ પ્રોન્સ કોન્ટેથી વા માર્સલ ટ્યુરેનથી શાસિત રપ
 હમર કવાયલી સિપાઈઓને દરાવવાને શક્તિવાન થાય એમ અને લાગતું
 નથી. ખોરાક પાણીની મમવડ માટે રાખેલાં લાખો માણુમવાળું ઇ અથવા
 સાત લાખ માણુસનું ડેરીઅસનું મોટું સેન્ય દસ હમર ગ્રીક, અથવા ઍ-
 લેક્ટ્રાંડરનાં પદર હમર મેસેડોનીઅન સિપાઈઓથી ઘેરાઈ ગયું હતું એમ
 વાંચવામાં આવે છે તેથી લગારે આશ્ચર્ય થતું નથી. એક ફ્રેન્ચ લશ્કરની
 દૂકડી જો બરાબર નિયમમાં ગોડવેલી હોય તો ધણા હિંદુસ્તાની સિપા-
 ઈઓને મભરાટમાં નાખી દે, અથવા એલેક્ટ્રાંડરેકર્નું હતું તેમ પોતાની મુખ્ય
 ધારણાને બર આણે એમાં ફેર નથી. તેમની કવાયલી હીલઆલ હિંદુસ્તા-
 નીઓને ધાસ્તી અને ત્રાસ પમાડી સત્વર અને સામાન્ય દુટ પાડી શકે
 એમાં શક્ય નથી.

અણુધારી અને મૃગનૃષ્ટા જેવી જીવંતી જે લામ લઈ લેવાય તે લે-
 વાને ઔરંગઝેમે વિચાર ક્યો. પોતાની ધારણાને સફળ કરવાને માટે તે અ-

નેક સંકલ્પવિકલ્પ કરવા લાગ્યો. જીતની સાથેજ દમલખાજ કાલિફ-ઉલ્લાખાન તેને આવી મળ્યો. ઔરંગઝેબે તેને હજરવાર શાખાશી આપી અને અનેક આશાઓ આપી, પરંતુ પોતાને નામે તેને પોતાના પક્ષમાં લેતાં સાવધ રહ્યો. તેને નિદનાર મુરાદખાનની પાસે ઔરંગઝેબ એને લઈ ગયો. મુરાદખાને દયાભાવથી તેને લીધો, અને ઔરંગઝેબે તેની સમક્ષ મુરાદખાનને પોતાના વડીલ તરીકે, પાદશાહ તરીકે અને શ્રેષ્ઠ તરીકે સ્વીકાર્યો. કાલિફ-ઉલ્લાખાને પણ મુરાદખાનનાં વખાણુ કરતાં તેને રાજ્ય મુકૂટને યોગ્ય કહ્યો અને આ વિજય થયો તે પણ એ શાહજહાનના પરાક્રમ અને શૂરવી થયો એમ જણાવી દીધું.

ઔરંગઝેબની નીતિ—મુરાદખાન ઉપર ઔરંગઝેબ આ પ્રમાણે પ્રીતિયુક્ત રહેતો હતો તેમજ રાત દિવસ ઉમરાવોની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવતો હતો. ઉમરાવો ધીરે ધીરે તેના પક્ષમાં આવવા માંડ્યા હતા. ચતુર, બુદ્ધિશાળી અને મોટી વગસગવાળો શાઈસ્તખાન પોતાના ભાણેજ ઔરંગઝેબના મતને અનુમોદન આપવાને માટે ચલ કરતો હતો. ઔરંગઝેબને તે એક સારો સહાયક નીવડ્યો. પરાનુગ્રહ સપાદન કરે એવા લેખ લખવામાં અને છટાદાર ભાષા બોલવામાં આ વેળાએ એ એકો હતો. લોકમાં એમ કહેવાતું હતું કે મારાએ પહેલાં તેને અપમાન કરેલું માટે આ વખતે દારા પ્રત્યેનું વેર વાળવાને માટે તે ઔરંગઝેબના પક્ષમાં મળ્યો હતો અને તેને બળવત્તર કરવાને મહેનત લેતો હતો. રાજ્ય મેળવવાના મોટા લોભમાં છતાં ઔરંગઝેબ બહારથી એમ દેખાડતો હતો કે, જાણે પોતાને આ ખટખટમાં કંઈ સ્વાર્થ જ નથી. મુરાદખાનને નામે જ જોયું તે થતું સધિ અને કાલકરાર મુરાદખાનને નામે થતા અને બીજાઓને જે આશાજનક વચનો અપાતાં તે પણ તેને નામે અપાતાં. મુરાદખાનને નામે જ હુકમો થતા અને ભવિષ્યનો પાદશાહ પણ તેજ ગણાતો. ઔરંગઝેબ, મુરાદખાનના એક સરદાર અને અધીનાધિકારી જેઓ ગણાઈ તેવું વર્તન રાખતો. વળી તે એમ દેખાડતો હતો કે, ‘મારા ફકીરી મનને તારા રાજ્ય ખટખટ મૂળે ગમતીજ નથી.’

નિરાશાથી અને ત્રાસથી દારા બેહાલ થઈ ગયો તે સત્વર આગ્રે ગયો પણ ‘દારા તું હારીશ તો તારાથી અને મો દેખાડવાને અવાશે નહિ’ એવાં પાદશાહનાં વચન હજી તેના કાનમાં ગાજી રહ્યા હતાં તેથી પિતાને મળાયું નહિ. દુઃખીઆરા પિતાએ પુત્રને પરાજય પામી આગ્રે આવેલો જન-

જુનો સારો એક બોળને તેની પાસે મોકલ્યો અને તે ખાનગી માણસની મારફતે તેને ખાતરી કરાવી કે, પાદશાહનો ગ્રેમ તેના ઉપરથી ઓછો થયો નથી અને જે સ્થિતિ હાથ આવી તેને માટે તે દિલ્લીગીર છે. વળી પાદશાહે એમ પણ કહાવ્યું કે, 'તારા ધીરજ રાખ, હજી મુલેમાન શિકોહની પાસે સારું સૈન્ય છે અને તારે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. હું તને સલાહ આપું છું કે હવે તું દિલ્લી તરફ જા. ત્યાંની પાદશાહી ઘોડારમાંથી હજાર ઘોડા તને મળશે અને કિલ્લાના મુખેઘરને મારો હુકમ છે તે તને જોઈતાં નાણાં અને હાથી પૂરા પાડશે જેટલે દૂર રહેવું યોગ્ય હોય તેટલે દૂર રહેજે. હું તને વારંવાર પત્ર લખતો રહીશ અને મારા પત્રો તને વહેલા મળે એટલે દૂર રહેજે. હજી ઔરંગઝેમને વશ કરવાનાં અને શિક્ષા આપવાનાં સાધન મારી પાસે છે એમ હું ધારું છે.' પાદશાહે આવો સંદેશ કહાવી દારાને દિલ્લિસોજ આપી પરંતુ તે એટલો બધો શોકમગ્ન અને નિરાશ થઈ ગયો હતો કે, તેણે આવા હિતકારક સંદેશનો જવાબ આપ્યો નહિ તો નહિ પરંતુ તે મળ્યાના અખર પણ આપ્યા નહિ. બેગમ સાહેબ ઉપર તેણે ધણી સંદેશ મોકલ્યા અને જેવટ ત્રણસો ચારસો માણસના રસાના સાથે સ્ત્રી, હોકરીઓ, અને નાના શાહજાદા સોદર શિકોહની સાથે બાગી રાતે આગ્રા છોડી ગયો. દારા તેની દુઃખદ સ્થિતિમાં દિલ્લી તરફ મુસાફર કરે છે તે દરમિયાન આપણે ઔરંગઝેમની રાજ્યનીતિનું અને શીખવા ભોગ રીતમાતનું અવલોકન કરીએ.

દારાને પોતાનો ઘવ અજમાવવાને માટે આરોજ ન રહે એટલા માટે ઔરંગઝેમે જે પહેલું પગલું બંધું તે એ હતું કે, મુલેમાન શિકોહના લશ્કરમાં કુસપ ઉત્પન્ન કરાવવો. એ લશ્કરના સરદારો રાજ જયસિદ અને દલીલખાનને ઔરંગઝેમે પોતાની પાસે બોલાવી દારાનો સમૂળ નાશ કરવાને માટે સાધી લીધા અને તેમને કહ્યું કે, 'જુવો જે મોટા લશ્કરપર દારા આધાર રાખતો હતો તે મોટી દાનીથી દારો ગયું અને મારે આશ્રયે આવ્યું છે. દારાનાં પાંચે હવે એકે પક્ષદણ નથી. તે એક બહારવટીઆ જેવો થઈ પડ્યો છે. ચોડા વખતમાં શરણ થયા વિના તેનો છૂટકો નથી. પાદશાહને માટે તો હવે ઉજ શું ? તે મંદવાડથી એવી નજારા આવેશો છે કે બચશે એમ લાગતું નથી જે કાર્ય હવે અસંભવિત થઈ પડ્યું છે તેમાં તમે

શા માટે પડી રહ્યા છો ? દારાની પડતીને વધારે અનુરક્ત રહેવું એ બેવ-
કૂશી ભરેલું છે.' આ પ્રમાણે કહીને વળી તેણે તેમને સલાહ આપી કે,
'તમારે વાસ્તે સારામાં સારો રસ્તો તો એજ છે કે હવે તમારાથી સહેલથી
પકડાય તેવો સુલેમાન શિકોહ છે તેને કબજે કરી લઈ મારે શરણે આવવું.'

જયસિંહ રાજાની નિમકહુલાસી—પોતાના સ્વામી સામે આવી
દગલખાજી રમવાને જયસિંહે ઘણી આનાકાની કરી. શાહજહાન અને દા-
રાનો હજી તેને ડર હતો. એક શાહજહાનને આવી રીતે કેદ કરવાનું કેવું
પરિણામ આવે તેથી તે ડરતો હતો. શાહજહાનને કેદ કરવો એ શુન્દો એવો
હતો કે જે કદાપિ ઔરંગઝેમજ શિક્ષા કરનાર હોય તોપણ માફ થાય નહિ.
સુલેમાન શિકોહના બળ અને જુસ્સાથી જયસિંહ અળપ્ત્યો નહતો. તે
સારી રીતે જાણતો હતો કે, શાહજહાન જીવ આપવાને તૈયાર થશે પરંતુ
પરાધીનતાને સ્વીકારશે નહિ.

ન છૂટકે છેવટ એને એજ માર્ગ લેવાનો નિશ્ચય કરવો પડ્યો. દલીલ-
ખાનની સલાહ લઈ અન્યોઅન્ય પ્રીતિના ફરી વાર સર સોમદ ખાઈ જયસિંહે
તેની સાથે એકમતે એવો ઠરાવ કર્યો કે, 'જયસિંહે સુલેમાન શિકોહને
દેરે જવું અને ઔરંગઝેમે કરેલી ઉપલપાયલ જણાવી તેની ઇચ્છા તેને જા-
હેર કરવી.' પછી જયસિંહે તેમ કર્યું તે શાહજહાનને તથ્યએ ગયો, તેને મ-
લ્યો અને કહ્યું કે, 'નામદાર શાહજહાન ! હું તમને દગો દેવા ચહાતો નથી;
છુપે વેશે નાશી જવા માગતો નથી પરંતુ જે મારે કરવું જ પડે છે તે કહું
છું. તમારે માથે મોટો ભય આવી પડ્યો છે દલીલખાન અથવા દાઉદખાન
અથવા આ લશ્કરના કોઇપણ ભાગ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેસી રહેવા જેવું
રહ્યું નથી. તમે તમારા પિતાની પાસે જશો તો હાંથ તમને વિશ્રાંતિ મ-
ળવાની નથી તમે પોતે મોટા નાશને અધીન થશો. આ ભયમાંથી તમે
શ્રીનગર વગર ખીજે સ્થળે આશ્રય લઈ શકો તેમ નથી લાંબો રાત્ર ત-
મને આશ્રયી બોલાવશે તેનો દેશ ચડાઈ થઈ શકે તેવો નથી, ઔરંગઝે-

• આ શ્રીનગર કાશ્મિરવાળું નહિ ઘણું લેખકોએ અને દીકાકારોએ તેના
સબ ઘે ગણાવ્યો કર્યો. પણ ૧૬૭૦માં પારીસમાં છપાયેલી આ પુસ્તકની પહેલી
ફ્રેન્ચ પ્રતના નકશામાં તે બરોબર બતાવેલું છે વાયવ્ય પ્રાંતોમાંના ગરહવાલ
જિલ્લામાં તે આવેલું છે બર્નિયરના વખતમાં ત્યાં ગરહવાલ રાજા રાજ્ય કરતો હતો.
આ ગરહવાલ જિલ્લો નીચા ઉચા પહાડી ટેકરાઓથી અગમ્ય છે, હાલ પણ આ સ-
હેર જિલ્લાનું મોટું જામ ગણાય છે

બધી તે ખીલીતો નથી અને ત્યાં રહેતાં આપ શાંતિથી અત્રે બનના બનાવો જોતા રહેશો. જ્યારે લાગ આવે ત્યારે ત્યાંથી ઉતરી આવતાં વાર લાગશે નહિ.”

સુલેમાન શિકોહના સૈન્યમાં ફૂટ—આ વાતચિત ઉપરથી જુવાન શાહજહાનના સમજવામાં આવ્યું કે રાજા અને લશ્કર બેઉ તેના કાબુ બંધાર ગયા છે. રાજાના કહ્યા પ્રમાણે નહિ થાય તો તેની જીંદગી જોખમમાં આવી પડશે. પછી સુલેમાન શિકોહ તેનાપર આવેલા સકટને અધીન થયો નહિ પરંતુ શ્રીનગરજવાને પડાડી પ્રદેશ તરફ ચાલી નીકળ્યો. કેટલાક પ્રીતિવાળા મિત્રો અને ઘણું કરીને મુન્શિફદારો, ચૈયદો, અને બીજા કેટલાક જેમને તેમની સાથે ગયા વગર ચાલે જ નહિ તેઓ તેની સાથે નીકળી પડ્યા. લશ્કર, જયસિંહ રાજા અને દલીલખાનની પાસે રહ્યું. આ બે દમલખાનેઓ માત્ર આટલું જ કહ્યું નહિ, પરંતુ સુલેમાન શિકોહની પાસે જે સરસામાન અને માલ મિલકત હતી તે પણ લઈ લીધી. આગળ જતાં તેના ઉપર લૂટ કરાવી. મહોરો લાદેલો એક હાથી લૂટાઈ ગયાથી સ્વાર્થ માણુમો તે શાહજહાને છોડીને ચાલ્યા ગયા. વળી ખેડૂતો અને બીજા લૂટારૂઓથી કાયર થતો તે ઘણી મહેનતે શ્રીનગર પહોંચ્યો. શ્રીનગરના રાજાએ સુલેમાન શિકોહ તથા તેના કુટુંબ કેમિવાને પોતાને ત્યાં આશ્રય આપ્યો. એટલુંજ નહિ પણ તેને ખાતરી આપી કે, ‘મારા દેશમાં તમે મપૂર્ણ સલામત છો અને જો જરૂર હશે તો હું તમને મારા સૈન્યની પણ મદદ આપીશ’ શાહજહાને સુલેમાન શિકોહ જ્યારે શ્રીનગરમાં સ્વસ્થ થયો ત્યારે આગ્રાના શુ બન્ધુ તે તરફ આપણે આપણી વાર્તાનો સમ્પન્ન જોઈએ

શાહજહાનને કિલાસો—મમુગઢની લડાઈ પછી ત્રીજે કે ચોથે દહાકે ઔરંગઝેમ અને મુરાદખાન કિલાથી ત્રણ માઈલ દૂરના એક બાગમાં આવી પહોંચ્યા ઔરંગઝેમના વિશ્વાસુ અને તેની સુકિત તથા શુભના જાણનારા એક જોખને ત્યાંથી તેમણે શાહજહાનની પાસે મોકલ્યો. એ માણુસે પાદશાહ પાસે આવી પોતાના ધણીને નામે સલામ કરી, અને ઔરંગઝેમની તેના પ્રતિ પ્રીતિ અને માન જરાય ઓછ થયાં નથી એમ ખાતરી કરી આપ્યા સાથે જણાવ્યું કે, ‘ઘરાની દુષ્ટ અને અમર્યાદ શત્રુય લોભેજાને લીધે જે બનાવ બન્યો છે તેને માટે ઔરંગઝેમ ધણોજ દિવંગીર છે. આપ નામઘરાની તખીયતમાં સુધારો થતો જાય છે તેને માટે

તેનો ધણી તમને અભિવદન આપવાને રજા લે છે એટલુજ નહિ પરંતુ તે આપના હુકમને શિરોમાન્ય કરવાને માટે આગ્રા સધી આવ્યો છે’

શાહજહાન સધળું સમજતો હતો તેણે પોતાના પુત્રની આ રીતને પોતાને અસર કરનારી જણાવી પણ તેની મહદ્દિશા અને દામિકતાથી તે અનુસર્યો નહતો. બોળને પાછો વાળ્યા થઈ પાદશાહે પોતાના પુત્રને વશ કરવાના ઇરાદાથી ઉમરાવોને બોનાવી પોતાની કપટ જળ રચવાની બુદ્ધિને કામે લગાડવાનો વિચાર મ્યો. ઔરંગઝેમ આખા કુટુંબમા ચઢીઆતો હતો તેથી દીકરાને ફસાવવાને માટે પિતાએ પાથરેલી જળમા પિતાજ મ પડાઈ ગયો એમા તો નવાઈ જેવું છેજ નહિ એક વિશ્વાસુ બોળને મો કહી શાહજહાને ઔરંગઝેમને તે કેવો ચઢાય છે અને દારાને કેવો ધિક્કારે છે તે જણાવ્યું આની સાથે વળી એમ પણ કહાવ્યું કે હાલના બતાવથી જ ગોઠાળો અને મભરાટ થઈ રહેયો છે તેમા કેવી ગોઠવણ કરવી તે વિષે વિચાર કરવાને દીકરાએ પિતાને મળવા આવવું ઔરંગઝેમે શાહજહાનનો આમ છતા પણ વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ તે બહુજ આવધ માણસ હતો તે જણતો હતો કે, બેગમ સાહેમ એક ક્ષણ, રાત્રી કે દિવસ તેને વિલો મૂ કતી નથી તે તેના કાણુમા છે, અને તેણે આ મહેશા જાણી લીધેલા તેથી જનાનખાનામા રાખવા જોગ મજબૂત બાધાની તાતાર લૂડીઓને કિ ક્ષામા રાખેલી છે, એટલે જો કદાપિ પિતાના વચનથી ભોળવાઈ તે લા જાય તો હથીઆર બધ લૂડીઓ તેનાપર ટૂંકી પડેજ આ બધા વિ ચાર કરી ઔરંગઝેમે કિલ્લામા પગ મૂક્યો નહિ જો કે ધણી વાર તેણે આજ મળુ છુ, કાલ મળુ છુ એમ આશાઓ આપ્યા કરી તે જવાની તૈયારી કરતો અને છેવટ આવતી કાલે જઈશુ એમ કરી મુનતવી રાખતો. આવા કપટ પ્રમથ રચવામા જ વખત ગયો તેની દરમીઆન ઔરંગઝેમે સત્તાવાનુ ઉમરાવોની શી મરજી છે તે જાણી લીધું તેણે પોતાની કપટ જળને ધણાજ વિચાર પૂર્વક પાથરી, અને તે એટલી બધી સાવચેતીથી પ્ર ન્યારે તેના શાહજહાનએ પાદશાહને કિલ્લામા કમજ કરી લીધો ત્યારેજ લોક ચમકી ઉઠ્યા અને જાણુ શાહજહાને કેટલા પ્ર ચૂની કાઢેના માણસો સાથે જાણે ઔરંગઝેમનો સદેશો લઈ જતો હોય તેવા ડોળથી મહેનમા દાખન થયો હતો. દરવાજા આમળ આવી પહોરોગિરપર તેના માણસો ટૂંકી પડ્યા અને પાછળથી ખીજી લશ્કર આવી પહોચ્યું હતું શકા રહિત

પહોરોગિરાને આ પ્રમાણે હસતી તેણે કિહો હાથ કરી લીધો

દીકરાને માટે પાથરેલી જાગમા પોતેજ આવી પડયો છે, પોતે જ-
દીવાન, અને પુત્ર એક કિયાનો ધણી થઈ પડયો છે એમ બ્યારે શાહજ-
હાન પાદશાહના જાણવામા આવ્યું, ત્યારે જો કોઈ પણ માણસ કદી આ-
શ્ચર્યમાં પડયો હોમ એમ માનીએ તો તે આ શાહજહાન પાદશાહ જ હતો.
હુ.ખી પાદશાહે ઔરંગઝેમના શાહજહા સુવતાન મહમદ ઉપર તરતજ એક
સંદેશો મોકલી જણાવી દીધું કે, 'જો આ અવસરે તુ મને ઉમારી
લખશ તો, હું માદીના અને કુરાનના સોગદ લઈને કંદુ છું કે, હું તનેજ
માદીએ બેસાડીશ એક ફાજ પજુ અવરથા ન જવા દેના તુ મારી પાસે
આવજો અને તારા હાથને આ બદીખાનામાથી મુક્ત કરજો. સદર્વનથી
ખુદ તારૂં ખેર કરશે અને તને અમર કીર્તિ મળશે' પાદશાહે આમ કહા-
વ્યું હતું એમ લોકમા કહેવાતું.

સુવતાન મહમદમા જો આ યોજનાને મનમાં રાખી રહેવાની પૂર્ણ
હિમત હોત તો તેણે પોતાના હાથને બંધનમુખ્ય કર્યો હોત એમા તક
નથી શાહજહાનની વગસગ હજી પ્રવળ હતી અને કિહામાથી બહાર જ-
વાની જો તેને ગમ આપવામા આવી હોત, લશ્કરનું આધિપત્ય તેને કોવા
દીધું હોત તો મને પણ માનવાને કારણ છે કે તેઓએ તેની સત્તાને સ્વી-
કારી હોત, અને રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય ઉમરાવો પણ તેના રાજ્ય પ્રતિ
નિમકકવાય રહ્યા હોત. પિતાની સામે જગ જગાવવાને માટે ઔરંગઝેમ પણ
એકલો બધો હિમતી થયો હોત નહિ ઔરંગઝેમને મુગદમક્ક આમ કરતા
તજ દે એ મોટી ખીક હતી

સમુગદની લગઈ અને ઘરાના નાશી છૂટ્યા પડી તેવી બૂલ શાહ-
જહાને કરી હતી તેવીજ બૂલ આ વખતે સુવતાન મહમદે કરી એમ
સર્વનો મત હતો. કેટલાક રાજ્યનીતિજ્ઞોનો વળી એવો પણ મત છે કે ઘ-
રાનો પરજવ્ય થયા પછી પાદશાહ મદદમા બેસી રહ્યો એજ સાફ થયું
આમ કરતું એજ શાહજહાનને માટે તો રિયતિ પ્રમાણે યોગ્ય હતું પરિ-
ણામપર આધાર રાખીને અમુક યુક્તિને સારી કિયા નહીં મજૂરી એ ગ્રેટ
સપ્રદાય નથી, કારણ કે પૂર્વ વિચાર પૂર્વજમાવેલી યુક્તિનું ધણીવાર નાફે
પરિણામ આવે છે અને કાઠવાર માદમિક યુક્તિથી માફ પરિણામ આવે
છે. પાદશાહ ઔરંગઝેમની પ્રતિ પ્રીતિ અને શુભેચ્છ રાખતો હતો તેથી

કદાપિ તેણે એમ ધાર્યું હશે કે, વિશ્વાસે તે પાસે આવશે અથવા બેગમ સાહેબે તેને એમ સમજાવ્યું હશે કે, ઔરંગઝેમ એની મેળે મળવાને કિલ્લામાં આવશે અને એમ યશે તો વધારે માથાકૂટ ન કરતા વિશ્વાસી પદ્મી એની મેળેજ પિન્જરામાં આવી પરાધીન થશે અહીંના રાજ્ય પુરુષના મત પ્રમાણે—સુલતાન મહમદ, કહે છે કે રાજ્યગાદી માટે ધણો આતુર નહતો છતાં જો તેણે એમ કર્યું હોત તો તેની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ હોત વળી ઉદારતા તથા મનની કામળતા માટે પણ તે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થાત

પિતૃધર્મ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને સુલતાન મહમદે આમ કર્યું એમ ધણા યોડા જણ માને છે પાદશાહના વચન ઉપર તેને વિશ્વાસ નહતો અને ખીજો તેને એવો વિચાર આવ્યો હશે કે ઔરંગઝેમ જેવા માનસિક બળવાળાની માથે રાજ્યગાદીના પ્રપચમાં ઉતરવું એ અશક્ય છે સુલતાન મહમદે ગમે તે વિચાર કર્યો હોય પરંતુ જો તેણે દુ ખીઆરા પાદશાહને બદીખાનામાંથી મુક્ત કર્યો હોત તો તેને ફાયદો થાત, પરંતુ ‘મને બદીખાનામાં કે કિલ્લામાં આવવાની સત્તા નથી, મને તો માત્ર કિલ્લાના દરેક દરવાજાની કુચીઓ ઔરંગઝેમની પાસે લઈ જવાનો હુકમ છે’ એમ જણાવી તે પાદશાહ પાસે ગયો નહિ તેણે જણાવ્યું કે ઔરંગઝેમને પાદશાહના ચરણવદન કરવા આ વડુ છે માટેજ તેણે આમ કર્યું છે બે દિવસ સુધી શાહજહાને કુચીઓ આપી નહિ, પણ પછી જ્યારે તેને માનુષ પડ્યું કે પહેરેગીરો ચોડી છોડીને ચારા નળ છે ભારે કુચીઓ આપી દીધી અને કહાવ્યું કે, ‘જો ઔર ગઝેમ ડાહ્યો હોય નો હવે તેણે એક ક્ષણનો પણ વિનય ન કરતા મારી મુલાકાતે આવવું, મારે તેને બહુજ ખાતરી વાત કહેવાની છે ઔરંગઝેમ પાદશાહના વચનઉપર વિશ્વાસ રાખી કિલ્લામાં નળ તેવો બેજો માણસ નહતો તેણે ઇતિહાસના નામના વિશ્વાસુ બોળને કિલ્લાનો કોટવાળ નિમ્નો અને તેના હુકમથી વૃદ્ધ અને દુ ખી શાહજહાન, બેગમસાહેબ, અને તેમના માણસો સખત મદીવાન થઈ રહ્યા ધણા દરવાજા ચણીને પૂરી લેવામાં આવ્યા અને પાદશાહ તથા તેના મિત્રો વચ્ચેનો તમામ વ્યવહાર બધ પાડવામાં આવ્યો પાદશાહથી કોટવાળની રજા વગર પોતાનો ઔરડો પણ છોડી જવાતું નહિ

આ વખતે ઔરંગઝેમે એક મગજ શાહજહાન પાદશાહના પર લખ્યો અને તે ખીડતા પહેલાં સર્વેને જતાવ્યો તે પદમાં ઔરંગઝેમે શાહ

જાહાનને લખ્યું હતું કે- 'મેં તમારા પ્રત્યે જે ચાલ ચલાવી છે તે તમે મારા પ્રત્યે ચલાવેલી વર્તણૂકથીજ સારી દર્શાવી શકાશે. જ્યારે તમે મારે માટે અસાધારણ પક્ષપાત અને દારાના કામકાજ માટે અને અપ્રીતિ દર્શાવતા હતા ત્યારે તમે મને પાકે પાચે ખજાર મળ્યા પ્રમાણે સુવર્ણ મહોરથી ભરેલા બે હાથીઓ દારાના ઉપર મોકલાવી આપ્યા હતા અને એમ દરી તમે એને નવા લક્ષ્મીની બરતી કરવાનાં સાધન પૂરાં પાડી એક નાશકારક લડાઈને લખાવવાનું તેને ઉત્તેજન આપ્યું હતું આથી મારે જે અસ્વભાવિક અને સખત પગલાં ભરવાં પડ્યાં તે એની હઠને પરિણામે છે કે કેમ તે વિચારી લેવાનું હું આપનેજ સોંપું છું. ખરૂં કહીએ તો એજ તમારી કેદનું કારણ છે. તમે એક પ્રિય પુત્રની પાસેથી જેવા ધર્મની આશા રાખો છો તેવો ધર્મ બખવવા આવવામાં અને જે વિદ્યજ થયો છે તેનું પણ શું એજ કારણ નથી? એણેજ અને તેમ કરતાં અઢકાવ્યો નથી? હાથ મારી વર્તણૂકમાં જે વાંધા જેવું જણાય છે તેને માટે આપક્ષમાં આપણો અને જે અસ્વાતંત્ર્યમાં આપ હમણાં આવી પડ્યા છો તેને ધીરજથી સહન કરજો. હું આપને ખાતરીથી કહું છું કે, દારાને આપની વિશ્રાંતિમાં ખસેલ કરતો અઢકાવ્યો પછી અર્થાત્ તેને સાધન રહિત કર્યા પછી હું જાતેજ કિલ્લામાં આવીશ અને મારે પોતાને હાથે તમારા બંદીખાનાના દરવાજા હાથે નાખીશ.'

મારી જણ પ્રમાણે જે રાતે દારાએ કિલ્લી જવાને માટે આપ્રા છોડ્યું તેજ રાતે શાહજહાને સુવર્ણની મહોરોથી લાદેલા બે હાથી તેનાપર મોકલ્યા હતા; અને રોશનઆરા બેગમે આ સમાચાર ઔરંગઝેબને પહોંચાડ્યા હતા. ઔરંગઝેબ કિલ્લામાં આવે તો તેનો ધાક ધડી નાંખવાને માટે તાત્કાલ હુડીએને રાખવામાં આવી છે, એવા સમાચાર પણ આ શાહજહાનેજ તેને પહોંચાડ્યા હતા. વળી એમ કહેવાય છે કે, દારાપર લખેલા શાહજહાનના કેટલાક પત્રો ઔરંગઝેબના હાથમાં આવ્યા હતા.

ઉપર જણાવી ગયા તેવો પત્ર ઔરંગઝેબે શાહજહાન ઉપર લખ્યો તેમ છતાં પણ કેટલાક જુદિશાળી રાજ્ય પુરખો તો એમ કહે છે કે, પાદશાહના લાગતાવળગનાઓને છાતીએ હાથ મૂકાવવાને માટે ઔરંગઝેબે માત્ર એ તરફ ધૃષ્ટિ કર્યું હતું. ગમે તેમ હો પણ એ તો સિદ્ધજ છે કે, પાદશાહને મળવા કરવાનું બધ ચથાથી દરેક હમરાખને મુશ્કેલ અને ઔરંગઝેબના

દરબારમાં આવવાની જરૂર પડી વૃદ્ધ અને દુ:ખીઆરા પાદશાહના વતી કોઈએ કોઈ પણ જાતની હિલચાલ કરી હોય એમ મારા જાણવામાં આવ્યું નથી. વૃદ્ધ પાદશાહના ઉપર જીલ્લમ પાડવામાં ઘણાક ઉમરાવો નારાજ હતા કારણ કે આ દેશની રીત પ્રમાણે શાહજહાને તેમના ઘણાકને છેક નીચી પદવીએથી તો શુ પણ ગુલાબગીરીમાંથી આવે મોટે પદે ચઢડાવ્યા હતા અને શમદખાન જેવા થોડાક તટસ્થ રહ્યા તે સિવાય બધાજ ઉઘાડી રીતે છયોંક ઔરંગઝેમને પુષ્ટિ આપનામાં સામેલ થઈ ગયા.

આમ થવાનું કારણ એ છે કે અહિં, કેન્દ્ર અને કિશ્તિયત ભોક્તા ખીજા રાજ્યોની માફક ઉમરાવો જમીનદાર હોતા નથી અને તેમની જમીન હોય તો કુલ ઉપજ તેમને મળતી નથી જે પ્રથમ જણાવ્યું છે તેમ હિંદુસ્તાનના ઉમરાવોની ઉપજ પાદશાહ તરફથી મળતા સાલીઆણાપર આધાર રાખે છે, અને બ્યારે એ સાલીઆણા બધ થાય છે ત્યારે તેઓ એટલા બધા મહિમા રહિત થઈ જાય છે કે તેમને નાનીશી રકમ કોઈ ધીંગલું પણ નથી.

એક સપ થયેના ઔરંગઝેમ અને મુરાદમલ્કે ઉપર જણાવ્યું તેમ શાહજહાન પાદશાહને આગ્રાના કિલ્લામાં કેદ કર્યા પછી ઉમરાવોને હાથ કરી લીધા અને તેમની સપૂર્ણ વગ મેળવ્યા પછી દાગનો કેડો લેવા તરફ વિચાર કરવા લાગ્યા તેમની ધન સબધી મુસ્કેલીઓ પાદશાહી તિજોરીમાંથી પુરી પડી એટલે ઔરંગઝેમના મામા શાહસ્તખાનને આગ્રાનો સુબો નીમી તેઓ દિલ્હી તરફ જવાને તૈયાર થયા.

મુરાદમલ્કનું કેદ થવું.

જે દિવસે લસ્કરની સાથે આગ્રેથી કુચ કરી જવાનું હતું તે દિવસે મુરાદમલ્કના મિત્રોએ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને તેના હિતસ્વી બોગ્લ શાહ આગ્રાસે તેને આગ્રા અને દિલ્હીની પાડોશમાં રહેવાની સલાહ આપી તેણે કહ્યું કે—‘અલ્લત માન અને સાકરીઆ જીમ જ માથુસના દુદ્ધનું કાપટ્ય બતાવવાને પૂર્ણ છે તમે પાદશાહ છો અને ઔરંગઝેમ સુદ્ધા આખા જગતે તમને પાદશાહ તરીકે સ્વીકાર્યા છે તો પછી આગ્રા અને દિલ્હીથી દૂર જવું એ તમને યોગ્ય નથી બલે ઔરંગઝેમને તમે દારાની પાછળ

જવા ઘો ' મુરાદમક્ષે જે આ ડહી શિખામણોને લક્ષમાં લીધી હોત તો ખરેખર ઔરગઝેમના હાથ હેમ પડત પરતુ તેને તો પોને અને ઔરગઝે જે વારવાર કુરાન ઉપર હાથ મૂકોને જે સરસોગન આધા હતા તે સ્મરણમાં હોઈ કઈ અસરજ થઈ નહિ અને ઔરગઝેમ ઉપર અવિશ્વાસે આ-યો નહિ ઉંચક મેક જણે માથે આમા ઠોડપુ અને દિલ્હી તરફનો માર્ગ લીધો.

આમાથી ચાર મજન દર મયુરામા જ્યારે તેઓની છાવણી પડી હતી ત્યારે નવી નવી ખીનાઓ માબજવામા આવતા વધારે નખા પડેલા મુરાદ બક્ષના મિત્રોએ વળી એમવાર તેના ઉપર આવી પડનાર બચનું તેને મુશ્કેલ કરી માવધાન રહેવાને યત્ન કર્યો તેમણે ખાતરીથી મુરાદમક્ષને કહ્યું કે— ' ઔરગઝેમના મનમા તમારે માટે ઘણીજ ખરાબ કલ્પનાઓ ચાલે છે તેણે ટાઈક જાનનું કાવતરૂં ધરવા માડ્યું છે ' આ સમાચાર તેઓને ધણે ઠેકાણેથી મળ્યા હતા ' આજ તે પોતાની નધરી અને દુષ્ટ ધારણા પાર પાડનાર છે માટે તમારે એને મળવું નહિ ' મારી તખ્તીયત મારી નથી ' એમ કહીને તમે મળવા જશો નહિ એટલે હમેગના નિયમ પ્રમાણે ઘોડા દળુરીઆઓ સાથે તેજ અહીયા તમને મળવા આવશે '.

આવા આવા કારણુ વાધા અને વિનંતિઓથી પણ મુરાદમક્ષ પોને જે મર ઓગનથી બુધાયમે હતો તેમાથી એકનો બે થયો નહિ એ અના ગીઓ લાહનદો ઔરગઝેમના ઉપરચોગીયા માનથી લેવાઈ ગયો હતો પોતાના શુભચિતક મિત્રોની સનાહને લક્ષમાં ન લેતા તે દહાડે તેણે ઔરગઝેમનું નોતરૂં સ્વીકાર્યું ઔરગઝેમને તે આવશે એમ વિશ્વાસ હતો, તેથી તેણે મીરખાન અને ખીજ વણુ ખુશામતીઆઓ માથે ટવી રીને મુરાદમક્ષને ધાટ ધડવો તેનો વિચાર કર્યો સાજ પડી અને મુરાદમક્ષ ઔરગઝેમને ડેરે ગયો જે દિવસથી ઔરગઝેમે તેને દાહમા ધાલ્યો હતો તે દિવસના કરતા આજ તેને વધારે માન મળ્યાથી આવકાર આપ્યો એટલે સંધી કે તેને મળના તેની આખમાથી હર્ષના આસુ પડ્યા અને મોડુ પણ મનકાઈ ગયું મુરાદના હાથમા હાથ આપતા તો ઔરગઝેમ જાણે પ્રેમના ઉમળકાથી પસીનેનવાઈજ ગયો ખાણુ ઉપર બેઠા અને લા પણ એવોજ આનંદ અને ગમ્મત આનુ રહ્યા વાતચિતની કૂમ મચી રહી અને પ્રેમનો વરમાદ વર સ્યો ખાણુની ઉંચક ઉત્તમમા ઉત્તમ મીરાજ અને કામુવના સ્વાદિષ્ટ દારની મા બોપર માણો ઔરકામા આવી ત્યારે ઔરગઝેમ હાથે રહીને પોતાની ખુશી

ઉપરથી ઉઠીને ઉભો થયો અને છેવટ હર્ષ તથા માનપ્રીતિની નજરે મુરાદના સામુ જોઈ વિનયથી બોલ્યો કે—‘મારા મનના વિચિત્ર વલણ માટે આપ ખુદાવતને ચોખ્ખુ કરીને કહેવાની તો જરૂર નથી, તેમા પણ ખાસ કરીને એક મુસલમાન તરીકે આ દારૂની ગમ્મતમા ભાગ લેવાની મારી ઈચ્છા નથી આથી હું અહિંથી ચાલ્યો જાઉં છું આમ કરવું એ હું મારો ધર્મ સમજું છું છતાં મીરખાન અને ખીજા મારા મિત્રો આપ ખુદાવન નામદારને મારા વતી સારી ગમ્મત કરાવશે એવી મને પૂર્ણ આશા છે.’ મુરાદના ખીજા દુગુલોમા દારૂ એ મુખ્ય હતો હાલ અત્રે તે વધારે સારો અને લહેઝતદાર હોવાથી તેણે એટલો બધો પીધો કે, એ ઘડી યદ્ય નહિ એટલામા તે ઘેર નિદ્રામા પડી જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો ઔરગઝેમે દારૂથી જે અસર કરવાની આશા રાખી હતી તે આ જ હતી ‘તમારા સ્વામીની સુખ નિદ્રામા ખલેલ ન થાય માટે બહાર જવ’ એવે બહાને તેના નોકર આકરોને બહાર મઢી મૂકી મીરખાને તેની કઠાર અને સમશેર લઈ લીધાં થોડી વારે તેને નિદ્રામાથી જગાડવાને ઔરગઝેમ આવ્યો તેણે દિવાનખાનામા આવી મુરાદમક્ષે આખો ઉઘાડી ત્યાં સૂઈ ઠેસવા માર્યા પછી તિરસ્કાર પૂર્વક થોડા તુરૂં વચનો કહ્યા—‘શરમ છે તને નાદાન, તે જગતમા અકીર્તિ કરી તું એક પાદશાહ થઈ આવો દુર્ગુણ રાખે છે આ જાણુશે ભારે લોભે મારે અને તારે માટે કેવા વિચાર બાધશે.’ આમ બોલી તેણે પોતાના માણસોને કહ્યું કે, ‘જવ આ છાકટાને તેની શરમ ભરેલી હાલતને જોઈ મઢવા માટે ઔરગઝામા લઈ જવ’ ઔરગઝેમના મુખમાથી આ હુકમ નીકળતાજ પાંચ છ માણસો તેના ઉપર ધસી ગયા અને મુરાદે બહુએ મુખે પાડી તથા આનાકાની કરી તેમ છતાં મુસ્કેટાટ બાંધી અદર લઈ ગયા મુરાદમક્ષના લાગતાવળગતાના જાણુવામા આવતા તેમણે હોહા કરવાનો તથા દિવાનખાનામા જવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ ઔરગઝેમના સુવર્ણથી ભરેલા મુરાદમક્ષના તોપખાનાના ઉપરી અલ્લાહ-કોલીએ તેમને આજ દેખાડી મળી ઈ ટાઢા પાંખા છાવણીમા વાત પ્રસરતા કેટલામ સિપાઈઓ કઈ હિનચાલ કરવા લાગ્યા અને ઔરગઝેમના તણુમાં જઈ તેને એ વાત વિશે વધારે ખાતરીથી પૂછવાનું સાદસ કરવાની કેટલાક લોભે ધૂમ ધૂમ કરવા લાગ્યા પરંતુ તેમને જાણુવવામા આવ્યું કે, ‘મુરાદમક્ષે ઘણો દારૂ પીધો છે, ઘેનમા તે બેભાન થઈ ગયો છે અને

જેમમાં આવી સહુને નહારી ગાળો દેછે. ખાણપર બેઠેલાઓમાં કોઈ પણ એવો માણસ નહોતો કે જેને એણે ગાળો દીધી ન હોય. ઔરગઝેજ સહોના ઉપર તેણે ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો. ટુંકમાં માત્ર એટલુંજ કે, તે બહુ છાકટો થઈ ગયો અને વશ રહ્યો નહિ ત્યારે તેને જૂદા ઔરગઝામાં મુવાડ્યો છે. વહાણમાં બાન આવતાં પાછો તે જમ હતો તેમ તમારો પાઠશાહ થશે.' એક તરફ જ્યારે સિપાઈઓને આમ સમજાવવામાં આવતા હતા ત્યારે બીજી તરફ મોટા મોટા અમલદારોને આગાખનક વચનો અપાતાં હતાં. તેમને મોટી મોટી પદવીઓ ઉપર ચઢાવવાની આશાઓ અને કેટલાકનાં મોં પૂરવામાં આવતાં હતાં. ખરા સિપાઈઓને તો તેને તેજ વખતે તેમના ચહેલા પગાર આપી દેવામાં આવ્યા અને આખી રાત એવી ધુક્તિઓ ચાલી કે, સવારમાં કઈ ગડબડજ થઈ ન હોય એમ ઊવણી જાગી. પછી મુરાદખાને ઝોઝલવાળી અગાડીમાં ઘાડી ઔરગઝેએ દિલ્હીનો રસ્તો પકડ્યો. દિલ્હી આવ્યા પછી નદી વચ્ચે બાંધેલા સ્ત્રીમગદના કિલામાં એ નિર્ભાગી શાહખાને તેણે ફેદ કર્યો.

હારાની પૂઠ પકડવી.

શાહ આગ્રાસ ખોજાએ સહેજ ગરબડ કર્યા સિવાય તમામ લશ્કર નવી ગોઠવણને આધીન થયું. ઔરગઝેએ મુરાદખાને લશ્કરને પોતાના લશ્કરમાં દાખલ કર્યું. હવે આપણે હારાની તરફ નજર કરી. લાહોર પહોંચી મિત્રો તથા બેઠીઓ સાથે સાં ક્ષિત્રધી કરી લઈ નચિંત થવાને વિચારે તે જ્યારે તેણી તરફ કુચ કરતો હતો ત્યારે ઔરગઝેએ એની પૂઠ પકડી. ઔરગઝેની ધમાલધી તે લાહોરમાં પોતાનો વિચાર ખર લાવી શક્યો નહિ. એજ વિચારે તેને મુલતાન બણી વધતુ પડ્યું પરંતુ સાંચ ઔરગઝેની ત્વરિત દિલ્હીયાલોથી તે કરીને ઠામ બેસવા પામ્યો નહિ. જુદા અને ચપગત તો ઔરગઝેના બાપનાં જ! મારમારની ગરબી પડતી હતી તેની પણ દરકાર કર્યા વગર તેનું સૈન્ય રાત્રિ દિવસ કુચ કરતું હતું લશ્કરને ઉત્સાહમાં રાખવા માટે તે છટી સવારીએ સૈન્યની બે બાઈએ આગળ ચાલ્યા કર્યો. આ વખતે સાધારણ માણસ કરતાં કોઈપણ રીતે ચારી મુસાફરી તે કર્યો નહોતો. સડો પાકો રોડયો અને મેખા પાળીથી તે ચાલીને, એટલુંજ નહિ પણ પધારી ન દોય ત્યારે માથ જળીન ઉપર સતો હતો.

આ દેશના રાજ્ય પુરૂષોના મત પ્રમાણે લાહોર છોડ્યા પછી દારા કાબૂલ તરફ ઉતર્યો નહિ એ એણે મોટી જૂલ કરી કાબૂલ તરફ જવાની તેને સખત શિખામણ મળી હતી, પરંતુ હમૈશની માફક તેણે ગણગાર્યું નહિ આ વખતે હિંદુસ્તાનના સત્તાધારી ઉમરાવોમાનો એક જૂનો ઉમરાવ મોહોમતખાન કાબૂલનો અમીર હતો, અને ઔરંગઝેમની સાથે તેને જરાએ બેસતી નહતી તેની પાસે દશ હજાર કરતા પણ વધારે મરણીયા માણસોનું લશ્કર હતું અને તેઓ, યુસબર્ગ પર્શિઅન, અને અફગાન લોક સાથે થવાને તરત તૈયાર થાય તેવા હતા દારાની પાસે પૈસાની છૂટ હતી એટલે સાથી એને ખીજ માણસ મળી શકત, તથા મોહોમતખાન ધણી ખુશીથી તેની ધારણાને ઉત્તેજન આપત કાબૂલ જવાથી યુસબર્ગ અને પર્શિઆની સરહદ ઉપર અવાત અને સાથી પણ તેને સારો આશ્રય મળત પઠાણના પાદશાહ શેરખાને હરાવીને કાઢી મૂકેલા હુમાયુએ પર્શિઅનોની મદદથી પુનઃ રાજ્ય મેળવ્યું હતું એ દાખલો દારાએ જૂલો જવો જોઈતો નહતો વિદ્વાન અને દીર્ઘદષ્ટિવાળાઓની સલાહ હતી કાઢવી એ એ અભાગી શાહનવાનો ભવિષ્ય સ્વભાવ હતો કાબૂલ તરફ જવાનું માડી વાળી તે સિંધ તરફ ઉતર્યો અને સિંધુ નદની વચ્ચે બાંધેલા પ્રસિદ્ધ અને મજબૂત ટાટાબકરના કિલ્લામા જઈ આશ્રય લીધો

દારાના વલણની ખબર પડતા ઔરંગઝેમે જાણ્યું કે, હવે તેની પાછળ જવું એ વધારે ઉપયોગી નથી દારાનાં પગલાં કાબૂલ તરફ નથી એમ જાણવામા આવતા તે ભયકર બનાવ બનવાના ભયથી મુક્ત થયો અને દારાની પાછળ સાત આઠ હજાર માણસ આપી પોતાના દૂધભાઈ મીર ખામાને મોકલ્યો પછી જેવી ઝડપે આવ્યો હતો તેવીજ ઝડપે આગ્રા તરફ પાછો વળ્યો પોતાની ગેરહાજરીમા રાજ્યનગરમા શુ થયું હશે અથવા શું નહિ યાચ તેને માટે તે ઘણોજ ચિંતાતુર રહેતો હતો તેના મનમા એમ થયા કરતું કે, વખતે જશવતસિદ્ધ અથવા જયસિદ્ધ જેવા બળવાન રાજા આ પાદશાહને બદીખાનામાથી છોડી મૂકશે, કે વખતે સુલેમાન શિકાહ અને શ્રીનગરનો રાજા તેના પહાડી પ્રદેશમાથી લશ્કર લઈ ઉતરી આવશે કે, પછી સુનતાન સુઝા મદાપિ અગ્રે આવવાની હિમત ધરશે તો પછી કેમ થશે ? ઔરંગઝેમની અધુરે કામ લેવાની રીતથી જો આવા અણિના વખતમાં સહજ પણ ખટપટ થઈ જાય તો તેની શી દશા યાચ તે વિચારવા જેવું છે

જેવી ઝડપે ઔરંગઝેમ દારાની પાછળ ગયો, હતો તેવીજ ઝડપે મુલતાનથી લાહોર તરફ જતાં, ચૂંટી કહાડેલા ૪૦૦ વા ૫૦૦ રજપૂત સિપાઈઓને લઈને રાજા જયસિંહને પોતાની સામે આવતો. સાંભળી તે આશ્ચર્યથી ચકિત થયો. જયસિંહનો પાદશાહપ્રતિનો અસનુરાગ ધ્યાનમાં લઈ ઔરંગઝેમના મનમાં વિંણુચૂંટા થવા લાગ્યા. તેણે એમજ અનુમાન કર્યું કે, જયસિંહ રાજા આ અવસરનો લાભ લઈ કોઈ સારી યુક્તિ કરીને પોતાના પૂજ્ય પાદશાહને, આ પ્રભાણે તેના ઉપર અકારણ બળાત્કાર અને ક્રૂરતા કરી બંદીખાનામાં સડાવનાર દુષ્ટની ગુલામગીરીમાંથી છોડાવશે જ, રાજા જયસિંહે આ સવારી ઔરંગઝેમને કેદ કરવાને માટે આરંભી હતી અને એમ માનવાને પણ કારણ છે કે, થોડા દિવસ પર ઔરંગઝેમને ખબર મળી હતી કે, તે દિલ્હીમાં છે તેમ છતાં આટલી ત્વરાથી તે આજ અહિં ખીજે શે કારણે આવ્યો હોય ? માનસિક ધૈર્ય અને નિશ્ચયાત્મક પુલ્કિત બળેજ ઔરંગઝેમ માથાપર ઝડપી રહેલા બચમાંથી બચી ગયો. રાજા સામે મળતાં તેણે ગભરાટ કે ભય દેખાડ્યો નહિ, પરંતુ પ્રસન્ન મુખે તેની સામે આવ્યો ગયો. રાજાને સામા આવવાની ધસારત કરતાં તે બોલ્યો કે, ' સલામત બાશદ રાજાજી ! સલામત બાશદ બાબાજી ! ' પછી સમાગમ થતાં તેણે કહ્યું કે, ' હું તમને મળવાને માટે એટલો બધો આતુર હતો તે તો મારૂં મનજ નાણું છે. લડાઈનો અત આવ્યો અને દારા પામલાલ થઈ જઈ આમ તેમ નાશભાગ કરે છે. એ બહારવટીઆની પાછળ જે મીરબાબાને મોકલ્યો છે અને તે તેની ચોટમાંથી છઠ્ઠી જવા પામશે નહિ. ' આમ કહી ઔરંગઝેમે પોતાની મોતીની માળા અત્યંત માન અને વિનયની નિશાની દાખલ રાજા જયસિંહના મળામાં નાંખી. પછી તે બોલ્યો કે, ' મારૂં લરકર થાકી ગયેલું છે એટલે મને સપૂર્ણ આશા છે કે, તમે સત્વરજ લાહોર તરફ ફર્ય કરી જશો. કારણ કે ત્યાં કાંઈ જાતની હિલચાલ થવાનો મને ભય છે. હું તમને લાહોરની મુખેદારી આપી બધી વસ્તુ તમારા હાથમાં સોંપું છું. વળી થોડા વખતમાં આપણે મળીશું પણ જૂઠા પડેલિ ત્યાર પહેલો મુલેમાન શિક્કાહની ફોસ કાઢવા માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું. દલીનખાન ક્યાં છે અને ક્યાં ગયો ? તેને શી શિક્ષા કરવી તે મારે જનજીવ જોઈએ. ભલે ત્યારે હવે આપ લાહોર તરફ સિધાવો, સલામત બાશદ. '

દારા તાતાખકર આવ્યો. ધુલ્હિ અને એકનિશ્ચયને માટે પ્રસિદ્ધ થયેલા એક ખેતરને તેણે કિલ્લાની સુબેદારી આપી. પકાણુ અને સૈયદ લોકોને સૈન્યમાં અને પોર્ચુગીઝ, ફ્રેન્ચ તથા જર્મન લોકોને તેણે તોપખાનામાં રાખ્યા. આ યુરોપિઅનોને શાહનશાહની નોકરીમાં રહેવાને માટે લલચાવવામાં આવ્યા હતા, અને એટલા સુધી તેમને વચન આપવામાં આવ્યાં હતાં કે જ્યારે તે પાદશાહ થશે ત્યારે તેઓ યુરોપિઅન છતાં પણ તેમને ઉમરાવની પદવીએ ચઢાવવામાં આવશે દારાની પાસે હજી પુષ્કળ સોત ૩૫ હજાર નગદને કિલ્લામાં ઝૂકી બે અથવા ત્રણ હજાર માણસ સાથે દારા સિંધુને રસ્તે આગળ ચાલ્યો. સપાટાબધ માર્ગ કાપતાં કચ્છમાં ચંદને ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં આવ્યો. મસ્કતના પ્રાચીન રાજાઓના વશનો અને ઔરંગઝેબનો સસરો શાહનવાઝખાન આ વખતે અમદાવાદનો સૂબો હતો. સૂબો ચતુર અને સભ્ય હતો પણ એક ચોંધ તરીકે પ્રસિદ્ધ નહોતો. મોજ શોખનો તે ગુલામ હતો. એક સારા લશ્કરના સખા હુમયાની સામે ટકર લે એવો મંજબૂત કિલ્લો અમદાવાદની આસપાસ હતો. મનની નિર્બળતાથી કે પછી ઓમિતા ચમકી જઈને શાહનવાજ દારાને અટકાવ્યો નહિ ધણા માનથી તેને શહેરમાં લીધો અને એટલે બધો લટી પડ્યો કે દારા તેના શ્રેમમાં લેવાઈ ગયો. જ્યસિદ્ધ અને ખીજરજખૂત રાજાઓએ પોતાથી બને તેટલા લશ્કર સાથે મદદ આપવાના પત્રો લખ્યા હતા તે દારાએ તેને કમટખાજ જાણ્યા છતાં બતાવી દીધા અને પોતાનું હૃદય ઉધાડી પોતાની દરેક સુકિતથી તેને વાકેફ કર્યો.

ઔરંગઝેબની મુશ્કેલીઓ.

દારા અમદાવાદમાં આવી તેના ધણી થઈ પડ્યો છે એમ સાંભળવામાં આવ્યું ત્યારે ઔરંગઝેબ બહુજ આશ્ચર્ય પામ્યો અને ગુચવણમાં પડ્યો. તેને ખબર હતી કે દારાની પાસે નાણાની છૂટ છે અને તેના મિત્રો જ નહિ પણ રાજ્યથી બેદીલ થયેલા ખીજર રાજાઓ પણ તેને આવી

કે એક જુના નગરના ખડિએરપર અહમદશાહે સને ૧૪૧૩ની સાલમાં અમદાવાદ વસાવ્યું હતું ૧૬-૧૭ મી સીદીમાં હિંદુસ્તાનના ગુપ્ત નગરોમાં અમદાવાદ ધણુજ સત્ત્વ અને સુદર હજી પ્રાચીનખડિએર ઉપર એટલે સિદ્ધરાજના પિતાએ વસાવેલા કર્ણાવતી નગરના ખડિએરપર હાલનું શહેર વસાવવામાં આવ્યું હતું

મળશે ગુજરાતમાં અમદાવાદ જેવી લાગની જગામાં દારાને સુદદ ન થવા દેવાને માટે તેણે જાતેજ તેની પુંક પકડવી જોઈએ એમ ઔરંગઝેમ સમજતો હતો; પરંતુ શાહજહાનને આઆના દિશામાં બંદીવાન રહેવા દઇ અમદાવાદ જેટલે દૂર દેશાવર જવું એને યોગ્ય લાગ્યું નહિ; વળી જયસિંહ અને જશવંતસિંહ જેવા જળવાન રાજાઓના મુલકમાં થઈને જવું પડે, એ પણ ભય ભરેલું હતું. આણી તરફ એક મોટા અને જળવાન લશ્કરની સાથે સુલતાન સુઝા દિલ્હી તરફ આવતો હતો, અને અમદાવાદ સુધી આઆના સમાચાર ઔરંગઝેમને યોડાજ દિવસપર મળ્યા હતા. શ્રીનગરના રાજાની મદદથી સુલેમાન શિકોહે એ લડાઈમાં ભાગ લેવાની તૈયારી કરી છે એમ પણ જાણવામાં આવ્યું હતું. આમ ચારેતરફથી ઔરંગઝેમ ગુંચવણમાં આવી પડ્યો હતો; પરંતુ ધણે વિચાર કર્યા પછી તેણે દારાને શાહનવાજની પાસે રહેવા દઈ ગંગા કિનારે આગળ વધેલા સુલતાન સુઝાની સામે ચઢી જવાનો મનસુબો કર્યો.

ખાજુઆ નામના એક નાના ગામની પાસે તળાવના કિનારાપર લાગની જગા જેઈ સુઝાએ ડાવણી નાંખી હતી. ઔરંગઝેમની તે વાટ જોતો હતો. સાડાચાર માઇલને છેટે એક નાની નદીપર તે પડેલો હતો. એ ડાવણીઓની વચ્ચે લડાઈને યોગ્ય મોટું વિશાળ રણસંઘામ હતું. ઔરંગઝેમ લડાઈને માટે આવુર હતો. આવી પહોંચાને પૂર્વે, દહાડે સાંજે માન આ પાર રાખી ઔરંગઝેમ સામે પાર ગયો. અભાગીયા દારાના પ્રતિદૂળ દેવથી અમીરનાં ભેરી છોકરાં સુકત થયાં હતાં અને તેને પણ હવે ઔરંગઝેમના શુભને માટે કેદ પડી રહેવાની જરૂર ન હતી. અમીર-જમાલ તેનાથી જેટલું ભેગું કરી શકાય તેટલું લશ્કર લઈને પુદ થવાનું હતું તેજ દિવસે સવારમાં ઔરંગઝેમને આવી મળ્યો. સવારના પહોરમાં લડાઈ ચાલી પણ રણસંઘામમાં નહિ પડવાને ધ્રિડે સુલતાન સુઝા રાત્રી-ઓના હુમલાને બચકર કતલ કરીને પાછા વાળતો ગયો. ઔરંગઝેમની સુરક્ષા સુધી વધી પડી. સુઝાનો વિચાર એવો હતો કે, પસદ કરેલી અને કિલ્લે-બંદીવાણી જગામાંથી ચાલતા સુધી બહાર પડવું નહિ. રાત્રી પાછીને ઉનાળાની મરમીને લીધે નદી તરફ પાછા ફરશે એટલે તેમનાપર દુદી પડી સદજમાં જય મેળવાશે. ઔરંગઝેમ સુઝાનો આવો વિચાર છે એમ જાણી ગયેલો હોવાથી પાછો પડ્યો નહિ પણ પોતાના લશ્કરને જોમ અને તેમ આગળ

વધારવાની હકે લઈ બેઠો. વળી એટલામાં દુકાળમાં અધિક માસ જેવું થ-
યું અને એક નવીજ બાખતના વિણાચૂદા કરાવે તેવા સમ્રાટ્યાર તેને પહો-
ચાડવામાં આવ્યા.

ચોડા દિવસ ઉપર સદ્ભાવના દેખાડી મિત્રતામાં આવેલો જશવંતસિંહ
રાજા તેનાં ચોડાં માણસો પર છાવણીમાં ટુટી પડ્યો છે, અને લશ્કરી
સરજામ તથા તીન્નેરી ઉપર લૂંટ ચલાવે છે એમ એને ખબર મળી. વાગે
વાત ચાલી, અને એશિયાખંડના વતનીઓમાં સહજ બને છે તેમ સિપાઈ-
ઓમાં ગબરાઈ ફેલાયો અને ચારે તરફ ભય વધી પડ્યો. અણિનો વખત,
આવી રહ્યો હતો છતાં ઔરંગઝેબે ધીરજ છોડી નહિ. પાછા ફરતાં સધળી
આશાઓ ધૂળ મળશે, એવા વિચારથી તે દારા સાથે થયેલી લડાઈની મા-
ફક પરિણામ સ્પષ્ટ દૃઢ રહેવાને સ્થિર થયો. એક નિશ્ચય થઈ તે રણસંઘા-
મમાં ઉભો રહ્યો; પરંતુ પ્રતિબંધે લશ્કરમાં વધારે અને વધારે ફાટફૂટ થતી
ગઈ. સુલતાન સુઝા આવા અણુધાર્યા લાગતો લાભ લેવા વધારે જોરથી
હુમલા કરવા લાગ્યો એવામાં ભોગળેગે એક તીર વાગવાથી ઔરંગઝેબનો
મહાવત લોથ થઈ પૃથ્વીપર પડ્યો, હાથી નિરકુશ થઈ ગયો, અને ભય
ધણીજ વધી પડતાં ઔરંગઝેમ તેનાપરથી ઉતરવાની તૈયારીમાં હતો. એટ-
લામાં પાસેજ હડતા અમીર જમાલે મોટો ધાંટો ફાડીને તેને કહ્યું કે,
“હજરત ! આ દક્ષિણ નથી વિચાર કરો વિચાર.” અમીરે આખો દિવસ બ-
યંકર યુદ્ધ કરી લોકને આશ્ચર્યમાં નાંખ્યા હતા, હવે સાંજ પડવા આવી હતી
અને બાજી હાથમાં રહે તેમ નહોતું તેમ છતાં અમીરે હાથી ઉપરથી ઉ-
તરી મહા બયંકર કામ કરતાં ઔરંગઝેબને ચેતાવી દીધો. ચારે તરફ વિ-
ચાર કરતાં ઔરંગઝેબ છેવટની દશાએ પહોંચી ગયો હતો. તેના સૈન્યની દશા
અને નશીબનો મામલો ઉપાય રહિત થઈ પડ્યાં હતાં અને દરેક ક્ષણે તે
પોતે શત્રુના હાથમાં જઈ પડવાની રાહ જોતો હતો. પરંતુ ભાવિની પ્રબળતા
વિચિત્રજ છે. અમીરનાં વચનથી તેને પાછું ધૈર્ય આવ્યું અને તે હાથી ઉપર
બેસી રહ્યો. ચોડીજ મિનિટમાં તેને વિજય મળ્યો અને સમુગદની લડા-
ઈમાં દારાની માફક સુઝાને પણ પોતાનો જીવ બચાવવા માટે રણસંઘામ-
માંથી નાશી છૂટ્યું પડ્યું.

વધારે તરાથી શત્રુની પાછળ પડવાના વિચારે સુલતાન સુઝા તેના
હાથી ઉપરથી નીચે ઉતર્યો અને દારાની માફક માર્યો ગયો. તેને હાથી પરથી

ઉત્તરવાની સલાહ આપનાર કૂટેલો હતો. કિંવા નહિ તે કહી શકાય તેમ નથી. અહા-વરદિ-ખાન નામના માણસે કાલિલ-હિલાની માફક તેને હાથી ઉપરથી ઉતરી ઘોડેસ્વાર થવાની સલાહ આપી હતી. કેટલેક દરથી તે મુ-જાની તરફ દોડી આવ્યો અને દરથીજ એ હાથ જોડી તેને કહ્યું કે, 'હ-ઝરત ! આ થાકી ગયેલા હાથીપર બેશી રહી આપ શું કરવાને માટે જો-ખમમાં પડો છો ? તમે જોતા નથી કે રાત્રીનું ઘન આમ તેમ વિખરાઈ ગયું છે. હવે જો આપ વિલંબ કરી તેમની પુક નહિ પકડો તો મોટી જુલ કષ્ટો માટે પાછળથી પસ્તાવો પડે. આપ નામવર ઘોડેસ્વાર થાવ અને આપ દિલ્હીના તખ્તપર બેઠા છો એમજ જાણો.' ઘસંને સંબંધે જોમ જન્યું હતું તેમ આજ પણ મુલતાન મુઝા હાથી ઉપરથી હેઠો ઉતરતાં લશ્કરમાં તે પખાના સમાચાર ફેલાઈ ગયા અને ફરીને જોડવાય નહિ તેમ સૈન્ય દો-દસ વિખરાઈ ગયું.

જુવામાં આવ્યું કે જે લશ્કરને તેણે હરાવ્યું હતું તેને કંઈ વધારે માર પડ્યો ન હતો અને આસપાસના રાજાઓની ઉશ્કેરણીને લીધે તે ફરીને બળવાન થતું જાય છે અને સુલતાન સુઝા ગંગા અને જમુનાના સંગમ ઉપર આવેલા અહ્મદાબાદના કિલ્લામાં પોતાની મેજે વધારે દૃઢ થતો જાય છે.

આવા અણિના વખતમાં ઔરંગઝેબને પોતાના માત્ર બે માણસોપર જ વિશ્વાસ રાખી શકાય તેમ હતું. એક તેનો વડો શાહજહાં અને બીજો અમીર જમાલ મોટી રાજ્ય સેવા બજાવનારના મનમાં કેટલેક કાળે રાજ્યલોક ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને મળતું ફળ ઓછું પડે છે. વળી વડા શાહજહાંને માટે આમાં શાહજહાંન સંબંધે બનેલા બનાવથી પણ તેના મનમાં તેની નિરંકુશતા વિશે વિચાર ઉત્પન્ન થયો હતો. અમીરને માટે ઔરંગઝેબને તેની બુદ્ધિની તિવ્રતા અને હિમ્મત માટે માન હતું. તે તેને વખાણતો પરંતુ તેના એ ગુણોથીજ તેને હાર અને અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો. અમીરની પાસે અપાર ધન હતું, જરૂરના બનાવોમાં કેવી રાજ્યનીતિએ કામ લેતું તે તે જાણતો હતો. આ બધા ઉપરથી ઔરંગઝેબે એમ ધાર્યું કે જેવો એ મહા પુરૂષ છે તેવી તેની આશાઓ પણ મોટીજ હશે. સામાન્ય માણસને આવા વિચાર થાય નહિ, અને થાય તો ગુંથવણ પડે પણ ઔરંગઝેબ સંકટામણમાં આવે તેવો નહતો. તેણે એ બેઉને દરબારથી દૂર રાખવાની યુક્તિ કરી. એક મોટા લશ્કરનો સેનાધિપતિ બનાવી અમીરને સુલતાન સુઝાની પુઠે મોકલતાં તેણે કહ્યું કે, ‘અમીર હઝરત ! બંગાળ જેવા વિશાળ દેશની સલામતી હું આપને આપું છું એટલુંજ નહિ પણ તમારા પછી તે તમારા વંશજોને આપવામાં આવશે એમાં શંકા રાખતા નહિ. તમારી અમુલ્ય અને જીવના જોખમ જેવી સેવાઓના બદલામાં તો હું કંઈ જ કરતો નથી. આ ફૂલ નહિ ને ફૂલની પાંખડી જેવી તમારી બુજબુજ માત્ર છે. જ્યારે તમે સુઝાને હરાવશો ત્યારે હું તમને ખીર-હલ્દી-હમરાવની પદવી આપવા ધારું છું.

સુલતાન મહમદને તેણે માત્ર એટલુંજ કહ્યું કે, ‘જો તારે તો યાદ રાખવાનું છે કે તું મારો વડો શાહજહાં છે. તું ખીજા કોઈની વતી લડવા જાય છે એમ તારે ધારવું નહિ. તે આજ સંધીમાં બહુ કર્યું છે પરંતુ જ્યાં સંધી સુલતાન સુઝાની ધારણા નિષ્ફળ જાય નહિ ત્યાં સંધી તે કશુંજ કર્યું નથી એમ ધારજે. તું તેને તારા કબજામાં લેવાની ખેરવી કરજે અને

ઉતરવાની સલાહ આપનાર કુટેલો હતો કિંવા નહિ તે કહી શકાય તેમ નથી. અણા-વરદિ-ખાન નામના માણસે કાલિદ-હિયાની માફક તેને હાથી ઉપરથી ઉતરી ઘોડેસ્વાર થવાની સલાહ આપી હતી. કેટલેક દરથી તે સુ-જાની તરફ દેડી આવ્યો અને દરથીજ એ હાથ જોડી તેને કહ્યું કે, 'હ-ઝરત ! આ થાકી ગયેલા હાથીપર બેશી રહી આપ શું કરવાને માટે જો-ખમમાં પડો છો ? તમે જોતા નથી કે સત્તુનું જાન આમ તેમ વિખરાઈ ગયું છે. હવે જો આપ વિલંબ કરી તેમની મુંડ નહિ પકડો તો મોટી બૂલ ક્યો માટે પાછળથી પસ્તાવો થશે. આપ નામવર ઘોડેસ્વાર થાવ અને આપ દિલ્હીના તખ્તપર બેસો છો એમજ જણાવો.' ઘરાને સંબંધે જોમ બન્યું હતું તેમ આજ પણ સુલતાન સુઝા હાથી ઉપરથી હેઠો ઉતરતો ધરકરમાં તે પધાના સમાચાર ફેલાઈ ગયા અને ફરીને જોડવાય નહિ તેમ સૈન્ય રો-દરા વિખરાઈ ગયું.

ઐરંગઝેમના ઓચિંતા બચથી રાજા જશવંતસિંહ લૂંટના માલથી સં-તુષ્ટ થઈ સ્વદેસ તરફ જવાને માટે આગ્રે આવ્યો. જશવંતસિંહ આગ્રે આવ્યો ત્યારે શહેરમાં એવી ખૂબ પડી રહી હતી કે, ઐરંગઝેમ હાથો છે અને તે તથા અમીર જમાલ કેદ પકડાયા છે. સુલતાન સુઝા વિજયી ધરક-રની સાથે સપાટાબંધ આગ્રે આવે છે. ઐરંગઝેમના મામા, અને આમાના સૂત્રા શાઈસ્તખાને આ ખૂમને ખરી આની અને જશવંતસિંહ આવ્યો ત્યારે અપાર બચથી તેણે ઝેર પીવાની પેત્તી કરી. ઝેરથી બરસો ખાસે તેણે હાથમાં લીધો પરંતુ જનાનાની બીબીઓએ વચમાં પડી તે દેશી નખાવ્યો. એ દિવસ પછી ખરી બાજત આમામાં જણાઈ તે ઉપરથી કહી શકાય છે કે જો રાજા જશવંતસિંહે દિમ્મતથી કામ લીધું હોત તો તેણે શાહજહાનને બંદીખાનામાંથી છૂટા કર્યો હોત; પરંતુ ખરી બાજત તેની જાણમાં દો-વાને લીધે તે દિમ્મત ધરી રાખ્યો નહિ. છેવટ તે પ્રથમના વિચારો પ્રમાણે પોતાની રાજ્યધાની તરફ ચાલી ગયો.

જશવંતસિંહ શું કરશે કે શું નહિ એવી ઐરંગઝેમને ચિંતા થને જ-તી હતી અને પ્રતિપક્ષ તે આમામાં બંડ થવાના સમાચાર સંભળવાની વાત જોતો દત્તે. સુલતાન સુલ્તાની પાછળ જવાનું આપી તેણે માંડી વાનું અને સીધા આગ્ર તરફ પ્રવાણ કર્યું. આમા આવ્યા પછી થોડે દિવસે તેના જા-

જુવામાં આવ્યું કે જે લશ્કરને તેણે હરાવ્યું હતું તેને કંઈ વધારે માર પડ્યો ન હતો અને આસપાસના રામઝોની ઉસ્કેરણીને લીધે તે ફરીને બળવાન થતું જાય છે અને સુલતાન સુઝા ગંગા અને જમુનાના સંગમ ઉપર આવેલા અલ્હાબાદના કિલ્લામાં પોતાની મેજે વધારે દઢ થતો જાય છે.

આવા અણિના વખતમાં ઔરંગઝેબને પોતાના માત્ર બે માણસોપર જ વિશ્વાસ રાખી શકાય તેમ હતું. એક તેનો વડો શાહજહાં અને બીજો અમીર જમાલ. મોટી રાજ્ય સેવા બળવનારના મનમાં કટલેક કાળે રાજ્યસેવક ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને મળતું ફળ ઓછું પડે છે. વળી વડા શાહજહાંને માટે આગામાં શાહજહાંન સંબંધે બનેલા બનાવથી પણ તેના મનમાં તેની નિરંકુશતા વિષે વિચાર ઉત્પન્ન થયો હતો. અમીરને માટે ઔરંગઝેબને તેની બુદ્ધિની તિમ્મતા અને હિંમત માટે માન હતું. તે તેને વખાણતો પરંતુ તેના એ ગુણોથીજ તેને ભય અને અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો. અમીરની પાસે અપાર ધન હતું, જરૂરના બનાવોમાં કેવી રાજ્યનીતિએ કામ લેવું તે તે જાણતો હતો. આ બધા ઉપરથી ઔરંગઝેબે એમ ધાર્યું કે જેવો એ મહા પુરુષ છે તેવી તેની આશાઓ પણ મોટીજ હશે. સામાન્ય માણસને આવા વિચાર થાય નહિ, અને થાય તો શુંચવણ પડે પણ ઔરંગઝેબ સંકટામણ્યમાં આવે તેવો નહતો. તેણે એ બેઉને દરબારથી દૂર રાખવાની યુક્તિ કરી. એક મોટા લશ્કરનો સેનાધિપતિ બનાવી અમીરને સુલતાન સુઝાની પુઠે મોકલતાં તેણે કહ્યું કે, ‘અમીર હઝરત ! બંગાળ જેવા વિશાળ દેશની સુખાગીરી હું આપને આપું છું એટલુંજ નહિ પણ તમારા પછી તે તમારા વંશજોને આપવામાં આવશે એમાં શંકા રાખતા નહિ. તમારી અમુલ્ય અને જીવના જોખમ જેવી સેવાઓના બદલામાં તો હું કંઈ જ કરતો નથી. આ ફૂલ નહિ ને ફૂલની પાંખડી જેવી તમારી ખુબજ માત્ર છે. જ્યારે તમે સુઝાને હરાવશો ત્યારે હું તમને મીર-હુસ-હમરાવની-પદવી આપવા ધારું છું.

સુલતાન મહમદને તેણે માત્ર એટલુંજ કહ્યું કે, ‘જે તારે તો યાદ રાખવાનું છે કે તું મારો વડો શાહજહાં છે. તું ખીજા કોઈની વતી લડવા જાય છે એમ તારે ધારવું નહિ. તે આજ સધીમાં બહુ કશું છે પરંતુ જ્યાં સધી સુલતાન સુઝાની ધારણા નિષ્ફળ જાય નહિ ત્યાં સધી તે કશુંએ કશું નથી એમ ધારજે. તું તેને તારા કબજામાં લેવાની પેરવી કરજે અને

યાદ રાખજે કે આપણા શત્રુઓમાં તે સૌથી વધારે અજાણ્ય અને બળવાન શત્રુ છે. ' આટલું કહી ઔરંગઝેબે સુલતાન મહમદ તથા અમીરને ઉમદા સિરપાવ આપ્યા અને કેટલાક હાથી ઘોડાની ભેટો કરી. ઔરંગઝેબ કંઈ ગાંજ્યો જાય તેવો ન હતો, આટલું કર્યા છતાં પણ તેને તેઓનો વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. તેમની ચોટલી પોતાના હાથમાં રાખવાને માટે પછી તેણે સુલતાન મહમદની બેગમ, ગોવળકોંડાના રાજની રાજપુત્રી અને અમીરના એકના એક શાહજહાને પોતાની પાસે રાખ્યાં. વહુને પોતાની સાથે રાખવાના કારણમાં એમ જણાવ્યું કે આવી મોટા કુળની સ્ત્રી લશ્કરની સાથે હોય તો કોઈ વેળા લડાઈના કામમાં આડખીલી રૂપ થઈ પડે અને અમીરના શાહજહાને રાખવામાં એમ જણાવ્યું કે, અમીરખાન જીવાન છે અને જીવાન રાજ્ય કુમારો ઉપર એને ધણી પ્રીતિ છે, ઉપરાંત વળા તે તેની કેળવણી ઉપર જાતે દેખરેખ રાખવાને માટે આવૃત્ત છે. ઔરંગઝેબે ખર જોતાં તો ગોવળકોંડાના રાજની પુત્રી અને સુલતાન મહમદની બેગમ તથા અમીરના પુત્ર અમીરખાનને એ બે સરદારોની નિમકહલાલીની આંટમાં પોતાની પાસે રાખ્યાં હતાં.

પશ્ચિમ બંગાળનો રાજ્ય રહેને તેની જમીન પચાવી પડી સામે થાળ એવી સુલતાન સુઝાને નિરતર ચિંતા રહેતી હતી. તેણે અલ્હાબાદથી પોતાની છાવણી ઉપાડી અને પટના તથા બનારસ થઈ છેવટ તે બંગાળનું કુંચી જેવા ગંગા નદીના તીર ઉપર આવેલા અને પર્વત તથા ગંગાનોર્મ વચ્ચે બંધકર પ્રદેશમાં આવેલા મોઢીર નામના ગામમાં આવીને છાવણી નાંખી. વિશ્રાંતિમાં ખસલ પહોચાડવાને માટે અમીર જમાલ અલ્હાબાદથી દક્ષિણે તરે ગંગા આલંગશે એવા બલથી તેણે આમ કૃત્ય હતું. અહીં મોંઢાઈમાં સ્થિર થવાના વિચારે તેણે કોટ ખાડી શહેરની આસપાસ હડી ખાઈ બોદાવી. આ ખાઈ બર્નિયરે કેટલાંક વર્ષ પછી જોઈ હતી. એ ખાઈ શહેર નદી અને છેક પર્વત સધી લાંબી હતી. એ મજબૂત જગામાં રહી તે શત્રુની વાટ જોતો હતો અને ગંગા ઉતરવા સંબંધે પણ લાં રહી તકરાર ચલાવવાનું તેણે ધાર્યું હતું; પરંતુ બ્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું કે અમીર જમાલ અને સુલતાન મહમદ પહાડિ પ્રદેશના રાજાઓને દેહીને બંગાળની રાજ્યધાની રાજમહાલ તરફ કુચ કરે છે અને લશ્કર તો માત્ર તેને બચાવો ખવરાવવાને માટેજ નદી કિનારા ઉપર ફરતુ રાખવામાં આવ્યું

છે સારે તે બહુ ચકિત થયો. જો આમ થયું તો તે બંગાળની બહાર નીકળી જશે. આથી તેણે પોતાને માટે મજબૂત કરેલી જગા મૂકીને રાજ-મહાલ તરફ પ્રયાણ કર્યું. ઘણી મુસીબતો વેડી તે તેમના પહેલો સાં જઈ પહોંચ્યો. રાજમહાલમાં ખાઈ ખોદીને સારી કિલ્લેબંદી કરી લેવાનો તેને વખત મળ્યો, કારણ કે જ્યારે ઔરંગઝેબના સેનાપતિઓના બાણવામાં આવ્યું કે સુઝા રાજમહાલમાં છે સારે તેઓ નીચાણને રસ્તે મોટી તોપો અને લશ્કર લેવાને માટે ગયા હતા. તોપો મળી અને લશ્કર બેશુ થયું સારેજ તેમણે સુઝાની સાથે વિગ્રહ માંડ્યો. સુઝાએ ઘણી બહાદુરીથી પોતાનો બચાવ કર્યો પરંતુ જ્યારે અમીરની ભારે તોપોના મારા સામે તેનું ગારાનું કિલ્લેબંદી કામ પડી ભાગવા માંડ્યું સારે તે, ‘આગળ આવતા ચો-માસામાં મારો એકે આરો નહિ રહે’ એવા વિચારે જે મોટી તોપોને લાંબે લાં પડી રહેવા ઈસ્તોવાઈ રાજમહાલમાંથી નાશી છૂટ્યો. છુપું લશ્કર પોતાના ઉપર દુટ્ટી પડવાની ખીકે શત્રુઓ પણ તેની પાછળ પડ્યા નહિ; અને વહાણું વહાતાં વહાતાં તો એવો સખત વરસાદ આવ્યો કે રાજમહાલ છોડી સુઝાની પાછળ જતું એ અમીરને ખીલકુલ યોગ્ય લાગ્યું નહિ. જુલાઈ, ઓગસ્ટ, સપ્ટેમ્બર અને ઓક્ટોબરમાં જે ભારે વરસાદ પડે છે તેજ વરસાદની એટલે ચોમાસાની એ શરૂઆત હતી. હિંદુસ્તાનમાં ચોમાસામાં પાણી બરાબરે રસ્તાઓ એવા અગમ્ય થઈ જાય છે કે લશ્કર કુચ કરી શકતું નથી અને આ વખતે તો તેમાં એવો વરસાદ આવ્યો કે અમીરને રાજમહેલમાં તંથુ નાંખી તેમાં લશ્કરને રાખવાની જરૂર પડી. અમીર વરસાદને લીધે રાજમહાલમાં રહ્યો તેની દરમિયાન સુઝાને પોતાને ઠરી ઠામ ખેસવાની જગા અને લશ્કર એકઠું કરવાને પ્રસંગ મળ્યો. દક્ષિણ બંગાળમાંથી ઘણાક પોર્ટુગીઝ લોક તોપો સાથે તેને આવી મળ્યા. જમીનની અસંત ફળ દ્રુપતા યુરોપવાશીઓને આ દેશમાં આવવાને લલચાવતી હતી; તેમ પરદેશીઓને પોતાના રાજ્યમાં વરસાવવા માટે તેમને ઉત્તેજન આપતું એ સુઝાની મૂળથી જ રાજ્યનીતિ હતી. પોર્ટુગીઝ મિશનરીઓને ખાસ કરી તે બહુ ચહાતો, તેમને રૂએ લાં દેવળ બાંધવાની અને બોધ કરવાની તે આશાઓ આપતો. આ યુરોપીઅન લોક ખરેખર મોગલના શાહનશાને સારી મદદ કરી શકે તેમ હતું કારણે યુરોપના અને અત્રે જન્મેલા તથા કેટલાક ફ્રેન્ચ વગેરે મળીને એકંદરે આઠ નવ હજાર માણસની દક્ષિણ બંગાળમાં વસતી હતી.

રાજમહાલમાં ચોમાસુ રહ્યા. ત્યાં અમીર જમાલ અને સુલતાન મહમદ વચ્ચે અણુજનાવ થયો. સુલતાન મહમદે આખા સૈન્યનું આધિપત્ય હોય એવી સત્તા ચલાવા માંડી અને અમીર તરફ તિરસ્કારની નજરે જોવા માંડ્યું. પિતાના તરફ તે એટલી બધી કાળજી રાખતો નથી એમ તેના વર્તન તથા વચન ઉપરથી જણાવા લાગ્યું અને વળી તે પોતે પણ ગર્વથી કહેવા લાગ્યો કે ‘મારે લીધેજ આઆનો કિસ્સો હાથ આવ્યો એટલે હાલ રાજ્ય-ગાદી મળી તેને માટે ઔરંગઝેબ જો કાઢેનો પણ એસિંગણુ હોય તો તે મારોજ એસિંગણુ છે.’ આ વાત ઔરંગઝેબના જણવામાં આવી ત્યારે અમીર પાદશાહના હુકમથી કબજે મને કરી લેશે તો ભોગ મળશે એવા શકથી હેવટ શાહજાદો. સુલતાન મહમદ યોડાકે હજુરીઆઓની સાથે સુલતાન સુઝાની તરફ જતો રહ્યો. તેની નોકરીમાં દાખલ થવાનું કહેણ મોકલાવ્યું પરંતુ સુલતાન સુઝાએ, આ ઔરંગઝેબ અને અમીરની સુકિત હશે એમ ધારી મહમદનો વિશ્વાસ ક્યો નહિ અને તેનાં વચનો ઉપર પણ વજન મૂક્યું નહિ. તેણે તેને પોતાની સાથે રાખ્યો પણ કંઈ સોંપ્યું નહિ ઉલટો તેની ઉપર જાપનો રાખવા માંડ્યો. સુઝાના વર્તનથી મહમદ યોડા દિવસમાં જ કંટાળી ગયો અને પોતાની હવે કેવી દશા થશે તેના બચમાં લાચારીએ પાછો અમીર જમાલને શરણે ગયો. અમીરે તેને ધટતા માનથી આવકાર આપ્યો અને મર્ધ શુજરીને માટે માફી આપવાનું વચન આપ્યું.

ધણા જણુ કહે છે કે, ઔરંગઝેબના કહેવાથીજ સુલતાન મહમદ સુલતાન સુઝાની પાસે ગયો હતો કારણ કે ઔરંગઝેબ મને તેવા પોતાના પુત્ર ઉપર આવતા જોખમે પણ સુઝાનો નાશ કરવાના કાવતરામાં પડવાને ખુશી હતો. આ વાત ખરી કિંવા ખોટી હો; પરંતુ એટલું તો ખરું છે કે ઔરંગઝેબ પોતાના શાહજાદને કબજે કરવાને માટે એકાદ માખખેસજીની વાટ જોયા કરતો હતો. આવો લાગ મળનાં ને શાહજાદને કાંઈ સલામતી બરેલી જગ્યાએ લઈ જવા ઇચ્છતો હતો. સુલતાન મહમદ પાછો રાજમહાલમાં અમીરની પાસે આવ્યો છે એમ ખબર મળતાં ઔરંગઝેબે તેના ઉપર એક પત્ર લખ્યો અને તેમાં તેને એકદમ દિલ્હી આવવાનો હુકમ ક્યો. સુલતાન મહમદના બાર નહોતા કે તેના હુકમની અવગણના કરે. તરતજ તે દિલ્હી તરફ ચાલી નીકળ્યો. આ અમાગિયો શાહજાદો જ્યારે મંઘાને સામે પાર આવ્યો :

હ્યારે જેમ મુરાદખાને કેદ કર્યો હતો તેમ કેટલાક હથીઆરખા માણસોએ તેને પણ કબજે કરી લીધો અને જનાનાને માટે વધરાત્રી અબાડીમાં એ-સારી જ્વાલીઅરના કિલ્લા તરફ દૂર કરી સુલતાન મહમદને તેની છદ્મીના બાકી રહેલા દિવસો પુરા કરવાને માટે ઔરંગઝેમે જ્વાલીઅરમાં કેદ કરાવ્યો *

આ પ્રમાણે મોટા શાહજહા મહમદને કબજે કર્યા પછી ઔરંગઝેમે તેના નાના શાહજહા સુલતાન માળુમને કહ્યું કે-‘તારે તાગ મોટા બાઈની માફક મોટી મોટી આશાઓ રાખવી નહિ. રાજ્યકાર્યભાર ચલાવવો એ બહુ ખારીક કામ છે રાજાઓને છેડાઈ જતા વાર લાગતી નથી. તું જે ડહાપણથી નહિ વર્તે તો તારી પણ તેના જેવી જ ગતિ થશે શાહજહાને જેમ જહાંગીરને અને શાહજહાનના દીકરાઓએ જેમ તેને પળવ્યો તેમ ઔરંગઝેમ તેના દીકરાઓથી પળવાય એમ ધારતો જ નહિ મારા હાથમાંથી રાજ્ય પડાવી લેવાય એમ ધારતું નહિ’ સુલતાન માળુમની રીતભાત એવી હતી કે તેના પિતાને શક લઈ જવાનું કશુંએ કારણ નહોતું વિષયાસક્ત માણસો યુક્તિબાજ અને પહોંચેલા નથી હોતા તેમના બેલવાપરથી પણ તેઓ રાજ્યલોભી નથી જણાતા ઔરંગઝેમ કદી સત્તા અને માનને માટે બેદરકાર અથવા ધર્મદાનને માટે વધારે કાળજીવાળો જણાયો નથી વિચ્છિન્ન માણસો આમ છતાં એમ માને છે કે બહુશ બાપના ગુણ દીકરામાં ઉદય પામે છે. સુલતાન માળુમનું મન રાજ્ય સત્તા તરફ ઢળતું હતું એ વિષે આગળ ઘણા ઉદાહરણો મળશે, હાલ તો આપણે બીજા અગત્યના બનાવો બહુ જોઈએ

હ્યારે આત્રા અને દિલ્હીમાં આ પ્રમાણે વર્તમાન ચાલી રહ્યા હતાં હ્યારે સુલતાન સુઝા બગાળમાં એક ઠેકાણે રહીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં રોકાયો હતો. અમીર જમાલ ગગાના કિનારાઓપર આમ તેમ ફર્યો કરતો હતો આ બધો વખત ઔરંગઝેમ આત્રામાં પડી રહ્યો હતો મુરાદખાને જ્વાલીઅરના કિલ્લામાં મોકલાવી દિલ્હી જઈ ઘણા ઉમંગથી તેણે રાજ્ય લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. ઘરાને ગુજરાતમાંથી કાઢવાના વિચાર તેના

જ્વાલીઅર-મોગલોના રાજકુમારોને કેદ રાખવાનું બંદીબાનું હવ ઘણા શાહજહા અને શાહનવીઓ તેમાં જ પોતાની છદ્મી ગણતા હતા અને ૧૬૭૬ના દીસે-અરની ૫ મીએ સુલતાન મહમદ તેમાં મરણ પામ્યો હતો આબીસીનીઆના રાજકુમારોને પણ એક પહાડી કિલ્લામાં કેદ રાખવામાં આવતા એમ રાસેલાસમાં કહેવું છે.

મનમાં થયા કરતા હતા પરંતુ આગળ જણાવેલા કારણને લીધે એ પગલું ભરાયું નહોતું હેતુ તેની અગાધ બુદ્ધિ અને ચાતુર હોવા વડતા બાળ્યે તેને મર્વ વાતે જય અપાવ્યો.

જશવત્સિંહ રાજાએ પોતાના ગભ્યમાં આવ્યા પછી ખાજુઆની લૂ-
ટમાંથી આવેલો પૈસો મોટા અને બગાડાનું મૈનની ભરતી કરવા પાછા
ખરચવા માડ્યો. દારાને તેણે લખ્યું કે 'જે તમે આશ્રા ઉપર ઘેરા લઈ
જશો તો મારા તમામ મૈન આથે હું તમને અન્નમેર મુકામે આવી મળી
શ' શુજરાતમાં દાગએ પણ પસંદગીનું તો નહિ પરંતુ ધણુ લશ્કર એકઠું
કર્યું હતું અને લડાઈએ જતા જશવત્સિંહ મિવાવ ખીજા પણ ધણુ રાજાઓ
તેને આવી મળવાની આશા હતી આવા વિચારે આખરે દારાએ અમદાવાદ
છોડ્યું અને અન્નમેર તરફ પ્રયાણ કરવા માડ્યું અન્નમેર આગ્રાથી સાત
આઠ દિવસને રસ્તે છે દારા ત્યાં આવ્યો પણ જશવત્સિંહ પોતાનું વચન
પાળ્યું નહિ ભાવિતું વનણુ ઔરંગઝેમ તરફ તળતું જોઈ જયમિહ રાજાએ
તેના પક્ષમાં ભરાવું પમદ કર્યું પોતાના મનને અનુસરી તેણે જશવત્સિંહ
રાજાને પણ દારાના પક્ષમાં ભગતો અટકાવવાને માટે પોતાથી બન્યું એ
ટકા કર્યું તેણે જશવત્સિંહને નીચે પ્રમાણેનો પત્ર લખ્યો.

'દારાના પડતા બાળ્યમાં ઝપાવવામાં તમે શેા સ્વાર્થ ધારો છો, તે
હું સમજી શકતો નથી આગ્રહ રાખ્યાથી દારાનું સાદું યશ નહિ અને
મે વચવેગળ સહકુટુંબ પાવમાન ધર્મ જશે. આદ રાખજો કે ઔરંગઝેમ
મારી આપઘે નહિ હું પણ એક તમારા જેવો દેશી રાજા છું અને ત
મને એમ જણાવું છું કે, તમે આવા ઝપડામાં ઉતરી નમાયુ રનપૂનોનું
સ્થા પાડશો નહિ તમારા પક્ષમાં ખીજા રાજાઓને બોનાવવાનો મુકો તમે
ન લેતા, એમ કરવાના સાધન તો મારી પાસે પણ આ બાબત આખા
હિંદુસ્તાનને લગતી છે માટે જને પાછળથી આવવવાનો ઉપાય નથી એવા
અને યોડી વારમાં આખા હિંદુસ્તાન ઉપર સર્વત્ર સળગી હોડે એવા ઝપડાને
પ્રજ્વલિત કરવાની તમને એકલાને છૂટ નથી વિશેષમાં એટલુંજ કે જે તમે
દારાને છોડી દેશો તો ઔરંગઝેમ મર્મ શુજરીને મનમાંથી કાઢી નાખશે

૦ અન્નમેરમાં જહાંગીર અને શાહજહાન ધણી વાર રહેતા હતા ઉગ્રહડના જે
ઈંગ્લેન્ડ રાજના પ્રતિનિધિ સર ચોમસરોને અન્નમેરમાં જહાંગીર પાદસાદે ૧૬૫૨ ના
ડિસેમ્બરમાં મળ્યા માનથી મુલાકાત આપી હતી.

ખાનુઆથી તમે જે લૂંટ લાવ્યા છો તે પાછી લેજો નહિ અને વધારામાં તમને ગુજરાતની સુબેદારી આપશે. તમારા દેશને લગતા ગુજરાત જેવા દેશને માટે તમે તુલના કરજો. ગુજરાતમાં તમે સંપૂર્ણ શાંતિ અને સલામતીમાં રહી શકશો. વળી આ જે જે બાબત મેં તમને જણાવી છે તે સાચી છે. હું તમને તે બરી પુરીને મજે ત્યાં સંધી વચમાં પડું છું. તમને તે બધું મેળવી આપવાને માટે ખાત્રી આપું છું પછી શું? આ રીતે જયસિંહ રાજા જશવંતસિંહને દારાને આશ્રય આપતો દૂર રાખી કાબેલ ઔરંગઝેબના સમસ્ત સૈન્યની સાથે અજમેર આવી દારાની સન્મુખ ઝાવણી નાંખી પડ્યો.

દ્વેષ દેવાયલા અને ઉધે રસ્તે દોરવાયલા દારાને માટે આ ઇતિહાસ વાંચનારને પણ દયા તો ઉપત્ત થતી હશે જ. જશવંતસિંહ ઉપર રાખેલો વિશ્વાસ જ્યારે ખોટો પડ્યો ત્યારે બાજી સુધારવાનો વખત રહ્યો નહોતો. તે સહેલથી અમદાવાદ તરફ ઉતરી પડ્યો હોત પરંતુ આ વખતેનાળાનો હતો અને તેમાં અધુરામાં પુરો મારવાડમાં ડુકાળ ચાલતો હતો. તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરી શક્યો નહિ. અમદાવાદ પાંત્રીસ દિવસને રસ્તે હતું. આટલો બધો લાંબો માર્ગ અને તે પણ જશવંતસિંહના લાગતા વળગતા રાજાઓનાં રાજ્યોમાં થઈને જવાનો હતો. વળી નવા અને તાજા લશ્કરવાળો ઔરંગઝેબ નજીક પુઠે કળિયુગની માફક પાછળ લાગેલો હતો. આખરે દારાએ વિચાર કર્યો કે, ‘વીર મરણે મરવું એ જ વધારે સાફ છે.’ દારા ખરેખરી બાબતથી અગમણ હતો. નધારી શકાય તેવે સ્થળે અને માનવામાં પણ આવે નહિ તેવા પ્રપંચ તેની સામે રચાયેલા હતા. અમદાવાદનો સુબો શાહનવાજ ખાન જે દારાને વહાલો થઈ તેના પેટમાં પેશી ગયો હતો તેણે ઔરંગઝેબની સાથે પત્ર વ્યવહાર રાખ્યો હતો. દારાના મનની તમામ વાત અને તેની હિલચાલ તેણે પોતાના જમાઈ ઔરંગઝેબને જણાવી હતી. આ વખતે પણ તે અજમેરમાં હતો. લડાઈમાં એ દગલખાજ દારાને હાથે કપાઈ ગયો અથવા એમ કહેવાય છે કે, ઔરંગઝેબના લશ્કરનો એક નોકર જે દારાની સાથે પત્રવ્યવહાર રાખતો હતો તેણે પોતાની બાબત શાહનવાજ ખાનની મારફત ઔરંગઝેબના જાણવામાં આવશે એવા બચથી તે નિમકદરામને મારી નાંખ્યો. ગમે તે રીતે મુવો પણ મુવો તો ખરો જ તો હવે એ દગલખાજના મરણ માટે વધારે પિં-

જાણ કરવાનું પ્રયોજન નથી. દારા અમદાવાદ આવીને રહ્યો સારથીજ જો તેણે પોતાના શુભેચ્છકોની સલાહ માની હોત અને શાહનવાજ ખાનનો વિશ્વાસ ન રાખ્યો હોત તો કામ બગડ્યું ન હોત.

લડાઈ સવારના નવ અને દશની વચ્ચે શરૂ થઈ. હિંદી અને મોર-આની જગ્યાપર ગોડવેલું દારાનું તોપખાનું પ્રથમ મેદા અવાજથી છૂટવા માંડ્યું, પણ એમ કહેવાય છે કે, એ તોપો માત્ર ખાલીજ છૂટતી હતી. આટલી બધી હદ સુધી પોતાનાં માથુસો ફુટેલાં છે એમ દારાને ખબર નહોતી. લડાઈનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. જો આને લડાઈનું નામ આપીએ તો લડાઈ નહિ પણ પ્રપંચથી પૂર્ણ એક નાશકારક ઉત્પાત હતો. વાંચનાર દોઢ કેવો સજડ રચેલો હતો તે એટલાથીજ સમજી જશે કે પહેલી ગોળી હજી તો ભાએજ છુટી હશે એટલામાં રાજા જયસિંહ દારાની સન્મુખ આવીને ઉભો રહ્યો અને એક અમલદારને મોકલી તેને કહાવ્યું કે, 'જો તમારે બદીવાન થતા બચવું હોય તો રણ છોડીને ચાલ્યા જવ.' ગરીબ બિચારો દારા આવા અણુધાર્યા અને ઝોચિંતા બનાવથી એવો ત્રાસ પામી ગયો કે, સરસામાન માટે પણ કંઈ બદોબસ ન કરતાં એકદમ જીવ લઈને રણમાંથી નાશી ગયો. જે સંકડામણમાં તે આવી પડ્યો હતો તેને લક્ષમાં લેતાં તે બિચારો ઘેરી છોકરાંને લઈને નાસવા પામ્યો તેમાં પણ જયસિંહનો ઉપકારી હતો. જયસિંહના હાથમાં બધું હતું. પાદશાહ જાણ્યોને અપમાન આપવું એ કેટલું જોખમ બરેલું છે તે જયસિંહ સમજતો હોવાથીજ તે માન આપીને વળ્યો.

હુઝીઆરા અને આલુર દારાને અમદાવાદ જવાય તો ત્યાં બચાવ વર્તુ સ્થાન હતું. તેણે તથા અને નિસ ઉપયોગના સરસામાન વગરજ શત્રુના પ્રદેશમાં મુસાફરી કરવા માંડી. અમદાવાદ અને અજમેરની વચ્ચેનો પ્રદેશ ધણોખરો રજપૂત રાજાઓનો છે. દારાની સાથે માત્ર બે હજાર માણસ હતાં. મારમારનો તાપ-પડતો હતો અને કોળી લોક વારંવાર લૂંટને માટે તેનાપર ટુટી પડી તેનાં માથુસોના જીવ લેતા હતા. ચોડાં માણસની સાથે મુસાફરી કરવી એ તેના જોગ પાદશાહજાણે માટે ભય બરેલું હતું. કોળી લોક હિંદુસ્તાનમાં ધણાજ આખ્ય, અમલુ અને દંગધડા વગરના લૂંટાર લોક ગણાય છે. ધણાંક હુઝમ-વેડ્યા પછી દારા જેવડા અમદાવાદથી એક મંજલ દૂર આવી મહેઠ્ઠાઓ. વગવી સવારે અમદાવાદ પહોંચી નવા સૈન્યની ભરતી કર-

વાની તે હાંશમાં હતો પરંતુ પરાજિત અને અભાગિયા માણસોની આશાઓ ક્ષયિતજ પુરી પડે છે.

દારાએ જેને અમદાવાદનો કિલ્લો સોંપ્યો હતો તેજ માણસે હમણાં, ક્યાં તો ઔરંગઝેબની ધમકીથી ડરી જઈને કે કાંતો તેનાં સારાં સારાં વચનોથી લોભાઈ જઈને ગમે તેમ પણ પોતાના સ્વામિનો પક્ષ સદંતર છોડી દીધો અને દારાને વાગેલામાં વાગ્યા જેવું કરવાને એક પત્ર લખી તાકીદ આપી કે, 'તેણે શહેરની પાસે આવવું નહિ. દરવાજા તેની સામે બંધ કરવામાં આવ્યા છે અને નગરના માણસો હથિયારબંધ થઈ તેને નગરમાં આવતો અટકાવવાને તૈયાર થયા છે.' હિંદનો મુસાફર પોતે કહે છે કે, આજ નજી દિવસ થયા હું *દારાની સાથે હતો. આવા વિકટ માર્ગમાં દારાની સાથે કાઈ વેદ ન હોવાથી અને વૈદની જરૂર પડવાથી તેણે મને પોતાની સાથે રાખ્યો હતો. અમદાવાદના મુખાનો તેને પત્ર મળ્યો તેની પહેલી રાતે તો તેણે મને કાળાઓ મારી નાંખે નહિ માટે જનાનાવાળી કત્તાતોના પડમાં મુવાડ્યો હતો. આ ઉપરથી તમારા જાણુવામાં આવશે કે, હિંદુસ્તાનના મોટા મોટા પોતાની જિંદગી માટે કેટલા બધા અદેખા હોય છે. દારા કેવી ખરાબ હાલતમાં હતો તે જાણુવવાનેજ હું આ લખું છું. ખીજે દિવસે સવારે દારાના હાથમાં મુખાનો પત્ર આવ્યો ત્યારે બેગમોએ એકદમ ત્રાસ અને દયા ઉપજે એવી કીકીયારી પાડી અને દરેક જણની આંખમાંથી આંસુની ધારોઓ ચાલી. અમે બધાં ગભરાટમાં બાવરાં બની ગયાં અને મુગે મોટું ગમગીનીમાં એક ખીજના મોં સામું ટગર ટગર જેવા લાગ્યાં. માથે આવી પડેલા ભયમાંથી કેમ મોકળા થવું એવા વિચારમાં મુગ થઈ ગયેલાં અમે પ્રતિપક્ષે મોટા વિચારમાં પડી જતાં હતાં. સૌ આ પત્ર વંચાયા પછી આમાં બની ગયાં હતાં. દારા જીવતો મુવા જેવો થઈ પડ્યો હતો. બેબાન જેવી હાલતમાં ધડીમાં તે આમ કહેતો, ધડીમાં આમ કરો એમ મૂચવતો અને ગભરાયલા જેવો થઈ ધડીમાં એક સામાન્યમાં સામાન્ય સિપાઈની પણ સલાહ લેતો હતો. તેને ચારે તરફ નિરાશા જણાઈ 'હું એકલો અહીંથી નાશી જઈ' એમ પૂછવા લાગ્યો પણ ક્યાં જવું ? હવે વિલંબ કરવો એ નાશનું કારણ હતું.

* મોન્સીઅર જર્નિયર સુરતથી આમે જતાં રસ્તામાં પ્રથમ દારાને મળ્યો હતો. દારાની બેગમ માંદી હતી તેણે તે આપખ કરતો હતો.

જેલો વખત હું એ શાહજહાની સાથે રહ્યો તેટલા વખતમાં તો અમે એક ક્ષણ પણ વિરામ લીધા વગર ચાલ્યાજ કરતા હતા. તાપ ધણે પડતો હતો તેમજ ધૂળ પણ એટલી બધી ઉડતી હતી કે સૌ કંપર કંપર યઈ જતાં. ગુજરાતના ત્રણ બળદોમાંથી એક બળદ વાટમાં મરી ગયો, ખીજે મરવા પડ્યો, અને ત્રીજો યાકુને લીધે આગળ ચાલવાને અશક્ત યઈ પડ્યો. દારાની બેગમના પગમાં એવી ખરાબ જાતનો રોગ થયેલો હતો કે તે મને તેની નોકરીમાં રાખવાને માટે ધણેજ આતુર હતો. તેણે મારી માડીને માટે બળદ, હાં અને ઘોડો મેળવવાને માટે ધણે શ્રમ લીધો પણ તેથી કંઈ વધું નહિ. દારા આ પ્રમાણે સત્તા રહિત અને વગસગ વગરનો યઈ ગયો હતો. ન ચાલે આખરે હું પાછળ રહ્યો અને ચારસે અથવા પાંચસે ઘોડેસ્વારની સાથે શાહજહાં મારાથી દીલ્લીની સાથે જુદો પડ્યો. જુદો પડતી વખતે અમારી આંખોમાં આંસુ આવ્યાં. દારાની સાથે મોનેલા અને રૂપેલા લાંબેલા બે હાથીઓ હતા. તે તાતાબકર તરફ જવાને ઈચ્છતો હતો, જે કમ કંઈ નકામા જવો ન હતો. તાતાબકર જતાં આવતાં રેતીના રણમાંથી તે સહીસલામત ચાલ્યો જશે એવી આશા નહોતી. તેની સાથેનાં ધણાં માણસો અને જિયો કોઈ જૂબથી તો કોઈ ચાકથી, કોઈ તરસથી તો કોઈ લંદારા કાળોઓના હાથથી માર્યાં ગયાં હતાં. દારા આ રેતીના રણને પસાર ન કરી ગયો હોત તો પણ સાર પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે રણ ઉતરી પેલી પાર કચ્છમાં ગયો.

કચ્છના રાવે તેને ધણે સારો આવકાર દીધો. દારા જે તેની શાહજહાં રાવના કુવરની સાથે પરણાવે તો તે તેને સરકારની મદદ પણ આપે એમ રાવે જણાવ્યું. દુઃખમાં દુઃખ થાય તેમ એક સામાન્ય રાજા પોતાની બેટી માગે એ દુઃખ દારાને કંઈ ઓછું લાગ્યું નહિ. દારાએ તે કબૂલ કર્યું નહિ અને આણી તરફથી રાજા જયસિંહે જેમ પ્રથમ જરાવેનસિંહને દારાને મદદ કરતો અટકાવ્યો હતો તેમ કચ્છના રાવને અટકાવ્યો. કચ્છના રાવમાં તરતજ ફેરફાર થઈ ગયો અને દારા તે પામી જતાં પોતાના પ્રાણ લેવાની જયસિંહ લેવા રાજાની દુષ્ટ કપટ ઝાગોથી ત્રાસ પામી તાતાબકર જવાને માટે કચ્છમાંથી પણ નાશી છુટ્યો.

મારે મારી પોતાની મુસાફરીનો ધણે લાંબો દે-ગાથ લખવાનો છે તો શું કરવાને માટે હું વાચકોને આવી વાતોથી વધારે દંડાને આપું છું. હું

લૂંટારાઓના હાથમાં જઈ પડ્યો અને કેવી રીતે મેં તેમને દયા ઉત્પન્ન કરી, મારી પાસેના પૈસા ખચાવી લીધા તે લખવાનું છે. મારા ધંધાનો ચમત્કાર ખતાવ્યો અને મારા જે નોકરોએ પણ તેમને જણાવ્યું કે હું દારાના સિ-પાઈઓના સપાટામાંથી મહા સંકટે બચેલો છું. છેવટ તેમના મનમાં દયા આવી. સાત આઠ દિવસ પછી તેઓ મારા ગાડાને બળદ જોડી મને અમદાવાદના દરવાજામાં મુકી ગયા. અમદાવાદથી એક ઉમરાવનો સંગાથ થયો તેની સાથે પછી હું દિલ્હી ગયો. આખે રસ્તે, ગરીબ બિચારા દારાના લશ્કરની નિરાશોની તરીકે, મરી ગયેલાં માણસોનાં, હાથીઓનાં, બળદોનાં, ઘોડાનાં અને જાટનાં સુકાર્ધ ગયેલાં હાડ પિંજર અમારી દૃષ્ટિને દ્રવિભૂત કરતાં હતાં.

બ્યારે દારા તાતાબકર તરફ કુચ કચે જતો હતો ત્યારે બંગાળમાં લડાઈ ચાલતી હતી. સુલતાન સુઝા પહેલાંના કરતાં વધારે બળવાન લશ્કરે એકઠું કરવાના કામમાં લાગેલો હતો. બંગાળ ધણો દૂર હોવા સાથે અમીરે જમાલની ખુદી ઉપર વિશ્વાસ રાખી ઔરંગઝેબ આગ્રામાં પડ્યો હતો. બંગાળ તરફ વધારે લક્ષ રાખવાની જરૂર નહોતી પરંતુ આગ્રેથી આઠ દિવસને રસ્તે આવેલા શ્રીનગરના રાજા સાથે સુલેમાન શિકોહ ઉતરી આવે તે તરફ લક્ષ આપવાની વધારે અગત્ય હતી. બળવાન શત્રુ ઓળખવામાં અને તેનો પ્રથમ પ્રતિકાર કરવામાં ઔરંગઝેબ ધણો ચતુર હતો. સુલેમાન શિકોહને કચરી નાંખવા તરફ હાલ તેનું લક્ષ લાગેલું હતું.

આ બાબતમાં ધાર્યું કરવાનો એકજ માર્ગ હતો અને તે એ કે, જય-સિંહ રાજાની આરક્ષે શ્રીનગરના રાજા સાથે પત્ર બદલાર ચલાવી સામ, દામ અને હંડથી તેને ફેડવો. જયસિંહ રાજાએ ઔરંગઝેબના કહેવાથી શ્રી નગરના રાજાને લખ્યું કે, જે તે સુલેમાન શિકોહને કેદ પકડી આપશે તો તેને સારો બદલો આપવામાં આવશે. રાજાએ તેને વચનોપર વચનો આપવા માંડ્યાં તેમ છતાં પણ ન માને તો તેને ધમકી આપવામાં પણ કયાસ રાખી નહિ. શ્રીનગરના રાજાએ જયસિંહના ધણા પત્રોના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે, ‘ મારાં દેશ અને રાજ્યપાટ જરો તોપણ હું અમાતુષિક દગો અને વિશ્વાસઘાત કરીશ નહિ. મને રાજ્યપાટ ગયાનો ભય નથી પણ કીર્તિનો લાંચ્છન લાગવાનો ભય છે. શ્રીનગરનો રાજા ધમકીઓથી અથવા વિનંતિઓથી પણ ડગ્યો નહિ ત્યારે ઔરંગઝેબ તેના

પહાડી પ્રદેશ સામે મોટું લશ્કર લઈ ચઢી ગયો અને તોપખાનાનો ઉપયોગ કરી મોટાં પહાડી શિખરપર ગોળા ચલાવવા માંડ્યા. પહાડી પ્રદેશમાં આ રીતે માર્ગ કરવાના તેના આ ઉપહાસાસ્પદ પ્રયત્ન તરફ હસી શ્રીનગરનો રાજા બોલ્યો કે, 'એક સૈન્યથી તો શું પણ આવાં આવાં અનેક હિંદુસ્તાનનાં લશ્કર આવે તોપણ મારા પ્રદેશમાં માર્ગ કરવો સહેલો નથી ?' કેટલાક દિવસ સંધી આવી મિથ્યા માયાફાડ કરી છેવટ ઔરંગઝેબે પોતાના સૈન્યને પાછું ખેંચાવી લીધું.

કેટલેક દિવસે દારા તાતાજકરથી ત્રણ ચાર મંજલ દૂર પહોંચ્યો ત્યારે તેના જાણુવામાં આવ્યું કે, ઘેરો નાંખીને પડેલા મીર બાબાએ કિલ્લાને છેક છેવટની સ્થિતિએ પહોંચાડી દીધો છે. કિલ્લામાં ખોરાકી ખૂટી પડી હતી. ચોખા અને માંસ બે રૂપિએ રોર વેચાતાં હતાં, ખીજ ખોરાકની વસ્તુઓ એટલીજ મોંઘી થઈ ગઈ હતી. આટલાટકું છતાં પણ કિલ્લેદાર અડગ રહ્યો હતો. તે વારંવાર સ્તુતિપાત્ર કામ કરતો અને હરેક રીતે પોતાનું સૌર્ય, હિંમત અને નિમકહલાવી દેખાડતો હતો. શાંત અને એક નિશ્ચયવાન યદ્યપિ તે અસાર સંધી ટકર લઈ રહ્યો હતો. તે મીર બાબાની સાથે યુદ્ધમાં ડરતો નહિ તેમ ઔરંગઝેબની ધમકીઓને મજબૂતારતો નહિ.

તેની સાથે લડાઈમાં ભાગ લેનાર ધણા ફ્રેન્ચ લોકોએ અને ખાતરીથી કહું હતું કે, સુખાની હિંમત સ્તુતિપાત્ર હતી. ત્યારે તેને દારા આવે છે એવા સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેણે સૈન્યમાં ઔદાર્ય બતાવ્યું અને શત્રુઓને હાંકી કાઢવાને માટે દરેક સૈનિક ઉત્સાહથી મરણીઓ થઈને લડ્યો, એટલા માટે કે, દારાને કિલ્લામાં દાખલ થવાનો માર્ગ મળે. પોતાના સિંધાઇઓ કેવી રીતે રાજી રાખવા તે આ સુખો યથાર્થ રીતે જાણતો હતો. વળા આ કિલ્લેદારે ધણી ચાલાકાઈથી હોશિયાર પ્રલિધીઓ મારફત મીર બાબાના પડાવના સિંધાઇઓમાં એવી વાત કરાવરાવી કે ઘેરો લંબાવવાને માટે દારા એક મોટા સૈન્યની સાથે અત્રે આવે છે. પ્રલિધીઓએ કિલ્લેદારના કલા પ્રમાણે વાત ઉડાડી અને મીર બાબાના સિંધાઇઓને તેની અસર પણ થઈ. દારા બે ધીરજથી સાં આંચ્યો હોત અને લડાઈ ચલાવી હોત તો હરજડી ગયેલા મીર બાબાના સિંધાઇઓ અડધાપડધા દારાની તરફ આવી ગયા હોત અને ખીજ સાંથી નાચી ગયા હોત.

દારા શિકોઈ પણ જાતના સાહસમાં સંપૂર્ણ ધીરજથી કામ લેતો નહિ. જ્યાં તેણે જોયું તેના અતિશયથી તે પરાજય પામતો હતો. આ પ્રસંગે પણ તેણે એમ ધાર્યું કે, થોડાં માણસથી મીરજાખાની સામે ટક્કર લેવાશે નહિ' માટે સિંધુ ઉતરી બારોબાર ધરાન તરફ ઉતરી પડ્યું' ઠીક છે આ વિચાર પણ અધુરેજ છોડી દીધો કારણ કે ધરાનને રસ્તે પણ ઘણું પકાણુંનાં સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં થઇને જવાનું હતું. એ પકાણુ લોકનાં રાજ્યો, હુગરી પ્રદેશમાં આવેલાં છે અને તેઓ હિંદુસ્તાનના પાદશાહને કે ધરાનના શાહને ખંડણી આપતાં નથી. પાણીની પણ એ પ્રદેશમાં બહુ તંગી છે. મેં આગળ ઉપર જણાવ્યાં છે તેનાથી હળવાં કારણ ખતાવીને તેની બેગમે તેને એ માર્ગ ન લેવાને સમજાવ્યો. બેગમે કહ્યું કે, 'જે તમે તમારા કુટુંબને અને બેગમે તથા શાહજહાંઓને એ ચોર અને હુમ્મ્યાઓની છુડીઓ કરવા માગતા હો તો જ એ માર્ગ લેજો.' હુમાયુનની સ્ત્રીને આ પકાણુ લોકોએ કેવી રીતે રાખી હતી તે આ વખતે દારા અને તેની ભેગમ બેઉ વિસરી ગયાં.

ક્યો માર્ગ લેવો અને શું કરવું એની તે ગુંચવણ હતી એટલામાં તેને યાદ આવ્યું કે, ઉક્ત પકાણુ રાજ્યોમાંના એક રાજ્યનો ધણી મલેક જીવણખાન નામનો પકાણુ તેનો આભારી છે, અને તેનો દેશ પણ દૂર નથી. બોલનઘાટથી પાંચ માઈલ દૂર દાદરમાં તેની રાજધાની હતી. શાહજહાંનના રાજ્યમાં બહુ કંઠાના ગુન્હા માટે બે વાર જીવણખાનને હાથીના પગ તળે કચરી મારવાની શિક્ષા થયેલી અને બેઉ વાર દારાશાહે તેને જીવતદાન આપાવેલું હતું. તાતાબકરથી મીરજાખાને કાંઠી કાઢવા નેટલી જીવણખાન આભારી હોવાથી મદદ આપશે એમ દારાને લાગ્યું તેથી તેણે પોતાનાં માણસોને કહ્યું કે, 'મલેક જીવણખાન પકાણુના તરફથી મળનારી મદદ આપણે તાતાબકરથી મીરજાખાને હાકી કાઢી લાં પૈસો ટકો મુકી પછી કદાર તરફ જઈશું અને લાથી કાબૂલ દૂર નથી. કાબૂલનો સુબો મહોમ્મતખાન આપણે જોઈએ તેવી મદદ કરશે કારણ કે તે ઔરંગઝેમને ધીકારે છે અને મારો આભારી છે.' મહોમ્મતખાન મોટી વગસગવળો અને પ્રજામાં માનિતો હોવાથી તે એક સારા સહાયક જેવો નીવડશે એમ દારવામાં દારાની ભૂલ નહોતી. આમ છતાં પણ જીવણખાન પકાણુને આશ્રયે જવા સંબધે તેનું કુટુંબ આડે પડ્યું. તેની બેગમ, શાહજહાંઓ અને નાનો ૫-

વર સીપેહ શિકોહ આંસુ ભરી આંખે દારાને પગે પડ્યાં અને પ્રાર્થના કરી કે, 'તમે આ યોજનાને મૂકી દો. એ પહાણુ રાજ્ય હુમ્મયો અને લુટારો છે, એના પર વિશ્વાસ રાખવો એ કાળના મોંઢામાં જઈ પડવા જેવું છે. અમે સંમત શકતાં નથી કે, તાતાબકરનો ઘેરો સંભાવવાને માટે તમે આટલા બધા આતુર થાવી છો? સાં ગયા વગર પણ આપણે કાબૂલ જઈ શકીએ તેમ છે. કારણ કે આપણને જતાં અટકાવવાને માટે મીર બાબા તાતાબકરનો ઘેરો ઉઠાવી પાછળ-પડમાર નથી.'

શુક્ર નસીબ જ દારાને ઉર્ધે રસ્તે ખેંચી જતું હતું. તેમને તેણે જણાવ્યું કે કાબૂલની મુસાફરી ઘણી વિકટ અને ભયપ્રદ છે, ખરેખર છે પણ તેમજ, વળી દારાના મનમાં એમ પણ હતું કે, 'જે માણસને જીવતદાન આપ્યા જેવા એ મોટા ઉપકારમાં લીધેલો છે તે માણસ શું મને દગો દેશે?' ઘણી વિનંતિઓને લક્ષમાં ન લેતાં દારાએ જીવજીવાનને સાં જવાનો માર્ગ લીધો અને દુષ્ટ સ્વભાવના નિમકહરામ આબારીને હાથે ન ધારેલાં માર્ગ દીધાં આવી તે અનુભવી. કૃતમ માણસો પોતાના સ્વાર્થ હોય છે સારે ઉપકાર કરનારનો ભોગ આપતાં પણ પાછા પડતા નથી.

પ્રથમ તો જીવજીવાન પહોંચે દારાને સારો આવકાર દીધો, એમ ધારીને કે, તેની પાસે મોટું અને બળવાન લશ્કર હશે. ગામમાં સર્વ લોકને એવો હુકમ આપ્યો કે, તેમણે દારાના માણસોને પોતાના ઘરમાં ઉતારવા અને મિત્ર તથા સ્નેહીની માફક તેમને જોષ્ટી કારવતી વસ્તુઓ પુરી પાડવી પરંતુ બ્યારે તે આવી પહોંચ્યો અને તેની પાસે ખસે ત્રણસેથી વધારે માણસ નથી એમ તેના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે બધે, ઢોંગ મૂકી દીધો. નક્કીપણે જણાયું નથી કે તેને ઔરંગઝેબે ફોડેલો હતો કેવા નહિ! અથવા તેણે દુષ્ટ ફત્તે કહ્યું તે જાતેજ તેની જાતપર જઈને કહ્યું? લુટારાઓથી મહા મહેનતે બચાવેલા સોનૈયાથી લાદેલાં હજી કેટલાંક ખચ્ચર રાની પાસે હતાં તે ધન જોઈને જીવજીવાનનું ચિત્ત ચળ્યું. ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે તેનો જીવ ફરી ગયો અને કેટલાંક હથીઆર બધ માણસોની સાથે રાતને વખતે તે દારાના તણુમાં પેટો તથા સધળો પૈસો અને જિયોના દાગીનાં જવેર વગેરે લઈ લીધાં. નાણાંથી વધ ન થતાં તે દુષ્ટ વૃત્તિના પહોંચે છેવટ દારા અને તેના શાહબાદ સિપેહ શિકોહને કેદ કર્યા. તેમ કરવામાં અટકાવ કરનાર દારાના લાગતા વળગતા

તથા અંગરક્ષકોને તેણે કતલ કર્યા * પછી દુષ્ટ જીવજીવનાં બાપ દીકરાને સખ બાધી લઈને ઉઘાડા હાથીપર નાંખ્યા, અને ગામના ધાતકને તેમની પાસે બેસાડી એવો હુકમ આપ્યો કે, 'જો તેઓ પોતે અથવા બીજી કોઈ તેમને છોડવાનો કે કરો પણ પ્રયત્ન કરવા જાય તો તારે તેમનો જરા પણ વિવંશ વગર શિરચ્છેદ કરવો.' પછી પહેરામાં તે પોતે તેને તાતાબકર લઈ ગયો અને ગીર બાબાને સ્વાધીન કર્યો. ગીર બાબાએ દારાને લાહોર થઈ દિલ્હી લઈ જતાં એ દુષ્ટને પોતાની સાથે રહેવાનો હુકમ આપ્યો.

દુર્ભાગ્ય દારાને દિલ્હીમાં આણ્યો ત્યારે ઔરંગઝેબને વિચાર થઈ પડ્યો કે, બાલીઅરના કિલ્લામાં કેદ કરતા પહેલાં તેને રાજ્યરસ્તે ફેરવવો કે નહિ ? કેટલાક દરબારીઓએ એવો મત આપ્યો કે, પાદશાહી કુટુંબને હિંદુ લાગે તેમ કદાપિ દારાની આ સ્થિતિથી લોક ઉસ્કેરાઈ જઈ, બડ કરે માટે તેને રાજ્યમાર્ગ ઉપર ફેરવવો નહિ ઔરંગઝેબના ખુશામતીઆ અને દૃષ્ટ ઉમરાવોએ આથી વિરુદ્ધ મત આપી એમ જણાવ્યું કે, 'તમારી પૂર્ણ તા જામી છે એમ બતાવવા તથા લોકના મનમાં રાજ્યનો ત્રામ અને ૧૫ પાડવા માટે દારાને રાજ્યમાર્ગમાં ફેરવવો એ ધણુ જરૂરનું છે.' વળી ટલાકના મનમાં એમ છે કે 'દારા પકડાયો નથી અને આ બધું તુત છે મને ખાતરી થવાને માટે પણ એજ અગત્યનું છે' ઔરંગઝેબને પણ આ ચેત્તાર પસંદ પડ્યો અને તેઓ એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે, સિપેહ શેકાહની સાથે દારાને મળખૂત બાધી હાથી ઉપર નાખવો અને તે-

* ઔરંગઝેબના વખતમાં એક બીજે યૂરોપીઅન મુસાફર ટવનીયર દિ હુસ્તાનમાં |સાફરી કરવા આવ્યો હતો તેણે પણ પોતાનો પ્રવાસ લખ્યો છે એમાં એ || ૨ છે કે, ગર્જીને ક્ષેત્રે દારાની એક બેગમ મરી ગઈ હતી કોઈ દિવસ દારાને થયેલો દિ એવો શોક એ વખતે થયો હતો અમીનીમાં તે પકાણના ધરમાં નિશ્ચિત થઈને બેઠો હતો તેવામાં જીવજીવના કેટલાક માણસ સાથે અદર આવી નાના હાલના કેદ કરવા લાગ્યા બાળક છતાં તેણે તીરકામકું લઈ ત્રણ ચાર જણને ઠાર્યો પણ ઝાઝા આગળ એકલુ બાળક શું કરે ? છેવટ બધા વિચારી વળ્યા અને સિપેહ શેકાહને જમીનપર નાખી બાધવા લાગ્યા ત્યારે તેણે ચીસ પાડી હુ ખીખારો પિતા ! તાના બાળકની કારમી ચીસથી નિદ્રામાંથી જાગી ઉઠ્યો અને મુખ આગળ બનતા બનાવને જોઈ બોલ્યો કે, 'ધીકાર છે તને દુષ્ટ ! કૃત્યન ! ઝર કર હવે તાર કામ શું કરી ? પણ ચાલ રાખજે કે, પાદશાહના દાસ બાધવાથી કેલુ કળ મળે છે ઈશ્વર તારા વિશ્વાસઘાતનો તને બદલો આપશે જીવજીવના આથી ડરી ગયો અને તેણે તેમના હાથ નહીં બાધતા માત્ર પહેરામાં રાખ્યા

વર સીપેહ 'શિકોહ' આંસુ ભરી આંખે દારાને પગે પડ્યાં અને પ્રાર્થના કરી કે, 'તમે આ યોગ્યતાને મૂકી દો. એ પદાણુ રાજા હુમ્મયો અને લુ-દારો છે, એના પર વિશ્વાસ રાખવો એ કાળના મોંઘામાં જઈ પડવા જેવું છે. અમે સંમત શકતાં નથી કે, તાતાબકરનો ઘેરો લખાવવાને માટે તમે આટલા પ્રમાણ આતુર થાઓ છો? સાં ગયા વગર પણ આપણે કાબૂ ન જઈ શકીએ તેમ છે. કારણ કે આપણને જતાં અટકાવવાને માટે મીર બાબા તાતાબકરનો ઘેરો ઉઠાવી પાછળ પડનાર નથી.'

ભુંકુ નસીમ જ દારાને હાથે રસ્તે ખેંચી 'જતું હતું. તેમને તેણે જણાવ્યું કે કાબૂલની મુસાફરી બધી વિકટ અને બયઘદ છે, ખરેખર છે પણ તેમજ, વળી દારાના મનમાં એમ પણ હતું કે, 'જે માણસને જીવતદાન આપ્યા જેવા બે મોટા ઉપકારમાં લીધેલા છે તે માણસ શું મને દગો દેશે!' બધી વિનંતિઓને લક્ષમાં ન લેતાં દારાએ જીવજીવાનને સાં જવાનો માર્ગ લીધો અને દુષ્ટ સ્વભાવના નિમકહરામ આભારીને હાથે ન ધારેલાં માર્ગ દુષ્ટ આબ્યાં તે અનુભવ્યાં. કૃતક માણસો પોતાનો સ્વાર્થ હોય છે સારે ઉપકાર કરનારનો ભોગ આપતાં પણ પાછા પડતા નથી.

પ્રથમ તો જીવજીવાન પાંચે દારાને સારો આવકાર દીધો, એમ ધારીને કે, તેની પાસે મોટું અને બળવાન લશ્કર હશે. ગામમાં સર્વ લોકોને એવો હુકમ આપ્યો કે, તેમણે દારાના માણસોને પોતાના ઘરમાં ઉતારવા અને મિત્ર તથા સ્નેહીની માફક તેમને જોઈતી કારવતી વસ્તુઓ પુરી પાડવી પરંતુ બ્યારે તે આવી પહોંચ્યા અને તેની પાસે બસે ત્રણસંધી વધારે માણસ નથી એમ તેના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે બધા ટાંગ મૂકી દીધો. નક્કીપણે જાણાયું નથી કે તેને ઐરમઝેએ ફાંસી હતો કે કેવો નહીં અથવા તેણે દુષ્ટ કૃત્ય કર્યું તે જાતેજ તેની જાતપર જાહેર કર્યું! લુદારા-આથી મહા મહેનતે બચાવેલા સોનેયાથી લાદેલાં હજી કેટલાંક ખચ્ચર દારાની પાસે હતાં તે ધન જોઈને જીવજીવાનનું ચિત્ત ચળ્યું. મને તેમ હોય પણ એટલું તો સહજ છે કે તેનો જીવ ફરી ગયો અને કેટલાંક હાથીઆર બંધ માણસોની સાથે રાતને વખતે તે દારાના તણુમાં પેડો તથા સધળો પૈસો અને સ્ત્રિઓના દાગીના ઝવેર વગેરે લઈ લીધાં. નાણાથી વૃત્ત ન થતાં તે દુષ્ટ વૃત્તિના પદાણુ છેવટ દારા અને તેના શાહનશા સિ-પેહ શિકોહને કેદ કર્યા. તેમ કરવામાં અટકાવ કરનાર દારાના લાગતા વળગતા

તથા અંગરક્ષકોને તેણે કતલ કર્યા. * પછી દુષ્ટ જીવજીવાને બાપ દીકરાને સખા બાંધી લઇને ઉઘાડા હાથીપર નાંખ્યા; અને ગામના ધાતકને તેમની પાસે બેસાડી એવો હુકમ આપ્યો કે, 'જો તેઓ પોતે અથવા બીજી કોઈ તેમને છોડવાનો કે કરશે પણ પ્રયત્ન કરવા બંધ તો તારે તેમનો જરા પણ વિલંબ વગર શિરચ્છેદ કરવો.' પછી પહેરામાં તે પોતે તેને તાતાબકર લઈ ગયો અને ગીર બાબાને સ્વાધીન કર્યો. ગીર બાબાએ દારાને લાહોર થઈ દિલ્હી લઈ જતાં એ દુષ્ટને પોતાની સાથે રહેવાનો હુકમ આપ્યો.

દુર્ભાગ્ય દારાને દિલ્હીમાં આણ્યો ત્યારે ઔરંગઝેબને વિચાર થઈ પડ્યો કે, બાલીઅરના કિલામાં કેદ કરતા, પહેલાં તેને રાજ્યરસ્તે ફેરવવો કે નહિ ? કેટલાક દરબારીઓએ એવો મત આપ્યો કે, પાદશાહી કુટુંબને હિંદુ લાગે તેમ કદાપિ દારાની આ સ્થિતિથી લોક ઉસ્કેરાઈ જઈ, ખડ કરે માટે તેને રાજ્યમાર્ગ ઉપર ફેરવવો નહિ. ઔરંગઝેબના ખુશામતીઆ અને દુષ્ટ ઉમરાવોએ આથી વિરુદ્ધ મત આપી એમ જણાવ્યું કે, 'તમારી પૂર્ણ સત્તા જમી છે એમ ખતાવવા તથા લોકના મનમાં રાજ્યનો ત્રાસ અને છાપ પાડવા માટે દારાને રાજ્યમાર્ગમાં ફેરવવો એ ધણું જ જરૂરનું છે.' વળી કેટલાકના મનમાં એમ છે કે 'દારા પકડાયો નથી અને આ બધું ઘટ છે તેમને ખાતરી થવાને માટે પણ એજ અગત્યનું છે.' ઔરંગઝેબને પણ આ વિચાર પસંદ પડ્યો. અતે તેઓ એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે, સિપૈહ શિકોહની સાથે દારાને મજબૂત બાંધી હાથી ઉપર નાંખવો અને તે-

* ઔરંગઝેબના વખતમાં એક બીએ યૂરોપીઅન મુસાફર ટવનીયર હિંદુસ્તાનમાં મુસાફરી કરવા આવ્યો હતો. તેણે પણ પોતાનો પ્રવાસ લખ્યો છે. એમાં એ લખે છે કે, ગરમીને લીધે દારાની એક બેગમ મરી ગઈ હતી કોઈ દિવસ દારાને થયેલો નહિ એવો શોક એ વખતે થયો હતો. ગમગીનીમાં તે પકાણના ધરમાં નિશ્ચિત થઈને બેઠેલો હતો તેવામાં જીવજીવાન કેટલાંક માણસ સાથે અંદર આવી નાના શાહજહાને કેદ કરવા લાગ્યો. બાળક છતાં તેણે વીરકામદું લઈ ત્રણ ચાર જણને ઠાર કર્યો. પણ ઝાઝા આગળ એકલુ બાળક શું કરે ? છેવટ બધા વિઠાઈ વળ્યા અને સિપૈહ શિકોહને જમીનપર નાંખી બાધવા લાગ્યા ત્યારે તેણે ચીસ પાડી દુ.ખીઆરો પિતા પોતાના બાળકની કારમી ચીસથી નિદ્રામાથી જાગી ઉઠ્યો અને મુખ આગળ બનતા બનાવને જોઈ બોલ્યો કે, 'ધીકાર ॥ તને દુષ્ટ ! કૃત્વન ! ઝટ કર હવે તાર કામ હું કરી લે પણ યાદ રાખજે કે, પાદશાહજહાંઓના હાથ બાધવાથી કેવું કળ મૂળે છે. ઉશ્કેર તારા વિશ્વાસઘાતનો તને બદલો આપશે. જીવજીવાન આગળ નીકળે તો તારા હાથ નહીં બાંધતાં માત્ર પહેરામાં રાખ્યા

ની સાથે તપાસને માટે બેરોડરખાનને બેસાડવો. ઘરાનું દુઃખદ સરવસ છેવટ દિલ્હીમાં ફરવા નીકળ્યું. આ વખતે ઘરા કંઈ પેશુ કે લંકાનાં મોઢા મદ ગરેતાં હાથીઉપર સોનાની હીરા મોતીથી અલંકૃત કરેલી અને ઊંચ ચામર વાળી અંબાડીમાં બેઠો નહોતો. અસારે તો તેને બિચારાને નાડાં ખાદીનાં કપડાં પહેરાવી નીચામાં નીચા માણસો બાંધે છે તેવી સાલ માથે બાંધાવી એક ઘરડાં અને દુર્ગંગ હાથી ઉપર નાંખ્યો હતો. હિંદુસ્તાનના રામઓ જેથી ઝાળખાવ છે એવી આંખમાં નેવડાં મોતીની માળાઓ પણ અસારે તેના કંઠમાં નહોતી. તે બ્યારે પુર્ણ દમામમાં દિલ્હીમાં સ્વારી લઈ નીકળતો. આરે ન વેળવમાં તે નીકળતો તેનાથી ખીલકુલ પ્રતિકૂળ દેખાવમાં. તે અસારે નહેર રોરીઓમાં બાંધે હાથે ફેરવાતો દેખાતો હતો.

આવી સ્થિતિમાં ઘરાને દિલ્હીના દરેક લતામાં ફેરવવામાં આવ્યો. લોકપ્રિય શાદળદાની આવી ફોજેતી જોવાને માટે હું પણ નીકળ્યો હતો. કાંઈ હથીયાર બધ માણસ જોવામાં આવતાં નહોતાં. ઔરંગઝેબની અમાતુષિક ચાલ ચલગતને માટે કેટલોક વખત લોકના મનમાં ખેરામ લાગણી રહી; પાદશાહનું, સુલતાન મદમદનું, અને મુરાદબક્ષનું કેદ થવું બધામાં આવતાં લોકમાં ત્રાસ અને ઔરંગઝેબ માટે અપ્રીતિ યર્ષ હતી. ઘરાના સરવસ વખતે પુષ્કળ લોકની મેદની મળી હતી અને તેઓ તેના કુર્બાઓને માટે શોક કરતા હતા. પ્રથમ મોઢા બગરમાં એક સારે ઠેકાણે બેઠક લઈ છેવટ બે માણસોની સાથે થોડેસ્વાર યર્ષ હું સર્વત્ર ફરી વળ્યો હતો. હિંદુ લોકનાં મન ઘણાં કોમળ હોયછે. દરેક ઠેકાણે મેં તેમને ત્રાસ અને દયાથી મુગે મોડે આંસુ ઢાળતાં જોયાં હતાં પુરષો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાં નેમ પોતાના ઉપર કાંઈ મોટી આપત્તિ આવી પડી હોય તેમ રૂદ્ધ કરતાં હતાં. ઘરાની જોડે ચાલતા જીવજીવાન પંડાણ ઉપર લોકે ધીકાર અને ગાજોનો વરમાદ વરસાવ્યો એ દુષ્ટ પંડાણની બણી કેટલાકાએ ખાસ કરીને ફકીર અને ગરીબોએ તો પથ્થર નાંખ્યા તે પણ મેં જોયું હતું. આટલી બધી લાગણી છતાં કંઈ ગડબડ યર્ષ નહીં અને પોતાને પ્રિય શાદળદાના મોક્ષ માટે કોઈએ તલવારે તાણી નહિ. આ ગર્હ સરવસને આખા નગરમાં ફેરવ્યા પછી ઘરાને ઘણીજ પ્રિય હાથરાખાદ નામની વાડીમાં કેદ કરવામાં આવ્યો ને જોઈ ગમગીન થયેલું લોક પાછું વળ્યું.

દારાનું શોખિય સરખસ ફેરવનારથી લોકના મન ઉપર ઈવી અમર ધર્મ હતી અને વિશ્વાસઘાતી પેલા પડાણની સામે પથ્થર નાખી લોક કેવો ધિક્કાર બતાવ્યો હતો તથા ઈવી રીતે લોકમા બહુ થનાની ધારતી રાખવામાં આવી હતી વગરે બામતો તરતજ ઔરગઝેમને વિદિન/૪ ધર્મ દારાને પ્રથમના વિચાર પ્રમાણે પાધરો આનીઅર મોકની દેવો કે વધારે વિનય વગર મારી નાખવો એ અમઘે વિચાર કરવાને માટે તરત એક દરવાજા બરવામા આ યો ફેરનાક દરવાજાએ એવો મત આપ્યો કે જો સારા બદોબસ્તથી તેને આનીઅર લઈ જવાય તો ધ્રુવી હકુન નથી, અને જો સહેલથી લઈ જવાય એમ છે તો પડી વધારે ફૂલ ફૂલ કરાની/શી જ ફર છે ? દારા અને દનેશમ ખાનને આગળનું વૈર હતું તેમ છતાં તેણે ઉમ્મત મનને પોતાથી બને તેટલા દાખન ફનીતોથી ટેકા આપ્યો પરંતુ છે વડ એવો નિશ્ચય થયો કે મિષેદ શિકોળે આનીઅર ધર્મ જવો અને દારાને તો ગરન જ મારવો જોઈએ આ દરવાજા રોશનઆરા મેગમે તેના મોઢા બાઈ ઉપર આગલું વૈર વાળવામા મારી રાખી નહિ તેણે દનેશમદખાનના દરેક મમથનને તોડી નાંખવાનો અને અમાનુષ્ટિ તથા કૂર કર્મ કરવાને ઔરગઝેમને ઉસ્કેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો વળી દારાના મૂળના દુસ્મન કાનીન-ઉશ્વા-ખાન અને શાઈતખાને રોશનઆરાના મતને પોતાના તરફના ટેકા આપ્યા અને એક સામાન્ય વૈધના પંથી દાન ઉમરાવ થયેના તાકશમખાને એજ વિચારને શ્રેષ્ઠ જણાવ્યો આ માણુમ 'હકીમ દાઉદ' ને નામે પડેના ઝોળખાતો અને તે ધરિનથી નારી આવેતો હતો આ હુદ માણુસે આ વખતે ઉસ્કેરાઈ જઈ મોઢા ઘોઘાટથી દરવાજા કહ્યું કે, 'દારાને જીવતો મૂકવો જોઈએ નહિ તેને તરત મારી નાખવામાં જ રાજ્યની સલામતી રહેલી છે વળી હું આટલો બધો આગળ પડીને ખોલું છું તે એટલાજ માટે કે દારા હવે મુસનમાની ધર્મમા રહ્યો નથી, તે કા ફર ધર્મ ગયો છે એના માણુસને મારવાથી જો પાપ લાગતું હોય તો તે બસે મનેજ લાગે' ધર્મ શ્રષ્ઠ થયેના માણુસને જીવતો રાખવો એ મહમ દીય ધર્મને હક નથી એવા વિચારથી દારાને ધમદ્રોહી અને કાફર ઠરાવી મહા કૂર મરણની શિક્ષા ફરમાવવામા આવી

નાઝર નામના માણુસને આ કામ મોપવામા આવ્યું નાઝર ગાહન હાન પાસે રહેલો અને શિખેલો હતો દારા તેને હમેશા દુખ દેતો હતો

પોતાને ઝેર દેવામા આવશે એમ ધારતો ત્રણ બદીખાનામા સિપેહશિકો-
હની સાથે મસૂરની ઘવ ઉમળતો હતો તેવામા ચાર જમ જેવા મારાઓની
સાથે નાઝર તેના ઓરડામાં આવ્યો દારા તેમને જોઇ બેઠી ઉઠ્યો કે,
'દીકરા ! વહાવા દીકરા ! આ દુષ્ટ માણસો આપણો જીવ લેવાને આવ્યા
છે' બદીખાનામા ખીન્નુ તેા શું હથિયાર હોય પણ શાક મોળવાની પાળી
હતી તે તેણે લીની એક જણે સિપેહ શિકોહને પકડી લીધા પછી ખીન્ન
ચાર જણા દારાના ઉપર દુટી પથા તેમણે મહા મહેનતે સ્વરક્ષણને માટે
તરફડીઆ મારતા દારાને પકડી નીચે નાખ્યો અને ત્રણ જણા બચારે તેને
ઝાલી રહ્યા હ્યારે દુષ્ટ નાઝરે પોતાના દુ ખીઆરા ભોગનુ-દારાનું મસ્તક તેના
ધડધી જુદુ કર્યું મસ્તકને એક યાળીમા મૂકી ઓરગઝેમને દેખાડવા લઇ ગયા
એટલે તેણે પાણી મગાવી તેને ધોવરાવ્યું અને તે દારાનુ જ મસ્તક છે
એવી ખાતરી થઈ એટલે આસુ પાળ્યા અને દિનગીર થઈ બોલ્યો કે, 'અ
રે દુષ્ટ માણસો ! આ છાતી ફાટે તેવા દેખાવને મારી આખો આગળથી
દૂર કરો આ મસ્તકને અહાથી લઈ જાવ અને તેના ધડ સાથે હુમાયુનની
કબરમા દફનાવો,'*

દારાની દીકરીઓને તેજ દિવસે સાંજે રાજ્ય મહેનમા બેગમોને સ્વા
ધીન કરવામા આવી, પરંતુ શાહજહાન અને બેગમસાહેબની વિનંતિથી
પછી તેમને આગ્રે મોકલી દીધી પોતાના અને ઘણીના ઉપર ખડતી
પરપરાની આપત્તિઓથી કઠાળા દારાની બેગમે ઝેર પાઈ લાહોરમા પોતા
ના જીવનો અત આણ્યો હતો † પછી સિપેહ શિકોહને કેદ કરવાને ગ્યા

* દારાનુ મસ્તક પોતાની પાસે આવતા ઓરગઝેમે તેને તપાસી જોયું
હતું તથા મીયામથી આખો ઉધાડી ખાતરી કરી હતી પછી રોશનઆરાના
કહેવાથી તે મસ્તકને એક પેગીમા બધ કરી આગ્રે શાહજહાન ઉપર મોકલાવ્યું હતું
ઓરગઝેમ તરફથી આવેલી પેગી જ્વેલા વધ પાદશાહને કહ્યું સદ્ભાવ ઉત્પન્ન થયો
પરંતુ બચારે તેને ઉધાડી અને માદેથી પોતાના પ્રિયપુત્રનુ મસ્તક નીકળ્યું ત્યારે
દુ ખીઆરો શાહજહાન મૂર્છા ખાઈ ગયો અને બેગમસાહેમે મદદ આર્દ કરી બહી
ખાનુ જાળવી મુક્યું તા-૨૨ મી ઓક્ટોબર ૧૬૫૯ મા દારાનો શિરચ્છેદ થયો હતો.

† જહાંગીરના ખીન્નપુત્ર સુલતાન પરવીસની શાહબંદી નાદિરા સાથે દારા વીસ
વર્ષની વયે પરણ્યો હતો સુરમાન શિકોહ અને સિપેહ શિકોહ એ બે નાદિરાના
પુત્ર હતા મહેક જીજીને ત્યા દારા હતો ત્યારે અતિસાર અને ગ્રાન્થથી બેગમ મરી
ગઇ હતી બેગમે મરતી વેગાને દારાને કયું હવ કે મને દિલ્લુરવાનમા રાખ્ને
તેથી તેનુ મડદુ લાહોર મોકલ્યું હતું

લીઅર લઈ ગયા. આ બનાવ બની ગયા પછી જીવજીવાન પડાણને દરબારમાં બોલાવી યોડો સિરપાવ આપી દિલ્હીમાંથી કાઢી મૂક્યો. દુષ્ટકર્મ અને વિશ્વામઘાતનું ફળ તેને મળ્યું. દુષ્ટ માણસો એવો વિચાર કરતા નથી કે દુષ્ટકર્મનું ફળ મળ્યા વગર રહેતું નથી. જીવજીવાન તેને દેશ પહોંચ્યો નહિ એટલામાં તો લૂટારૂઓએ તેને લૂંટી રસ્તામાં જ મારી નાંખ્યો.

છેવટ તાતાબકરનો કિલ્લો પણ ઔરંગઝેબના સુબાને હાથ આવ્યો. દારાએ એક વિશ્વાસુ બોળને મોકલ્યો હતો પણ તેણે માન્ય નહોતું એટલે તે મીરબાબાને સ્વાધીન થયો. મીરબાબા લસ્કરની સાથે કિલ્લામાં દાખલ થયો. પછી તાતાબકરનો મુખો અને રક્ષણ કરતાં બાકી રહેલાં નિર્મળ મનુષ્યો લાહોર ગયાં. લાહોરના મુખા કાલીલ-ઉલ્લાખાને તેઓને કતલ કર્યા અને એમ કરવામાં એતું કારણ બતાવ્યું કે, ઔરંગઝેબને મળવા જવાને બદલે આ લોકો સુલેમાન શિકોહને તેના વિચારને દિલ્હી કરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા માટે મારી નાંખ્યા. એ માણસોમાં ધણીક ફ્રેન્ચ લોક હતા અને તેમને છૂટે હાથે નાણાં આપવામાં આવ્યાં હતાં.

દારાના કુટુંબમાં હવે માત્ર સુલેમાન શિકોહ રહ્યો હતો. શ્રીનગરનો રાજા જે તેની પ્રતિજ્ઞાને છેવટ સુધી વળગી રહ્યો હોત તો સુલેમાન શિકોહ હાથ આવવો દુર્લભ હતું; પરંતુ જ્યારે રાજાના કાવાદવા અને ઔરંગઝેબનાં વચનો તથા ધમકીઓ, દારાનું મરણ, અને આસપાસના રાજાઓની બંધકર તૈયારીઓથી એ નામદ રાજા છેવટ પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી ચલ્યો. પોતે સલામતીમાં નથી એમ લાગતાં જ સુલેમાન શિકોહ દિબેટ તરફ જવાને શ્રીનગરમાંથી નિકળી નાહો. હંથા નીચા પહાડો અને જંગલોવાળા પ્રદેશમાંથી તેને માર્ગ કરવાનો હતો. રાજાનો છોકરો તેની પાછળ પડ્યો અને છેવટ તેણે તેને પકડી પાડી ધાવલ કર્યો અને દિલ્હી લઈ ગયો. જેમાં પ્રથમ મુરદ બક્ષને કેદ કરવામાં આવ્યો હતો તે કિલ્લામાં સુલેમાન શિકોહને પણ રાખવામાં આવ્યો.

દારાની વખતે કર્યું હતું તેમ આ વખતે પણ ઔરંગઝેબે કર્યું. સુલેમાન શિકોહ પકડાયો છે કે નહિ તેની લોકને ખાતરી કરી આપવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. આ વિચારાનુસાર દરબાર ભરી તેમાં સુલેમાન શિકોહને આજીવનમાં રાખ્યો. મને આ ગમગીન દેખાવ જોવાનું મન થવાથી હું પણ સાં જોવા ગયો હતો. દરબારમાં લાવતાં સાહજાનના પગની ખેડીઓ કાઢી

લેવામાં આવી હતી. હાથની બેડીઓ રહેવા દીધી હતી તે ચાદીની હતી * આ ઉપરાંત, રૂપાળા અને સ્પૃહણીય જુવાન શાહનગરને જોઈને ઘણા હમરાવોની આખોમાંથી આંસુ પડ્યા 'એ દરનાર જોવાને જનાનાની ભેગ-ભોને ગમ્મત મળવાથી તેઓ ચક્રમા બેડી હતી સુયેમાન શિક્ષકની સ્થિતિ જોઈને તેમના કોમળ હૃદયમાં પણ સાગણી યર્ષ આવી હતી પોતાના ભવિષ્યને જોના ઔરંગઝેમ ગદગદિત યર્ષ મથો અને બોલ્યો કે, 'શાંત થા શાંત થા. તારા ઉપર કંઈ આપત્તિ પડશે નહિ તને સારી રીતે રાખવામાં આવશે તારા પિતા દારાને મારી નાખવાનું કારણ તો માત્ર એટલું જ હતું કે-એ એક કાફર યર્ષ મથો હતો તેણે સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કર્યો હતો.' દેશાચાર પ્રમાણે આ ઉપકાર માટે આમાં જનાવવા સુક્ષ્માન ગિફ્ટાહે નીચા નમી મવામ કંગી પંગી મનને વશ રાખી ધીરગતી તેણે પાદશાહને વિનંતિ કરી કે 'જો મને પૌરુષ-કસ્ટનો પાવાનો હોય તો તેમન કરતા અસારે જ મારી નાંખવો આ ઉપરથી ઔરંગઝેમે મોટા ઘોડાથી તેને કહ્યું કે 'તારે નર્મીત રહેવું, કંઠી પણ તને તે પાવામાં આવશે નહિ' શાહનગરે પંગી ખીજ સવામ કંગી પંગી પાદશાહની તગથી તેને શ્રી નગર જતા હાથી ઉપર બાદીને લઈ જવાયથી મોરો મુખે કેટલાક સવાલ કરવામાં આવ્યા. પંગી તેને દરનારમાંથી રમ્મ આપી અને ખીજે દહાડે જાલીઅર લઈ ગયા.

આ પૌરુષ તે ખીજુ કંઈ નહિ પણ કચરેલા અક્ષીયુના ડોડવાને એક રાત પ્રાણીમાં પલાળી બનાવેલો કસ્ટમો. પાદશાહ જોને 'મારી ન નાંખના જાલીઅરના કિલ્લામાં કેદ કરેછે તેને હેવટ આ ઝેરી ક્વાથ પાવામાં આવે છે ઘણું દરીને રાજકુવરોનો આ ક્વાથથીજ પ્રાણ લેવાય છે સવારના પહોરમાં તેમને એ કસ્ટમાનો એક મોટો કટોરો ભરીને ધરવામાં આવે છે અને જ્યાં સુધી તે પી ન જાય ત્યાં સુધી કસ્ટ પાવાનું આપતા નથી, અને ન પીએ તો પછી કેદીને જુએ મારી નાખે છે આ કસ્ટમો પીનારને ધીરે ધીરે ઘેન ચડે છે, પગે ચોટવા બાંહે છે, શરીર ખચાચ છે અને હેવટ જેમાન હાલતમાં મૃત્યુ નીપજે છે સિપેદ સિકોડ, મુરાદ

● આ ચાદીની બેડીઓ ઔરંગઝેમની પાસે પહોં વરંશી વેચાર હતી તે તેના દીકરાને તેમાં પાસવાર બધ જનાવતો હતો.

બક્ષના પૌત્ર અને સુલેમાન શિકોહને આ ઝેર પાછને જ મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા.

મુરાદ બક્ષને વધારે ફૂર અને હઠાડી રીતે મારી નાંખવામાં આવ્યો. તે અંદીખાનામાં હતો તેમ છતાં બદુલ પ્રખ્યાત અને લોકપ્રિય હતો. તેની ચાલ ચલગત અને માનસિક ધૈર્યને માટે નિરંતર સ્તુતિની કવિતાઓ રચાવી હતી. આથી કરીને મુરાદ બક્ષને શુપ ચૂપ મારી નાંખવો, એ ઔરંગઝેબને ઠીક લાગ્યું નહિ, કારણકે એમ મારી નાંખવામાં એવો ભય અને શંકા રહે કે, તેને ખરેખર મારી નાંખ્યો છે કે નહિ? અને એ શંકાને લીધે કોઈ વાર ખંડ, ધામ તથા તેમાં તે કારણ રૂપ મણ્ડાય. તેઓ કહે છે કે એટલા માટે મુરાદ બક્ષના ઉપર એક શુન્દો મૂકવામાં આવ્યો.

ન્યારે મુરાદ બક્ષ લડાઈને માટે મોટી તૈયારી કરતો હતો ત્યારે તેણે (પોતાના) શુજરાતના રાજ્યમાં અમદાવાદમાં એક સૈયદને તેની પાસેથી પૈસા લેવાને માટે મારી નાંખ્યો હતો. તે માર્યા ગયેલા સૈયદના છોકરા હવે દરબારમાં આવ્યા અને ઈન્સાફ માગવા લાખ્યા. તેમણે મુરાદ બક્ષનું માથું માગ્યું. આ કાર્યવિધિમાં કોઈ પણ ઉમરાવ વચ્ચે પડ્યો નહિ, કારણ કે જોને મારવામાં આવેલો છે એમ કહેવાતું હતું તે જાતે સૈયદ એટલે મહમદના વંશનો હતો અને ખીજી એમ કે ઈન્સાફને નામે પાદશાહ પોતે આ બળવાનું શત્રુનું ઠેકાણું પાડવાને માટે કપટ રચવામાં સામેલ હતો. વધારે પંચાત કર્યા વગર તરતજ એ સૈયદના છોકરાઓને તેમના પિતાને મારનાર મુરાદ બક્ષનું માથું કાપી લેવાની રમ્મ મળી અને તરતજ તેઓ મસ્તક મેળવવાને માટે જાલીઅર ગયા.

હવે તેના કુટુંબમાં માત્ર એક માણસ બાકી રહ્યું હતું અને તેને માટે ઔરંગઝેબના મનમાં ચિંતા અને ધાસ્તી રહ્યા કરતી હતી. આ માણસ તે ખીજી કોઈ જ નહિ પણ સુલતાન સુઝા હતો. અલાર સૂધી તેણે બળ અને નિશ્ચયને દૃઢ રાખ્યાં હતાં પણ હવે તેને બાઈની સત્તા અને ચડતા બાઅને અધીન થવું પડ્યું. જ્યાં સૂધી સુઝા પોતાની જાતના બચાવને માટે દરિયાના કિનારાપર આવેલા અને બંગાળના છેલ્લામાં છેલ્લા ટાકા નગરમાં નાશી ગયો ત્યાં સૂધી નિરંતર તેને ચારે તરફથી ઘેરી લેવાને માટે અમીર જમાલના ઉપર ઔરંગઝેબે લશ્કર મોકલ્યા કર્યું અને અહીંયાં સંધ્યા, દગલ બાજીનો અંત આવ્યો.

આ શાહજાદા પાસે દરિયા પાર જવાને વહાણ ન હોતી તેમ આશ્રયને મટિ ક્યાં જતું તે સુઝતું નહોતું સુઝાએ પોતાના મોઢા છાકરા સુવતાન બેગને આરાકાનના મૂર્તિપૂજક હિંદુ રામની પાસે મોકલ્યો અને તેને પુછાવ્યું કે મક્કા જવાને માટે મોમમ આવે ત્યાં સધી તે તેને આશ્રય આપશે કે કેમ ? સુલતાન સુઝાનો વિચાર એવો હતો કે મક્કા જતું અને સ્વાંથી તુર્કિસ્તાનમાં અથવા ઈરાનમાં જઈને રહેવું. આરાકાનના રામએ ઘણીજ સમ્યતાથી નેને કા કહી. સુલતાન એમ કેટલીક ગેલીઓ હોડીઓ લઈ પાછો આવ્યો. તે ગેલીઓને કેન્ચ લોક ચલાવતા હતા. આ દેશમાં આવેલા બધા ખ્રિસ્તીઓને અત્રે મેં કેંકમાં મર્યા છે, તેમનો આશય દેશને લૂંટી લેવાનો હતો. આખા દક્ષિણ બંગાળમાં તેઓ ફેલાઈ ગયા હતા. હોડીઓમાં બેઠી સુલતાન સુઝા, તેની બેમમ, ત્રણ દીકરા અને દીકરીઓની સાથે આરાકાન ગયો રામએ તેમને સારાં આવકાર આપ્યો અને બેઠતી દરેક વસ્તુ પૂરી પાડી મહિના પેરે મહિના આપ્યાં ગયા, અતુલ્ય ત્રણ આવી પરંતુ મક્કે જવાને માટે વહાણતું કંઈ થયું નહિ ત્યારે સુઝાએ બાટે વહાણ લેવાની વેતરણ કરી, કારણ કે હજી તેની પાસે મોતુ રૂપ અને ઝવેર પુષ્કળ હતો. તેની પાસે પુષ્કળ નાણું હતું 'અને તેની મોટી દોલતેજ ધણું કરીને તો તેના નાશ કરાવ્યો. આ જગલી રામ આદર્શ ગુણથી સહિત હતો એટલું જ નહિ પણ તેણે જે વચન આપ્યું હતું તે પાળવાની પણ તેને ઓછીજ દરકાર હતી તેનામાં ડહાપણનો કે વિચારનો અંશ નહોતો તેની પ્રકૃતિજ દુષ્ટ કૌમો કરવામાં એક યત્ન હતો એટલે તેને સારસાર વિચાર હતો જ નહિ સ્વાર્થમાં અધ ધર્મ તેઓ ગમે તેવું ફેર અને અમાનુષિક કાર્ય પણ કરે છે. આ દુષ્ટોના હાથમાં પડ્યા પછી નિકળવાનાં એ આશંકા હોય છે અને તે એક કાતો તમારી પામે તેમના લોભામિને સાંત કરવો જેટલું ધન હોય વા તમારામાં તેમનાથી વધારે જ હોય. સુલતાન સુઝાએ મક્કે જવાનો વહાણ આપવાને માટે પ્રાર્થના ક્યાં કરી પણ રામએ કંઈ સાંભળ્યું જ નહિ. ઉપટે તેણે એમ કંપકો દીધો કે શાહજાદો મને મરજીવાને માટે આવતો નથી સુવતાન સુઝા તેને મળતું એ પોતાના દરજ્જાથી ઓછું ધારતો હશે કે તેને કેદ પકડી લેવાની તથા પોતાનો અગ્નનો-પૈસો લૂંટી લેવાની બીક હશે કે શું, તેથી તે રામની પાસે જતો નહિ. ઔરંગઝેબ નામે અમીર

તે રાજ્યને ધણે પૈસા આપવાનાં અને ખીજાં સારાં સારાં વચન આપ્યાં હતાં અને જો તે સુલતાન સુઝાને પકડી એને સ્વાધીન કરે તો તરતજ તે પુરાં પાડવાનું વચન આપ્યું હતું. સુલતાન સુઝા છેવટ સુધી તેને મળવા ગયો નહિ પરંતુ છેવટ તેણે સુલતાન એમને રાજની પાસે મોકલ્યો. સુલતાન બેગ રસ્તામાં સોનાની મહોરો અને રૂપિયા ઉઠાળતો આરાકાનના રાજની પાસે ગયો અને તેને ઉચી જાતનાં જરીનાં કપડાં તથા સોના રૂપામાં બેસાડેલી ઝવાહીરની બેટો આપી. પોતાના જાપથી તેને મળવા ન આવ્યું તેને માટે દરગુજર કરવાનું જણાવી મહેલનાં વહાણ આપવા સંબંધીનું તેનું વચન તેને યાદ દેવડાવ્યું.

પ્રથમની પ્રાર્થનાઓની આશુ આ પ્રાર્થના પણ તે દુષ્ટ રાજને પોતાનું વચન પાળવાને માટે યાદ અપાવતાં નિષ્ફળ ગઈ. આ દુષ્ટ રાજએ પછી પાંચ છ દિવસ રહીને સુલતાન સુઝાની શાદગતદીની માગણી કરી. સુલતાન સુઝાએ આ માગણી પાછી વાળી અને તેની સ્થિતિ મરણીઆ જેવી થઈ પડી. હવે તેણે શું કરવું. જો આજસુ રહે તો નાશ થાયછે. દરિયાની મુસાફરી કરવાની ચોક્કસ આશી જતી હતી તેથી ગમે તે એક નિશ્ચય ઉપર આપવાની જરૂર હતી. તેણે છોક છેવટ એક નિશ્ચય કયો અને તેને પરિણામે તે આશા રહિત અને ખરાબ સ્થિતિમાં આવી પડ્યો. આરાકાનનો રાજ જો કે હિંદુ હતો તેમ છતાં તેના રાજ્યમાં ધણા મુસલમાનો હતા અને તેઓમાંના ધણા ખરા ઉપર જણાવેલા કિનારાપર ફરતા ફ્રેચ, લોકના તાબેદાર થઈ પડ્યા હતા. બાકીના ધણા મુસલમાનોને એકઠા કરી પોતાના પક્ષમાં લઈ પોતાનાં ચોડાંક માણસોમાં વધારો કરી તેથી આરાકાનના રાજના ધર પર દુડી પડી તેના આખા કુટુંબને કતલ કરી આરાકાનનો રાજ, થઈ પડવાની સુલતાન સુઝાએ વેતરણ કરી આ સાહસ ડાહ્યા માણસને ચોખ્ખો હોય તેના કરતાં મરણીઆને વધારે ચોખ્ખો હતું. તોપણ એ સાહસ જોનાર હોલાંકના અને પોર્ટુગાલના માણસો તથા મુસલમાનોએ જાને જણાવ્યા પ્રમાણે ધણું સાર હતું. પરંતુ જે દિવસે હક્કો કરવાનો હતો તેને આગલે દિવસે તે કપટ હથાકુ પડી જવાથી સુલતાન સુઝા અને તેનું આણુ કુટુંબ નાશકારક સ્થિતિમાં આવી પડ્યું.

સુલતાન સુઝાએ મેંજુ જતા રહેવાનો વિચાર કયો પરંતુ કાલ જેવા રસ્તા અને ઝડપે જે તેણે મેંજુ કંઈજ નહોતું. માર્ગ પર્વત અને મોટા

પણ કહેવાતું હતું કે સુલતાન સુઝા ઇરાનમાં છે તે બિરાજમાં છે સાંથી કદદાર ગયો છે અને કાબૂનપર ચદાઈ પ્રવાની તૈયારીમાં છે એક વાર ઔરંગઝેમે પોતે કહ્યું હતું, પછી તે મસ્કરીમાં બોલ્યો હોય તો કાબૂ જીત્યું છે. સુલતાન સુઝા હાજી યાત્રાળુ થયો છે, તેણે મસ્જની યાત્રા કરી છે અને હજી હાલ ઇલાહ ખાતરીથી જાણનારા એવા માણસો પણ છે કે, પુષ્કળ પૈસાથી મહદ મેળવીને સુલતાન સુઝા કોન્સ્ટાન્ટીનોપલથી દમણના ઇરાનમાં આવ્યો છે મારા વિચાર પ્રમાણે તો આ ગામ ગપાટામાંના કોઈ પણ ખરો નહોતો. હું એક ડચ ગૃહસ્થ ॥ પત્ર ઉપર નવારે વિશ્વાસ રાખુ છું એ પત્રમાં જણાવેલું હતું કે સુઝા નારાના નારાતાં માર્યો ગયો છે બગાળથી મછીપટન જતા મારે તેના એક બેળનો સમાય થયો હતો તેણે અને સુઝાના તોપખાનામાંના અને હાલ ગોવળખાણના રાખની નો દરીમાં રહેના એક બીજા માણસે એમ બે જણે અને ખાતરીથી જણાવ્યું હતું કે, 'તેમનો સ્વામી મરણ પામ્યો હતો' જો કે આથી વધારે વાત જણાવાને તેઓ રાજી નહોતા એક ઇસ્પાહાનથી આવેતો ફ્રેન્ચ વેપારી અને દિલ્હીમાં મળ્યો હતો તેણે કહ્યું હતું કે ઇરાનમાં સુલતાન સુઝાને વિરે તેણે કશું પણ સાંભળ્યું નહોતું જ્યાં આગળ તેને જગલ્લીઓની માથે લડાઈ થઈ હતી સાથી તેની તનવાર અને જમીયો મળી આવ્યા હતા અને બીજા શોખ માને છે તેમ ત્રવિ તે જગનમાં નાલી જવા પામ્યો હોય તો પણ તે લા મચવા પામ્યો નહિ હોય જગનમાં તે મતો લૂટાડ્યોને હાથે મરણ પામ્યો હશે અથવા લાના જગનમાં અનેક વાવ અને જગની હાથીઓ રહે છે તેના સપાટામાં આવી તેમને ભોગ પડી આ ફુનિયામાંથી આવ્યો ગયો હશે

સુલતાન સુઝાનું શું થયું તેને માટે ગમે તેવા શક લઈ જવાય એ મ હ પરતુ તેના કુટુંબના ઉપર જે આક્રમ આવ્યો પડી તેને માટે તો કશો શંક નથી જ્યારે પુરૂષો સ્ત્રિઓ અને છોકરાને પન્ડી આણ્યાં ત્યારે તેમને બધીખાનામાં પુયા અને ઘણીજ નહારી રીતે રગડવામાં આવ્યાં થોડા દિવસ પછી તેમ છતાં તેમને છોડ્યા અને સારી રીતે ગખવા માંડ્યા રાખ મોગી સાહજનદી સાથે પરણ્યો પણ રાજમાતાને સુલતાન બેગ માથે બેઠવાની ઘણી હોસ હતી

બ્યારે આ પ્રમાણે વર્તમાન ચાલતા હતા ત્યારે, મેં પ્રથમ કહ્યું છે તેવા કપટોપાયમાં કેટલાક મુસલમાનોની સાથે સુલતાન બેગના માણસો સામીલ થયા જે દિવસે એ કપટનો પરિણામ આવવાનો હતો તેને આગલે દિવસે એક દારૂડીઓએ ઘરના જોમમાં એ બાબતને ફેડી નાંખી. આના સંબંધે પણ મેં જુદી જુદી ઘણી વાતો સાંભળી છે. ખાતરી, લાયક વાત તો એ છે કે આ બાબત પાદશાહના જાણવામાં આવતાં તે એટલો બધો ક્રોધે ભરાયો કે તેણે સુલતાન સુઝાના આખા કુટુંબને નિર્મૂળ નાશ કરવાનો હુકમ આપ્યો. જે શાહનવીની સાથે તે પોતે પરણ્યો હતો અને હાલ જેને કેટલાક મહિના થયા હતા તેને પણ તેના દૂર હુકમની સહે રેશી નાંખવામાં આવી. સુલતાન બેગ અને તેના બે બાઈઓને ખુંડા કુદાડાઓથી ગર-દન મારવામાં આવ્યા (મસ્તક કાપી નાંખાવ્યાં) અને તે દુર્ભાગ્ય કુટુંબની સ્ત્રીઓને એક સખ્ત અધારા ઓરડામાં કેદ કરી તેમને બૂબે મારી નાંખવામાં આવી.

આ પ્રમાણે જે લડાઈ ચાર બાઈઓ વચ્ચે રાત્રી લેબને લીધે લાગ હતી તેનો અંત આવી ગયો. ૧૬૫૫ થી ૧૬૬૦-૬૧ એટલે લગભગ પાંચથી છ વર્ષ સુધી તે ચાલી હતી આ બંધકર લડાઈને પરિણામે ઔરંગઝેબ એક મોટા અને વિસ્તારવાળા રાજ્યનો નિષ્કલક પાદશાહ થયો.

ઔરંગઝેબ ગાદીએ બેઠા પછી બનેલા જાણુવા જોગ બનાવેા.

લડાઈ પૂરી થઈ ગયા પછી મુસ્લેમના તાતારોએ ઔરંગઝેબને મુખ્ય-રક્ષાદી આપવા માટે એક એલચીખાતું મોકલ્યું. શાહનવાનના રાજ્યમાં બ્યારે સમરકંદના ખાનને બલકના ખાન સાથે વિગ્રહ ચાલતો હતો ત્યારે પાદશાહે કેટલુંક લશ્કર આપી ઔરંગઝેબને સમરકંદના ખાનની મદદે મોકલ્યો હતો. અકબરે જોમ કારિમર લઈ લીધું હતું તેમ ઔરંગઝેબ ખેડના દેશ લઈ લેશે એવા બચથી લડાઈ મૂકી હઈ તેઓ એક ધર્મ ગયા અને બલકનો કિલ્લો લેવા પ્રપચ રચ્યો. તેમણે આ લડાઈઓમાં ઔરંગઝેબનું જખ અને નાશુર્ત જોયું હતું તેથી એમ જય રખતા હતા કે, તે પેલા પ્રપચનું વેર લીધા વગર રહેશે નહિ. હાલ હિંદુસ્તાનમાં બનેલા બનાવથી તેઓ જાણીતા થયા હતા અને ગાદીને માટે લડતા ચારે બાઈઓમાં ખીજઓનો નાશ થઈ જઈ ઔરંગઝેબ હિંદુસ્તાનનો પાદશાહ થયો.

હતો એવી હકીકત પણ તેમના જાણવામાં આવી હતી શાહનશાન છવતો
 છતાં તેનો શાહનશા જ હવે દિલ્લિસ્તાનનો ખરો અને માન્ય પાદશાહ થયો
 છે એમ જાણતાં તેમણે હકત એન્ગ્લીશ્વાત મોકલ્યું હતું આમ કરવામાં
 ત્રણ કારણ હતાં; એક તો તેના કાપમાંથી બચવાનું, બીજું પોતાને મા-
 ન્ય ગંજાવાનું અને ત્રીજું મામી બેટમાં મોટો માલ મળવાની આશા રા-
 ખવાનું હતું મુઝારકમાદીમાં તેમણે કેટલીયે બેટો અને તેમના જેવું કામ
 કાજ હોય તો તે ફરમાવવાની માગણી કરી હતી લડાઈ થઈ રહ્યા પછી
 કહેલું મહાનિયું કેમ સ્વીકારવું તે તે સારી રીતે જાણતો હતો એવઝી-
 શ્વાત મોકલવામાં તેમનો જ આશય હતો તે પણ તે પામી ગયો હતો
 ખર્ચિયર કહે છે કે, સદ્માએ એ લોક આવ્યા ત્યારે હું દરબારમાં હાજર
 હતો તેમનો કેવી રીતે સત્કાર થયો હતો વગેરે ખામતનો હું નીચે પ્રમાણે
 જાતે જોયલો હેવાલ લખુ છું

મુસ્લિમના પ્રતિનિધિઓએ દરથી મુગલાર્થ સપામ કરી પછી તેઓ
 એટલા પાસે ગયા કે પાદશાહે તેમના હાથમાંથી કાગળ લીધો હોત પરંતુ
 ઉમરાવે પત્ર લીધો, ઉધાડ્યો અને પાદશાહના હાથમાં આપ્યો પાદશાહે
 પત્રને ગમીર ચહેરે મનમાં વાંચ્યા પછી તરત હુકમ કર્યો કે તેમને પગ-
 થી માંડીને માથા સુધીનો સર્વ પોષાક શિરપાલ તરીકે આપવો માલ,
 પાધડી, જમા અને રેશમી જરીયન દુપટ્ટા આપવામાં આવ્યા પછી ખાનના
 તરફથી મોકલવામાં આવેલો બેટો પાદશાહની આગળ આજુવામાં આવી.
 આ બેટોમાં, લાખીસ લાઝુરીની કેટલીક પેટીઓ, થોડા લાખા વાળ વાળા
 હોટા, શોભીતા ઘણાક ઘોડા; (તાતાર દેશના ઘોડા જોરમાં કે બળમાં
 તો કંઈ એવડા બધા સારા હોતા નથી પણ દેખવડા હોય છે) સડકા અને લીલો
 મેવો; જેવો કે, શેફરૂળ, દાઢિમ, જમરખ, લીલી દ્રાક્ષ, અને મીઠા લીસુ,
 સકામાં, બોખાર, આલુમોખાર પસ્તા, ઠીલા વગરની કાળી અને ઘોળા
 મોટી દ્રાક્ષ વગેરે હતા

ઔરંગઝેમે ખાનની આ ઉદારતા માટે ખમદની જતાવી અને ઘોડા,
 હંટ તથા ફળના ઘણા વખાણુ કર્યા પછી મુસ્લિમની ફળદુપતા વિશે કેટ-
 લુંક કહ્યું અને સ્વાર પછી સમરકંદની પાકશાળાના સમાચાર પૂછ્યા પછી
 પ્રમગોપાત પોતાને મળવાનું કહી તેણે તેમને હતારે જઈ વિશ્રાંતિ લેવાનું
 ફરમાવ્યું

પણ જીવાની આશા હોય તો લૂંટ અને ગુલામી મૂકીને નાશી જવ. મો-ગલોએ ડોશીનું કહેવું કાને ધર્યું નહિ, પણ જ્યારે ચાર તીરે ચાર જણને વીધી નાંખ્યા ત્યારે તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. મોગલોએ તેઓની સામે તીર નાંખ્યા પણ પહોંચ્યા નહિ. તાતાર કુમારિકાઓના જળવાન હાથે નંખાતા તીર નિશાન બધે મોગલોને લાગતા ગયા. અડધા માણસોને આ પ્રમાણે તીર ખાંધે પછી તેઓ તરવાર લઈને દૂરી પડી અને સધળા મોગલોને ઠાપી નાંખ્યા.'

ઔરંગઝેબને સખ્ત માંદગી આવી ત્યાં સુધી તાતારના પ્રતિનિધિઓ દિલ્હીમાં જ હતા.^૧ તેને વારંવાર તાવ આવતો હતો અને જીવ ઝેવી અશક્ત થઈ ગઈ હતી કે બેલાવું નહિ. વૈદોએ ઝેની આશા મૂકી દીધી અને સામાન્ય રીતે તે મરણ પામ્યો. ઝેમ 'બેલાવું, જે કે ખરી બાબત સ્વાર્થને લીધે રોશનઆરા બેગમ ગ્રામ રાખતી હતી. ગુજરાતનો સુબો જરૂર પતસિંહ શાહજહાન પાદશાહને હોડાવવાને આવે છે, ઝેવી આ વખતે અફવા ચાલી હતી. ખીજી તરફથી કાબુલનો સુબો મહમ્મદખાન, જેણે ઔરંગઝેબને પાદશાહ તરીકે માન્ય કર્યો હતો. છતાં, જશવંતસિંહ જેવા વિચારે ત્રણથી ચાર હજાર ઘોડેસ્વાર સાથે કાબુલથી નીકળેલા લાહોર થા સપાટાબધ આગ્રા તરફ ચાલ્યો આવે છે, ઝેવી પણ અફવા ઉડી હતી. વર્ણ મતબારખાન ખોજો, જેના કબજામાં વૃદ્ધ પાદશાહને સોંપેલો હતો તે પાદશાહના બદિખાનાનાં દાર ઉધાડાં મૂકવાનું માન લેવાને અતિ આતુર થઈ રહ્યો છે, ઝેમ પણ બેલાવું હતું.

આણી તરફ સુલતાન ખાનુમે લાંચ અને ભેટ સોગાતો આપી ઉમરાવોને પોતાના પક્ષમાં લેવાની મહેનત કરવા માંડી હતી. એકવાર રાતે વેશ બદલી તે રાત્રી જ્યોત્સિંહને ઘેર ગયો અને તેને માનથી ધણી નમ્ર બાવામાં વિનવ્યો કે તેણે તેના પક્ષમાં આવવું. ખીજી તરફ ઔરંગઝેબનો ત્રીજો શાહજહાન સુલતાન અકબર જે માત્ર સાત વર્ષની ઉંમર હતો તેની વતી રોશનઆરા બેગમ પ્રયત્ન કરતી હતી. તેણે ધણી ઉમરાવો અને આદીલરીના વડા ફેઝલીખાનને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા હતા.

૧ આ મંદવાડ વિશે જુદા જુદા વર્ષ લખાયેલાં છે પણ આરીખાનના લેખ પ્રમાણે તે ૧૬૬૨ ની સાલ હતી

ઇતિહાસ અથવા બીજું કોઈ વૃદ્ધ પાદશાહને છોડી દે અને પોતાનો સ્વાર્થ સધાય નહિ માટે ઉપર કહેલા બેઉ પક્ષે એનું બહાનું બતાવ્યું હતું કે, અમે જે મહેનત કરીએ છીએ તે અમારે માટે નહિ પણ શાહજહાનને છોડવવાને માટે કરીએ છીએ. લોકે આ વાત માની હતી. શાહજહાનને પુનઃ રાજ્યાસનપર આણવાની ઇચ્છા રાખતો હોય એવો તો ખરું ભેતો કોઈ ઉમરાવ કે વગસગવાળો માણસ દિલ્હીમાં નહોતો. જશવંતસિંહ, મોહમ્મદખાન અને બીજા કેટલાક હજી તેનાપર પ્રીતિ રાખતા હતા અને તેની સામે પડતી બાબતમાં ભાગ લેતા નહિ. શાહજહાનનો પક્ષ છોડી દઈ ઔરંગઝેબના પક્ષમાં ભળી ગયો નહોત્ય એવો એક ઉમરાવ નહોતો. શાહજહાનને બંદીખાનામાંથી મુક્ત કરવો, એ સિંહને પાંજરામાંથી કઢાડવા જેવું બંધકર છે, એમ તેઓ જાણતા હતા. આવી જાતનો બનાવ બનવાના સંભવે આખો દેશ ગભરાયો હતો, તેમાં સહુથી વધારે ઇતિહાસખાનને બય લાગ્યો હતો, કારણ કે તેણે અકબરજી તેના હાથમાં સોંપાયલા દુઃખી-આરા પાદશાહની ઉપર સખ્તી અને અસબબના વાપર્યા હતાં.

આવી સખ્ત માંદગી છતાં પણ ઔરંગઝેબ તેના બંદીવાન પિતાના ઉપર ચોક્કસ અને રાજ્યના કામકાજ ઉપર ધ્યાન રાખ્યા કરતો હતો. સુલતાન માજીદને તેણે અંતઃકરણથી એવી શિખામણ આપી કે, 'જો કદાપિ મારૂં મરણ થાય તો તું પાદશાહને છોડજે.' વળી ઇતિહાસખાનના ઉપર રોજ પત્ર લખ્યા કરતો હતો કે 'તું તારી ફરજ વિશ્વાસથી અને નેકીથી અદા કરતો રહેજે.' તેની માંદગીને પાંચમે દિવસે જ્યારે તે મરી ગયો છે એવી લોકમાં વાત ચાલતી હતી ત્યારે, તેણે લોકવાયકાને ખોટી પાડી બતાવવાને તથા શાહજહાન બંધન, મુક્ત થાય એવા બતાવવાને અટકાવવાને કારણે પોતાના માણસોને હુકમ કર્યો કે—'ઉમરાવોની સમક્ષ મને સભામાં લઈ જવ.' સાતમે, નવમે અને દશમે દિવસે પણ ઉપર કલાં તેવાંજ કારણોને લીધે તે માંદો માદો પણ દરબારમાં ગયો હતો. માંદગીને તેરમે દિવસે તેને ખરેખરો ઓળો આવ્યો હતો અને તે દિવસે તે મરી ગયો, એમ લોકમાં દૃઢ વાત ચાલતી હતી. ઓળો વળ્યા પછી તરતજ તેણે પોતે જીવતો છે એમ જતાવવાને માટે રાજ્ય જયસિંહ અને બીજા બે ચાર મુખ્ય ઉમરાવોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા હતા. પછી તેણે પરિજનોને કહ્યું કે, 'મને બેઠો કરો અને ખડીઓ કાગળ અને કલમ લાવો.' તેણે પછી

પોતાને હાથે છતબારખાનપર કામળ લખ્યો અને રોશનઆરા બેઠમની મ-
ખાળમા સોપેલો રાજ્યકીય સિક્કો લઈ આવવાનો ચાકરાને હુકમ કર્યો ; એ-
રાજ્યકીય સિક્કોને એક કોથળીમા ઘાલી તેના બુખ્ખર તેલે પોતાની સીલ
કરી હતી, જે સીલ તેના પ્રકોષ્ટપર બાધી રાખેલી હતી રોશનઆરા પામેથી
રાજ્યકીય સિક્કો મગાવવામા વળી તેની એવી પણ મતલબ હતી કે
તેણે તેનો ઉપયોગ તો કર્યો નથી મારા આમળ આ બધી બાબત જાણ-
વવામા આવી સારે હું હાજર હતો અને તે બાબત માત્રજના આગાખાને
કહ્યું કે— 'અહો શું માનસિક બળ ! અને શું અપાર ધૈર્ય ! ઔરગઝેન ખુદ
તને મોટી વિભૂતિ અને અબ્મુદ્દને માટે જીવતો રાખે તું હજી મરવાને
માટે થોડા નથી ' આ સમયે મેં કાનોકાન સામલ્યા હતા આગાખાનની
આશીય પછી દહાડે દહાડે ઔરગઝેનને ફર પડતો ગયો ।

આ વખતે એકામુખ્ય ઉમરાવે હિમ્મતથી ઔરમઝેનને કહ્યું કે 'આ
પ્રમાણે રાત દિવમ રાજ્યકાજમા અમ સેવાથી આપની તખીયતમાં ખગાડો
થશે, અને માનસિક શક્તિ તથા વિચાર દુ માધ્ય ધર્મ જશે ' આ હિતશીના
કહેવા તરફ લલ ન આપતા પદશાહે એક ખીજ મોટા ઉમરાવને બોલાવી
તેના મનધે નીચે પ્રમાણે પોતાના વિચાર જણાવ્યા, જે વિચારો તે ઉમ-
રાવના પુત્રે (જુવાન વેંચે) જે મારો મિત્ર હતો તેણે અને કહ્યા હતા ।

' વિદ્વાનોનો તો એવો મત હોવો જ જોઈએ કે, તેના હાથમા જે
પ્રજાને મોપવામા આવી છે તે પ્રજાના રક્ષણમા અને સકલના વખતમ
પોતાની જાગીના જોખમે પણ તેણે રક્ષમા ઉતરવું જોઈએ. પ્રજાના રક્ષ
ણમા હાથમાં તરત્રાર રાખીને મરણ પામવું એ સાર છે હું ગમેતેમ ધાર
તોપણ રાજ્યની ચિંતા મૂકી દઈને સુખ વૈભવમા મુખે દેવવાને નથી, કા-
રણ કે રાગ તરીકે મારો એ મુખ્ય ધર્મ છે અને તેવાં કાર્ય હું મારા જીવના
જોખમે પણ કરીશ અને તેમાંથી મને નિવૃત્ત, કરવાનો અમ વૃથા જશે આ
શીખામણ પ્રમાણે ચાલે તો મારે મારા શારીરિક સુખનો જ વિચાર રા-
ખવો પડે અને દૈનિક સુખ શાંતિ તથા મોજમજા કેમ પ્રાપ્ત થાય તે જા-
ણવું પડે એ શીખ પ્રમાણે ચાલતા આ મોટા રાજ્યની ધુન મારે
માર્ગ દોશિયાર વઝીરને મોપવી જોઈએ પરંતુ એ શીખમાં એમ વિચાર
કરવામા આવ્યો નથી કે, રાજાનો પુત્ર અને તે પણ વળી માઠી ઉપર આ-
વેલો હોય તેણે કેમ વર્તવું જોઈએ. પરવરદિગારે, મને આ દુનિયામા મા-

રા પોતાના સુખને માટે નહિ પણ ખીજાઓના સુખને માટે મહેનત કરવાને મોકલેલો છે. આથી એ તો મારો ધર્મ જ છે કે મારે મારા સુખનો વિચાર કરવો નહિ. જ્યાં સુધી મારી પ્રજા દુઃખમાં હોય ત્યાં સુધી તો એ-
વો વિચાર નજ કરવો જોઈએ, પછીની વાત પછી, એટલે કે પ્રજાના સુખ પછી મારું સુખ. મારે જે પ્રથમ વિચારવાનું છે તે ખીજું કંઈજ નહિ પણ મારી પ્રજાની સુખ શાંતિ જ છે. ન્યાય, રાજ્યસત્તા અને રાજ્યની સલા-
મતીને કાંઈ પણ સુખને માટે બોગ આપવાનાં નથી. આ શીખામણુ દેનાર પોતે જ વિચારોથી દોરવાયેલો છે તે વિચારોમાં એ બુદ્ધ ખાય છે એટલું જ નહિ પણ ખીજાના રક્ષક ઉપર મેલેલી રાજ્યધુરાથી કેવાં નકારાં પરિણામ આણે છે તેનો પણ એને વિચાર આવ્યો હોય એમ લાગતું નથી. આપણા મહા પ્રસિદ્ધ કવિરાજ સાદીએ કહ્યું છે તે કંઈ વિચાર વગર કહ્યું નથી જ કે, 'હે રાજાઓ ! તમે રાજ્યત્વને મૂકી દો, રાજ્યત્વને મૂકી દો, નહિતર પોતાના દેશ ઉપર પોતે જ રાજ્યકાજ અને પ્રજાની ચોકશી રાખવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરો.' જાણ તમારા મિત્રને કહો કે હવે પછી કાંઈ વારં પણ તે રાજાને પોતાના સુખમાં પ્રેરવાની શીખામણુ આપે નહિ. અરેરે ! આપણને કુદરતે જ આપણાં સુખ તપાસવાની યૂથું ચાનક આપેલી છે તો પછી આપણે આવા સલાહકારોની શી અગત્ય છે સુખ ચેનવાળા વિશ્વાંતિ અને મોજમઝાના રસ્તા ઉપર લઈ જનારીઓ તો આપણને આપણી જિ-
ઓ મળેલી જ છે.'

૧. સાંજે થતાં વાંત જ ઐરંગઝેબે દારાની શાહજહાને તેના ત્રિગ ખુત્ર સુલતાન અકબર સાથે પરણાવવા માટે શાહજહાન અને બેગમસાહેબના કબજામાંથી મેળવવાનો યત્ન કર્યો. આ શાહજહાને ઐરંગઝેબ પોતાના પછી માદીએ આવનાર માનતો હતો અને તેટલા માટે જ તેને દારાની પુત્રી સાથે પરણાવવાનો તેનો વિચાર હતો, કારણુ જો એમ થાય તો સુલતાન અકબરનો હક વધારે દૃઢ થાય એ શાહજહાને ધણો નામો હતો તેમ છતાં દરબારમાં તેનાં સર્ગા સાગવાની સારી સહાય હતી. વળી તે શાહનવાજ-ખાનની પુત્રીને પેટ જન્મેલો હોવાથી મસ્કતના રાજ્યવંશનો દોહિત્ર હતો. સુલતાન મહમદ અને સુલતાન માનુમની માતાઓ રજપૂતોણીઓ હતી. મુગલ પાદશાહો મુસલમાન છતાં પોતાની સત્તાને જળવાન કરવાને માટે અ-થવા સ્વરૂપવતી જિયો મેળવવાને માટે રજપૂત-રાજાઓની કન્યાઓ પરણેછે.

ઔરંગઝેબનેના વિચારમાં સફળ થયો નહિ. શાહજહાન અને બેગમ આદિએ એ બાબતને તિરસ્કારથી ધિસ્તરી દાદી અને નાની શાહજહાદીએ પણ એ-સમ કરવાની ખુશી બતાવી નહિ. દેહલાક દિવસ સુધી એ હાકરી ચિંતામાં રહી. એને એમ હતું કે, મને જોર જુલમથી ત્યાં લઈ જઈ પરજાવશે. હાકરીએ કહ્યું કે, 'મારા બાપને જોજે મારી નાંખ્યો છે એના હાકરા સાથે હું મરી જઈશ તે હા, પરંતુ પરણીશ નહિ.'

દુનિયામાં વખણાયતું મયૂરાસન પુર કરવાને માટે તેણે શાહજહાન પાસેથી અમુક જવાદિર માગ્યું પણ કંઈ વચ્ચું નહિ. તદ્દ પાદશાહે ઉત્તર આપ્યો કે 'ઔરંગઝેબે આવી પંચાત ન કરતાં હતાપણુ અને સમતાથી રાજ્ય ચલાવવામાં લક્ષ દેવું જોઈએ. એ તખ્તના કામમાં વચ્ચે પડવાની કંઈ જરૂર નથી; અને હવે પછી જો જવાદિર માગવામાં આવશે તો હું તે સમજાને દયોદાવતી બાગી નંખાવીશ.' ઔરંગઝેબે પછી બાબત છેડી નહિ.

દોહાદોહાએ પછી ઔરંગઝેબને મુઆરકબાદી અને બેટ મોકલાવી. મુરતની કાલીના તે વેળાના વડા આંબરથીઅર એડીકનને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવાનો તેમણે ઠરાવ કર્યો. કટલાક જણુ વિરદ છતાં પણ એ બુદ્ધિશાળી પુખ્ત વિચારનો અને ડાહ્યા પુરપ પોતાના દેશીઓનું કામ કરવાને દિલ્હી જવા નીકળ્યો; જો કે ઔરંગઝેબ એક સુસ્ત મુસલમાન હતો અને કિશ્કિયન લોકને માટે તેને તિરસ્કાર હતો, તેમ છતાં આ એકચીખાતાની આગત વખતે તો તે ધણેજ વિવેકી અને સભ્ય જણાયો હતો. મુગઝાઈ સક્ષામ કર્યા પછી મોન્લીઅર એડીકનને આગળ વધી રાજ્યગાદીને સક્ષામ કરવાની રજા મળી હતી. પાદશાહે જો કે પત્ર તો હમરાવને હાથે જ લીધો પણ તેથી કંઈ અપમાન થયું એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે મુસ્લેમના પ્રતિનિધિઓના હાથમાંથી પણ પાદશાહે પત્ર લીધો નહોતો. આ બંધી રીત યઈ રહ્યા પછી ઔરંગઝેબે બેટ કાઢવાને માટે તેને સચ્ચું અને તેને તથા તેના રસાલાનાં યોડાં માણસોને સિરપાવ અને જરીઅલ કપડાં બેટ આપ્યાં. બેટમાં ઘણાં ઝણિયાં અને સુંદર કપડાં, લાલ અને લલિત કપડાં, કોટલાક આંચના, અને સીન તથા જપાનની બનાવટનો પીત્તે ધણેક સામાન હતો. આ સનમાં તખ્તે-રદાન અથવા હચકી લઈ જવાય એવી એક ધણીજ સુંદર પાલખી હતી અને તેને જોઈ સહ આશ્ચર્ય ચકિત થઈ ગયા હતા.

પરદેશીય રાજ્યના એલચીઓ દરબારમાં આવી બેસે એ એક પોતાના દરબારની બચ્ચતા અને મોટાઈ મનાય છે, એવા વિચારથી ઔરંગઝેબ સધળા એલચીઓને ઝટ દબને રગ્ગ આપતો નહિ. મોન્શીઅર એડીકનને પણ તેણે ધાર્યું હતું એટલી વહેલી નહિ પણ તાતારના એલચીઓ કરતાં વહેલી રગ્ગ આપવામાં આવી. તેનો સેક્રેટરી મરણ પામ્યો અને રસાલાના માણસો માંદા પડ્યા માંડ્યા, સારે ઔરંગઝેબે તેને રગ્ગ આપી, રગ્ગ આપતાં વળી પાદશાહે તેને પોતાને માટે સિરપાવ આપ્યો. બટેવીઆના સુબાને માટે ખીજો ધજો કિમતી પોષાક અને જવાહીરથી જડેલી કટાર સાથે ધણોજ સારો પત્ર લખી આપ્યો.

આમ કરવામાં હોલંડરોનો વિચાર એવો હતો કે પાદશાહની તેઓના ઉપર મહેરબાની થાય અને ફરીઆપારના દેશોમાં જે સુખાઓ હોય, તેમણે જ્યાં જ્યાં કોઠીઓ નાંખી હોય ત્યાં અડચણ કરે નહિ. વળી તેમણે આથી એવી આશા રાખી હતી કે એ સુખાઓ તેમને અપમાન આપતા અને વેપારને આગળ વધતો અટકાવતાં ડરે અને પોતાને માટે વડા દરબારમાં વગસગ છે એમ દેખાડતાં તેઓ તેમની ફરીઆદોને કાન પર લે તેમણે પાદશાહને એમ બતાવવાનો યત્ન કર્યો કે, તેમનો વેપાર રાજ્યને ધણો લાભકારક છે. આના ટેકામા તેમણે જૂદી જૂદી જાતના માલતું એક મોટું લીસ્ટ રાખીને દેખાડ્યું હતું અને એથી એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું કે દરેક વર્ષે તેઓ હિંદુસ્તાનમાં પુષ્કળ સોનું રૂપુ લાવે છે આમ કરતાં તેઓએ ત્રાંચુ, શીશુ, મરી, એલોઝતું લાકડું, હાથી અને ખીજ વસ્તુઓથી તેઓ કેટલો સામાન લઈ જાય છે તે દેખાડ્યું નહોતું.

આ વખતે દિલ્હીમાં જનાનખાનામાં બનેલા એક બનાવે બહુજ ચર્ચા હમી કરી હતી. આ બનાવના સબધે મેં તેમજ ખીજાઓએ જે વિચાર બાંધ્યા હતા તે છેવટ જોટા પડ્યા. અમારો વિચાર એવો હતો કે, જે માણસનામાં શક્તિ નથી તેને પ્રીતિની અસર થતી જ નથી. આ વિચાર નવા બનેલા બનાવથી જોટો છે એમ અમને નિશ્ચય થયો.

જનાનખાનાના મુખ્ય જોગ દિદારખાને એક નવું મકાન બનાવ્યું હતું અને વારંવાર ગમ્મતને ખાતર તે ત્યાં જઈ રહેતો તથા રાતે સુઈ જતો. આ જોગનો પાડોશી એક હિંદુ હતો અને તે કટ્ટાકટનો ધંધો કરતો હતો. દિદારખાન પાડોશીની એક રૂપાળી બેન સાથે પ્રીતિમાં પડ્યો હતો. તે બેની

વચ્ચે આડો વેહેવાર કેટલાક કાળ સુધી ચાલ્યો પણ કાઢને કંઈ શક મયો નહિ; કારણ કે ગમે તેટલો પણ દિદારખાન જોજો હતો અને સ્ત્રી-સ્ત્રીના જનનાખાનામાં જવાની એને પૂર્ણ છુટ હતી.

છેવટ આ બે આસુક માસુક વચ્ચે એટલો બધો ઘાલમેલ થવા લાગી કે આડોશીપાડોશીને તેમની વચ્ચે પ્રીતિ છે એવો પૂર્ણ શક મયો. આખર તે લોકોએ પેલા હિંદુ વેપારીને એ બાબતની ખબર આપી. તેણે તેમને એટલી બધી ધમકી આપી કે જો તમારા સંબંધે ચાલતી વાતનું સલ મારા જાણુવામાં આવશે અને ખાતરી થશે તો બંનેને રેંશી નાખવા પડશે. ખાતરી કરવાને માટે વધારે હાડા વાટ જોવાની જરૂર પડી નહિ, એક દિવસ દિદારખાન અને પેલી સ્ત્રી એક ખીજનામાં સુતેલાં તેના જોવામાં આવ્યાં. ખરી બાબત નજરે પડતાંજ પેલા હિંદુ વેપારીએ દિદારખાનની છાતીમાં કઠાર ભોક્કા દીધી અને પોતાની બેનને પણ સાંની લઈ જ રેંશી નાખી.

આ બનાવ બનતાં જનનાખાનામાં હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો. ખદા-સણા અને ખોળાઓએ એકત્ર થઈ પેલા વેપારીને મારી નાખવાનો ઠરાવ કર્યો, પણ તેમના વિચારથી ઝીરંગઝેગ સુરસે થયો અને પેલા વેપારીને માત્ર મુસલમાન-ઈસ્લામી ધર્મ અંગીકાર કરવાની ફરજ પાડીને જ સતોષ પામ્યો.

આમ છતાં લોક મત તો એવો છે કે પેલો વેપારી મુસલમાન થવા છતાં પણ ખોળાઓના વૈર અને સત્તાને ભોગ થઈ પડ્યો. હિંદુસ્તાનના લોક કહે છે કે, જન્મથી જો બોયડ જન્મ્યો હોય તેના કરતાં પાછળથી નપુંસક થયેલો માણસ ઘણો જ ખરાબ નીવડે છે. જન્મનો બોયડ શાંત અને ગરીબ પ્રકૃતિનો હોય છે બ્યારે જોજો વિષયી ન છતાં ઘણો જ દુર અને વેરી નીવડે છે. આમ છતાં તેઓમાંના ઘણાક વિશ્વાસને પાત્ર, ઉદાર અને શૂરવીર હોય છે એમાં તો શંકાવાકાશ છે જ નહિ.

ચોડાક સમય પછી વળી બે પુરુષોને જનનાખાનામાં દાખલ કરવાનો શક પડવાથી રોશનઆરા બેગમ ઉપર ઝીરંગઝેગ નારાજ થયો હતો. કેટલાક કહે છે કે એ માર્ગ વહેમ જ હતો, અને પાદશાહે તેની બેનને તરતજ શોત પાડી મનવી હતો બેગમસાહેબના ચારોને શાદન-દાને જેવી શિક્ષા કરી હતી તેવી શિક્ષા રોશનઆરાના ચારોને પકડીને ઝીરંગઝેમની પાસે લઈ જવા છતાં પણ તેણે કરી નહોતી, બેગમસાહેબનો ચાર પાણી ઉર્નું મૂકવાના રેમમાં સંતર્ક જતાં તેમાં જ તેને ડુંગળાવી

મારી નાંખવામાં આવ્યો હતો તે આપણે પ્રથમ વાંચી ગયા છીએ. ઔરંગઝેમે તેમ કર્યું નહિ. મા હિંદવાણી અને ખાપ પોર્ટુગીઝથી જન્મેલી એક વૃદ્ધ પોર્ટુગીઝ સ્ત્રી, કે જેણે જનનખાનામાં કેટલાંક વર્ષે નોકરી કરી હતી તેણે મને આ વાત જોવી કહેલી છે તેવીજ હું અત્રે ટાંકુ છું. તેણે મને કહ્યું કે, ઉક્ત યારોમાંના એક જીવાન માણસની સાથે કેટલાક દિવસ સંધી ભોગ વિલાસ ભોગવી રોશનઆરા ભેગમે તેને છૂપો રાખ્યો હતો. ઉવટ તેણે તેને રાતને વખતે જનનખાનામાંથી બહાર કાઢી મૂકવાને માટે પોતાની દાસીઓને સોંપ્યો, પરંતુ તેમના ઉપર ચોકશી રાખવામાં આવવાથી અથવા તેમને ભય લાગવાથી કે પછી ગમે તે કારણથી પણ એ દાસીઓએ પેલા ભયભીત યર્ધ ગમેલા યારને નજરમાગમાં જ છૂટા મૂકી દીધો અને પોતે નાશી ગઇઓ. નજરમાગમાંથી પકડીને તેને ઔરંગઝેમની સમક્ષ લઈ જવામાં આવ્યો. પાદશાહે તેને છેક પોતાની પાસે ખોલાવી કેટલીક તજવીજ કરી પણ તેમાંથી તે ખીજું કંઈ રહસ્ય કહાડી શક્યો નહિ. માત્ર પેલા ભયાર્ત યારે એટલું જ કબૂલ કર્યું કે તે જનનખાનાનો કોટ ચડીને આવ્યો હતો. ઔરંગઝેમે તેને જેમ આવ્યો હોય તેમ જનનખાનામાંથી નીકળી જવાનું ફરમાવ્યું; પરંતુ એ માનવા ભેગ છે કે, ખોળાઓએ પાદશાહના હુકમથી વધારે આગળ વધી તે બિચારાને કિશ્તના ઊંચા કોટ ઉપરથી નીચે ખાઇમા નાંખી દીધો. ખીજા યારના નાંધે પેલી વૃદ્ધ પોર્ટુગીઝ સ્ત્રીએ કહ્યું કે, એ ખીજો માણસ પણ નજરમાગમાંથી પકડાયો હતો. અને પાદશાહની આગળ લઈ જતાં તેણે કબુલ કર્યું હતું કે તે ખીજે કાંઠીથી નહિ પણ દરવાજાને રસ્તેથી અંદર આવ્યો હતો. એજ દરવાજા યદને બહાર નાશી જવાને માટે તેને ફરમાન થયું હતું; તોપણ ખોળાઓના ઉપર રાખેલા ખેસાડવાને માટે સખ્ત શિક્ષા કરવાનો ઔરંગઝેમે નિશ્ચય કર્યો હતો; કારણ કે, તેમના રક્ષણમાં આમ ઘાલમેલ થાય તેથી પાદશાહી કુટુંબને લાંઘન લાગે એટલું જ નહિ પણ તેથી કોઈવર, પાદશાહની જાતની મલામતીને પણ ભય રહે અરે જનનખાનાના દરવાજાઓ ધણીજ ચોકશીથી સાચવવા જોઈએ. ઔરંગઝેમે સાર પછી ખોળાઓને તથા દરવાજાને સખ્ત તાકીદ આપી હતી.

આ બમાવ બન્યા પછી કેટલેક મહિને થોડા થોડા દિવસને અંતરે દિલ્હીમાં પાંચ પરદેશીય રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા પહેલો પ્રતિનિધિ

મક્કાના શેરીફનો હતો અને તે જ બેઠ લાવ્યો હતો તેમા યોડાક અરેબી-અન યોડા અને પવિત્ર માવરણી હતી. મક્કાની મોટી જુમા મસજિદનો મધ્ય ભાગ જ્યાં બેઠીને કાજીઓ વાળેજ આપે છે તે ભાગ વાળવામાં એ સાવરણી ધણો કાળ વપરાયતી હતી મુસલમાનો વાળેજના ઝોરડાને ધણેજ પવિત્ર માને છે તેને ખી-ઈદ અઘાહ ખુદાનું ઘર કરીને કહેવામાં આવે છે. તેને તેઓ ખરા ઈશ્વરને અર્પણ કરેલુ પ્રથમ પવિત્ર મકાન માને છે અને તે અઘાહામે બધાંવેલુ છે એમ કહેવાય છે.

ખીજો રાજ્ય પ્રતિનિધિ, મક્કાના અમિરકાલુમા આવેલા અરેબિયા ફેલીક્ષ નામના દેશના રાજ્યએ મોકલેલો હતો ત્રીજો બસરાના રાજ્યનો હતો અને તેઓ બન્ને અરેબીઅન યોડાઓ બેઠને માટે લાવેલા હતા.

ખીજા એ રાજ્ય પ્રતિનિધિઓ ઇયિયોપિયાના રાજ્યએ મોકલેલાહતા ઉક્ત રાજ્યપ્રતિનિધિઓમાંના પહેલા ત્રણને તો થોડુ અથવા વધારે માન આપવામાં આવ્યું નહિ એમ કહીએ તોપણ ચાલે તેમની બેઠ-સા-માન-એવી તો નાદાર હતી કે, સહ કાઢને એવો શક પડ્યો કે તેઓ ખીજા કાર્ક કારણને લીધે નહિ પણ બેઠ આપી તેના બદલામા પાદશાહ પાસેથી સારા નાણા મેળવવાને માટે આવેલા છે વળી રાજ્ય પ્રતિનિધિના સામાન તરિકે ધણીક વેપારની વસ્તુઓ ફાલુ જકાતમાંથી બચાવી તેઓ દેશમાં લાવ્યા હતા, જેમાંથી પણ તેમને સારો લાભ થવાની આશા હતી અરબસ્તાનના યોડા અને ખીજો સામાન વેચી તેમણે હિંદુસ્તાનની વસ્તુઓ ખરીદ કરી હતી અને તેમણુ પરદેશ ખાતે જતા માવ ઉપર લેવાતી જકાત-માંથી બેઠના માલને નામે સ્વદેશ લઈ જવાના હતા. દુકામાં તેઓ રાજ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે નહિ પણ પાદશાહ પાસેથી સારી બેટો અને વેપારની વસ્તુઓમાંથી સારો લાભ મેળવી જવાને માટે આવેલા છે એમ સર્વેને ખાત્રી થઈ હતી.

ઇયિયોપિયાના રાજ્ય તરફથી આવેલા એલચીખાતા પર કંઈક બોલવા જેવું છે હિંદુસ્તાનમા ધણેવી ઉચ્ચવર્ણવર્ણથી તે રાજ્ય માહિતગાર હતો અને હિંદુસ્તાન જેવા મોટા રાજ્યમાં પોતાની કીર્તિ ફેલાવવાને માટે તેણે એલ-ચીખાતુ મોકલ્યું હતુ એનચીખાતુ પણ તેની મોટી મતા અને ઝાહો-ઝનાથીને ધરિત હોતુ જોઈએ એમ તેને સહેતુ હોય એમ લાગતુ હતુ આમ છતા પણ ખરે કહીએ તો ઇયિયોપિયાના રાજ્યના મનમા પણ સારી બેઠના

બનામા ઔરગઝેમના ઉત્તર હાથે અપાયવી મોટી ભેટની લાવસા હતી

આ એનચોખાતામા શું હતુ તે જોઈએ તે રાજ્યએ પોતાના દરબારના જે મોટા અને નસિદ ઉમરાવોને એવચીખાતાના પ્રતિનિધિઓ તરીકે મોકલેના હતા અને તે મને રાજના મનની જે ભાવના હતી તેને પૂર્ણ કરે એવા હતા, એમા તો શક નથી જ એ જેમાંનો એક મુસનમાન વેપારી હતો જેને યોગ વર્ષ ઉપર ઈજિપ્તથી રાતા સમુદ્ર સુધી જતા રસ્તામા હું મોખામા મળ્યો હતો. આ મુસનમાન વેપારીને તેના માનવતા રાજ્યએ ધણા શુનામો વેચવાને માટે અને તેમાથી મળેના પૈસાથી હિંદુસ્તાનનો વેપારી માત્ર ખરીદી જવાને મોકલેનો હતો.

આફ્રિકાનો કિશિયન રાજ્ય આવો માનવતો વ્યાપાર કરે છે.

ખીજો પ્રતિનિધિ આરમિનિયન અને કિશિયન વેપારી હતો તે એ ખોમા જન્મેનો અને લાજ પરણેનો, મોરાઆદ નામે ઈથિયોપિયામા એ જન્મ્યો માણુમ હતો. આ માણુમ પણ મને મોખામા મળ્યો હતો. લા તેણે મને પોતાના ઔરગઝોને અડધો ભાગ આપીને સારી મગનડ કરી આપી હતી, એટલું જ નહિ પણ આ ઇતિહાસના પ્રારંભમા કહેલું છે તેમ તેણે જ મને ઈથિયોપિયાના રાજ્યમા નહિ જવાને માટે સલાહ આપી હતી. મુસનમાન વેપારીની માફક મોરાઆદને પણ દરેક વર્ષે રાજ્ય મોખા મોકલે છે અને તે હમેશા પોતાના રામિની વાર્ષિક ભેટો, અગ્રેજની અને ડચ લોકની ઈસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીઓને સારૂ લઈ જાય છે અને તેના બદલામાં તેમના તરફથી મળેલી ભેટો તે પાછો પોતાની સાથે ગોન્ડર લઈ જાય છે.

હિંદુસ્તાનના પાઠશાહના દરબારમા શોભે તેવા બહકાથી પોતાના પ્રતિનિધિઓ દરબારમા જાય એવા હેતુથી એ આફ્રિકન રાજ્યએ આ એવચી ખાતાને ઉદાર હાથે ખરચ આપ્યું હતું. રાજ્યએ તેમને બતરીસ શુનામો આપેના હતા, જેમાંના છોકરા અને છોકરીઓને મોખા બદલે વેચવાનાં હતા અને એ વેચાણમાથી ઉપજેલું સન્માર્ગોપાર્જિત નાણું એનચીખાતાના ખરચ માટે કામમા લેનાતું હતું. આ ઉદારતા ખરેખર ખાનદાની જ હતી. આ રથજે એટલું પણ યાદ રાખવું કે, મોખા બદરમાં સારા જુવાન શુલામો પચીસ અને ત્રીસ કાઉને વેચાય છે. શુનામો ઉપરાત ઈથિયોપિયાના ઉદાર રાજ્યએ હિંદુસ્તાનના મહાન મોગલ પાદશાહને માટે પોતાની પસંદગીના ૨૫ શુનામો પ્રતિનિધિઓને સ્વાધીન કરેલા હતા. શુલામોમાના

નવ અથવા દસ જણ તો કિશોર વયના અને જગાનખાનામા ખોળા બનાવવાને યોગ્ય સ્થિતિના માણસો હતા. એક ક્રિશ્ચિયન સરકારી એક મોટા પાદશાહને આજ યોગ્ય બેઠ હોય એમાં શક નથી ।। પરંતુ ઇધિયોપિયનને ક્રિશ્ચિયન ધર્મ આપણથી ધજોળ બિન્ન છે પ્રતિનિધિઓએ વળી મહાન મોગલને માટે રાજ્યએ આપેલા પદર ઘોડાઓ, જે આરખી ઘોડાના જવાજ હતા તેમને અને કેટલાંક નાના નાના ખચ્ચર જેમની સામડી ચિત્ર વિચિત્ર અને રેશમના ચટાપટા વાળા હિંદુસ્તાની ગલીચા ઠરતાં પણ વધારે સુંદર અને શોભીતી હતી. જમીન ઉપરથી એક મોટા અને જોરાવર માણસ પણ ઉપાડી શકે નહિ એવા બે હાથી જાંત, અને સીવેટથી* ભરેલું એક બળદનું મોડું સિંગડું, જે મેં દિલ્હીમાં જોઈ માપી જોયું હતું જેનું મોડું અરધો ફૂટ વહોળું હતું; એટલાં વાનાં તેમણે રાજાની પાસેથી મહાનૂ મોગલને બેઠ કરવાને માટે પેતાંને સ્વાધીન લીધાં હતાં.

આ પ્રમાણે રાજ્યવંશી અને ભભકભરી રીતે તૈયાર કરેલા બે રાજ્ય પ્રતિનિધિઓ પછી ઇધિયોપિયાના રાજ્ય નગર ગોન્ડરથી હિંદુસ્તાન જવાને માટે ઉપજ્યા. ગોન્ડર દુખ્ખીઆ નિહામાં આવેલું છે. તેમણે બે માસ સુધી ઉજડ જગલમાં, બેઘલોલ અને દરિયાના કિનારા ઉપર અને મોખાની સામે વ્યાખાસમંડળના કિનારાપર સુસાફરી કરી ગોન્ડરથી આરહાકો જવાનો પોડી માર્ગ જે માત્ર સાલીસ દિવસનો છે તે માર્ગ એ પ્રતિનિધિઓએ કેમ ને લીધો તેનાં કારણે હું ભારી વાર્તાના પ્રવાહમાં આગળ ઉપર જણાવીશ આરકિકાથી મોસાવાના ટાપુમાં ચઢને જવું પડે છે અને લાંબું ટુકેસ્તાનના મહાનૂ સુસતાનન થાણું છે.

આ એકચીખાતાને રાતો સમુદ્ર આલંગી જવાને માટે મોખાના વહાણ સાર બેઘલોલમાં કેટેલાક દિવસ સુધી જોડી રહેતું પડ્યું હતું; જ્યાં ખાવા પિવાની જરૂરની વસ્તુઓ ને મંગવાથી તેમને હેરાન થવું પડ્યું અને કેટેલાક ગુલામો એ સંકટમાં નરણુ પામ્યા.

મોખામાં આવતાં આ પ્રતિનિધિઓને જણાયું કે ગજરમાં શુવામોની

* સીવેટ, ઉત્તર આફ્રિકામાં એક સિયાળની ભતતું પ્રાણી થાય છે અને તેના સરીરમાંથી કરેડરી મૂનની માફક એક ભતતો સુખંધીદાર પદાર્થ મળી આવે છે આ પ્રાણી સીવેટ કહેવાય છે તેમ તેના સરીરમાંથી નીકળેલો સુખંધિક પદાર્થ પણ 'સીવેટ' કહેવાય છે. આ ક

પુષ્કળ ભરતી થયેલી છે આથી કરીને તેમને પોતાની સાથેના જીવાન છો કરા અને છોકરીઓ ઘણે જોછે ભાવે વેચવા પડ્યા ગુનામોનું વેચાણ થઈ રહેતા જ સુરત જતા એક વહાણમાં તેઓ હિંદુસ્તાન જવાને માટે મોખા મદરથી કપડા પચીસ દિવસની દુખતર સફર કરી તેઓ સુરત બંદરે આવી ઉતર્યા ગુનામો જોછે ભાવે વેચાયા તેથી એવચીખાતા પાસે પૂગ પૈસા નરોતા એટલે તેઓ પોતાની ભાથેના ગુનામોને તથા ઘેડાઓને માગમા મારે ખોરાક આપી રાક્યા નહિ અને સુરત આવતા આવતા ઘણા ઘોડા અને ગુનામો મરણ પામ્યા ખચર પણ મરી ગયા પરંતુ તેમની આમડી તેઓએ સભાગીને રાખી મળી

અધુરામા પૂર સુરત મદરમા આવ્યાને તેમને થોડો વખત પણ થયો નહોતો એટલામા વિમળપુર રાજ્યના શિવાજી નામે એક બહારવટીઆએ સુરતમા ઘાડ પાડી અને શહેરને લૂટી લીધું તથા આગ લગાડી આ ભયકર આગમાથી નવા આવેના એનચીઓનું ઘર પણ બચી ગયું નહિ મહા મહા મહેનતે તેઓ આગ તથા લૂંટમાથી માન મટવોક સામાન અને ગુનામોને બચાવી શક્યા ગુનામો માદા હતા તેથી શિવાજીએ તેમને લઈ લીધા નહિ, મરણ કે એવા માદાઓને લઈ જઈને તે શુ કરે તેમના ઇચ્છિયોપિયન પોશાકને માટે તે શિવાજીને લાલમા થાય તેમ નહોતુંજ ખચરના આમડા રહી ગયા તે તે મારા ધારવા નમાણે શિવાજીને મંડિ ખામ્ય રીતે ધ્યાનમા આવ્યા નહિ હોય, અથવા તેનો એને મંડિ ભાવ નહિ હોય ખીવેટ કાઢી લીધા પછી પડી રહેડ બગડ્યું શીંગડું પણ લૂંટમાથી બચી ગયું હતું

પોતાના ઉપર આવી પડેલી આપત્તિના અબધમા એ પ્રતિનિધિઓ તો બાંહેધ વધારીને વાત કરતા હતા પરંતુ જે લોકોએ ખરાબ પોરાકમા ધનરહિત અને અરધા બૂંજે મરી ગયેના જેવી સ્થિતિમા તેમને ઉતરતા જોયા હતા તેઓ તો કહે છે કે સુરત ઉપર પડેલી આપત્તિનો એમના પર મોટો આભાર થયો એમ તેમણે માનવું જોઈએ કારણ કે સુરતમા લૂંટ થઈ એથી તો તેઓ પોતાની કિમતી ભેટ સોગાત માથે પાદશાહ પાસે જઈ શક્યા હિંદ અર્થાત્ આ બાગત તેમને લાભકરતા થઈ પડી નહિ તો તેઓની નધારે અખતિ થાત હિંદુસ્તાનના લોક તો કહે છે કે ઇચ્છિયોપિયાના આ માનવતા પ્રતિનિધિઓને રાજ્યનગર દિલ્લી જવા માટે

ગાડાના પૈમા અને પોતાના પેપણના માધન માગવાને માટે સુરતના મુના પાસે બીજારી તરીકે જઈ માગણી કરવાનું ગિવાઝની લૂટને લીધે બહુ સારૂ બહાનું મળી ગયું આ ઉપરાંત તેમણે પોતાના લાબને માટે કેટલાંક ગુનાઓ વેચી ખાધા હતા, મીવેટ વેચી નાખ્યો હતો, તથા ખીજે પણ કેટલોક આમાન વેચી માર્યો હતો, એ તેમના દુષ્ટ કૃત્યો સુરતમાં ધાડ પડવાથી હમાઈ ગયા નહિ હોત તો તેમની પૂરી ફજેલી યાત

સુરતની 'ડચકેક્ટરી' ડચ લોડોની વ્યાપારી કોઠીના ઉપરી મારા પરમપ્રિય મિત્ર મી આર્ટીકને સુરતને માગ ઉપર બનામણનો પત્ર આપ્યો હતો મોખા બદરમાં હું તેનો પરાણો ઘસો હતો તે ન ગળ્યું તોણે દિલ્હીમાં મને એ કાગળ આપ્યો પાંચ છ મર્થ પછી આવી રીતે અણધાર્યાં અમારૂં મગડુ થયું તેથી અમને બહુ આનંદ ઉપજ્યો હું મારા જીના મિત્રને બેટ્યો અને મારાથી બની શકે તેવી દરેક મદદ આપવાને માટે તેને મેં વચન આપ્યું દરમારીઓમાં મારે કંઈ વધારે સારી અને ઘણી પીછાણ નહોતી, તેથી આવા રિક્તહસ્ત પ્રતિનિધિઓને હું કંઈ વધારે ઉપયોગી થઈ શકું તેમ નહોતું, અચરેના આમડા અને એ લોકને ઘણાજ મનપસંદ પડતો ચેતડીનો દારૂ બરેલું પેલું બગલું શિગડું એટલા વાના જ પાદશાહને ભેટ કરવાની જાણ્યોમાં તેમની પાસે નહા હતા ને-ટલો તિરસ્કાર કિમતી ભેટના અભાવથી નયામ એટલો તેમના નિખારી જેવા દેખાવથી ઉપજે એમ હતું ઉઘાડે માથે અને ઉઘાડે પગે, ઢગરાપર એક મેલું કપડું વિટાળેના તથા ઉનાગાના પટકા જેવા ખરાબ પેરણ પ હરેલા ગુનાઓની સાથે મેતા થેલા વેશમાં તેઓ ખાલખી વગર-વાહન વ ગર તેમની બેડાજ ખરેખરી હાલતમાં દિલ્હીની શેરીઓમાં રખડતા હતા એક બાબા દૂધા બાડના માડા વગર આ ઈંચિયોપિયન પ્રતિનિધિઓની પાસે ખીજુ કંઈ વાહન નહોતું અથવા કાંઈ કાંઈ વાર તેઓ એક 'મિશ નરી કાધર' કિલિયન ખમગુરનો અને કાંઈવાર મારો થોડો માગી જતા હતા, એ તેમના વાહન થતાં મારો થોડો તે લઈ ગયા હતા તંને અરધો મારી લાંબરા જેવો ટરી મૂટી ગયા

૬૬ આ મિત્રના જોગ પ્રતિનિધિઓને માટે મેં કેટલોક વખત ગિવાઝ ઉપર નજર દીધી કે તેમણે જે તે બીજાગીઓ જવારતા હતા તેઓ કંઈ કાંઈ

ધ્યાન ખેંચાય તેવા રહેલા નહોતા. આમ છતાં પણ એક વાર બ્યારે મારે આગા દિનેશમંદખાન અને હું અમારી અભ્યાસની ઝોરડીમાં એકાંતમાં બેઠેલા હતા ત્યારે—દિનેશમંદખાન રાજ્ય સંબંધી કામકાજ કરનાર પ્રધાન હતા તેથી મેં ઇથિયોપિયાના રાજાની મોટાઈ વિષે એવો તો ફતેહમંદ રીતે લંબાણુથી હેવાલ આપ્યો કે, જેથી દિનેશમંદખાનને અસર થઈ. તેણે પાદશાહને તે વાત કરી એટલે ઔરંગઝેબ પણ એલચીઓની મુલાકાત લેવાને તથા તેમનો પત્ર લેવાને માટે લલચાવ્યો. છેવટ મુલાકાત થઈ અને તેમાં પાદશાહે તે બેઠેને કિનખાખના તાકા રેશમના જરી બરેલા કમરબંધ, તેવીજ જાતની પાઘડી અને કારીગરીવાળો ફટલોક સામાન શિરપાવમાં આપ્યો. પાદશાહે વળી તેમના ચુલાખરચને માટે 'હુકમ આપ્યો. વળી થોડા જ દિવસમાં તેમને વિદાયગીરી આપવામાં આવી ત્યારે પણ પાદશાહે તેમને શિરપાવ ઉપરાંત છ હજાર રૂપિયા આપ્યા. પરંતુ આ રૂપિયા અસમાન ભાગે વેચી લેવામાં આવ્યા, એટલે કે જે પ્રતિનિધિ જાતનો સુ-સજ્જમાન હતો તેને ૪ હજાર મળ્યા અને મુરાત જે જાતનો કિશ્મિયન હતો તેને માત્ર એ હજાર રૂપરડી ભાગ આવી.

ઔરંગઝેબ પાદશાહે તેમની જોડે તેમના રાજાને માટે પણ કિમતી શિરપાવ મોકલાવ્યો. એ શિરપાવમાં રૂપાના ઢોળ ચડાવેલાં બે રણસિંગડાં, રૂપાનાં બે મોટાં ઢોલ, એક જડાવવાળી કટાર, અને વીસ હજાર 'ફેક' ની કિમતના સોના રૂપાના સિક્કા હતા. ઇથિયોપિયાના રાજ્યમાં કોઈપણ જાતનો સિક્કો ચાલતો નહિ હોવાથી પાદશાહે સિક્કાઓ આપતાં એવી ઈચ્છા બતાવી હતી કે, દુર્લભતાને લીધે આ સિક્કા તો લાંબા રાજાને વધારે કિ-મતી બેટ તરીકે થઈ પડશે.

પાદશાહ સારી રીતે જાણતો હતો કે એકે રૂપિયો હિંદુસ્તાનની બહાર જશે નહિ અને એલચીઓ પોતાને જોઈતી વેપારની વસ્તુઓની ખરીદીમાં તેને વાપરી નાંખશે જેમ તેણે ભવિષ્ય બાખ્યું હતું તેમજ થયું. તેમણે, તેમને રાજા, રાણી અને તેમના તિલક કુમારને માટે બદનને સારૂં જીણું મુલાયમ કપડાં, ઉન્હાળાના પોષાક માટે સોના રૂપાના કસબી આંતરાવાળા મસર, ઈચ્છામાં બનેલાં લીલાં અને આછાં રાતાં કપડાં, રા-જાને માટે બે હાથ કાપિયા અરબ્બી કમજ, અને જનાનખાનાની બીજી ફાલતું બાયડીઓ અને તેમનાં છોદરાને માટે બીજાં જરા દિવરતા વસ્ત્રાનાં

કપડાં ખરીદ્યા. આ બધો આમાન એવચીના આમાન તરીકે ગણાતી પર-
દેશ જતા માનપર લેવાતી જકાત વગર તેઓ પમાર કરી ગયા મુશતની
માથે મારે મૈત્રી હતી, મોં તેને માટે મારી વમસમ ચવાવી તેથી
હું ત્રણ મરજોને લીધે પસ્તાઉં છું પહેલું કારણ એ હ કે, તેણે તેનો
છોકરો અને ૧૫ રૂપિયા વેચાણો આપનાનું વચન આપેલું હતું તેમ છતાં
તેણે પાછળથી અને કહાવી મોકલ્યું કે 'ત્રણે રૂપિયા વગર હું તે છોક-
રાને વેચીશ નહિ' એક પિતાએ પોતાના પુત્રને વેચ્યો કે એમ કે ખાસ-
વાને માટે અને બહુ હોંશ હતી તેથી મેં એણે માગી તે રકમ આપનાનો
વિચાર કર્યો એ છોકરો મારા બાંધાનો, સ્વચ્છ કાગળ ચાંમડીનો, ચ-
પટા નાક કે જાડા હોંડનારો નહિ હતો. હથિયે પિયાના લોકમાં આવી
યોગ્ય જ માણુન હોય છે હું મોંના માગ્યા પૈમા આપીને તે છોકરો ખરીદ-
નાર હતો તેમ છતાં તેણે નેને વેચી આપ્યા તેથી તેણે જ વચન તોડ્યું
તેને લીધે હું મુશતની માથે ધજો શુભે થયો

આવતું હતું. ઇથિયોપિયાનો રાજ્યમાં ક્રિશ્ચિયાનિટી કેવી ખરાબ હ'લતમાં આવી રહેતી છે તેનો જ હેવાલ મેં પ્રથમ મકામાં સાંભળ્યો હતો, તે આ એલચીઓના કહેવાથી મને ખરેખર સસજ લાગ્યો. ભાંનો લોકો અને સરકાર બેઉ મુંસલમાન ધર્મને બહુ ધધારે છે અને એમા તો કંઈ શકા નથી કે, યોડા છતાં પણ જ ક્રિશ્ચિયનો પહેલાં ગોવાના લસ્કરથી સુરક્ષિત ઇથિયોપિયાનો ક્રિશ્ચિયન રાજના કાળમાં આખાદ હતા, તે તેના મરણ પછી પેંચુ થઈ ગયા છે. આ બનાવ પછી નાજમાતાના કાવતરાને પરિણામે પોર્ટુગીઝો કેટલાક કતલ થઈ ગયા હતા અથવા દેશ બહાર કાઢી મૂકાયા હતા. નેચુયાટે પેટ્રીઆટ નેને તેના સ્વદેશીઓ ગોવેથી પોતાની સાથે લેતા આવ્યા હતા તેને છંદગી બચાવવાને માટે નાશી છૂટવાની ફરજ પોડવામાં આવી હતી.

એ એલચીઓ દિલ્હીમાં રહેલા હતા તે વખતમાં મારા આગાએ તે મને વારંવાર પોતાને મળવા તેઓ હતાં, કારણ કે કંઈક નવું જાણવાની અને જ્ઞાન મેળવવાની તેને બહુ ઈચ્છા રહેતી હતી તે તેમને તેમના રાજ્ય વહીવટ સંબધે અને દેશ વિષે ધણા પ્રશ્ન પૂછતો હતો, પરંતુ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો નાઇલ નદીનું મૂળ ક્યા છે તે જાણવાનો હતો નાઇલને તેઓ 'આખા-બોઇલ' પાણીનો પિતા કરીને કહે છે આ બંને જણા એણી તરફથી આવેલા હતા એટલે તેમણે જ જણાવ્યું તે ખરું હતું વળી મેં મોખામાં એ પ્રમાણે જ સાંભળ્યું હતું તેમણે જણાવ્યું કે, અગાન લોકોના દેશમાં નાઇલનું મૂળ છે એક એ નાના પ્રવાહ એક ડુંગરમાંથી પડી નાનું તળાવ ધાય છે અને તેમાંથી વહેતું નાઇલનું પાણી ધણું થોડું હોય છે પરંતુ આગળ આંધતા બીજા ધણા નાના મોટા પ્રવાહ એને આવી મળતા એનો પ્રવાહ વધી જાય છે. સાંથી પછી એ પ્રવાહ સર્પાકારે વહેતો ધણા ટાપુઓ બનાવતો વહે છે અને કેટલાક નીચા ઉચ્ચા શિખરો ઉપરથી સપાટ જમીન પર એક મોટા તળાવ-સરોવરમાં બધાં પાણી એકઠા થાય છે. આ સરોવર ધણુજ વિશાળ છે, તેમા નાના મોટા અનેક ફળદ્રુપ ટાપુઓ છે ત્યાં આગળ માછલાં વિચિત્ર પ્રકારના કાચાવાગરે અનેક જાતના જળચર પ્રાણીઓ પણ થાય છે. ડુંખીઆના દેશમાં આ સરોવર આવેલું છે. ગોંડરથી તે ત્રણ ચાર મજલ દૂર છે, અને નાઇલનું મૂળ પાંચ છ મજલ દૂર છે. આ દેશમાં હિંદુસ્તાનની માફક ચોમાસુ નિયમબધ જુલાઇની આખરે વર્ષોવર્ષ

બેસે છે, એટલે એ સરોવરમાં આસપાસના પર્વતોમાંથી અનેક પ્રવાહો મારે અત્યંત પાણી આવે છે અને નાર્દિય આ સરોવરથી નીકળેલી મોટા પાણીના જથ્થાને વહન કરતી આગળ વધે છે. આથી કરીને વર્ષોવર્ષ તેમાં પૂર આવે છે. એ સરોવરમાંથી નીકળેલી નાર્દિય ધુંગીના રાજ્યના રાજ્યનગર સોનાર આગળ ચર્ધ ધણા સપાટ પ્રદેશને જળમય કરતી રસાળ અને મોટા સપાટ મિસર, અથવા ઈજિપ્તના પ્રદેશમાં થઇને વહે છે. ઈજિપ્તની ઉતરે તે સમુદ્રમાં અનેક મુખથી પડે છે.

મને અને મારા આગાને બેઠેને એટલું બધું પસંદ ન હોવા છતાં પેલા બે એકબીજાએ તો તેમના રાજ્યનું યોદ્ધવ્ય, શોભા, તેના લક્ષ્કરનું બળ, અને બીજી મોટાઈ વિશે ઘણું ધ્યાન ચલાવ્યું, પરંતુ તેમની સાથે આવેલા પેલા મોગશે તેમના ઉક્ત સ્તુતિવાદમાં ભાગ ન લેતાં તેમની ગેરહાજરીમાં અમને કહ્યું કે, રાજ્યથી પોતાથી રજી, ઉપર ક્વાયતને માટે આવેલું ઇથિયોપિયાનું સૈન્ય બેવાર તેણે જોયું હતું, સારે તેને તો તે ઘણીજ ખરાબ હાલતમાં અને શિક્ષણ રહિત માણસોના ટોળાં જોયું જણાયું હતું. આ મોગશે ઇથિયોપિયા સખથી અમને બહુ બાબતો જણાવી અને તે સઘળી મેં મારી નોંધમાં ઉતારી લીધી જે કોઇકવાર જાહેરમાં આવશે. હાલતો મુરાતે કહેલી બે કે ત્રણ બાબતો. અત્રે લખીને જ હું ગનીમત રહીશ. આ ત્રણ વાતો લખવાનું કારણ તો એટલું જ છે કે એવી બાબતો પણ કિશિયન ભૂમિમાં બનેછે, એમ તમારા જણવામાં આવે.

એણે જણાવ્યું કે, ઇથિયોપિયામાં યોડા માણસોનેજ યોડી બાપડીઓ હશે. એ પોતે મારે મોંડે કમૂલ કરતાં સરમાયે નહિ કે તેને પણ તેની પરણેતર ઉપરાંત બીજી બે બાપડીઓ છે. એ પરણેતર સ્ત્રી એકેપો ખાતે રહે છે. તેણે કહ્યું કે, હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો અને હિંદુવાનોની સ્ત્રીઓની માફક ઇથિયોપિયાની સ્ત્રીઓને જનાનામાં રાખવામાં આવતી નથી અને બીજા લોકોની આંખોમાં જે ઝેર હોય છે તે ઝેર એ લોકોની આંખોમાં નથી, એટલે રાત દિવસ પરણેલી કે કુંવારી, સ્વતંત્ર કે દાસી નીચી કે ઉચી ગમે તે ભતની સ્ત્રીઓ એકજ ઘરમાં હમેશાં પુરપો તથા સ્ત્રીઓના સમવાય ભેગી જોવામાં આવે, એ તો સાં સદજ છે. અમીર લોકોની સ્ત્રીઓ અથવા ધણીઆણીઓને કોઈ રૂપાળા પુરુષ સાથેના પોતાનો પ્યાર છુપાવવાની જરાય જરૂર પડતી નથી, તેઓ કંઈ પણ બધ કે આસાંકા વગર

છયોક પોતાના રના વરમા જઈ શકે છે તેમણે મને કહ્યું કે જો તમે ઇથિયોપિયામાં આવ્યા હોત તો તમને પણ પરણવાની ફરજ પાડવામાં આવી હોત ગ્રીક દેશનો વૈદ બનીને થોડાક વર્ષ ઉપર એક પાદરી એ દેશમાં ગયો હતો તેને પરણવાની જરૂર પાડી હતી જે સ્ત્રી તેના છોકરાને માટે હતી એજ સ્ત્રી સાથે તેને નેકા પદાવી દેવામાં આવ્યા હતા, એ વળી વધારે રમુજી લાગે એવું છે એકવાર એક ઍંશી વર્ષના ડોસાએ દરબારમાં હાજર થઈ રાત્રને ૨૪ મોટો ઉમ્મરના અને હથિયાર લઈ લડાઈમાં જાય એવા છોકરા અર્પણ કર્યા સારે રાત્રએ તેને પૂછ્યું હતું કે, 'અરે બુદ્ધા ! તું આવડી મોટી ઉમ્મરનો થયો સારે તને માત્ર આટલાજ છોકરા થયા છે?' પેનાએ જણાવ્યું કે તેને કેટલીક છોકરીઓ છે તે ઉપરથી ગુસ્સે થઈ રાત્રએ કહ્યું કે, 'ધિકાર છે તને તું મને તારૂં મો બતાવતો નહિ, કારણ કે આટલા વર્ષે અને મારા રાજ્યમાં સ્ત્રીઓની ખોટ ન જતા તું કેમજ સંતતિ ઉત્પન્ન કરી શક્યો નથી' ઇથિયોપિયાના રાત્રને ઓછામાં ઓછા ઍંશી છોકરા છે આ બધા છોકરા જનાનખાનામાં રહેતા દાસ દાસીઓના છોકરાથી ઓછાખાવવાને એક વેરનીશ ચડાવેલા લાકડાના ઘડુકા જે રાજ્ય દડતરીકે ગણાય છે તે ગળે બાધેના જનાનાના આગણમાં રખડતા જેવામાં આવે છે

ઐરગઝેને પણ એ એલચીઓની બે ચારવાર મુલાકાત લીધી હતી, કારણ કે મારા આગાની માફક એને પણ પોતાના જ્ઞાનમાં વધારે કરવાની બહુ ઉત્ક્રાં રહે છે, પરંતુ તેની મુખ્ય આગ્રહતા તો તેમના દેશમાં મુસલમાની ધર્મની શી દશા છે તે જણાવવાની હતી તેને પેના ખચ્ચરની ચામડી જોવાની ઇચ્છા હતી, પરંતુ કોઈ કારણથી તે પછવાડે રહી ગઈ હતી અને પાછળથી કિસ્તામાં એક અધિકારીએ તેને પોતાને કમજે કરી હતી જે બખ્તવેલી સેવામાં એ ચામડી મને આપવાની હતી અને ફ્રાન્સ આવી મારે કોઈ ઉમરાવને તે બેટ આપવાની હતી પણ તેમાંએ હું ના ઉમેદ થયો જે એ એલચીઓને પેલું શિગડું અને ખચ્ચરની ચામડી પાદશાહને બતાવવાને સખ્ત બલામણુ કરી હતી, પરંતુ સુરતની લૂટમાં શિગડામાંનું સુગંધી દાર સીવેટ ગયું અને તે પડી કેમ રહ્યું તેનો જવાબ આપવાનો માર્ગ ન હોવાથી તેઓ તેને વિષે કંઈ બોધાજ નહિ

તિનકકુમાર શાહમદદ અકબરના ધમગુરની નીમણોક કરવાને માટે ઐરગઝેને વિદ્વાનોની એક મોટી સભા બોલાવી સા સધી તો ઇથિયોપી

છે. રાંડો અને તાયફાઓના ટોળામાં તેમનો વખત, આખર અને પૈસો ચાલ્યો જાય છે અને છેવટે દેશનું હીર હરાઈ જઈ તેઓ તાશને આધીન થાય છે. આવા દુર્ગુણો તેમનામાં નથી એમ કાણ કહી શકશે? રાજ્યકાળ જના કામમાં ગાળવા જવો તેમનો વખત શું લાંબી શિક્ષારની ટીપોમાં નથી ચાલ્યો જતો? આ દુષ્ટ રાજ્યોને તેમની પાછળ જનારા માણસોના દુઃખ મુખનું પણ ભાન રહેતું નથી. તેઓ ખીચારા જંગલમાં રાજની પાછળ રખડતાં ભૂખથી, તરસથી, ઠાંડથી, તડકાથી અને ખીજ દુઃખથી મરી જાય છે. ટુંકામાં માત્ર એટલું જ કે એશિયાખડના રાજ્યો મોટા મોટા દુર્ગુણોમાં તેમનો કાળ ગાળે છે. જે પ્રથમ જણાવ્યું તેમ નાનપણથી જેવી તેમના મગજ ઉપર છાપ પડી હોય તેવા દુર્ગુણો તે લે છે. વ્યભિચારની છાપવાળો વ્યભિચારી, શોખીન શોખી અને એજ પ્રમાણે પોતાના રાજ્ય સંબધી સાફ જ્ઞાન ધરાવનારો તો કોઈક જ રાજ્ય મળી આવે છે. રાજ્યો રાજ્યની લગામ દિવાનના હાથમાં સોંપી મેળ શોખમાં પડે છે, એટલે દિવાન રાજ્યના કુલ મુખત્યારની માફક રાજ્યગાદી અને સત્તા ભોગવે છે. અને પોતાના રાજ્યને નકારા દુર્ગુણોમાં વધારે તક્ષીન કરવાની પેરવીઓ કરે છે. તેને કોઈ પણ જાતના સારા માર્ગ ઉપર આવવા દેતા નથી. જો પહેલા જ દિવાનથી રાજ્યની લગામ બરોબર પોતાના હાથમાં નથી રખાતી તો પછી રાજની માતા રાજ્ય ચલાવે છે અને રાજ્ય માતા તેની આસપાસ રહેલા નીચા મનના ગુલામોની શીખામણ પ્રમાણે ચાલે છે, જ્યાં તેઓ મહીઓ મહી એક ખીજાને મારી નાંખે છે, બહીખાતે નાંખે છે, દેશપાર કરે છે કે ખીજા યુક્તિ રમે છે. આ પ્રમાણે તેઓ હમેશાં રાજ્ય સાત્તાને ઝાંધે કપટ બાજી ખેલ્યા કરે છે અને તેના અમલની અદર કોઈ પણ સારો માણસ પોતાની માલ મીલકત, આખર તથા જીવને માટે એક ક્ષણ પણ નચિંત રહી શકતો નથી. આ પ્રમાણે એશિયાના રાજ્યો વર્તે છે તેથી તેમનાં રાજ્ય પાંચમાલ થઈ જાય છે, એમ ઔરંગઝેબ કહેતો હતો.

જે ઉપર જણાવ્યું તેમ દેશ દેશના એલચીઓ ઔરંગઝેબને સલામ મરી ગયા પછી એવા સમાચાર આવ્યા કે એક એલચી ધરિાનના દરબાર તરફથી સરહદ ઉપર આવેલો છે. ઔરંગઝેબના દરબારમાં નોકરી કરતા અમલદારો અને ઉમરાવો જેઓ ધરિાનના હતા તેમણે એવી વાત ચલાવી કે ખરેખરા કોઈ અમલના મગજ માટે ધરિાનનું એલચી ખાતું આવે છે.

બુદ્ધિમાન માણસોએ આ વાતને કંઈ વજન આપ્યું નહિ. 'મોટા બનાવોનો કાળ હવે આવ્યો ગયો હતો અને પોતાના દેહીઓને મોટું કામ મેંપવામાં આવે છે એમ જણાવવાને કાન્તે જ આ લોકો વાનો કરતા હતા એ ખુલ્લે ખુલ્લું સમન્વર્ત રહેતું તેઓ પોતાના જાત બાઈને વખાણવાને માટે આ પ્રભાણે મોટી વાનો ઉડાવતા હતા. એજ માણસોએ વળી એવી પણ વાત ઉડાવી હતી કે, ઈરાનના એલચીને લેવા જવાને, માન આપવાને તથા તેને દિલ્હી આપવાની સારી જોડવણ કરી આપવાનું સરહદના ઉમરાવને મેંપવામાં આવ્યું છે, તે બીજા કોઈજ કારણથી નહિ પણ એ એલચીખાતાનો શો આશય છે, તે જણાવવાને માટે છે. તેઓ કહેતા હતા કે, આવતા એલચીને ધીરે ધીરે સમજાવીને પરંપરાથી આવડતી આવેલી રીતે સલામ ભરવાને તથા ત્રીજા માણસની મારફતે પાદશાહને પત્ર આપવાને માટે સમજાવવો એવી ઉમરાવને સૂચના થયેલી છે એલચી આવ્યો સારે અમે જો જોયું તે ઉપરથી હું કહું છું કે ઉપર જણાવી તે બધી વાતો માત્ર પોગળ હતી

ઈરાનનો એલચી જ્યારે દિલ્હીમાં આવ્યો ત્યારે નેટલા જોઈએ તેટલા માનથી તેને શહેરમાં આવકાર આપવામાં આવ્યો જો બજારમાં યજ્ઞને તે ગયો તે બજારને સારાં શણગારવામાં આવ્યાં હતાં અને રસ્તાની બન્ને બાજુ ઉપર લગભગ ત્રણ માઈલ નેટલી લંબાઈએ ઘોડે સ્વાદેની પહાડી ઉભી રાખવામાં આવી હતી વાજીઓની સાથે ધણા ઉમરાવોએ આ સરખા સમાં ભાગ લીધો હતો અને એલચી રાજ્યમહલના કિશાના દરવાજામાં પેમતાં સલામતીનો તોપો છોડવામાં આવી હતી. ધણા વિનયથી ઔરંગઝેમે તેને આવકાર આપ્યો, ઈરાનની રીતે તેણે સલામ કરી તે પર કંઈ નારાજ દેખાડી નહિ અને જો પત્રો તે લાવ્યો હતો તે કોઈની મારફતે નહિ પણ હાથે હાથ લીધા, કોટપું જ નહિ પણ તે પત્રોને તેણે માનને ખાતર છેક તેના તાજ મુઠી ઊંચા કર્યા એક બોલ્યો એ પત્રોને ફોળા પછી ઔરંગઝેમે ગંભીર અને પ્રસન્ન ચહેરે અથથી ઇતિ વાંચી જોયા, અને સાર પત્રી દુકમ કર્યો કે દરબારમાં પાદશાહની સન્મુખ જ એલચીને શિરપાવ આપવો. તરત જ ઝરીનો એક ઝામો, પાલડી, અને મોના રૂપાથી ભરેલી કમળી પામરી એલચીને શિરપાવમાં આપવામાં આવી આ શિરપાવ આપવાનું કામ પૂરું થઈ રહ્યા પછી ઈરાનના રાજાએ મોકલેલી બેટ દરબારમાં મંગાવવાનો આદેશ થયો. ઈરાનથી આવેલી બેટ-નજરાણામાં જે કદી પણ

નહિ જોયેલા એવા સુંદર પચીસ ધોડા, ધોડાના કીનખામના ઓઢા, હાથીના
જેવાં મોઢાં ૩૫ પુષ્ટ ૨૦ ઉંટ, ઉંચી જાતના ગુલાબ જળથી ભરેલી નેતરના
ધરવાળી કેટલોક શીશીઓ, ‘ બેડમસ્ક ’ નામના પાણીથી ભરેલા શીશા જે
ધણાજ ઉત્તમ ગણાય છે અને સહજલભ્ય હોતા નથી. મોઢા વિશાળ
અને ધણાજ સુંદર પાંચ અથવા છ ગલીયા, એવી તો ઉત્તમ કારીગરીથી
અને નાજુકતાથી વણેલા ટુલોવાળા કેટલાક કીનખામના તાકા તેમાં હતા
કે જેવી ઉમદા કારીગરી અને કીમતવાળી વસ્તુ મેં યુરોપમાં કદી પશુ
જોઈ નથી. ચાર દમાસકસી વાંકી તરવારો અને તેટલીજ કટારો, જેની મૂ-
લો ઉપર જવાહીર જડેલાં હતાં; અને હેવટ પાંચ અથવા છ ધોડાના સામા-
નની બોગીરો જે ધણીજ વખણાઈ હતી, તે વગેરે એ નજરાણામાં હતું. આ
હૈલી બેટ ધણીજ સુંદર અને કીમતી હતી અને તેના ઉપર જે ભગત કામ
કરેલું હતું તે ધણાજ પાણીદાર મોઢીની ઝાલરનું ઉમદા ભરતની કારી-
ગરીવાળું હતું.

એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે, આ સર્વોત્તમ નજરાણાથી ઔરંગઝેબ
ધણો જ ખુશ થઈ ગયો હતો. તેણે દરેક વસ્તુને ધ્યાન પૂર્વક તપાસી જોઈ
હતી અને તેમ કરતાં તે તે વસ્તુની કીમત અને અછતને માટે બોલ્યો
હતો તથા એ બેટ જોતાં તેણે ઈરાનના રાજાનો વિભવ અને સૌભાગ્ય
વખાણ્યું હતું. મુખ્ય ઉમરાવોમાં એ એલચીને જગ્યા આપી અને પછી
તેની લાખી મુસાફરી અને શ્રમને માટે ખજર અતર પછી તથા વારંવાર
રાજ તેને મળતા રહેવાનો આગ્રહ કરી ઉતારે જવાની અનુચ્છા આપી.

ઈરાનથી આવેલો એલચી દિલ્હીમાં ચાર પાંચ મહિના રહ્યો. તેનું
સધળું ખરચ ઔરંગઝેબના દરબારમાંથી અપાતું હતું. મોટી મોટી ઉમ-
ણીઓમાં અને મેળાવડાઓમાં બોલાવી દિલ્હીના મુખ્ય ઉમરાવો વારા ફરતી
તેની પરોણાગત કરતા હતા. બ્યારે તેને સ્વદેશ જવાની રજા આપવામાં
આવી ત્યારે પણ પાદશાહે તેને દરબારમાં બોલાવી કિમતી સિરપાવ અને
હાથી તથા કીમતી બેટ સોમાનો બક્ષીસ કરી હતી. ઈરાન પોતાનું એલ-
ચીખાતું મોકલવાનું હતું તેથી ઈરાનના સાદને મોકલવાનું નજરાણું ઈરાની
એલચીને આપવામાં આવ્યું નહોતું. આ એલચીખાતામાં મોકલવાના માથુ-
સોની ત્યાર પછી તરત જ ઔરંગઝેબે નીમલુંક કરી હતી.

ઈરાની એલચીને ઔરંગઝેબે અંતઃકરણ પૂર્વક સ્પષ્ટ માન મર્ત્યાથી

આદર સહાર કરીને વધાવી લીધો હતો, છતાં દિલ્હી દરબારનો ઘેટલાક ઈરા-
ની હમરાવો એમ જણાવે છે કે, ઈરાનના શાહે તેના પત્રમાં ઘરાના ખૂન
તથા શાહનશાહના બંદીખાને નાંખવાના કાર્ય માટે ઔરંગઝેબને એમ લ-
ખ્યું હતું કે એ કર્મ એક બાર્ષી તરીકે, પુત્ર તરીકે અને નિમકલ્લાલ મુસ-
લમાન તરીકે તેને ઇજત્તા નહોતાં. તેઓ વળી એમ પણ કહેના હતા કે
શાહે ઔરંગઝેબને 'આલમગીર' નામ ધારણ કરવા માટે તથા હિંદુસ્તાન-
ના સિક્કા ઉપર એ તામ પડાવવા માટે પણ ઉક્ત પત્રમાં સખ ઠપકો
લખ્યો હતો. નીચેના રાબ્દો એ પત્રમાં લખેલા હતા એમ કહેવાને પણ
તેઓ સાદસિક્ક થયા હતા. 'બલે જો તું આલમગીરને દોઢી તો બિરમીક્કા, હું
તને ઘોડા અને મમરોર મોકલું છું, અને 'બલે ઈન્કિલા હોય તો આપણે
સાથ સાથે આવી જઈએ.' આ વાર્તા જે પ્રમાણે મારા મજલુવામાં આવી
છે તે પ્રમાણે હું અત્રે જણાવીશ. અત્રેના દરબારમાં ચાલતી ખાનગી બો-
લતો જે માણસ અત્રેની ભાષા જાણતો હોય, દરબારમાં સારી મૈત્રી ધરા-
વતો હોય અને જેની ખોમે સારા પૈસા હોય તે જાણી શકે છે. ઈરાનના
શાહે ઔરંગઝેબના ઉપર એવાં વાક્યો લખ્યાં હશે, એ માનવામાં આવતું
નથી, જો કે જ્યારે પોતાની સત્તા અને મોટાઈની વાત વઢવી હોય ત્યારે
ઈરાનીઓ જરા ચડીને બોલે એવા મણાય છે. પણ હોંશિયાર નીતિય માણ-
સોના માનવા પ્રમાણે તો ઈરાનનો શાહ હિંદુસ્તાનના પાદશાહની સામે વર્ત-
વાને એટલો બધો યોગ્ય નથી. ઈરાનને જે સાચવવાનું છે તે માત્ર એજ
છે કે હિંદુસ્તાન બણી કંદહાર અને તુર્કીસ્તાન તરફ પોતાની સરહદ કબજે
રાખવી. ઈરાનનું બળ અને ધન અગણિત નથી, અને ઈરાનની ગાદી
ઉપર નિરંતર કંઈ શાહઆબાસ બેઠેલો નથી કે જે મુક્તિયાજ, સુધરેલો,
અને રાજ્ય નીતિય હતો તથા યોગ્યથી મોટી વસ્તુ કરી શકે. અને જ્યાં
સાં પોતાનો વિજય વર્નાવતો હતો. એ કાળ તો હવે ગયો હતો જો એ કાળ-
જમાં જે વિચાર જણાવ્યા છે તે પ્રમાણે ઈરાનના શાહમાં હિંદુસ્તાન જેવા
એક મોટા રાજ્ય સામે કંઈ પણ સાદસ કરવાની શક્તિ હોય તો શાહન-
શાહના પુત્રો વચ્ચે જે પાંચ વર્ષ સુધી લગઈ ચાલી તે વખતે તે શાંત
બેસી રહેા નહોત. ઘરાની, શાહનશાહની, સુલતાન સુઝાની અને કાજુલના
સુઝાની વિનંતિઓ થયા છતાં પણ ઈરાન અચળ રહ્યું હતું. જો કે તે વખ-
તે તેણે મલ કયો હોત તો યોડીજ કાળથી અને અલ્પ અરસથી હિંદુસ્તાન

નના એક કુળદ્રુપ પ્રાંતને હાથ કરી લીધો હોત અને કદાચ સિંધુ નદી સ્પર્ધી અથવા તેથી આગળનો પ્રદેશ પણ સર કરી લીધો હોત. આ પ્રમાણે ઈરાન ને આ ઝંઘડામાં વચ્ચે પડ્યું હોત તો તેને લાભ યાત પરંતુ તે તો સધળો વખત શાંત બેસી રહીને જોયા કરતું હતું.

ઈરાનના શાહના પત્રોમાં કંઈ કોપ જનક બાબત લખેલી હો અથવા ઔરંગઝેબને એલચીની વર્તણૂક અને બાપાથી તેના પર ઈતરાજ થઈ હો, તેમ હો પણ એ લોકોના દિલ્હીમાંથી ગયા પછી ખીજે અથવા ત્રીજે દિવસે પાદશાહે જણાવ્યું હતું કે ઈરાનના શાહને નામે ભેટ આવેલા ઘોડાઓ તો એલચીએ સરહદ બણીથી લીધેલા હતા. આથી પાદશાહે હુકમ કર્યો કે, ઈરાની એલચી હિંદુસ્તાનમાંથી ને ગુલામો લઈ જાય છે તે સરહદ તરફ જતાં તેની પાસેથી લઈ લેવા બેઠા. એ તો ખરું છે કે એ ગુલામોની સંખ્યા અધટિત હતી. તેણે દેશમાં દુકાળ ચાલતો હોવાથી ધણીજ હળવી કીમતે ગુલામો ખરીદ કરેલા હતા. વળી એમ પણ કહેવાતું કે, એ એલચીના માણસોએ ધણાં છોકરાંને ચોરી લીધાં હતાં.

ઔરંગઝેબ આ એલચીખાતું દિલ્હીમાં રહ્યું ત્યાં સ્પર્ધી પોતાની સત્તામાં બહુજ દૃઢ વર્તાણૂક દેખાડતો રહ્યો, એના પિતા શાહજહાનની પેઠે નહિ કે જેણે આવે પ્રસંગે શાહઆબાસના એલચીને કવખતે કોપ બતાવી ગુસ્સે થવાનું અથવા અધટિત પરિચયથી ધિક્કાર ઉત્પન્ન કરવાનું પગલું ભર્યું નહોતું. હિંદુસ્તાનને ખરચે દિલ્હીમાં મોજ મઝા કરનાર એક ઈરાનીના સંબંધે નીચે જણાવેલી કેટલીક બનાવટી વાતો ચાલતી.

શાહજહાન પાદશાહના વખતમાં પણ ઈરાનથી એક એલચી આવ્યો હતો. હિંદુસ્તાનની રીત પ્રમાણે સલામ કરવાને માટે તેને ઘણો સમજાવવામાં આવ્યો હતો પરંતુ જ્યારે કશાથી પણ તે સમજ્યો નહિ ત્યારે પાદશાહે એવી યુક્તિ કરી કે, આમેઆસમા એની મુલાકાત લેવાનું ઈરાવવામાં આવ્યું. તેનો મોટો દરવાજો બંધ કરાવ્યો અને બારી ઉઘાડી રખાવી કે જેથી આમેઆસમાં પેસતા દરેક માણસને પોતાનું માથું નીચું નમાવવું જ પડે. શાહજહાનને ખાતરી હતી કે આ યુક્તિથી એલચીને હિંદુસ્તાનની રીતે સલામ કર્યા વગર છુટકો નથી, પરંતુ જ્યારે તે દરવાજાની પાસે આવ્યો અને આવી રીતે કાસ્તાનયેલુ જોયું ત્યારે તેણે બારીમાં પેસતાં પહેલાં ખુંડ નમાવી અને જગ ઘાલ્યા. આ પ્રમાણે આમે આસમાં પેસતાં

પાદશાહે ધાર્યું હતું તેમ ન થયું પણ તેથી વિરુદ્ધ અને અપમાન જેવું થયું. પાદશાહે આવા વર્તનથી ચીડાઈને તે એલચીને કહ્યું કે, 'અરે ખેડખેડ શું તું એમ ધારે છે કે તું તારા જેવા મદદઓના તમેલામાં પેસે છે? એલચીએ જવાબ આપ્યો કે, 'હા હું તો એમ જ ધારું છું, આવા બાલકોમાં થઈને જતાં કોઈ એમ નહિ ધારે કે તે મદદઓને મળવાનથી જનો.

ખીજ વાત આમ છે:—ઈસાની એલચીના અસભ્ય વર્તનથી અને કદો વાણીથી ગુસ્સે થયેલા શાહજહાન પાદશાહે એકવાર તેને કહ્યું કે, 'મૂર્ખ શું શાહ આપાસના દરબારમાં કોઈ સભ્ય માણસ નથી કે આવા મૂર્ખને અહીં મારી તરફ મોકલ્યો છે?' હાજર જવાખી એલચીએ તર્તજ જવાબ આપ્યો કે, 'અરેઅર મારા રાજ્યના દરબારમાં મારાથી ધણા વિકાસી અને હોશિયાર માણસો છે પરંતુ તે જેવો રાજ્ય હોય તેના જેવોજ એલચી પસંદ કરીને મોકલે છે.'

એકવાર શાહજહાને ઈસાની એલચીને પોતાને ત્યાં જમવા બોલાવ્યો હતો. જમતાં જમતાં રાજ્ય તેની મસ્કરી કરવાને લાગ્યો ચોષનો હતો એવામાં એલચી દાડકાં વીણી વીણીને ખાવા લાગ્યો એટલે પાદશાહે કહ્યું કે, 'અરે એત્તશાહ! કુતરા શું ખાતા હશે.' 'ખીચડી' એમ એલચીએ તર્ન ઉતાર આપ્યો, કારણ કે શાહજહાન પાદશાહને ખીચડી ધણી પ્રિય હતી. દિંદુસ્તાનમાં મામાન્ય લોકોના માધારણ ખોરાક ખીચડી છે. પાદશાહે એકવાર નવી બધાતી દિલ્હી દેખાડીને એલચીને પુછ્યું કે, 'ઈસ્કાનની સાથે સરખાવતાં તેમ દિલ્હીને કેટલું ધારે છે?' એલચીને ઉત્તર આપ્યો કે, 'મિલ્લાદ! મિલ્લાદ! તમારા દિલ્હીની ધુળ માથે ઈસ્કાનને સરખાવાય જ નહિ?' પાદશાહ પ્રથમ તો આ ઉત્તરથી ખુદ પ્રસન્ન થયો પરંતુ પાછળથી એલચીના વાત્સલ્યને મૂર્ખ મમજવામાં આવ્યો. ભારે મોંઘે બરાથો. એલચીને ખાવાય એવો હતો કે, દિલ્હી મમે તેવું છે પણ તેની ધુળ ઈસ્કાનમાંથી અંધાત્વ અહીંની રજ અમલ છે.

વળી એકવાર પાદશાહે ઈસાની એલચીને ધણેજ આમ્રદ કરીને પૂછ્યું કે 'દિંદુસ્તાનના રાજ્ય અને ઈસાનના રાજ્યને તમે કેવા જાણવાન ધારો?' એલચીએ ઉત્તર આપ્યો કે, 'દિંદુસ્તાનના રાજ્ય તે પૂર્ણિમાના મંદ અને ઈસાનના રાજ્ય તે શુદ્ધ ખીજ ત્રીજના ચંદ્ર જેવા છે.' પાદશાહ પ્રથમ થયો પરંતુ આજે આ વાતનો અર્થ તેને એમ કરી જવાવમાં આવ્યો કે, પૂર્ણિ

માનો ચંદ્ર એટલે પડતી પર આવેયો અને ખીજ ત્રીજનો ચંદ્ર એટલે ચંદ્રતી પરનો ચંદ્ર આથી પાદશાહ ઘણોજ દિવસીર થયો હતો.

હિંદુસ્તાનમાં ઈરાનના લોક આવે છે અને તે આવાં આવા વાફ્યા-તુર્બમાં કાળ માજે છે, જે વાફ્યાતુર્બના ટાપનાં કરતા તેઓ કટાગતા પણ નથી આવા માણસોને પોતાનો જ્યાર પાડતા આવડતો નથી અને મતક ડામા તેઓ પોતાને ઉવઢા હલકા ઠરાવે છે પોતાની વર્તણુકને મન્માર્ગે લઈ જવાનું ડહાપણુ તેમનામાં જોવામાં આવતું નથી શાહ આગાસનાં એવચ્ચી નામાં આવેો વિવેક નહોનો નો નહોતો પણ તેનામાં એટલી પણ અકલ નહોતી કે આવી મસ્કરીઓથી, એટ્ટાઓથી અને કટોર બાપણુથી તે શાહ જહાંનના કાપ વધારે છે તેની આવી વર્તણુકથી તે એકવાર મોટા જોખ મમાથી બાખને પરિમજેજ બચી ગયો હતો શાહજહાંન તેનાપર ગુસ્સે થયો હતો અને તેને તિરસ્કારી કઢાડ્યો હતો એટલુંજ નહિ પણ એકવાર તો યુસ રીને તેણે એવો હુકમ ક્યો હતો કે, 'એવચ્ચી દરમારમાં આવતો હોય સારે તેના પર સાંકડે રસ્તે એક ગાડા હાથીને છોડી મૂકવો' પાવ-ખીમાં ખેશીને એવચ્ચી દરમારમાં આવતો હતો સારે પાદશાહના હુકમ પ્ર-માણે તેના માણસોએ એક ગાંડા હાથીને સાંકડી નળીમાં તેની માથે છોડી મૂક્યો હતો, એવચ્ચીએ તર્ત બુદ્ધિ વાપરી પાલખીમાંથી કુદી પડી પોતાના માણસો સાથે હાથીની ચઢમાં તીરે માયા અને મદનાએ હાથી બડકીને નાશી ગયો નહિ તો તેજ દિવસે એનો અત આવી જત.

ઈરાની એવચ્ચી પાછો ફર્યા એવામાં જ ઔરંગઝેબના એક જુના ગુર-નો જાણવા જોગ બનાવ બન્યો હતો. આ વાત ઘણી જ રસીક છે ઔર-ગઝેમ નાનો હતો સારે શાહજહાંને મુલ્યા માલે નામના એક કાજીને તેને બજાવવા રાખ્યો હતો એ કાજી પાદશાહે આપેલી બક્ષીમથી કાપુલ તરફ વિરામની છુદ્દી ગુજારતો હતો, પરંતુ બ્યારે તેને માલૂમ પડ્યું કે, શાહ-જહાંનના પુત્રો વચ્ચે ચાલેલી રાજ્યગાદીની લડાઈનો અત આવી તેનો શિષ્ય ગાદીએ આવ્યો છે, સારે તે દિલ્લીના દરમારમાં કાષ્ટક મોટા અમી રની પદવી પામવાની લાલચે રાજ્ય નગરમાં દોડી આવ્યો હતો દિલ્લી આવી પોતાના સ્વાર્થ માટે તેણે બહુ પ્રયત્ન આદર્યો હતો અને રોશનઆ રા બેગમના સૂકી પણ વચસચવાળા ઈર્ષ માણસને તેણે પોતાના લાભમાં નહોતો ધુણાવ્યો એમ નોંધવું તથા માસ સુધી પાદશાહે બધું પણ નહોતું

કે તેના મળ કાજ સાહેબ પધારેલા છે, પરંતુ પછી હમેશાં તેને દરબારમાં જોઈ જોઈને અકળાઈ ગયો ત્યારે ઔરંગઝેમે તેને એકાંતે મળવાનું કહ્યું હતીમ કન મુલ્ક, અને દનેશમંદપાન જેવા મોટા દરબજાના તથા ચાર ઉમરાવોની માથે એકાંતમાં એકવાર ઔરંગઝેમ મુલ્ક સાથે સાહેબને મળ્યો આ વખતે ઔરંગઝેમે જે બાપણ ક્યું હતું તે મને મારા આગાએ કહ્યું હતું એટલે હું તેના અક્ષરે અક્ષર તો લખી શકતો નથી, પરંતુ ધણું ખર્ચે તે આ પ્રમાણે હતું એ પ્રસંગે કદી હું ત્યાં જાતે હાજર હોત તોપણ કઈ શબ્દે શબ્દ તો લખી શકતજ નહિ એ એકાંત મંડળમાં પછી ઔરંગઝેમે કાઢીને કહ્યું કે, 'મુસ્લાંજી ! શું આપ એમ ધારો છો કે હું તમને મારા દરબારમાં એક મોટી પદવીએ ચડાવીશ ? તમારી યોગ્યતાનો ત્યારે તો આપણે નિર્ણય કરીએ, જે તમે મારા બાળક મગજમાં જોઈએ તેવા વિચારોનો ખોધ આપ્યો હોત તો તમે ધારો છો એવી પદવીને તમે લાયક ગણાત, એ હું ના પાડતો નથી એક સારી કેળવણી પામેલા માણસને માટે તે તેના પિતાનો કે ઝરનો કાનો આભારી છે તે કહેવું અશક્ય છે, પરંતુ મેં તમારા હાથ તમે શું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે તો બતાવો ? તમે તો મને શીખવ્યું હતું કે, આખું હિરગીસ્તાન-યુરોપ એક મોટા બેટ જેવું છે અને તેમાં સૌથી મોટો રાજા પહેના પોર્ટુગાલનો હતો, પછી હોલાંડનો અને ત્યાર પછી ઈંગ્લંડનો રાજા હતો ફોરગીસ્તાનના ખીજ રાજાએ એટલે કે ક્લામ અને અલાહુમીઆ જેવા દેશોના રાજાઓના સખે તે તમે મને શીખવ્યું હતું કે, તેઓ તો હિંદુસ્તાનના સામાન્ય કાકોરો જેવા છે, તથા હિંદુસ્તાનના રાજાના જેવા કાઈ નથી, સહ તેનાથી ઉતરતા છે હુમાયુ, અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાન જેવા કીર્તિવાળા રાજા દુનિયાપર ચલા જ નથી, અને ઈરાન, યુસબેગ, કાશગર તાર્તરી, કાર્થી (કેથી અર્ધાત્ બીન) પેશુ, સીઆમ, ચીન, મચીન (મહાચીન) વગેરે દેશના રાજાઓ તો હિંદુસ્તાનના પાદશાહના નામ સાબળતાજ ચથરી ગય છે મુસ્લાંજી ! ધન્ય છે તમારા જુગોળ જ્ઞાનને અને ધન્ય છે તમારા જેવા એક મોટા ઐતિહાસિકને !! દુનિયાની હરેક પ્રજાના લક્ષણથી, તેમના બગ પ્રતિકારોપાયથી તેમની લડાયક રીતથી, રીતચાતોથી, ધર્મથી, અને તેમની રાજ્ય કાજ ચલાવવાની પદ્ધતિથી મને જ્ઞાન આપનારું શું મારા ઝરતું આવશ્યક કર્મ નહોતું ? દેશ વિદેશના ભોકનો શામા સ્વાર્થ રહેલો છે, વગરે બાળતોયો બરેલા ઇતિહા-

સના જ્ઞાનથી રાજ્યકાજનાં મૂળતત્ત્વોમાં મને જાણીતો કરવાનો શું નહોતો ? દુનિયાનાં જૂદાં જૂદાં રાજ્યો કેવી રીતે આબાદ થયાં, કેમ પડતીમાં આવી પડ્યાં, કેવી જૂઝ યાપોયી નાશ પામ્યાં, તેમાં કેવા કેવા બનાવો બન્યા, કેવા કેવા અકરભાતો અથવા જૂલોને લીધે તેમાં મોટા મોટા ફેરફાર થયા અને એવા એવા બનાવોની દેશ ઉપર કેવી અસર થઈ વગરે બાબતમાં તમે મને શું શીખવ્યું છે ? મનુષ્ય જાતના ઇતિહાસમાં તમે મને શું શીખવ્યું હતું ? અરે મનુષ્ય જાતનો ઇતિહાસ તો એક કારે રહ્યો પણ તમે તો મને આ મહા રાજ્યના સ્થાપનાર મારાં પૂર્વજોનાં નામ સુઢાં પણ ક્યારે શીખવ્યાં અથવા જણાવ્યાં હતાં ? હું તમારી પાસેથી તે પણ જાણવા પામ્યો નથી. મારા પૂર્વજોનાં જીવન ચરિત્ર, તેમના વખતના બનાવો અને તેનાં પરિણામ, અને આવી મોટી મોટી જીતો મેળવવામાં વાપરેલી મની સ્તુતિપાત્ર અત્યુત્તમ બુદ્ધિથી પણ તમે તો મને તદ્દન અજ્ઞાતજ રાખ્યો હતો. પોતાના દેશની આસપાસ રહેતી પ્રજાઓની ભાષા જાણવી એ તો રાજ્ય કુંવરને માટે ઘણું જ અગત્યનું છે, પરંતુ તમે તો મને અરેબીક લખતાં વાંચતાં માત્ર શીખવ્યું હતું. દર અથવા બાર વર્ષના લાગત અભ્યાસ વગર જેમાં માણસ પાવરધો થઈ ન શકે એવી આરેબીક ભાષા શીખવવામાં તમે જે મારો કાળ બિચ્ચા કહાડ્યો હતો તેને વાસ્તે શું તમે મને તમારો આભારી કહેવા માગો છો ? એક શાહનશની કેળવણીને માટે ઘણાજ અગત્યના ગણાતા અનેક વિષયો મૂકીને તમે એક વિદ્વાનને જાણવા જેવા માત્ર બાકરજી જેવા શુષ્ક વિષયની યુક્તિ પ્રયુક્તિ રાખી પ્રયોગ, અર્થ અને નકામા કોઈ દહાડો પણ પુરા ન થાય તેવા રાખી સિદ્ધાંતોમાં અને બિચ્ચા માયાફાડમાં મારા જાળપણના અમુલ્ય પ્રહરોને ત્યાજી મુખાવરાયા હતા.

મુશ્કાંજ પ્રત્યે આરગરોએ આ રીતે એનો ઉભરો કહાડ્યો હતો પરંતુ પ્રેરણાક વિદ્વાન માણસો, કંતો પાદશાહનાં વખાણને માટે, કંતો તેના બાવણને એક બુદ્ધિવાળું ઠરાવવાને કાળે અથવા કંતો મુશ્કાંજ ઉપરના દેષ ભાવને લીધે, કહે છે કે પાદશાહ આટલોજ ઠપકો દઈને રહ્યો નહોતો પરંતુ આ રીતે જૂદી જૂદી બાબતોપર બોલ્યા પછી તેણે વળી મુશ્કાંજને નીચે પ્રમાણે ઝાડી કહામ્યા હતા. ' મુશ્કાંજ ! શું તમે જાણતા નહોતા કે, નાનપણને વખત કે બ્યારે સ્મરણ શક્તિ સહજ ગ્રહણ ચાતુર્યવાળી હોય છે

અને મનુષ્યારે હજારો સદ્વિચારને ધારણ કરી શકે છે ત્યારે મનુષ્યના બાળકના મનમાં ઉઘી ઉઘી જાતના વિચારોની છાપ પાડવી, કે જેથી બ-
વિષયમાં તે કીર્તિકર કાર્યો કરવાને માટે ચોક્કસ થાય ? શું પ્રાર્થનાઓ કર-
વાનું, કાયદાનું અને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન માત્ર આરેખીક ભાષાભાષી મેળવી શકાય
છે ? શું પ્રાર્થનાઓ અને ખીજી અગત્યની જામતોનું જ્ઞાન આપણી ચાતુ-
ભાષાથી નથી મેળવી શકાતું ? તમે મારા પિતા શાહજહાનને કહ્યું હતું કે
'મેં ઔરંગઝેબને તત્ત્વજ્ઞાન શીખવ્યું છે ' અને મને સારી રીતે યાદ પણ
છે કે તમે મારા બાળ મગજને કેટલાક વર્ષો સુધી એ ઉદ્દેશિન અને મૂ-
ર્ખાઈ બધા સિદ્ધાંતોમાં અમસ્યુજ અમિત કર્યું હતું, કે જે સિદ્ધાંતોની સમ-
જણ મનને સતોષ આપતી નહોતી. છદ્મીના બ્યવમાયમાં કંઈજ કામ ન
આવે એવા એ તત્ત્વજ્ઞાનના પરાણે અને મહા મહેનતે મગજમાં ઉતરે તથા
અદ્ય સમયમાંજ પાછા વિસ્તારાઈ જાય એવા સિદ્ધાંતો મનુષ્યને ખીજો
કંઈજ લાભ કરતા નથી પણ ઉલટો. તેને ચક્રવી નાખી બુદ્ધિનો નાશ
કરી વજના માયાનો અને કટાણા બરેલો અમલ બનાવી મૂકે છે ખરેખર
મને યાદ છે કે તમે મારાં અમુલ્ય વર્ષો તમને પ્રિય એવા કંપના શાસ્ત્ર-
માં શુભાવરાયા હતા અને તે બણી રહ્યા પછી હું તે શાસ્ત્રને તતંજ જુદી
ગયો હતો. એવા વિચિત્ર અને તરેહવાર વિચારો માણસના મગજમાં ફ-
રતા નથી અને ઉનટું તેને ઉદ્દેશિન, શુચ્ચવાચના જેવું, ભોદ, અને બર્ધાત
કરી મૂકે છે એવું તત્ત્વજ્ઞાન માણસને કાયદો દે છે એમ તમારા વગર
ખીજો કોણ માને ? તમારી એ જૂતભાષામાં જોતી અને જોડી જ્ઞાન પ્રતિ-
ભા રહેલી છે એમ તમે જ સમજો છો અને તેનું જ્ઞાન પણ તમેજ ધરા-
વો છો ? જો તમે મને કોઈ પણ વસ્તુથી સંતોષ ન પામતા ઉચ્ચ વૃત્તિની
પાછળ મમ્મ્યા જ રહેવા જેવા વિચારને શીખવી શકે એવી અને મનુષ્યના
બવિષ્ય જીવનમાં તેના ઉપર આવી પડતી આપત્તિઓમાંથી કેમ બચવું,
મોભો કેવી રીતે સાચવી રાખવો, વિજીતિમાં કેવા મમાન ભાવ રાખવા,
કુલાર્થ ન જનું, ખીજા માણસની મોદાર્થ ઉપર અને એવ ઉપર સ્પર્ધા કરવી
તથા પ્રતિપક્ષીને કેવી રીતે જીતી શકે તેવો વચરે વિચારનાં મનુષ્યના મનમાં
ખીજ વાવનારી ઉત્તમ વિદ્યા બજારી દોલ તો એકેકેન્ડર નેહતો એરીરો
હલનો આમારી થયો હતો તેથી પણ હું તમારો વધારે આમારી પપો
હોત, મારી ધારણા પ્રમાણે તે ઉપર જજીવ્યા તેવા વિચારોનું મનુષ્યના મ

નમાં ઉદ્દાટન કરવું એજ તત્ત્વજ્ઞાન કહેવાય. જેમ બને તેમ સંસારમાં પોતાને મોટો અને શ્રેષ્ઠ કરવાની ઈચ્છા જોના મનમાં થાય છે તેજ વિદ્વાન ગણાય છે. આત્મ સાંસારિક તત્ત્વજ્ઞાન જો તમે મને શીખવ્યું હોત તો એ-
લેક્ઝાન્ડરે તેના શરને, જે માન અને પદવી આપ્યાં હતી તેથી પણ વધારે મેં તમને આપ્યાં હોત; પરંતુ તમે તો તેમાંનું કશુંય ક્યું નથી. અરે ખુ-
શામતિયા મુલાંજી મને જવાબ દો કે ખીલ્તું કંઈ તમે મને ન શીખવું તો ખેર પણ રાજ્ય કુમારને અવશ્ય જાણવું જોઈએ તેનું એટલે કે પ્રજાનો રાજા પ્રતિ શો ધર્મ છે અને રાજાનો પ્રજા પ્રતિ શો ધર્મ છે તેનું પણ તમે મને કંઈજ જ્ઞાન આપ્યું હતું ? શું એ તમારે મને નહોતું શીખવવું જોઈતું ? મારે કોઈ વાર મારા પોતાના સ્વરક્ષણને માટે અને રાજ્ય માહીને માટે મારા જમ્બુઓની સાથે દાધમાં તલ્લવાર લઈને લડવું પડે એમ શું તમારે આગળથી વિચારવાનું નહોતું ? કારણ કે તમે સારી રીતે જાણો છો કે હિંદુસ્તાનના રાજ્ય કુમારોને એવા ઝઘડામાં વારંવાર જવું પડે છે. એક નગર ઉપર કેવી રીતે ઘેરો ઘાલવો અને રણસંગ્રામમાં કેવી રીતે બુદ્ધ ર-
ચના કરવી વગરે મુદ્દ વિદ્યા શું તમે કોઈવાર પણ મને શીખવી છે ? મારા સારા ભાગ્યે આત્મ અગત્યનું જ્ઞાન મેં તમારા કરતાં વધારે કુશળ માણસો ની પાસેથી અદ્યજી ક્યું તે સાફ થયું, નહિ તો મેં તમારી પાસેથી તો કંઈ જ ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવું નહોતું; એટલે માફ હાલ શું થયું હોત. તમે છાના માના તમારે ગામ ચાલ્યા જાવ અને હવે પછી તમે ક્ષમા છો અને તમારું શું થયું તે પણ કોઈના જાણવામાં આવવા દેશો નહિ ? મુલાંજી પધારો, સ્મિધારો.

આ કાળે ભવિષ્ય કહેનારા જોશીના સંજયે એક જનાવ બનેલો છે અને તે જાણવા જોગ હોવાથી મેં અત્રે લખવો ઉચિત ધાર્યો છે, જે તમને પણ દટાળા રૂપે તો નહિજ થઈ પડે એશિયાખંડના લોક જોશ સંજયે એ-
ટલા બધા વહેતી છે કે જોશીને પૂછ્યા વગર કોઈ પણ કામ કરતા નથી. તેમના કહેવા પ્રમાણે આ દુનિયાપર એવો એક જનાવ નથી બનતો કે જોને માટે ગ્રહોની ગતિમાં સ્વયં કરેલું ન હોય. દરેક કામમાં તેઓ જોશીની સલાહ લે છે. મુદ્દત વગર કામ ચાલુ નથી. રણસંગ્રામમાં એ લશ્કર સામે સામે ગોઠવાયાં હોય અને લડવાનો યોગ્ય સમય હોય તોપણ સાહેત મુદ્દત જોયા વગર સેનાપતિઓ લડાઈ ચલાવી શકતા નથી. આ પ્રમાણે વળી મુખ્ય અધિકારી પણ મુદ્દત જોયા વગર નીમી શકતો નથી, લમ

થઈ શકતાં નથી અને મુસાફરીની ગરબાત પણ કમળી નથી. મુદ્દત જોયા વગર અને જોશીની સલાહ વગર અત્રેના લોકનું કોઈ પણ કામ થતું નથી એક વિશાલ વગરના કામમાં પણ સાહેત પૂજાવ્યા વગર ચાલતું જ નથી. ગુલામ ખરીદવાને અને નવાં લુગડાં પહેરવાને માટે પણ મુદ્દત અને પણ ચોઘડીઆં જોવાવવાં પડે છે. આ ગાંડો અને નકામો વહેમ એટલો બધો અડચણ કરતા છે કે ન પૂછો વાત, આમ છતાં પણ તે જમાના યયા આ-લ્યો જાય છે તે મને બહુજ આશ્ચર્ય ઉપમ કરેછે. આ વિચિત્ર જાતના વહેમને લીધે અત્રેના લોકને ખાનગી તેમજ જાહેર અને સાધારણ તેમ જ અગત્યના દરેક કામમાં જોશીની સલાહ લેવાની જરૂર પડે છે. જોશી વગર તેમનું પૈડું ફરતું જ નથી.

હમણાં એમ ખુબુ કે પાદશાહનો મુખ્ય જોશી ભોગભોગે પાણી-માં પડીને કુખી મુવો આ બનાવથી દરબારમાં ધણી દિલ્લગીરી ઉપજાવનારી ચર્ચા ચાલી રહી અને તેથી ખીજા જોશીઓને તેમના ધંધામાં તથા જોશના સત્ય સખધે જે માન્ય તેઓ રાખતા હતા તેને ધણી હાની પડેલી. આ રીતે અકાળે અને જળમાં મરણ પામેલો એ જોશી જ હમેશાં પાદશાહ અને ઉમરાવોના જોશ જોઈ તેમને તેમનાં કર્તવ્ય અને પ્રવર્તનમાં મુદ્દત આપતો હતો. સ્વાભાવિક રીતે હમણાં લોકમાં એવી વાત ચાલે કે ખીજાનાં સારાં ખોટા બધિખ્ય કહેનાર એક ખાહોરા જોશી શું ત્યારે જે અકાળ મોતે તે મરી ગયો તે જાણવા પામ્યો નહોતો ? કેટલું બધું વિચિત્ર ! પોતાનું બધું જીવું જોવાને તે કેમ અસક્ત થયો ? આ લોક વળી એમ કહે છે કે, યુરોપ ફોરગીસ્તાનમાં બધાં શાસ્રો સારી રીતે જણાવતા છે અને તેનો અભ્યાસ પ્રતિદિવસ વધતો જાય છે તેમ છતાં ત્યાંના જોશીઓ અને ત્યાંનાં જોતિષ્ય શાસ્ર કંઈ એવડું બધું સાર અને મનુષ્યનાં સારાં મહાં બાગ્ય કહેવામાં વખણાયેલું નથી આમ થવાનું કારણ એ શાસ્ર સારા મુદા પર રચાયેલું નહિ હોય. ફોરગીસ્તાનના જોશીઓને આ લોક એક સાધારણ વાદીનાથી વધારે માન આપના નથી. આપણું મદ ગણિત મનુષ્યનાં મુખાશુભ ફળ જોવામાં યોગ્ય નથી એમ અત્રેના લોકનું ધારણું છે.

ઔરગઝેજ પાદશાહનો મુખ્ય બધિખ્ય કહેનાર મરી ગયો તેના સખધે જે ચર્ચા ચાલી તેથી અત્રેના ખીજા જોશીઓ પણ ધણાજ છેડાઈ ગયા હતા. તેઓને નાસાજ થવાનાં કારણોમાં એક નીચેનું કારણ પણ હતું જે

સોડામાં છૂટ્ટી ક્યન કરાયેલું છે. એમ કહેવાય છે કે ધરિતના શાહ, શાહ આગ્રાસને એકવાર તેના જનાનખાતા આગળની છૂટ્ટી જગામાં વાડી કરવાની ઈચ્છા થઈ. માગીને ઝાડ પાન વાવવાની બધી ગોઠવણ કરવાનો દુકમ કર્યો અને તેણે જુદી જુદી જાતનાં ઝાડને માટે ઘટતી જગાઓ પસંદ કરી ક્યારા બનાવ્યા, પરંતુ એકવાર બ્યારે કંઈ કામને પ્રસંગે તે બહાર ગયેલો હતો ત્યારે પાદશાહે પોતાના જોશીને પૂછ્યું કે 'વાડીમાં ઝાડ રોપવા માટે તમે મુકુરત નક્કી કરી આપો.' જોશીએ તરતજ પોતાની ચોપડીઓનાં પાનાં ઉઘસાવી તથા યંત્ર કહાડી શાહને જણાવ્યું કે, 'અત્યારે ઝાડ રોપવાનો જોઈએ તેવો વખત છે. એક કલાક પછી બધા મહેલો ફરી જાય છે, માટે જો આપ નામદારને રોપેલાં ઝાડને સારાં ફળેલાં જોવાની ઈચ્છા હોય તો કંઈ પણ વિગત ક્યાં વગર તે કામ અત્યારેજ કરવું.' શાહે તરત ખીજા માણસોને બોલાવી રોપવાનાં ઝાડ મંગાવ્યાં અને માણીએ ફરી રાખેલા ક્યારા ઉપર ધ્યાન ન આપતાં ઝમઝમીના ક્યારામાં બદામતું અને બદામના ક્યારામાં ઝમઝમીનું ઝાડ એમ સઘળાં ઝાડો પોતાને શ્રી હાથે રોપી દીધાં. આ રીતે વાડીમાં વૃક્ષ રોપણું કામ કર્યા પછી શાહ પોતાના કામ ઉપર ગયો. કેટલીકવારે એટલે સાંજે માણી બ્યારે પાછો આવ્યો ત્યારે વાડીમાં ઉઘટા સુલટી વૃક્ષો વાવેલાં તેના જોવામાં આવ્યાં. તાજાં રોપેલાં વૃક્ષોને તેણે ઉપાડી લીધાં અને જેમ જોઈએ તેમ ફરીને રોપી દીધાં. ખીજે દિવસે કોઈ રીતે જોશીના જાણવામાં આવ્યું કે માણીએ તેણે રોપાવેલાં વૃક્ષોને ઉપાડી ફરી રોપ્યાં છે, તેથી તેણે તે વાત શાહને રોશન કરી. શાહે માણીને બોલાવી સિદ્ધ ચોધડીઆમાં પોતાને હાથે રોપેલાં વૃક્ષો ઉપાડી પુનઃ રોપવા માટે સલાહ કર્યા અને જોશીએ તેમાં હાજરો બહોળો. શાહ માણીને શિક્ષા કરવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં માણીએ બે હાથ જોડી કહ્યું કે, 'નામદાર ! મારા કરતાં સાહેત વધારે શિક્ષાને પાત્ર છે, કારણ કે એણે એવું કેવું ચોધડીઉ જોઈને એ વૃક્ષો આપ નામદાર શ્રીને હાથે રોપાવ્યાં કે જે સાંજ પડતા પેલાં પાછાં ઉપાડવાં પડ્યાં ?' શાહને માણીનાં વચન સાંભળી એકદમ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું. પછી તે જોશીના સાથે જોઈને હસ્યો અને તેના તરફ વધારે વાર ન જોતાં દરબારમાં ચાલ્યો ગયો.

શાહજહાન પાદશાહના વખતમાં બનેલા છતાં ખીજા બે બનાવો હું

અત્રે ઠાંકવા ઉચિત ધારૂં છું. આ દેશમાં કેટલીક જૂની રીતભાતો કેવી જગલી છે તે જાણવાને અને દેખાડવાને એ વાતો બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડશે હિંદુસ્તાનમાં એવો સંપ્રદાય છે કે રાજની નોકરીમાં જે કાંઈ પણ માણસ મરી જાય તો તેની પાછળ રહેલી તેની તમામ મિલકતનો વાલી વારસ પાદશાહ ગણાય છે. શાહજહાનના દરબારમાં નાયક-નાય-ખાન નામનો એક મોટો ઉમરાવ હતો. તેણે ચાલીસથી પચાસ વર્ષ સુધી દરબારમાં મોટા હોદ્દાપર રહી ધણી લક્ષ્મી સંપાદન કરી હતી. ઉપર જણાવેલા ધારાને આ ઉમરાવ બહુજ ધિક્કારતો હતો, 'કારણકે એથી મોટા મોટા ઉમરાવોની વિધવાઓ બીજા માગતી થઈ જતી હતી તથા તેમના છોકરાઓને બીજા ઉમરાવોની નોકરીમાં 'રહેવું' પડતું હતું. શાહજહાનને પણ તેણે આ કૂર અને 'જગલી રીવાજને માટે ધણીવાર સારી સલાહ આપી હતી, પરંતુ તેથી તેના લોભી મન ઉપર કંઈજ અસર થઈ નહોતી. જ્યારે પોતાના મરણના દિવસે પાસે આવ્યા ત્યારે આ ઉમરાવે શુભ રીતે પોતાનો સંધળો પૈસો દુઃખિઆરી વિધવાઓ અને બીજા માગતા થઈ ગયેલા ઉમરાવજનકોમાં વહેંચી આપ્યો. પછી પોતાની તિજોરીમાં જુદું લોખંડ, ફાટેલાં ખાસડાં અને લુગડાંના કુચા ભરાવ્યા. જ્યારે તે મરણ પામ્યો ત્યારે પાદશાહને ખબર કરવામાં આવી. લોભી પાદશાહે એક ક્ષણનો પણ વિચાર કર્યા વગર મોટી દોલતની આશાએ નાયક-નાય-ખાનની તિજોરીને દરબારમાં ઉપડાવી મંગાવી. સિપાઈઓ સપાટાબંધ તે લઈ આવ્યા. મોટા ધનના ઢગલાની આશાએ પાદશાહે દરબારની વચ્ચે જ તે ઉઘડાવી પરંતુ જ્યારે તેમાંથી હીરા, મોતી અને દોલત નીકળવાને દેકાણે ફાટેલાં ખાસડાંનો ગંજ નીકળ્યો ત્યારે પાદશાહ શરમાઈ ગયો અને કંઈ પણ બોધ્યા આધ્યા વગર વીકે મોંડે દરબારમાંથી ચાલ્યો ગયો.

ખીજું ઉદાહરણ એક વૃદ્ધ વાણીજ્યની હાજર જવાખીનું છે. પાદશાહની નોકરીમાંના એક ગૃહસ્થ વાણીજ્યાના મરી ગયા પછી તેની વિધવા અને દિકરા વચ્ચે વાંધો પડ્યો હતો. મરનારે વ્યાજવટાં કરી પુષ્કળ પૈસો જમા કરેલો હતો પણ ડોલી તેમાંથી છોકરાને કંઈ આપતી નહિ, કારણકે છોકરો ઉઘાડ અને હાથનો છૂટો માણસ હતો. માની બદમુદતાથી કંટાળી છોકરાએ પોતાની ખરી મીલકત કેટલી છે તે શાહજહાનને જાહેર કરવાની મૂર્ખાઈ કરી. શાહજહાને તરતજ તે વાણીજ્યાની વિધવાને દરબાર-

માં બોલાવી અને ધમકી આપી હુકમ કર્યો કે, 'જા આ સિપાઇઓની સાથે એક લાખ રૂપિયા દરબારમાં મોકલી દે અને અરવો લાખ તારા છોકરાને આપ.' વાણીઅણુને આવો સાદસિક્ક હુકમ કર્યા પછી તેણે સી-પાઇઓને કહ્યું કે હવે તેને દરબારમાંથી બહાર કઢાડી મૂકા.

વાણીઅણુ પાદશાહનો હુકમ સાંભળીને આબી બની ગઈ છતાં સી-પાઇઓના હાથમાંથી છૂટી તેણે પાદશાહ બણી બેસ્યું અને 'એક અરજ છે, અરજ છે, એમ બુમો પાડી.' સીપાઇઓ અને વાણીઅણુની ખેંચતાણુ બેઈ પાદશાહે કહ્યું કે, 'બસ, તેને શું કહેવું છે, ઉભી રાખો અને તેને જ કહેવું હોય તે કહેવા દો.' વાણીઅણુ પછી પાદશાહની સામે ફરીને કહ્યું કે, 'દબરત મલામત ! મારો દીકરો આ મીલકતની માગણી કરે તે કંઈ કારણ વગર કરતો નથી તે મારો અને મારા ધણીનો પુત્ર છે અને ધન માગે છે તે વાજગી છે, પણ હું નમતા પૂર્વક જાણવા માગું છું કે મારા મરનાર ધણી અને આપ નામદાર વચ્ચે એવો કીઓ મમલ છે કે નથી આપ નામદાર એક લાખ રૂપિયાની માગણી કરોછો ? એમ કરવાનું કારણ હોય તો મને જાણાવશો છ ' પાદશાહ એ વાણીઅણુનું મનુક્તિક બાંધણુ સાંભળી છક ધઈ ગયો અને હસી પડ્યો. પછી ધઈ પણ ઉત્તર ન આપતા તેણે હુકમ કર્યો કે, 'આ વાણીઅણુને તેના ધણીની મિલકત સુખેથી ભોગવવા દેવી '

લડાઈ બધ થયા પછી એટલે ૧૬૬૦ થી તે હું સ્વદેશ આવવા માટે નીકળ્યો તેટલા વખતમા બનેલા મુખ્ય મુખ્ય બનાવો લખવાનો હું હવે વિચાર રાખું છું અરેના લોકોની રીતબાત અને મોગલ પાદશાહોની રાજ્યનીતિ તથા ખીજે અગલનો સામાન્ય હેવાલ હું લખવાનો છું પરંતુ તે આગળપર લખીશ હાલ અત્ર તો હું મોટા મોટા માણસોના મબધે પાદશાહ કેવી રીતે વર્તે છે તે લખવાનો છું, તેમા પ્રથમ ઔરંગઝેમ તેના જુદ પિતા શાહજહાનની સાથે કેમ વર્તે છે તે લખવાનો પ્રારંભ કરું છું

પિતા પુત્રનો સબ્ધ.

ઔરંગઝેમ પાદશાહે જો કે તેના પિતાને આગાના કિદ્દામાં કેદ રાખ્યો છે અને તે નાશી નબળ તેને માટે અપૂર્ણ સાવધાની રાખવામાં આવે છે, તેમ છતાં જુદ પાદશાહે મનપૂર્વક મમતાળુતાથી પાળવામાં આવે છે તેને તેના પ્રથમના દિવાને ખાસમા મહાવત્રાની અને બેગમ સાહેબ તથા ખીજ

અત્રે ટાંકવા લખિત ધારૂં છું. આ દેશમાં કેટલીક જૂની રીતમાતો કેવી જગલી છે તે જાણવાને અને દેખાડવાને એ વાતો જહુ જ ઉપયોગી થઈ પડશે. હિંદુસ્તાનમાં એવો સંપ્રદાય છે કે રાજની નોકરીમાં બે કોઈ પણ માણસ મરી જાય તો તેની પાછળ રહેલી તેની તમામ મિલકતનો વાલી વારસ પાદશાહ ગણાય છે. સાહજહાનના દરબારમાં નાયક-નાય-ખાન નામનો એક મોટો ઉમરાવ હતો. તેણે ચાલીસથી પચાસ વર્ષ સુધી દરબારમાં મોટા હોદ્દા પર રહી ધણી લક્ષ્મી સંપાદન કરી હતી. ઉપર જણાવેલા ધારાને આ ઉમરાવ જહુજ 'ધિક્કારતો હતો, કારણકે એથી મોટા મોટા ઉમરાવોની વિધવાઓ બીજા માગતી થઈ જતી હતી તથા તેમના છોકરાઓને બીજા ઉમરાવોની નોકરીમાં 'રહેવું' પડતું હતું. સાહજહાનને પણ તેણે આ કૂર અને જગલી રીવાજને માટે ધણીવાર સારી સલાહ આપી હતી, પરંતુ તેથી તેના લોભી મન ઉપર કંઈજ અસર થઈ નહોતી. જ્યારે પોતાના મરણના દિવસે પાસે આવ્યા ત્યારે આ ઉમરાવે શ્રુત રીતે પોતાનો સધગો પૈસો દુઃખિઆરી વિધવાઓ અને બીજા માગતા થઈ ગયેલા ઉમરાવજનનાઓમાં વહેંચી આપ્યો. પછી પોતાની તિજોરીમાં જુદું ભોખંડ, ફાટેલાં ખાસડાં અને લુગડાંના કુચા જરાબા. જ્યારે તે મરણ પામ્યો ત્યારે પાદશાહને ખબર કરવામાં આવી. લોભી પાદશાહે એક લાલુનો પણ વિશ્વંજ કયા વગર મોટી દોલતની આશાએ નાયક-નાય-ખાનની તિજોરીને દરબારમાં ઉપડાવી મંગાવી. સિપાઈઓ સપાટાબંધ તે લઈ આવ્યા. મોટા ધનના ઢગલાની આશાએ પાદશાહે દરબારની વચ્ચે જ તે ઉપડાવી પરંતુ જ્યારે તેમાંથી હીરા, મોતી અને દોલત નીકળવાને ઠેકાણે ફાટેલાં ખાસડાંનો ગંજ નીકળ્યો ત્યારે પાદશાહ શરમાઈ ગયો અને કંઈ પણ બોલ્યા આભ્યા વગર વીલે મોડે દરબારમાંથી ચાલ્યો ગયો.

ખીજું ઉદાહરણ એક વૃદ્ધ વાણીજનની હાજર જવાખીનું છે. પાદશાહની નોકરીમાંના એક મૃદસ્થ વાણીજાના મરી ગયા પછી તેની વિધવા અને ટિકરા વચ્ચે વાંધો પડ્યો હતો. મરનારે વ્યાજવ્યાં કરી પુષ્કળ પૈસો જમા કરેલો હતો પણ ડોલી તેમાંથી છોકરાને કંઈ આપતી નહિ, કારણકે છોકરો ઉઝાડ અને હાથનો છૂટો માણસ હતો. માની બદમુદતાથી કંદાગી છોકરાએ પોતાની ખરી મિલકત કેટલી છે તે સાહજહાનને જાહેર કરવાની મૂર્ખાઈ કરી. સાહજહાને તરતજ તે વાણીજાની વિધવાને દરબાર-

રમાં બોલાવી અને ધમકી આપી હુકમ કર્યો કે, 'જા, આ સિપાઇઓની સાથે એક લાખ રૂપિયા દરબારમાં મોકલી દે અને અરધો લાખ તારા છોકરાને આપ.' વાણીઅણુને આવો સાદસિક્ક હુકમ કર્યા પછી તેણે સી-પાઇઓને કહ્યું કે હવે તેને દરબારમાંથી બહાર કઢાડી મૂકા.

વાણીઅણુ પાદશાહનો હુકમ સાંભળીને આઘી બની ગઈ છતાં સી-પાઇઓના હાથમાંથી છૂટી તેણે પાદશાહ બણી જોયું અને 'એક અરજ છે, અરજ છે, એમ બુઝો પાડી.' સીપાઇઓ અને વાણીઅણુની ખેંચતાણુ જોઈ પાદશાહે કહ્યું કે, 'બસે, તેને શું કહેવું છે, ઉભી રાખો અને તેને ને કહેવું હોય તે કહેવા દો.' વાણીઅણુ પછી પાદશાહની સામે ફરીને કહ્યું કે, 'હજરત સલામત ! મારો દીકરો આ મીલકતની માગણી કરે છે તે કંઈ કારણ વગર કરતો નથી. તે મારો અને મારા ધણીનો પુત્ર છે અને ધન માગે છે તે વાજબી છે, પણ હું નમ્રતા પૂર્વક જાણવા માગું છું કે મારા મરનાર ધણી અને આપ નામદાર વચ્ચે એવો કોઈ સંબંધ છે કે નથી આપ નામદાર એક લાખ રૂપિયાની માગણી કરો છો ? એમ કરવાનું કારણ હોય તો મને જણાવશો છ.' પાદશાહ એ વાણીઅણુનું સચુકિતક બાપણુ સાંભળી છક ધઈ ગયો અને હસી પડ્યો. પછી કંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં તેણે હુકમ કર્યો કે, 'આ વાણીઅણુને તેના ધણીની મિલકત સુખેથી ભોગવવા દેવી.'

હાઈ બધ થયા પછી એટલે ૧૬૬૦ થી તે હું સ્વદેશ આવવા માટે નીકળ્યો તેટલા વખતમાં બનેલા મુખ્ય મુખ્ય બનાવો લખવાનો હું હવે વિચાર રાખું છું. અત્રેના લોકોની રીતભાત અને ભોગલ પાદશાહોની રાજ્યનીતિ તથા બીજો અગત્યનો સામાન્ય હેવાલ હું લખવાનો છું. પરંતુ તે આગળપર લખીશ. હાલ અત્રે તો હું મોટા મોટા માણસોના સંબંધે પાદશાહ કેવી રીતે વર્તે છે તે લખવાનો છું, તેમાં પ્રથમ ઔરંગઝેબ તેના વૃદ્ધ પિતા શાહજહાનની સાથે કેમ વર્તે છે તે લખવાનો પ્રારંભ કરું છું.

પિતા પુત્રનો સંબંધ.

ઔરંગઝેબ પાદશાહે જો કે તેના પિતાને આગ્રાના કિલ્લામાં કેદ રાખ્યો છે અને તે નાશી ન જાય તેને માટે સંપૂર્ણ સાવધાની રાખવામાં આવે છે, તેમ છતાં વૃદ્ધ પાદશાહને માનપૂર્વક મમતાળુતાથી પાળવામાં આવે છે. તેને તેના પ્રથમના દિવાને ખાસમાં મહાલવાની અને બેગમ સાહેબ તથા બીજી

જનાનાની સ્ત્રીઓ ખાસ કરીને સુમનશ્ચિયો, મેવડા અને ખાણાં પકાવના-
શસ્ત્રોની સાથે છૂટી બેસવા ઉડવાની રજા આપવામાં આવી છે. આવી
ખાખતોના સમયે પાદશાહ જે માગણી કરે છે, તે આપવામાં આવે છે અને
તે ધણો શ્રદ્ધાળુ હોવાથી અસુક સુસાઓને તેની પાસે જઈ કુરાન વાંચી
સંભળાવવાની છૂટ મૂકેલી છે. ઘોડાઓ, જૂદી જૂદી જાતનાં પક્ષીઓ,
તેની મમતને માટે સાદ્યારીના હરિણો અને ખીજા પ્રાણીઓ મગાવવાની
તેને છૂટ છે. ઔરંગઝેમની તેના જુદા પિતાના તરફની મમતા નિરંતર એક
ધારી અને માનભરી જોવામાં આવે છે. તેણે જુદા પાદશાહના ઉપર મેટોનો
વરસાદ વરમાળ્યો હતો. એક પૂજ્ય તરીકે તે તેની મલાહ લે છે, અને વા-
રંવાર પિતાનો પુત્ર પ્રતિ અને પુત્રનો પિતા પ્રતિ કેવો ધર્મ અને અધી-
નતા છે તેના સમયે પિતા પુત્ર વચ્ચે પત્ર વ્યવહાર ચાલે છે આમ શાન્ત
અને મમતાળુ સમયે ચાલુ રહેતાં છેવટ જુદા પાદશાહની રીસ અને ગુસ્સો
ઉતરી ગયાં છે. રાજ્યકીય ખાખતોના સમયે તે વારંવાર ઔરંગઝેમના પર પત્ર
લખી સારી સલાહ આપે છે. ઘરાની પુત્રીને તેણે ઔરંગઝેમને લાં મો-
કલી છે અને જે જવાહીરને માટે તેણે પ્રથમ ઔરંગઝેમ આગ્રહ કરે તો
ખાગીને બૂકા કરી નાંખવાની ધમકી આપી હતી તેમાંનાં ઘણાં રત્નો તે-
ણે તેને મોકલાવ્યા છે. જુદા પાદશાહે હાથ તેના બડખેર પુત્રને છોર કઠોર
મણી માફી આપી છે, એટલુંજ નહિ પણ ઔરંગઝેમના તરફથી જોને માટે
વારંવાર વિજાપુરા ચલી હતી તે પિતાના મનને આશીર્વાદ પણ પાદશાહે
તેને પ્રસન્ન મને દીધો છે.

જે જે વાત લખી તે ઉપરથી એમ ન ધારવું કે બાપ દીકરા
વચ્ચે એવો જ વ્યવહાર નિરંતર ચાલતો હતો. શાહજહાનને હમેશા સાર
લગાડવામાં આવતું એમ કંઈ નથી એક જે પત્રો મારા જોવામાં આવેલા
તેથી હું કહી શકુ છું કે-કોઈ કોઈ વાર ઔરંગઝેમ મોદાઈના અને રાજ્ય
સત્તાના તોરમાં આવી જુદા પાદશાહને આદેશિક વાણીમાં પણ પત્ર લખતો
હતો એક પત્રનો કેટલોક ભાગ મારા જોવામાં આવ્યો હતો, તેમાં આ પ્ર-
માણે લખેલું હતું-“તમારી શું એવી જ ઈચ્છા છે કે મારે જુના રીવા-
જોને આંખો મીચી વગળી રહેવું જોઈએ અને મારી નોકરીમાં મરણ પા-
મતા દરેક માણસની મિલકતનો હું વારસ છું એમ જાહેર કરવું જોઈએ.
આપણને ઝાવી ટેવ પડી ગયેલી છે-સંપ્રદાય પડી મણેલો છે કે, એ-

કાદ અમીર ઉમરાવ કે ધનાઢ્ય વેપારી પોતાનો જાસ મૂકી દે-ખરે કાંઈ કાંઈ વાર તો તે મરણ પછી ન પામ્યો હોય સાર પહેલાં તેના ઘરને કડી કરી લઈએ છીએ. ધણીવાર તેની તમામ મિલકત કૂટલી છે તે જણાવવાને માટે તેના ઘરના મહેતા મુસદ્દી લોકને કહે કરી કે માર મારી પળવીએ છીએ અને તે પછી ધણાજ થોડા જવાહીરને માટે જીલમ કરીએ છીએ. અલ-ખત, આ રીત આપણને લાભકારક છે; પરંતુ શું આપણે એ રીત અન્યાય ભરી અને જીલમી છે તે ના કહી શકીશું? નાયક-નાય ખાન ઉમરાવ અને પેલા હિંદુ વેપારીની વિધવાની માફક નેઓ વતે તેનાથી શું આપણે થોડા રીતે સેવાયલા નથી?

હું આપણું લાંચન બૂંટી નાંખવા ધારું છું અને તમે મારે માટે જોડા વિચાર બાંધો છો તે સહન કરી શકતો નથી. તમે ધારો છો તેમ રાજ્ય ગાદીપર બેસતાં હું દર્પથી અને અહંપદથી ઉદ્ભવ થઈ ગયો નથી. ચાલીસ વર્ષ કરતાં પછી કંઈક વધારે વર્ષના અનુભવથી તમે જાણતા જ હ-શો કે રાજ્યગાદીના જૂપણ રૂપ થઈને રહેવું તે કટકું વિકટ કામ છે અને રાજાને લોકના ઉદય માટે કટલા બધા ફીકરમંદ રહેવું પડે છે? પોતાના પુત્ર અને પૌત્રોને હડાપણ, ન્યાય અને નેક શાંતિથી રાજ્ય ચલાવવાની બ-લામણ કરતાં આપણા પૂર્વજ અકબરે કેવા વિચાર જણાવેલા છે અને મીર તૈમુરની ઉત્તમ નોંધ ઉપર કેવું ધ્યાન આપવા માટે જણાવેલું છે, તેના ઉપર લક્ષ આપો. તે કહે છે, જ્યારે * જનમત રાજાને કહે કરી તૈમુર લેનની પાસે લાવી ખડો કરવામાં આવ્યો ત્યારે તૈમુર લેન તેના સામે ધારીને નેંધ રહ્યો અને પછી તેના સામે હર્યો. તૈમુરના હસવાથી બઝાપ તને થયો ક્રોધ ચડ્યો અને તેણે વિનંતા તૈમુરને કહ્યું કે, 'સૌભાગ્યના વિજયમાં અતિશે છકી જવું એ સાફ નથી, ઈશ્વરની ગતિ મહન છે. તેમ જાણ્યો તે મનુષ્યને એકવાર હાથીને હોદ્દે ચઢાવે છે અને ખીછવાર તર-શુથી પછી તુચ્છ કરી નાંખે છે કાણે જાણ્યું છે કે કાલ શું થશે? આજ તું વિનંતા થયો છે અને કાલ બેડીએ પણ પડે.' તૈમુરે જવાબ આપ્યો કે,

* તુર્કિસ્તાનના સુલતાન બાઈ બાહાર ૧ લાને ૧૪૦૨ ના જુલાઈની ૨૧ મી તારીખે તૈમુરે કેદ પકડી લેખાંડના પાંજરામાં પૂર્યો હતો અને ૧૪૦૩ ના માર્ચની ૮ મી તારીખે તે મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી એજ પાંજરામાં તેને તૈમુરની સાથે જ્યાં જ્યાં લઈ જવામાં આવતો હતો.

‘અંકિત માયાની અસ્થિરતા અને વૈચિત્ર્યથી હું સારી રીતે જાણીતો છું; અને ઈશ્વર ન કરે કે હું મારા પડતા શત્રુને અપમાન આપું કે તેના ઉપર હમ્મં. રાજ બ્રાહ્મણ ? હું તમને જોટુ લાગડવાને માટે દર્યો નથી પરંતુ મારા અને તમારા જોડના જોડણપણાપર વિચારોની પરપરા મારા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી તેથી સહસ્રાબ્દ હસતું આવી ગયું. એક આંખ ફૂટી જવાથી અનાસોક્ષ થયેલા તમારા અહેસ સામે જોનાં અને મારા હુઃસહ પં-ગુત્વના વિચાર આવ્યા અને એ વિચારોમાં અનેક તર્ક વિતર્ક થતાં હાસ્ય થયું. મનમાં ને મનમાં મેં મારા મનને પૂછ્યું કે, ‘રાત્ર્ય ચક્રમાં એવું તે હું હશે કે નેથી રાત્ર્યો અમાધારણુ સ્વાત્મમાની ઘર્ષ જાય છે, જ્યારે આવા અમાઘ્ય મૃત્યુને રૂપરંગનો આપનાર તો સર્વ નિયંતા પરમેશ્વર એક જ છે.’

‘અભિવૃદ્ધિની યોજનાઓ કરવી અને અમલમાં આણવી તથા રાત્ર્યના સ્થૂંચ અને સલામતીને માટે ધણાંજ અમલનાં કામોમાં ઝોણું લક્ષ આપવું અને થોડો વખત મારે કામમાં ગાળવો જોઈએ, એમ તમારું ધારવું હોય એવું મને લાગે છે. એક મહાન રાજના રાત્ર્યની પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની ઈચ્છાવાળો હું તે માન્ય કરતો નથી અને જો હાલના રાત્ર્યને વધારી તેની હદ માયવીને ખેંચી રહું તો તેથી હું આપણા મૂળ પુરુષના નામને લાચન લગાડનારો ના કહેવાઉં ? મેં મારા સૈન્યોને દક્ષિણ અને બંગાળમાં ઉપયુક્ત રાખ્યાં છે, ને તેથી હું કંઈ અકીર્તિકર કામ કરતો દોડ એમ મને લાગતું નથી. હું તમને યાદ આપવાની રજા લઉં છું કે મોટા વિજેતાઓ હમેશાં મોટા રાજ હોતા નથી. ગુણથી રાજ પ્રખ્યાત થાય છે, જીતથી નહિ, અધર્મિત અને જંગલી રીતે દુનિયાની અનેક પ્રજાઓને જીતનારાઓ થોડા જ વર્ષમાં પાપમાલ ઘર્ષ ગયા છે. જે રાજની પોતાની જીતેલી પ્રજાને યથા યોગ્ય ન્યાય મળે છે તેજ રાજ ખરૂં જોતાં મોટા રાજ છે ’ વગરે વગરે. આ પત્રનો આગલો ભાગ મારા જોવામાં આવ્યો નથી.

અમીર જમાલનો વૃત્તાંત.

હવે હું પ્રસિદ્ધ અમીર જમાલના સંબંધે લખું છું. શાહનશાહોના કલહનો અંત આવ્યા પછી એને કેવાં કામ મોંપવામાં આવ્યાં હતાં અને છેવટ તે કેવી રીતે અને કેવી સ્થિતિમાં આ દુનિયામાંથી પોતાની યગત્વી કાર્યદક્ષતાને બધ કરી આવી ગયો તે ક્લીશ દારાના પ્રસંગમાં પેલો ની

જીવણખાન પડાણુ જેવી રીતે વર્ત્યો હતો અને સુલેમાન સિકોહના સંબંધમાં શ્રીનગરનો રાજા જેમ વિશ્વાસઘાતથી માર્યો ગયો હતો તેમ અમીર જમાલ મુલતાન સુઝાના સંબંધમાં વર્ત્યો નહિ, પરંતુ તેની પુંડ લઈ તેણે તેને નશાડી મૂક્યો અને બંગાળ / પ્રાન્ત સર કર્યો. એક ચતુર અને ચરવીર સેનાપતિને ઘટે તેવી રીતથી તેણે બંગાળ જેવા સમૃદ્ધ દેશને જીતી લીધો અને સુઝાને પકડવાને નીચ જીજ કપટની બાજી રમ્યો નહિ; જો કે તેણે તેને દરીઆના કિનારા ઉપર હાંકી કાઢ્યો અને છેવટ દેશ પણ છોડાવ્યો હતો. આ પ્રમાણે યથા પછી અમીર જમાલે એક બોળને પત્ર આપી ઔરંગઝેબની હજુરમાં મોકલ્યો અને એજ બોળની સાથે પોતાના કુટુંબને બંગાળ મોકલી દેવા માટે વિનંતિ કરી. તેણે ઔરંગઝેબને લખ્યું કે, 'સદમાએ હવે લડાઈનો અંત આવી ગયો છે અને અવરથા આવતાં હવે હું નિર્બંધ અને કલાન્ત થઈ ગયો છું એટલે મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે મારા બાકી રહેલા દિવસો મને મારા કુટુંબ પરિવારની સાથે સુખમાં ગાળવા દેવાની રજા આપતાં તમે આનામની કરશો નહિ.' પરંતુ ઔરંગઝેબ આ ચતુર રાજ્યનીતિયની ઈચ્છા તરત પામી ગયો. તેને એમ લાગ્યું કે, 'જો અમીરના દીકરા મહમ્મદ અમીરખાનને બંગાળે મોકલીશું તો તેનો પિતા-અમીર જમાલ બંગાળની નૂદીજ સ્વતંત્ર રાજ્ય સત્તા ધારણ કરશે.' તેને ખાતરી હતી કે અમીર કંઈ જવો તેવો માણસ નથી. તે બુદ્ધિશાળી, સાહસિક, ચરવીર અને ધનાઢ્ય છે. વળી તે હાલ જય પામેલા સૈન્યનો સેનાધિપતિ હતો. તેના સૈનિકો તેનાથી બધા પામતા અને તેના પર પ્રીતિ-રાખતા, અને હિંદુસ્તાનમાંના ઉત્તમોત્તમ મદેશનો તે સ્વામિ હતો. ગુવર્ણકોડાની જે ખટપટમાં તે પડ્યો હતો તેમાં તેના આગ્રહી ઉત્સાહ તથા હિંમતી શક્તિ સિદ્ધ થયેલાં છે, અને તેને એમદમ તેની માગણી જો ના પાડવામાં આવી તો તેનું પરિણામ બંધકર આવશે. આમ વિચાર કરી આ વખતે પણ ઔરંગઝેબ ધણાજ હડાપણુ અને દીર્ઘદષ્ટિથી વર્ત્યો. તેણે અમીરની બેગમ તેની પુત્રા અને તેના પુત્રનાં છોકરાંને બંગાળે મોકલ્યાં, પાદશાહ પોતાના પ્રિયજનને જે મોઢામાં મોઢું માન આપી શકે તે માન એટલે કે મીર-ઉલ્લ-ઉમરાવની પદવી તેણે તેને આપી અને તેના પુત્ર મહમ્મદ અમીરખાનને દરબારમાં ખીજ કે ત્રીજદરજાની વડા બક્ષીની પદવી આપી. આ પદવી એવી છે કે તે અધિકારી રાજ્યથી

દૂર રહી શકતો નથી, કદી દૂર જાય તોપણ એટલો સધો તો નહિજ, બહી-
એ દરબારમાં જ રહેવું જોઈએ એવો નિયમ છે વળી અમીર જમાલને પણ
તેણે તેજ વખતે જાણની સુમેદારી આપી.

આસામ ઉપર સ્વારી.

૧. પોતાની ધારણા બર આવતાં અમીરને પણ એમ લાગ્યું કે પાદશા-
હને ગુસ્સે કર્યા સિવાય શાહજહાને માટે ખીછા માગણી થઈ શકશે નહિ.
તેણે પછી ડહાપલ્લથી એજ રસ્તો લીધો કે પાદશાહે તેના ઉપર જે
ઉપકાર કર્યા હતા તેનો આભાર માન્યો. આ પ્રમાણે બરોબર બાર મહિના
આસ્થા પછી પાદશાહે આસામના બજવાન અને ધનાઢય રાજા ઉપર
સ્વારી કરવાનું કામ અમીર જમાલને સોંપ્યું. બંગાળી ઉપસાગરના કાંઠાપર
હાકાતી કિતરે આસામ દેશ આવેલો છે. આ રીતે અમીરને એ સ્વારીનું
કામ સોંપવાનું ખરૂં કારણ તો એ હતું કે, રાજ્ય લોભી ચરવીર ધણો કાળ
શાંત ભેરી શકતો નથી અને જો તેને દૂર દેશવરની લંગાઈઓથી વિમુખ
રાખ્યો હોય તો તે અંદર અંદરના ભાગમાં અર્ધાત્ રાજ્યમાં ખટપટ ઉભી
કરે છે એવી એતે બીતિ રહેતી હતી.

આવી એક સ્વારીના વિચાર આણી તરફ અમીરના મનમાં પણ ધણા
કાળથી ઘોળાયાં કરતા હતા. તેને એવી આશા હતી કે ઉક્ત સ્વારીથી તે
મીનની સરહદ સુધી જઈ શકશે અને એમ થશે તો તેને અનન્ય કીર્તિ
મળશે. આવી અમર કીર્તિ મેળવવાનો તેને ભાવ હતો. ચારંગજેનના સંદેસ
વાહકને અમીર આવી સ્વારીને માટે સજ્જ જણાવ્યો. જે દેશ છૂતવાનો
હતો ત્યાં ધણે આવતી બહુપ્રમ આકર્ષી યોગજ દિવસમાં અમીરનું
સૈન્ય ઠાકે જઈ પહોંચ્યું. અમીર અને તેનું સૈન્ય નદીને ઈશાનપુણે આશ્રય
તે ઢાકાથી સો માઈલ દૂર આવેલા અને જંગમના સુખ પાસેથી આસા-
મના રાજાએ છીનવી લીધેલા 'ઓઝા' ના કિલ્લા આમજ આવી પહોંચ્યું.
ઓઝા ઉપર ઘેરે ઘાસ્યો અને એક પુખવાડીઆની અંદર તેને સર કર્યું. આ-
સામના મુખ્યની કૃત્રીકૃષ નાકા જેવા મમદર નગર તરફ પછી અમીરે કુચ
કરવા માંડી અને અડાવીસ દહાડે તે ત્યાં પહોંચ્યો. ત્યાં રાજા અને અમીર
વચ્ચે લડાઈ થઈ. રાજા હાર્યો અને મમદરથી ૪૦ માઈલ દૂર આવેલા પો-
તાના રાજ્ય નગર 'મારગેન' તરફ નાચી ગયો. જમાલે ઉત્સાહ ભરે-
સ્થામાં તેની પુત્ર પકડી હતી તેથી રાજા સમ્ય નગરમાં જઈ ત્યાં કિલ્લો

બંદી કરી શક્યો નહિ, કારણ કે વખત ધણો થોડો રહ્યો હતો. અમીર ખુદ લાગેલો હતો તેથી પછી તે લાસાના રાજ્ય તરફ પર્વતોમાં નાશી ગયો. સમદર અને ગારગોન લૂંટવાની સીપાઇઓને પરવાનગી મળી. ગારગોનમાંથી અમીરને પુષ્કળ ધન મળ્યું. ગારગોન નગર મોટું અને સારી બાંધણીનું શહેર છે, ત્યાં વેપાર સારો ચાલે છે અને ઝિયોના સૌંદર્યને માટે તે નગર બહુજ પ્રસિદ્ધ છે.

હમેશના કરતાં કંઈક વહેલો વરસાદ ચવાથી પછી અમીર જમાલ તે રાજની પાછળ જઈ શક્યો નહિ. આસામની ઉત્તરના પ્રદેશમાં બહુજ વરસાદ વરસે છે. એક નાનું ગામ પણ સારી હિમી ટેકરી ઉપર બાંધેલું હોય છે. આ વખતમાં રાજાએ આખા દેશને સાફ કરી નાંખ્યો અને અમીરના પડાવની આસપાસનાં ઢોર અને ખીર્નાં ઘણાંપણી એટલાં બધાં ઘટાડી નાંખ્યાં કે વરસાદ રહી ગયો, ચોમાસુ પૂર થયું તોપણ લશ્કર ખાનપાનની વિટંબનામાંથી મુક્ત થયું નહિ. અમીરની પાસે પૈસો તો ઘણાંય ભેગા કરેલો હતો, પરંતુ આ દુઃખમાં તે કંઈ કામ આવ્યો નહિ. અમીરને આગળ તેમજ પાછળ ફરવું ઘણું મુશ્કેલ માલૂમ પડ્યું. આગળ વધાય તેમ નહોતું કારણ કે સામે મોટા પર્વતો કાટની માફક આવી રહેલા હતા અને પાણી, હોડો કાઢવ, અને સમદર જવાના રસ્તાપરના બાંધ તોડી નાંખવાને માટે કરી રાખેલી રાજની ગોઠવણોને લીધે પાછું વળાય તેમ પણ નહોતું. ચોમાસા ભર આ કારણોને લીધે અમીરને ઇવણી છોડીને જવાનું બન્યું નહિ અને સુકીઝવ આવતાં એટલે શરદઝવ આવી ત્યારે તેનાં માથુસ ખાનપાનની હેરાનગીથી એટલાં બધાં નરમ પડી ગયેલાં તેને લાગ્યાં કે ન પૂછો વાત. આથી અમીર જમાલે આસામ છોડવાનો વિચાર છોડી દીધો. અમીરથી ઓછી બુદ્ધિવાળા નાયકના હાથ તળે તે સૈન્ય બંગાળમાં પાછું આવી શકત નહિ. ખાધાની તંગી ઘણી પડતી હતી, અને હજી સુકો અને જડો કાઢવ એટલે બધો હતો કે ફેજ સત્વર કુચ કરી શકતી નહિ. નળની પાછળ કળિયુગની માફક પુંક લઈ ચાલ્યો આવતો હતો પરંતુ અમીર જમાલે તેની હમેશની રીત પ્રમાણે એવા ચાતુર્યથી પોતાના લશ્કરને ચલાવ્યું કે જ્યાં તેને ચલત ખ્યાતિ મળી. તે પુષ્કળ દોલત લઈ સહિ સલામત બંગાળમાં પાછો આવ્યો.

પાછા ફરતાં અમીરે આવતે વર્ષ આસામ ઉપર સ્વારી કરવાની ઉમેદથી ઝોઝાનો કિલ્લો સમરાવી દીધો અને ત્યાં થાણું રાખ્યું, પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે છૂટું થઈ ગયેલું શરીર તે આવો દુઃસહ શ્રમ કેટલી વાર જ રવી શકે ? તે અને તેના સૈનિકો કંઈ લોહોડાં લાકડાંના નહોતા. બંગાળમાં આવતાં વાંત જ આખા લશ્કરને તેમ અમીર જમાલને અતિસારનો રોગ લાગુ પડ્યો. એ રોગ હેઠળ દક્ષિણની હીરાની ખાણોના ધણી, ઔરંગઝેમની મુછના વાળ અને મહા ચતુર સેનાધિપતિને આ ક્ષણભંચર સંસારમાંથી સદાને માટે લઈ ગયો.*

તેના મરણથી જોવી પારીશકાય તેવી જ દુઃખદ લાંગણી આખા હિન્દુસ્તાનમાં સફળે થઈ, એનું મરણ માંભળી ધણી રાજ્યનીતિનું અને ડાહ્યા માણસોના મુખમાંથી એવો ઉદ્ગાર નીકળ્યો હતો કે, ‘ હવે જ ઔરંગઝેમને બંગાળનો ધણી કહી શકશે. ’ અમીર જમાલે પોતાના ઉપર ચડાવેલા આભારનો જાણ અને શુણ્ણ છતાં પણ ઔરંગઝેમને તેની સત્તા અને માનસિક બુદ્ધિ બળને લીધે નિરંતર બચાવે રહેવું પડતું હતું. તેના મરણથી તે વધારે દિલગીર થયો નહિ. મદમ્મદ અમીરખાનને તેણે જાહેરમાં કહ્યું કે, ‘ તને તારા પ્રિય પિતાનો શોક ધામ છે. તું શોક કરે છે તેમજ હું પણ મારા એક બળવાન અને ભયંકર મિત્રનો શોક કરું છું. ’ આમ કહ્યા છતાં ઔરંગઝેમ મદમ્મદ ખાન પ્રત્યે વાત્સલ્ય પ્રેમથી અને ઝીણવટથી વર્ત્યો. ‘ મને હું હવે તારા પિતા તુલ્ય મળ્યો છું તને તેવી જ રીતે પાળીશ ’ એમ એણે એ બુવાનને ખાતરીથી કહ્યું અને તેના પગાર ઘટાડી નાંખવાને તથા અમીરની દોષન કાળે કરી લેવાને બદલે તેના પુત્ર મદમ્મદ ખાનને વડા બક્ષીના હોદ્દા ઉપર રહેવા હર્ષ તેના પગારમાં માસિક એક હજાર રૂપિયાનો વધારો કરી આપ્યો. વળી તેને તેના પિતાની સઘળી માલ મિલકતનો વારસ બનાવ્યો.

શાઈરુખખાન.

હવે આપણે ઔરંગઝેમના મામા શાઈરુખખાનના મંત્રણે લખીશું. એ આગળ કહ્યું છે તેમ તે તેના વાક્યાનુયંત્રી અને છગકપરની બાજથી તેના બાણેજની યોગ્યતાએ પડેલો હતો. કુટુંબની લગ્ન પત્ની જ્યારે ઔરંગ-

* અમીર જમાલ કુચનિહારમાં ખીજરપુર નામમાં તા-૩૧ માર્ચ ૧૬૫૭ માં મરણ પામ્યો હતો.

ગઝેમ સુલતાન સુઝાની સામે લડવાને ગયો ત્યારે તેને આગ્રાનો સુબો ની-
મવામાં આવ્યો હતો, એ તો આગળ આપણે જણાવી ગયા છીએ. પછી
તેને દક્ષિણનો સુબો અને ત્યાંના સૈન્યનો સેનાધિપતિ નીમવામાં આવ્યો
હતો. અમીર જમાલના મરણથી તેને બંગાળના સુબાની પદવી આપવામાં
આવી અને ત્યાંના સૈન્યનો અધિકાર મળ્યો. જમાલના મરણથી ખાલી પ-
ડેલી મીર-ઉલ-ઉમરાવની પદવી પણ એને એનાયત કરવામાં આવી.

બંગાળમાં આવ્યા પછી તેણે એક ઘણુંજ ધરાપદ મોટું કામ માથે
ઠાઠું જે કામ તેના પહેલાંના સુબાને સુઝ્યું પણ નહોતું. આ કામથી
તેના માનમાં ઘણો વધારો થયો. આ એના મહા કામની બાબતથી આજ
સદી અંધારામાં રહેલી બંગાળ અને આરાકાનની ધણીક જાણવા જોગ અને
લક્ષમાં લેવા યોગ્ય બાબતો ઉપર અજવાળું પડ્યું એમ હાલે છે. રાષ્ટ-
સ્તમાને કરવી ધારેલી ચલાઈતું સ્વરૂપ સમજવાને અને બંગાળના ઉપસા-
ગરમાં આવેલા ટાપુઓમાં બનેલા જનાવોનો કંઈક ખ્યાલ આપે એવું ફ-
ર્શન થવાને માટે અત્ર જણાવવાની જરૂર છે કે, આરાકાન અથવા મોગનું
રાજ્ય ધણેખરે ભાગે દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાંથી આવેલા ભરાયલા સં-
કર જાતિનાં કિશિયન, દ્રાઈ કેન્સ, અને ઘણાક પોર્ટુગીઝ લોક તથા ખ્રી-
સ્તી ગુલામોથી વસેલું છે. ગોવા, સીસોન, કોચીન, મલાકા અને ખીન્નાં
જુનાં પોર્ટુગીઝ લોકનાં પરમણામાંથી નાશી છૂટેલા લુચ્ચાલદંડાઓનો આ
ટાપુ આશ્રય ધ્યાન હતો. જણે કંઈ મોટો ગુન્હો કરેલો હોય, એ ત્રણ બા-
યડીઓ પરણેલો હોય અથવા જે પોતાના રાજ્યસ્થાન મહામાંથી નાશી આ-
વેલો હોય તેને ત્યાં સારો આવકાર મળતો હતો. આ લોકો માત્ર નામના જ
ખ્રીસ્તી હતા. એક બીજાને એર દર્દ મારી નાંખવા, વા કાપી નાંખવામાં
દયા રાખવી નહિ, દુષ્ટ વર્તણુકે ચાલતું એન એમની જીદગી જોગવવાની મુ-
ખ્ય રીત હતી. તેઓ ઘણીવાર પોતાના પાદરીઓને પણ કતલ કરી નાં-
ખતા અને પાદરીઓ પણ ખૂનીઓ જેવાજ સ્વભાવના, એમનામાંથી
યતા હતા.

આરાકાનનો રાજા મોગલ પાદશાહથી નિરંતર બચખીત રહેતો
હતો એટલે તેણે ચીતાગેંગ તરફ કેટલીક જમીન આપીને ત્યાં આવા
દુષ્ટ પરદેશીઓને પોતાની સરહદનું રક્ષણ કરવાના આશયથી વસવા
દીધા હતા. રામનો તેમના ઉપર દાબ કિવા અંકુશ નહિ હોવાથી આ

ખૂનીઓ લૂંટફાટ અને ચાંચિયાનો ધંધો લઇ બેઠા હતા. આ લોકો નાની અને હળરી ફોડીઓમાં ઘરિયા કીનારે ફરતા અને મંગાના વિભક્ત મુખ-પ્રવાહોથી પડેલા ટાપુઓમાં તથા જમીન ઉપર પશુ ચાલીસ, ચાલીસ માર્કિસ સૂધી જ્યારે જગર ભરાતાં હોય ત્યારે કિંવા લગ્ન સમારંભ વખતે અથવા ભેલીજ જાતના ખીજા કોઈ ઉત્સવના પ્રસંગે ગરીબ અને તાલેવન લોક ઉપર દુટ્ટી પડતા અને તેમને લૂંટી જતા હતા. આ ચાંચિયાઓ જે તેમના હાથમાં આવે તેમને શુભામ કરી લઈ જતા અને ન વહન થઈ શકે તેવી જંગમ વસ્તુઓને આગ લગાડી મોટી ખુવારી કરતા હતા. આ કારણથી જ આપણે મંગાના મુખ પ્રદેશ ઉપર આવેલા સારા સારા ફળદ્રુપ ખેટો જે પૂર્વે ગીચ વસ્તીવાળા છતાં હાલ તકન ઉજડ થઈ જઈ વ્યાપ્ત અને ખીજા ફોડીખાનારાં પ્રાણીઓના ચર રૂપ થઈ પડેલા જોઈએ છીએ. *

આ પ્રમાણે ટેવાયલા હોવાથી તેમની શુદ્ધામે પ્રતિવર્તણુક ધણી કૂર હતી. તેઓ જે દેશના ઉપર દુટ્ટી પડતા હતા તેમાંથી ધણુંખરૂં ધરડા મા-લુસો તેમને હાથે પકડતા હતા. જીવાન માલુસો નાશી છુટતા તે પાછા શુભામ યથેર્થ પોતાનાં માખાપના છુટકાને માટે ચાંચિયા 'લોકને મોના માગ્યા પૈસા આપતા હતા. આમ છતાં જે સક્રિયવાન માલુસ હોય અને ખપે નહિ તેને તેઓ પોતાની આકરીમાં રાખતા અને પોતાના જેવા નકારા ધંધામાં અને ખૂનામરકી કરવાના કામમાં હેળવતા હતા અથવા ગોવા, સીનેન આરસેનયોમ વગરે સ્થળોમાં લઈ જઈ વેચી ખારતા હતા.

* આ લેખ સુન્દર વનનો સંબંધમાં છે. ૧૭૭૦ માં કદાહેલા રેનેલ્સના ન-કશામાં એ લાગ ચીનરવામાં આવ્યો હતો. સુન્દર વનનો પ્રદેશ પહેલાં ધણેજ વસ્તી વાળો અને વનસ્પતિ પૂર્ણ હતો પરંતુ પાછળથી ઉપર દલા તેવા કિમ્બિયન ખૂનીઓથી ઉજડ થઈ ગયો છે. એ પ્રદેશ ઉજડ થવામાં વળી અચાના પ્રવાહની વારવાર બદલા-તી પ્રવાહ પ્રકૃતિ પણ એક કારણ છે. હાલ (ચોવિસ પચાસમાં) નામના રાજ્યશીય વિશામમાં સુન્દર વન આવેલું છે. મુંબઈની 'પોર્ટ કેનિય એન્ડ લેન્ડ ઈન્સપેક્શન' દંપતી એ પ્રદેશને સુધારે છે. મારી નોકરીના પ્રસંગે હું ત્યાં ગયેલો ત્યારે મેં સુન્દર વનને જોયેલું તે પરથી પણ હું કહી શકું છું કે એ પ્રદેશ કોઈવાર વસ્તીવાળો અને આબાદ હતો. 'નલંગોરા' નામના એક ટાપુ તરફ જતાં મેં એક ઉજડ ટાપુમાં પ્રાચીન પદ્ધતિ એ બાંધેલું શિંવાલય જોયું હતું સ્થીમ જોડમાંથી ઉતરી તેને જોવાનો વિચાર કર્યો પ-રંતુ તપાસ કરાવતાં અંદર નાથ હતો અને મારી પાસે દણીઆર બંધ માલુસ નહોતાં તેથી અંદરની બાંધણી જોવાનો અવકાશ મળ્યો નહોતો.

બગાળમાં આવેલા હુગલી સરથાનના પાટુંગીઝો પણ આ દુર્ભાગ્ય ગુનામોને ખરીદ કરવામાં આશયતા નહિ આ દુષ્ટ અને ત્રાસજનક ધણે તેઓ ઓરિશાની પાતીરસ ભૂશિર ઉપર ચનાવતા હતા ચાંચિયા લોક એક એકમા સમજીને પોટુંગીઝના આવતા સૂધી ચોબ્યા એટલે તેમણે સોધે ભાવે બધો વકરો ખરીદી લીધો પોટુંગીઝના પછી આવનારા બીજા મુરોપિમનો એ પણ આ દુષ્ટ ધધામા હાથ નાખ્યો હતો એમ કહેતું એ પણ શરમ ભરેલું છે વળી તેઓ પોતાના દુષ્ટ ધધાના બચાવમાં એમ બતાવતા હતા કે પાદરીઓ દશ વર્ષમાં જેટલા માણસોને વટલાવતા નથી તેટલા માણસોને તેઓ એક વર્ષમાં વટતાવે છે આપણા પવિત્ર ખ્રિસ્તીધર્મને આ લોકો આવે દુષ્ટ બદાને વગોવે છે એ શુ ઝાણુ ધિક્કારને પાત્ર છે

ઔરગઝેમના દાદા જહાંગીર પાદસાહના વખતમાં પોટુંગીઝ લોકોએ હુગલીમાં વસાયત ક્યો હતો એ પાદસાહને ખ્રિસ્તીઓને માટે નકારો મત નહોતો તેમજ તે ખ્રિસ્તીઓના વેપારથી પોતાના લોકને મોટો લાભ થવાની આશા રાખતો હતો નના આવીને વસેલાઓ પણ ચાંચિયાઓના જીલમથી બગાળી ઉપસાગરને વિમુક્ત રાખવાનું માન્ય કરતા હતા

જહાંગીરના કરતાં શાહજહાન કંઈક વધારે આસ્તીક ગોઠમેદન હતો તેણે હુગલીના પોટુંગીઝોની ગુલાકાત લધ સારી સિકરત આપી હતી આ રાક્ષનના ભૂતારઓને ઉત્તેજન આપનાથી તથા નોગલ રાજ્યની પ્રજામાના ગુલામોને છોડી મૂકવાની ના પાડવાથી હુગલીના પોટુંગીઝો ઉપર શાહજહાન રીસે ભરાયો હતો પ્રથમ તેણે તેમને ધમકી આપી ધણા નાંચ્યા દડ તરીકે માગ્યા પણ બ્યારે તેઓ એકના બે ન થયા ત્યારે તેણે હુગલી ઉપર હલ્તો ક્યો અને શહેરને કબજે કરી લધ તેમાના સધળા પોટુંગીઝોને ગુલામ ખરી આગ્રા મોકલી દેવાનો હુકમ ક્યો

અવાચીન કાળના ઇતિહાસમાં આ લોકના ઉપર પડેલું દુ ખ અપાર હતું અને તે કોઇ સાચે સરખાવાય તેવું નહોતું અથવા બાળીલોનના કેદીઓના દુ અને ધણું મળતું હતું એમ કહેવાય જૈયા છોકરા અને સાધુ સત સર્વેને સમાન રીતે દુ ખ દેવામા આવ્યું, બધાને એકજ અંત્રે મુડવામા અને પરણેલી અને કુવારી સધળી રૂપાળી સ્ત્રીઓને જનાનામા દાખત કરી દીધી આ ઘેડ અને વાહવા રૂપાળી હોય તેને હમરાવોમા વહેંચી દીધી નાનાં છોકરા હતા તેમને સુગત કરાવી દીધી તથા કેટલાકને જનાનામા નોકર રાખી દીધા

અને મોટા માણસોને જે તેઓ ખિસ્તી ધર્મ છોડી મુસલમાન ન થાય તો હાથીના પગતો નાંખી કચરાવી નાંખવા માંડ્યા. આટલી બધી સખતાર્થ છતાં પણ કેટલાક સાધુઓ પોતાના ધર્મને વળગી રહ્યા જેમને પાછળથી જેરપુટ અને ખીજા મોભાતર પાદરીઓની વગસમગી અને હાંચ આપી છૂટા કરી ગોવે મોકલી દેવામાં આવ્યા. આ ખિસ્તી સાધુઓને છોડાવનાર આત્રાના પાદરીઓએ એમાં પૈસા અને મિત્રનો વગવડીયો કામે લગાડ્યો હતો.

દુર્ગલીવાળા બનાવની પૂર્વે પણ ખિસ્તીઓ સારાજીવાનના દ્વેષમાંથી બચી ગયા નહોતા. જહાંગીરના વખતમાં લાહોર અને આગ્રામાં બાંધેલાં બે મોટાં શ્રીરની દેવગોને તેણે જમીન દોસ્ત કરાવી નાંખ્યાં હતાં. એ બેઉ દેવલો ઉપર મોટા અને ઉંચા ધુમટ તથા આખા રોહેરમાં સંભળાય તેવા ઘંટ બાંધેલા હતા.

સાહાજદાને દુર્ગલી સર કર્યું તેની પહેલાં ચોડાજ વખત ઉપર ચાંચિઆ-ઓએ ગોવાની સરકારને આરાધન લાઇ સેવાની માગણી કરી હતી. ચાંચિઆઓ નો ઉપરિ બાસ્તીયત્વકાનસેદ્દવ એટલો બધો બળવાન અને પ્રચિદ્ધ હતો કે આરાધનના રાજની પુત્રી સાથે તે પરણ્યો હતો. ગોવાનો ગવર્નર ધણેજ મગરૂર હતો, તેણે આ માગણી કાને ધરી નહિ અને તેને એમ પણ લાગ્યું કે, એવા એક સામાન્ય દેશવિભાગને માટે પોર્ટુગીઝનો રાજ એક નીચ માણસના આભાર નીચે જાય એ પણ સાર નહિ. બપાન, પેગુ, ઇથિયોપીઆ અને બીજા ભાગોમાં રહેતા પોર્ટુગીઝોની વર્તણૂક જોતાં આમાં કંઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી. હિંદુસ્તાન અને બીજા ભાગોમાંથી તેમની સત્તા નિર્મૂળ થઈ ગઈ તે તેમનાં દુષ્ટ કામોથી થઈ એમ ખુલ્લું દલીલ રાખ્ય તેમ છે; અથવા તેઓ ખગ અતકરણથી માન્ય રાખે હ તેમ તેમનાપર દેવનીજ અપ્રીતિ થઈ હતી. પૂર્વે તેમનું નામ મગાવાળામાં મુખ્ય હતું, હિંદુસ્તાનનાં દરેક રાજ્યો તેમની મૈત્રી ઇચ્છતા હતા; અને ઉત્સાહ, ઉદારતા, ધર્મએકીત ધન્યાહુલ્ય અને તેમની ઉત્તમ યોજનાઓ માટે પોર્ટુગીઝો વખાણતા હતા. પરંતુ તે વખતના પોર્ટુગીઝો આજના પોર્ટુગીઝોના જેવા નધારા નહોતા. હાલના પોર્ટુગીઝો દરેક જનનાં વસતોમાં પડેલા અને નીચી જાતની ઈર્ષ-ખાત્રમા પડેલા છે.

ગંગાના મુખ ઉપર ઘણીજ અગતની જગા ઉપર આવેલો સનહીપ નામનો ટાપુ આ વખતે પોર્ટુગીઝોએ પોતાને કબજે કરેલો હતો. એક પા-

દરીએ ધધર નાણે કે કેવીએ રીતે આ દીપના મુખાનું કાસલ કહાડી ધણું વર્ષ સુધી નિષ્કંટક રાખ્ય કયું હતું.

આ લોકો પણ ચાંચિયાનો ધંધો કરતા હતા સુલતાન સુઝાને આરાકાન લઈ જવા માટે તેમણે પોતાની ટોડીઓ ઢાકે મોકલી હતી. આ લોકોએ સુલતાન સુઝાની કેટલીક પેટીઓ ઉઘાડીને તેમાંથી હંચી કીમતતું જવાહીર ચોરી લીધું હતું. ધણા કિમ્મની હીરાઓ તેમણે આરાકાનમાં જુજ કિમ્મને વેચી ખાધા હતા. ડચ અને ખીજ લોકોએ ‘આ હીરા તો નરમ છે અને ને તે કંઠણ હોય તો વધારે મૂલ ઉપજે પણ નરમ છે એટલે અમે શું કરીએ’ એમ સમજાવી ચોડી કિમ્મતમાં પડાવી લીધા હતા.

આરાકાનમાં વસતા આવા દુષ્ટ ચાંચિયા લોકોથી મોગલ પાદશાહના રાજ્યને વારંવાર હરકત થતી હતી અને એ અવિશ્રાંત ખટપટે તેનું લક્ષ્ય એ ચાલું હતું. બંગાળની સરહદ ઉપર એ લોકોને પાપે તેને મોટું ભૂમિલક્ષ્મી અને દરિયાઈ લક્ષ્મી રાખવું પડતું હતું. આટલી સાવધાની છતાં પણ ચાંચિયા તેને રંગડતા હતા. તેઓ એટલા બધા દિમ્મતી થઈ ગયા હતા કે ચાર હોડીયોથી મોગલની ધણી હોડીઓને હાવી કહાડી કુખાડી દેતા કિંવા પકડી લેતા હતા.

બંગાળી અને કૂર ચાંચિયા લોકોના જુલમમાંથી બંગાળ દેશને ઊડવવા માટે જ એ દેશની મુખાગીરી મળતાં શાષ્ટસ્ત્રખાને આરાકાન ઉપર ચડાઈ કરવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો. વળી એ ચડાઈના વિષે ખીજે એવો પણ મત છે કે, શાષ્ટસ્ત્રખાન આરાકાનના રાજાને તેણે સુલતાન સુઝા અને તેના કુટુંબ પ્રત્યે વાપરેલા જુલમની શિક્ષા આપી આસપાસના ખીજ રાજાઓમાં દાખલો એસાડવા મામનો હતો, કારણ કે ઔરંગઝેબનો એવો દૃઢ વિચાર હતો કે ગમે તેવી સ્થિતિમાં અને હાલતમાં પણ પાદશાહી કુટુંબના માણસ સાથે જે ટોચ અયોગ્ય રીતે વર્ત્યો હોય તેનું વેર લેવાનું જ નેમ્મએ.

શાષ્ટસ્ત્રખાને સપાટાગ્રંથ ફ્રાન્સ એકડી કરી પરતું ચાંચિયા લોકનું બળ દરિયામાં ધણું હોવાથી તે નદી નાળાં વાળા પ્રદેશમાં થઈને પોતાનું સૈન્ય સેહેલથી આરાકાન લઈ જાય તેમ નહોતું. આ ઉપરથી શાષ્ટસ્ત્રખાને ડચ લોકોને પોતાની સાથે મેળવી લેવાનો વિચાર કરી એક દૂતને અમુક સરનો એ આરાકાનનું રાજ્ય બેઉ વચ્ચે વહેતી લેવાનું રાખી બટેવીના ડચ સંસ્થાનના ઉપરીની પાસે મોકલ્યો. ઔરમજનો ટાપુ હસ્તગત કરવા માટે

પહેલાં ધરાનના રાજા સાહઆળાસે એજ રીતે અંગ્રેજોની મદદ મેળવી હતી.

ખટેવીઆના મત્તરને આ યુક્તિને યોગ્ય જ આગ્રહથી માન્ય રાખી, તેઓ હિંદુસ્તાનમાંથી પોર્ટુગીઝોનું જળ નરમ પાડવાને માટે આતુર હતા અને એમ યાચ તો ડચ કંપનીને બીજા વેપારી લાલો યાચ એમ હતું, મોગલના સૈન્યને મહેલથી ચીતાગોળ લઈ જવાને માટે તથા મદદ કરવાને તેણે તરતજ લડાઈનો વહાણો બંગાળના મુખા ઉપર મોકલી આપ્યાં, દરમીઆન શાઈસ્તખાને મોગલને વશ ન થનારાઓને સખત રીતે કચરી નાંખવાનો જાપતો આપી ચાંચિયા લોકને પોતાને વશ કરી લીધા હતા તથા કેટલીક લડાયક બોટો પણ મેળવી હતી. શાઈસ્તખાને ચાંચિયાઓને જણાવ્યું કે, આરાકાનના રાજાને શીકસ્ત આપવા માટે ઔરંગઝેબે દહનિશ્વય કરેલો છે અને ડચ લોકનાં લડાઈનાં વહાણુ અમારી પક્ષે આવી પહોંચેલાં છે જેને તમે પહોંચી વળો તેમ નથી. જો તમે ડાઘા હો અને તમારા પંડની તથા તમારાં કુંડુંબોની સલામતી ઇચ્છતા હોતો આરાકાનના રાજાનો પક્ષ છોડી ઔરંગઝેબના પક્ષમાં આવો. એમ કરશે તો બંગાળમાં તમને જોઈતી હશે તેટલી જમીન આપવામાં આવશે અને હાલ તમને જે પગાર મળે છે તેથી બમણો પગાર ખાંધી આપવામાં આવશે.

આ વખતે ચાંચિયા લોકે આરાકાનના એક મોટા અધિકારીનું ખૂન કર્યું હતું એટલે કાંતો તે ખૂનની શીક્ષા થશે એવા બચથી કિંવા શાઈસ્તખાનનાં વચનોથી અથવા તેણે આપેલી ધમકીથી કે પછી બીજા કારણથી પણ તે તેને વશ થશે એમાં તો શંકા નથી જ. ગમે તેમ હો પરંતુ એતો સસજ છે કે આ દુષ્ટ પોર્ટુગીઝોને એકવાર એવા ઓર્ચાતા આંતરી બેવામાં આવ્યા હતા કે તેમને ૪૦-૫૦ હોડકાંમાં આંખો મીચીને પોતાના કુટુંબ કિંવા કિમતી વસ્તુઓની પણ સંભાળસેવા ન રહેતાં બંગાળમાંથી નાશી જવું પડ્યું હતું.

આ પ્રમાણે નાશીને આશ્રયે આવેલાઓને શાઈસ્તખાને આદર માન આપ્યું, તેમને પુષ્કળ નાણાં આપ્યાં, ઢાકા નગરમાં તેમનાં ઘેરાં ઉઠારીને રહેવા કરવાની સારી જગ્યાઓ આપી અને આ પ્રમાણે તેમનો વિશ્વાસ મેળવ્યો એટલે તે સખજા ચાંચિયાઓ મોગલના સૈન્યની સાથે એકત્ર થઈ ગયા. સનહીપપર છાપો મારવામાં તેમણે અતિ ઉત્તમ મદદ કરી. આ દાપુ આરાકાનના હાથમાં ગયેલો હતો. વળી એ ચાંચિયાઓ મોગલ સૈ-

નવી સનદીપથી ચીનાગોમ પછી સાથે જ ગયા એટલામા ડચનાં બે લગાયક વડાઓ આવી લાગ્યા, પરંતુ શાઈસ્તખાને તેમનો આભાર માની જણાવ્યું કે હવે તેમનું તેને કામ પડે એમ નથી બગાળના અધિકારીઓની સાથે મેં આ ડચ વડાઓને જોયા હતા ત્યાંના અધિકારીઓ દિડુ જોનો આભાર આપ્યો મોટા કામમાં સહેજ ફળ વગરનો માનતા હતા પોર્ટુગીઝના સમયે તો શાઈસ્તખાન તેને ધટે તેમ તો કદાચ નહિ પણ તેઓને જેમ ધટે તેમ વર્તે છે તેણે ચીનાગોમથી તેઓને બોલાવી લીધા છે અને તેઓ તથા તેમના કુટુંબ હાલ તેની સત્તામાં છે તેમની મદદનો હવે અવગણ રહ્યો નથી અને તે ઉપરથી તે એમ ધારે છે કે તેમને આપેલાં વચન પાળવાની ઈર્ષ જરૂર છે જ નહિ જેનું ઘણા વર્ષ સુધી નિમક ખાધું તેને હજો દેનાર દુષ્ટોનો વિશ્વાસ રો, એમ કહીને તે તેમને મહિનાના મહિના સુધી પગાર આપતા નથી એટલે તેઓ બૂબે મરે છે

મેં આગળ જણાવ્યું તેમ જેમણે આજે દર્શિયુ બગાળ ઉજડ કર્યો હતો તે દુષ્ટોની મત્તાનો આ પ્રભાણે શાઈસ્તખાને ચીનાગોમમાંથી નાશ કર્યો છે આરાકાનના રાજ્યની સાથે તેણે જે સાદસ હાલેલ છે તેમાં પણ તે વિજયી થાય છે કે કેમ તે કાળ આગળ ઉપર જણાવે

ઓધુ —ઔરંગઝેમના બે શાહજાદા સુલતાન મહમ્મદ અને સુલતાન માજુમના સમયે બોલતા તો આપણે જો સામાન્ય લોક વાપકાને માનીએ તો સુલતાન મહમ્મદને ઝાનીઅરના કિલામાં રહેતા શાહજાદાઓની માફક અરીજુનો કમાચળ આપવામાં આવ્યો હશે સુલતાન માજુમ તો તેની પ્રકૃતિ પ્રભાણે હમેશાં ઉદાપણ અને સાતિથી જ આસ્વા કરતો હતો, જોકે ઔરંગઝેમ માટે પડ્યો ત્યારે રાજ્ય ગાદી મેળવવાને માટે તેણે કેટલાક કાવતરાં ચલાવ્યા હતા એવી વાત બહાર આવી તેને લીધે કે પછી લોકમાં નોકે જણાયતા કોઈ ખીબા કારણથી તેતો ઈશ્વર ભણે, પણ ઔરંગઝેમ તેના ઉપર નારાજ થયો હતો એ તો સત્ય છે ગમે તેમ હો પરંતુ ગઈ ગુજરીને યાદ ન કરતા ઔરંગઝેમે પોતાના શાહજાદાનું અધીન ત્વ અને ધૈર્ય જોવાને માટે એકવાર બર દરગાહમાં તેને એક સિંહ મારવા જવાનો હુકમ કર્યો હતો એ સિંહ પર્વત ઉપરથી હતરી આવી આ સંપાસના લોકોને પીડા કરતો હતો, મામડાને ઉજડ કરતો હતો આવી

પ્રાણીના બધા બરેલા શિકારની વખતે વપરાતી બળ સુલતાન માળુમને અપાવવી જોઈએ, એવી શિકારખાતાના ઉપરીએ બધામણુ કરી હતી પરંતુ ઔરંગઝેમે દહતાથી કહ્યું કે, ‘બળ વગરજ એ સિંહના ઉપર હલ્લો કરશે. ત્યારે હું શાહજહાં હતો ત્યારે મેં એવા સાધનની દરકાર કરી નહોતી.’ આવા નિશ્ચયાર્થક વચનમાં આપેલી આગ્રા પાળ્યા વગર ત્યાં નેમ નહોતું. શાહજહાં માળુમે પણ આ બાબત કંઈ આનાકાની કરી નહિ. બે ત્રણ માણસો મરી ગયાં અને ઘોડા ધાવણ થયા તોપણ શાહજહાંએ તે બંધકર અને સિંહને પુરો કચોડ સુલતાનના હાથીના માથા ઉપર ધાવણ સિંહે તરાય મારી હતી. આ સાદસિક કામ કર્યા પછી ઔરંગઝેમે તેના શાહજહાં તરફ માથાથી વર્તવા માંડ્યું, એટલુંજ નહિ પણ તેને દક્ષિણે રાજ્ય અને સુબાગીરી પણ આપી. આમ છતાં અત્રે એટલું તો અવશ્ય થાદ રાખવું કે તેણે સુલતાન માળુમને એટલી બધી સત્તા અને પૈસા નહોતા આપ્યા કે જેથી પાદશાહને તેના તરફની બીક કિંવા ધાસ્તીમાં રહેવું પડે.

પાંચમું—રાયકોની સમક્ષ હવે હું પાચમા પાત્રને આણું છે, જે બીજી કોઈજ નહિ પણ કાબુલનો સુબો મહોબતખાન છે. ધણે પ્રકારે છેવટ મહોબતખાનને કાબુલની સુબાગીરીનું રાજનામું આપવાને માટે સમજાવી લીધો અને ‘મહોબતખાન જેવા શૂન્વીરની જીદગી-જીવન અમુલ્ય છે, એમ કહીને ઔરંગઝેમે ઉદારતાથી તેનો જીવ લેવાને સાર ના પાડી. વળી પાદશાહે કહ્યું કે તેને પોતાના ઉપકારક શાહજહાં તરફની નિમમહલાલી માટે ધન્યવાદ ઘટે છે; ગુજરાતના સુબા જયવર્તાસિંહને દક્ષિણમાં લડાઈના પ્રસંગ ઉપર મોકલતાં ખાલી થયેલી ગુજરાતના સુબાની જગ્યા પાદશાહે તેને આપી. એ તો સસછે કે મોહોબતખાને કેટલીક અમુલ્ય બેઠ આપીને પાદશાહની પ્રીતિ સંપાદન કરી લીધી હતી, કારણ કે રોસનઆરા બેગમને ઘટલીક કિમ્મતી બેઠ આપ્યા ઉપરાંત પાદશાહે તેણે પંદરથી સોળ હજાર મહોરો અને ધણાક ઈરાની જોટ તથા ઘોડા નગર કર્યા હતા.

કાબુલની વાત અને તેની પાડોશના કેન્દરનો રાજ્યનું સ્વરણ આપે છે. હાલ તે ઇરાનનું સામાન રાજ્ય છે. આ વિષે એક બે પાના લખવાં જોઈએ એમ મને લાગે છે. દિદુસ્તાન અને ઇરાનના રાજ્યો વચ્ચે એનાથી ઉત્પન્ન થતા રાજ્યકીય સંબંધ સંબંધે તેમજ એ દેશ સંબંધે બહુ જ

અગાન ચાલે છે. દેશનું અને રાજ્યનગરનું નામ એકજ છે. કંદહાર એ એક સમૃદ્ધ અને સુંદર દેશની રાજ્યધાની છે. જમાના યમાં કંદહારને માટે હિંદુસ્તાનના પાદશાહો અને ઈરાનના શાહો વચ્ચે નિરંતર લડાઈઓ ચાલ્યા કરે છે. મહાન અકબરે ઈરાનના શાહ પાસેથી તે લઈ લીધું હતું અને તેના જીવન પર્વત તે તેના તાજામાં હતું. અકબરના પુત્ર જહાંગીરની પાસેથી પછી ઈરાનના શાહ શાહ અજામે તે પાછું લઈ લીધું હતું વળી પાછું અલીમર્દનખાન નામના સુખાની દમતજાજીથી તે જહાંગીરના શાહનંદા શાહ જહાનના કબજામાં આવ્યું હતું. ઈરાનમાં અલીમર્દનખાનને માથે અનેક શત્રુઓ હતા તેથી જ્યારે શાહે તેના રાજ્યની હકીકત માગી ત્યારે તે શાહજહાનના પક્ષમાં ભરાઈ ગયો. વળી શાહ આજાસના શાહનંદાએ કંદહારને ઘેરા ધાલી સર કર્યું હતું. શાહજહાને પુનઃ બે વાર કુમસ્ત્રા કર્યા પણ કંઈ વળ્યું નહિ. સ્વદેશાતુરાગી ઈરાની ઉમરાવોને લીધે પહેલી વારનો કુમસ્ત્રો નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો, જ્યારે રૂપસિંદ રાજાના નગરની પાસેના પર્વતની ઉપર ઝંડો રોપ્યો હતો ત્યારે તેમણે અને અનુમરવાની સાથે ના પાડી હતી તથા ઘેરાની દરમીયાન શરમ ભરેલી રીતે પોતાની કમરજ દેખાડી હતી. ખીજી નિષ્ફળતાનું કારણ ઔરંગઝેબની અદેખાઈ હતી. શાહજહાન કાબુલમાં હતો ત્યારે આ ઘેરા ધાવવાની સરદારી તેણે મુખ્ય કરીને દારાને આપી હતી, એટલે ઔરંગઝેબ આવા એક મોટા અગત્યના વિજયનું માન દારાને મળે તે દેખી ખમ્બો નહિ— એટલે દુન્ય, જર્મન, પાર્સીઓ અને અંગ્રેજ ગોલંડાઓએ તોડી નાખેલા બધનીય કિસ્તાને પણ તેણે અદેખાઈથી હસ્તાગત થવા દીધો નહોતો. દિલ્લીની પાદશાહીને માટે શાહજહાનના શાહનંદાઓ વચ્ચે રણજગ જામ્યો તેની પહેલાં શાહજહાન ત્રીજી વાર કંદહાર પર સ્વારી મોકલવાના વિચારમાં હતો, પરંતુ આગળ ઉપર આપણે લખી ગયા છીએ તેમ દક્ષિણમાં સ્વારી મોકલવાની અમીર જમાલની સલાહથી એ વિચાર માંડી વાળવામાં આવ્યો હતો. અલીમર્દનખાને અમીરની યોજનાને ટેકા આપતાં શાહજહાનને નીચેના વિચિત્ર ખોલોમાં સલાહ આપી હતી ‘મારા જોવા કાઈ દગબગાજ જ્યા સધી કંદહારના દરવાજા ઉઘાડી આપે નહિ ત્યાં સધી આપ જહાપનાહ તેને સર કરી શકનાર નથી, અથવા ઘેરા ધાલનાર ફ્રાંજમાંથી તમે જ્યાં સધી સધળા ઈરાનીઓને ખાતલ કરો નહિ અને બજારમાં આવતા માલને માટે સંપૂર્ણ છૂટો ઢેઢેરા પીટાવો

નહિ, એટલે કે લશ્કરને માટે આવના ખોરાકના હિપરની જગ્યાત મુકો નહિ ત્યાં સૂતી કંદહાર કચ્છે આવે એવી આશા જ રાખવી નહિ.' ધરાનના શાહે લખેલા પત્ર ઉપરથી કિંવા તારખીયતખાન નામના એમલ એલચીને ધરાનના દરબારમાં બરોજર માન મળ્યું નહિ તેથી ઉસ્કેરાયલા ઔરંગઝેબે પશુ યોગ વર્ષ ઉપર નેના પૂર્વજોની માફક કંદહાર પર ચડાઈ મોકલવાનો વિચાર રાખ્યો હતો, પરંતુ એટલામાં ધરાનના શાહના મરણ સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવતાં તેણે એ વિચાર પડતો મુક્યો, એમ બધાનું કહાડીને કે, નાના અને હમણાં જ માદીએ આવેલા શાહસુબેમાનની સામે મારે થવું એ મારા દરજ્જાને ધટિત નથી; જો કે મારી બધી પ્રમાણે તો ધરાનનો શાહ સુબેમાન તે વેળાએ પચીસ વર્ષની ઉંમરનો હતો.

છટ્ઠું:—હવે હું કેટલુંક ઔરંગઝેબના માનિતા મહાયકોના વિષે કહું છું; જેમાંના ધણાકને તો તેણે મોટે દરજ્જે ચડાવ્યા હતા. આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ તેમ ઔરંગઝેબે તેના મામા શાઈસ્તખાનને દક્ષિણનો સુબો અને સેનાપતિ બનાવ્યો હતો અને આગળ ઉપર બગાળનો સુબો અને અમીર ઉલ્લ જિમરાવ બનાવ્યો છે. મીરખાનને કાજુલની સુબેદારી મળી, કાલીલ ઉલ્લા ખાનને લાહોરની, મીરગાખાને અલ્હાબાદની અને લશ્કરખાનને પટનાની સુબેદારી મળી હતી. જેની સલાહથી સુલતાન સુબાને કમગઢની લડાઈમાં પરાભવ મળ્યો હતો તે અલ્હાદ-વરદી-ખાનના પુત્રને સિંધનો સુબો બનાવ્યો હતો. જેની સલાહ ઔરંગઝેબ વારંવાર લેતો હતો તે ફજલખાનને ખાનગી ખાતાનો ઉપરી નીમ્યો હતો. ફોરમંદખાનને દિલ્લીનો સુબેદાર બનાવ્યો હતો અને તેની અબ્યાસક પ્રકૃતિને ધ્યાનમાં લઈ તથા તે જે રાજ્ય સંમંધી કામકાજ કરતો હતો તેના ઉપર લક્ષ રાખી પરંપરાગતથી ચાલતા આવેલા રીવાજ પ્રમાણે માદશાહને દિવસમાં એ વાર સલામ બરવાની રીતમાંની એક વારની સલામ બરવાની તરદીમાંથી મુકત રાખ્યો હતો. આ સલામ બરવાનો ધારો તોડવાને મોટો દંડ થાય છે, તે અગ્રે લક્ષમાં રાખવા જોઈ છે. કાશ્મિરનું રાજ્ય ઔરંગઝેબે ધ્યાનતખાનને સોંપ્યું હતું. આ નાનું રાજ્ય ધણું જ સુંદર પર્વતના ઉચાણ પ્રદેશમાં આવેલું છે અને હિંદુસ્તાનની સ્વર્ગ—દેવશુભિ કહેવાય છે. કપટોપાધથી તે અકબરને મળ્યું હતું. એ દેશ પોતાના દેશની બાબતમાં પોતાનો અમ્હો ઇતિહાસ લેવાને સમર્થ છે. એ ઇતિહાસ ગ્રામીન રાજાઓના ધણા રસપ્રપ્ત

હેવાલવાળો છે. ત્યાં એવા બળવાન રાજાઓ થઈ ગયેલા છે કે જેમના તાબામાં હિંદુસ્તાન તો શું પણ સીચોનનો ટાપુ પણ હતો. આ ઈતિહાસનું જહાંગીર પાદશાહે ઇગની ભાષામાં સક્ષિત ભાષાંતર કરાવેલું છે. જેની એક પ્રતાપે પણ મેળવી છે. નહત્ત બલખાન જે સમુગ્ધ અને કમલકની લક્ષ્મીઓમાં નામ મેળવી ગયો હતો તે આખરે રાજની નોકરીમાં ચાલુનો ચાલુ રહેવાથી ઔરંગઝેમે તેને કહાડી મુક્યો હતો, તે પણ અત્રે વિસરી જવા જોઈએ નથી. પેલા જે દુષ્ટ માણસો જીવનખાન અને નાજર હવે રહ્યા, પરંતુ જીવનખાનને તો તેના કર્મ જેટલું ફળ મળ્યું હતું એમ આગળ આવી ગયું છે, પરંતુ નાજરનું શું થયું તે જાણવામાં આવ્યું નથી

શિવાજી.

હવે જશવંતસિંહ અને જયસિંહ રાજાઓના સબ્ધમાં કેટલોક ગોટાળો વળેલો છે, જે ચોખ્ખો કરવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. વિજયપુરના રાજ્યમાં એક મૂર્તિ પૂજકે એ દેગના ઘણા અગત્યના કેટલાક કિલ્લાઓ અને એકાદ બે બહારે મર કરી દક્ષિણમાં ગડબડાટ મચાવી મુક્યો હતો આ બહાર માહસિક વીરનરનું નામ શિવાજી અથવા શિવદેવ છે તે સાવધ અને બડો સાહસિક નર છે તે પોતાના જીવને માટે ખીચકુલ દરકાર રાખતો નથી શાઈસ્તખાન જ્યારે દક્ષિણમાં હતો ત્યારે વીજયપુરના રાજા કરતાં પણ વધારે બળવાન શત્રુ તેને શિવાજી જણાયો હતો. ઉપર કહ્યા તે બે રાજાઓની સાથે તેના આખા લશ્કરને પણ તે ગાઠનો નહોતો. શિવાજી કેવો બળવાન હતો તેનો કંઈક વિચાર આપવાને માટે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, ઔરંગઝાબના કિલ્લેબંધ નગરમાં અને સેનાપરિવૃત્ત શાઈસ્તખાનના પડને તથા તેના ખમ્મનાને હાથ કરી લેવાનું તેણે સાદસ આદર્શ હતું થોડા સહાયકોની સાથે એક વાર રાતે તે લશ્કરમાં ઘઈને શાઈસ્તખાનના તખ્તના ઔરંગઝાબ પેઠો હતો અને જો થોડોજ વખત તે છૂપો રહી શક્યો હોત તો તે તેની ધારણામાં વિજયી થયો હોત શાઈસ્તખાન સપ્ત જખમી થયો અને તેનો શાહજહાં તેની તરવાર ખેંચના મર્યો ગયો શિવાજી પછી સાદસમાં પડ્યો અને તેમાં તે વધાર વિજયી થયો આ સાદસ એ હતું કે, ત્યાંથી સહીસવામત નીકળી જવાનું માટે તે પોતાના સંન્યાના સુનદા બે

ત્રણ હમર માણસોના ઉપરિપણામાં મોગવ રાખને મળવા જતાં કોઈ દેશી રાખને બહાને છટકી જવા પામ્યો હતો સુરતથી થોડેક છેડે તેને એક કાપવાળા મળ્યો હતો પરંતુ તેને તેણે એમ કહ્યું કે, તે સુરતમાં મયા વગર આમળા મુમાફરીએ જનર છે સુરત જેવા મુખ્ય અને ધનવાન નગરને લૂંટાને એનો મુખ્ય ઈન્દો હતો. મારફાડ મરેનો તે શહેરમાં દા ખલ થયો, સતારેયુ ધન બતાવવાને માટે ત્રણ દિવસ સુધી પ્રજાને ત્રાસ પડાવ્યો જે તેવાયુ નહિ નેને અમલ વગારી. કોઈના પણ અટકાવ વગર શિવાજી વાખો રૂપિઆનું મોનું રૂપુ. મોતી, મેશમના ધાન, સુન્દર કાપડ અને બીજા મલ્લવાન વેપારીઓનો માલ લઈ પાછો મહિસવામત દક્ષિણમાં આવ્યો ગયો રાખ જશવતસિંહ અને શિવાજીની વચ્ચે ગુપ્ત મોકલવું થયેલી હતી એવો વહેમ જવાથી તથા સાધસ્તબાન અને સુરતના ઉપર હક્કો કરવાના મગમાં મામેલ મણાવાથી ઔરંગઝેમે તે રાખને દિલીમાં આવવાનો હુકમ મોકલ્યો પરંતુ દિલી ન જતાં તે પોતાના કે-સ તરફ ગયો.

સુરતની લૂટની દરમિયાન શિવાજીએ, પવિત્ર ધ્વજીની મિશનરી અખેડના વાલને માનની ખાનર લૂટ્યો નહોતો, એ બાબત પણ મારે બૂલી જવી જોઈતી નથી તેણે કહ્યું કે—દેશી પાનરીઓ સારા માણસ છે માટે તેમને રમડવા કે લૂટવા નહિ ક્ય સોકને એક દેશી દલાલ જે જીવતો હતો સાચે ધણો દાનેશી હતો તે ૧૨ પણ શિવાજીએ લૂટ્યું નહોતું ક્ય અને અંગ્રેજ લોકની ઢાંકીઓ પણ બચી મઈ હતી, પરંતુ તે કઈ માનની નગરે મચી નહોતી, પરંતુ તે લોકોએ સામા ઘર્ષને પોતાનો અચ્છો બચાવ કર્યો હતો વહાણના ખલાસીઓની મદદથી અંગ્રેજ લોકોએ તે આશ્વજનક રક્ષણ કર્યું હતું તેમણે પોતાના જ ઘર નહિ પરંતુ પાડોશીઓના ઘરને પણ લૂટમાંથી મચાવ્યાં હતા કૌનરટોન્ડીનો પલના ગ્રેવાશી એક જુ મેપારીની હઠે દરેક માણસને આશ્વચક્રિત કરી નાખ્યા હતા શિવાજીના જણવામાં આવ્યું કે તેની પાસે ધણા જ કિમતી પાના (રત્ન) છે અને તે, તે ઔરંગઝેમને વેચાથી આપનાર છે, પરંતુ તેણે ત્રણ વાર તેને ઉઘાડી તરવાર તણે બેસારી ધમકીઓ આપના છતાં કોઈ પ્રકારે માન્યા જ નહિ જીદગી કરતા પણ પૈમાને પ્રિય મણનાર જુને આ વર્તણૂક ચોખ્ખી હતી.

સુલતાન માળુમની સાથે જઈ દક્ષિણના સૈન્યની પદવી લેવાને માટે ઔરંગઝેબે રાજા જયસિંહને આગ્રહથી કબૂલ કરાવ્યું. સુલતાન માળુમને રાજાની સાથે મોકલવા છતાં તેને કંઈ સત્તા આપી નહોતી. દક્ષિણમાં જઈ રાજા જયસિંહને પહેલું જે કાર્ય કરવાનું હતું તે એ કે શિવાજીના મુખ્ય મુખ્ય કિલ્લાઓ હસ્તગત કરી લેવા. જયસિંહ સંધિ વિગ્રહના કાર્યમાં કુરાળ હતો, તેણે ધણી કિલ્લાઓ ઘેરા ધાત્રી તોડી નાંખ્યા, વગર સંધિના કાલકરારે કરાવી લઈ હસ્તગત કરી લીધા. વિજયપુરના રાજાની સામે થવાનું કબૂલ કરવાથી ઔરંગઝેબે શિવાજીને રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો, પોતાના રક્ષણમાં લીધો અને તેના પુત્ર શંભાજીને ઉમરાવ તરીકે ગણીતેડેલો દરબારમાં બાંધી આપ્યો. થોડા વખત પછી ઈરાન ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર હોવાથી ઔરંગઝેબે શિવાજી પર ખુદી પૂર્વક તેની પ્રશંસા વાળો અને ઉદાર પત્ર લખી તેને દિલ્લી આવવાને માટે આમંત્રણ કર્યું અને રાજા જયસિંહ શિવાજીને સમજુતી માટે વચ્ચમાં પડ્યો. શિવાજી દિલ્લી આવ્યો ત્યારે, ઔરંગઝેબની સગી શાઈરતખાનની બેગમ દિલ્લીમાં હતી તેણે, પોતાના પુત્રનો પ્રાણ લેનાર, પોતાના ધણીને ધાયલ કરનાર અને સુરત જેવા શહેરને લૂંટનાર શિવાજીને કેદ કરવા માટે ઔરંગઝેબ ઉપર દબાવ્યું કર્યું. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે, શિવાજી પોતાના તખ્તની આસપાસ ત્રણ ચાર ઉમરાવોને તેમનાં સૈન્ય સાથે ઝોકી કરતા જોઈ ચેતી ગયો અને રાતને વખતે દિલ્લીમાંથી નાશી ગયો. આથી ધરમા તેમજ દરબારમાં બહુ ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન થયો અને જયસિંહના વડા પુત્ર ઉપર શિવાજીને નાશી જવામાં મદદ કર્યાની શંકા આવવાથી દરબારમાં આવતો બધ ક્યો. જયસિંહ અને તેના પુત્રને માટે ઔરંગઝેબને બહુ માહું લાગ્યું અથવા માહું જણાયું તેથી જયસિંહ રાજા, ઔરંગઝેબ તેના દેશને કોઈ પણ બહાને ખાલસા કરી લેવાને ચૂકશે નહિ એવા વિચારથી દક્ષિણના સૈન્યનું આધિપત્ય છોડી સ્વદેશના રક્ષણ માટે દેશ ગયો, પરંતુ બરામપુર આવતા માર્ગમાં તેનું મૃત્યુ થયું. રાજાના મરણના સમાચાર આવ્યા પછી ઔરંગઝેબે તેના પુત્ર તરફ દેખાડેલી કૃપાથી, જયસિંહના મરણ માટે લોકે દિવાસો આપ્યો તેથી અને બાપને મળતું હતું તે સાલિયાણું પુત્રને મળતું રાખવાની ધણી માણસોએ બલામણ કરી. લોક માને છે કે ઔરંગઝેબે પોતે આખા આડા કાન કરવાથી જ શિવાજી

નાથી જવા પામ્યો હતો. બેગમ શિવાજી તન્હ ઘણાજ ગમજનક દેવ બા-
વથી ગોંતી હતી તેથી ઔરંગઝેબ તેની હુમેશની દરબારમાંની હાજરીથી
ગમરાઈ ગયો હતો. મિત્રો અને પરિજનોના રૂધિરથી જેના હાથ પલ-
વેલા સતા એવા તેને જનનાખાનાની બિબિઓ એક મોટા રાક્ષસ જેવો
ગણતી હતી.

દક્ષિણનાં રાજ્યો.

પ્રથમ આપણે દક્ષિણના દતિદામનો કંઈક કપર ચોટિઓ વિ-
ચાર કરી જઈએ કે જે દક્ષિણ દેશ આજ લગભગ ચાલીશ વર્ષથી પશુ
વધારે કાળથી નિરંતરના વિગ્રહની રંગ ભૂમિ રૂપ ધર્ષ પડેલો છે અને જેને
હીંદો મોગલ ખાદશાહને વારવાર ગેવળકાંડા વિળપુર અને ખીજા નાનાં
પશુ બળવાન રાજ્યોની માથેના ઝઘડાના ખાડામાં ઉતરવું પડતું હતું દક્ષિ-
ણમાં ચાલતા ઝઘડાનાં કારણ અને સ્વરૂપ ત્યાં રાજ્ય કર્તા રાજાઓનો ઇ-
તિહાસ ગણ્યા વગર સમજાય એવાં નથી.

ખમાતના અખાતથી જગન્નાથપુરી સુધીનો પશ્ચિમથી પૂર્વ અને દે-
ક્ષિમાં કેપ કુમારિન ભૂશિર સુધીનો એટલે કે વિન્ધની નીચેનો ત્રિકોણીય
પ્રદેશ કેટલાક પડાડી સરથાનો શિવાય લગભગ બે સૈફ યયાં કોઈ એક
રાજાની અસામાં રહેતો નથી. એ બધાનો એકચક્રવર્તી રાજા રામરાસ નામે
હતો, તેના મરણ પછી એક રાજ્ય દૂદી જઈ જુદા જુદા ધર્મનાં ધણાં
રાજ્ય ઉત્પન્ન થયેલાં છે ગમરાસને અત્યંત પ્રિય ત્રણ જ્યોત્સ્નાન મતના
ગુલામ હતા તેમને તેણે દેશના મોટા મોટા ત્રણ ભાગના સુબા નીમ્યા
હતા હાલ મોગલ ખાદશાહના તાબામાં જે દક્ષિણ છે તેનો એક સુબો છે.
આ દક્ષિણનું મુખ્ય નગર દોલતાગાદ હતું અને તેની મરહદ બીદર, પુરં-
દર, સુરત અને છેક નર્મદા નદી સુધી હતી. હાલ જેટલો દેશ વિળપુરના
રાજ્યમાં છે તેટલો પ્રદેશ ગમરામના ખીજા ગુલામની સત્તામાં હતો અને
ત્રીજાના તાબામાં ગેવળકાંડાના રાજાનો બધો પ્રદેશ હતો સુબેદારીમાંથી
આ ત્રણે ગુનામો પછી ઘણા પૈસાવાળા અને બળવાન થયા. પછી તેમણે
ધર્મભાષી ધર્મને સ્વીકાર્યો અને ધર્માનીઓના શિયા પયને અવલમન કર્યો
જેથી રામરામના દરબારમાંના ઘણાક મોગલોએ તેમને મદદ કરી તેઓની
હિંદુ ધવાની કદાપિ ઇચ્છા હોત તોપણ તેમનાથી હિંદુ અવાંત નહિ;

રણુ કે જામે-તેવો : હમ્ય જાણુસઃ હોય/ણુ તેનાથી હિંદુ ધર્મમાં તો, કામલ
ચંઈ શકાતું નથી. હિંદુ તે હિંદુજ. જાણુથી જ. હિંદુ હોય તે હિંદુ ખી-
ન્મથી હિંદુ ચવાયજ નહિ. એ તણુ શુલામોજી છેવટ એક સંપ, કરીને રા-
જ્યમાં બંડા હોયું એને રામરાસને આરી. નાખી. તણુ જણુ પોતાપોતાના
પ્રદેશમાં જઈ 'શાહ', રાજામો અધિકાર ખારણુ કર્યો. રામરાસનાં છોકરામાં
આ સિક્કી 'સામે' ચવાની શક્તિ નહિ હોવાથી તેઓ જાન રહ્યા અને હાલ
આપણા મંદિરામાં જોને વિજયનગરનો પ્રદેશ કહેલો છે તેમાં જઈ લાતું
રાજ્ય કરવા લાગ્યા, હાલ જણુ તેઓ સાં રાજ્ય કરે છે. દક્ષિણ દિશક
લખના બાકીના પ્રદેશમાં બહુ બહુ વામીત નામકોએ તાનાં જાનાં સંરંધાન
રચાયાં, જો તેઓ આજમણુ બોલાવે છે. જો મળીને ત્યાર મોડા ભાગ થઈ
ગયા. આ જણુ શુલામોના ચંરાજો જ્યાં સુધી એક મેકમાં સંપ સંપીને રહ્યા
માં સુધી તો તેમનાં સંયુક્ત સિંચો બોગલના હુમલાથી, પોતાનાં રાજ્ય સાં
ચવી શક્યાં. પરંતુ જ્યારથી તેમનામાં કુસંપ અને અદેખાઈએ વાસ કર્યો
હોયો તેમની સત્તા નબળી પડી ગઈ અને મોગલોને તેમનાં રાજ્યમાં મગ
ચેસારો કરવાનો વખત મળ્યો. પાંત્રિસ કે ચાલીશ વર્ષ ઉપર બ્યારે મો-
ગલ 'બાંદશાહના' જાણુધારામાં આવ્યું કે તેમનામાં કુસંપ ચેટેલો છે ભારે તેણુ
પહેલાં શુલામના ખાંચમા કે છઠ્ઠા વંશજ નિઝામશાહના ઉપર ચડાઈ કરીને
બધો દેશ લઈ લીધો. નિઝામ શાહ તેના પૂર્વના રાજ્ય નગર હોલતાબાદમાં
બંદિખામામાં બરણુ પામ્યો હતો.

તે વખતે પછી જોવળકાંડા જ્યેષ્ઠથી બંધી રહ્યું છે પરંતુ તે કંઈ
પોતાની સત્તાથી નહિ પણ તેના ઉપરનાં બે રાજામોની સાથે મોગલને લ-
ડાઈ ચાલ્યા કરે છે તેને લીધેજ. મોગલ અમમ અમર, મુરદર, ખીદર
અને ખીજન નગર કબજે કરવા ગયે છે. આ શહેરો કબજે થાય તો પછી
જોવળકાંડા ઉપર સહેલમી વડાઈ કરાણુ એટલી આશાથીજ, તે ગયે છે. અને
જોવળકાંડા પોતાની સત્તા સાચવી રહ્યું છે. ખીજન રાજ્યો પોતાની સલા-
મતી હાપણુથી રાખી રહ્યાં છે એટલે કે મોગલ પાદશાહને લડાઈમાં જો-
ધાયલો. સમવાને માટે તેઓ વિજયપુરના રાજાને નાણાંની મદદ કરે છે, અને
તે મોગલ સામે જીડયો રહે છે. વિજયપુરનું સૈન્ય હઠી જાય છે ભારે જો-
લણકાંડોના રાજા પોતાનું લશ્કર મોકલે છે. સેમ, જણુવવાને માટે કે સ્પેસે
એક ખીજને મદદ કરવાને માટે સાવધાન છીએ. વળી જોવળકાંડાનો રાજા

મોગલના સેનાપતિઓને હમેશાં મોટી મોટી હાથો આપે છે એટલે સેના-પતિઓ પાદશાહને એમજ સમજાવા કરે છે કે વિજયપુર દોહતાબાદની નજીક હોવાથી તે સર કરવાની જોટલી અગત્ય છે તેટલી જોવળકાંડને માટે નથી. આપણે આગળ ઉપર જણાવી ગયા છીએ તે અમીર જમા-લના સખધે થયેલી ઔરંગઝેબ અને હાલના જોવળકાંડના રાજાની આ-ધિનતા પછી એ રાજ્ય લેવાને લક્ષ્ય મેકલવા ; જેવી ઔરંગઝેબને કંઈ લાલસા રહી નથી. એ રાજ્યને તો તે પોતાના જીવન દેખે છે. તે ઘણા કાળથી મોગલના ખડિયા રાજ્ય જેવી સ્થિતિમાં છે, કારણ કે વર્ષો વર્ષ તે મોગલને શેકડ નાંછાં, તેના દેશમાં બનેલી કારીબરીનો ખાલ, અને અને સીઆમ, સીસોન તથા પેગુથી આવતા હાથીઓ ભેટ અ-પ્યા કરે છે. એટલાવડી શકે એવો એકે કિલો હાલ દોહતાબાદ અને જોવળકાંડ વચ્ચે રહ્યો નથી એટલે ઔરંગઝેબના મનમાં પણ એમ ટા-લક છે કે વખત આવશે તો માત્ર એકજ સ્વારીથી જોવળકાંડ સર કરી લેવાશે. મારા મત પ્રમાણે તે એમ ધારે છે કે વિજયપુરવાળો આપ્ત દક્ષિણ પોતાને હાથ કરી લેશે, એવા વિચારથી તે જોવળકાંડપર ચડાઈ કરતો નથી અને વિજયપુરવાળો એમ ધારે છે કે જો મારો પાડોશી પડ્યો તો અચૂક જ મારો પણ નાશ થશે. આમ બારમાં તે બારમાં બધું ચાલ્યા કરે છે.

ઉપર જણાવી તે બાબતો ઉપરથી જોવળકાંડની અને મોગલ પા-દશાહની કેવી આંટ ધઈ રહેલી છે તેનો કંઈક વિચાર આવી શકશે એમ હું ધારણું. અમીર જમાલે બતાવેલી યુક્તિ બ્યારથી ઔરંગઝેબ રમ્યો સાર-થી જોવળકાંડના રાજાની હિંમત જતી રહી છે અને તે દિવસ પછી તેણે રાજ્ય લગામ પણ હાથમાં લીધી નથી. દેહના રિવાજ પ્રમાણે તે દરબાર બરતો નથી તેમ લોકને ઈન્સાફ આપવાને પણ બેસતો નથી. વળી જોવ-ળકાંડના કોટ બહાર જવાનીએ તે હિંમત ધરી શકતો નથી. આ પ્રમાણે થતાં દેશમાં અરાજક અને હિંમતની રિપતિ થઈ રહે એ સ્વાભાવિક છે. હમરાવો રાજાનો દુકમ માનતા નથી, કારણ કે હવે તેમને રાજાને માટે લાગણી કે પ્રીતિમાન રહ્યું નથી. તેઓ લોકના ઉપર અનદદ જીલમ જીલ્લે છે તેથી લોક પણ પોતાના રાજાની પુરા નાંખી દઈ ખુશીથી ઔરંગઝેબનું રાજ્ય આવે તો માન્ય કરે એમ ધર્ષ રહેલું છે.

આ રાજ્યો ને ખરાબ હાલતમાં આવી પડ્યાં છે તેના કારણ રૂપ પાંચ છ ખરી બાબતો હું અને જણાવું છું.

૧-૧૬૬૭ની સાલમાં હું જ્યારે ગોવળકાંડામાં હતો ત્યારે ઔરંગ-ઝેબને એક એલચી લાં આપ્યો હતો. એને આવવાનું કારણ એ હતું કે જો રાજા વિજયપુરની સામે મોકલવાને દસ હજાર ઘોડે સ્વારો પુરા ન પાડે તો તેણે લડાઈને માટે તૈયાર થવું. ઘોડે સ્વાર પલટણ તો આપવામાં આવી નહિ પરંતુ તેટલો પલટણ પાળી શકાય તેટલાં નાણાં આપવામાં આવ્યા અને તે ઔરંગઝેબને વધારે પ્રિય લાગ્યાં. રાજાએ એ એલચીને અત્યંત માન આપ્યું અને જતી વખતે તેને તથા તેના સ્વામિને માટે ધણીકાં કિંમતી ભેટો આપી.

૨-ઔરંગઝેબને હમેશનો એલચી ને ગોવળકાંડામાં રહે છે તે દરેક હુકમ કાઢે છે, પરવાના આપે છે અને લોકના પર પ્રજાનુરૂપ જુલમ શુભરે છે. હુકમમાં તે અપ્રતિમ રાજ્ય સત્તા ભોગવે છે.

૩-અમીર જમાલનો પુત્ર મહમદ અમીરખાન જો કે હાલ તે એક ઔરંગઝેબના ઉમરાવ નેવોજ માત્ર છે તોપણ ગોવળકાંડામાં અને ખાસ કરીને મછલીપટનમાં તેનું અત્યંત માન છે. મછલીપટનમાં તેના દલાલ તેના નામે રાજાની માફક વર્તે છે. તે સોદા કરે છે માલ વેચે છે અને જકાત વગર માલને આવવા જવા દે છે અને તેમાં કાઈ તેને અડચણ કરી શકતું નથી. આ દેશમાં તેના પિતાની વગસગ એટલી જમી હતી કે જે હાલ પુત્ર પણ ભોગવે છે.

૪. કેટલીકવાર ડચ લોકો ગોવળકાંડાના માલનાં વહાણને ખાળે છે. અને રાજા જ્યારે તેમને તેમની માગણી આપે છે ત્યારે જવાદે છે. તેઓ રાજાની સામે અવાજ ઉઠા કરે છે એમ મારા જણવામાં આવ્યું છે. એમ થવાનું કારણ એ છે કે એકવાર મછલીપટનના સુબાએ તેમની ફેક્ટરી બાંધી નાંખવાની તથા તેમને કલત કરી નાંખવાની ધમકી આપીને તેમના બંદરમાં પડેલાં અંગ્રેજોનું વહાણ જોર જુલમથી લઈ, લેતાં અટકાવ્યા હતા.

૫. આ રાજ્યની પડતીનું બીજું કારણ અહીંના ખરાબ પૈસા છે. નાણાની આવી સ્થિતિને લીધે વેપારીઓથી બરાબર વેપાર થતો નથી.

૬. રાજ્યની પડતીનું છઠું કારણ એ છે કે, અત્રેના પોર્ટુગીઝો બહુજા માથે ચડી વાગ્યા છે. ડચ લોકની સત્તાને, આંધીન ન થવાને માટે સેનથો-

મસના નામના વાસના, તેઓએ સ્વતંત્રતા મારણ કરી હતી તેમા જો રાજ્ય વચમાં પડવા આવે તો તેની મામે લડાઈ, કરવાની તેઓ ધમકી આપ્યા કરે છે

હું ગોવળકાંડમા હતો ત્યારે કેટલાક ગ્રામીણ પુરુષોએ મને ખાતરીથી કહ્યું હતું કે, રાજ્ય આ બધું નથી સમજતો એમ નથી પરંતુ દેખાવમાં આવી દીનતા અને રાજ્ય કાર્યમાર તરફ બેઠામા વગેરે મૈનતા તેણે પોતાના શત્રુઓને ઠગવાને ધારણ કરેલી છે તેને એક ગાંઠો ચતુર અને ધીર પુત્ર છે જેને તેણે લોકથી છુપાવી રાખેલો છે, અને લાગ આવે ત્યારે તેને માદીએ બેસાડી જોરગતેન સામે માથું ઉઘડવાનો એનો વિચાર છે આ વિચારની સલામસતાને વખત એની મેળે નિર્ણયપર લાવી આપશે એ હશે હવે આપણે તે ઉપર કાળજીપ ન કરતા વિગતપુર સ મધે છોડીશું

વિગતપુરના રાજ્યને વારંવાર મોગલ પાદશાહની સાથે ઝડપમા લેવા રવુ પડે છે તેમ છતાં તે હજી સ્વાતંત્ર્ય ભોગવે છે મતલ તે એમ છે જે મોગલ પાદશાહે મોકલેના સેનાપતિઓ પાદશાહ દ્વારા હોવાથી સેનાપતિના હોદામા સ્ત્રી મોજ માળ ભોગવે છે તેઓ દમામમાં બધે વખત માળે છે અને જરાક પણ બદાનું મળતા તેમની સ્વારી સમાતા વાર લાગતી નથી, અને એ તો સામાન્ય કહેવત થઈ પડી છે કે, હિંદુસ્તાનના લડવૈયા અને સેનાપતિઓનો રોટલો દક્ષિણ દેશમાંથી મળે છે અર્થાત્ દક્ષિણ તો સિં પાછાંતું અમદાવાદ છે વળી આ સ્થળે એટલું પણ યાદ રાખવું કે વિગતપુરના રાજ્યમા ધણી મજબૂત અને અજબ પહાડી કિલ્લાઓ આવેલા છે તેમા પણ પાદશાહમા મુલકની પાસેલો વિગતપુરના રાજ્યનો પ્રદેશ વધારે પહાડી અને અમધનીય હોઈ લાં દાણે પાણીની પણ વખતે સાંસા પડે એમ છે રાજ્ય નગરનો કિલ્લો ધણી મજબૂત છે અને તે પરંતમા સપાટિ કુસગમા આવેલું છે ત્યાં સહેરમાજ પીવા જેવું પાણી મળે છે કોટ બહાર પાણી મળે તેમ નથી

આમ છે છતાં વિગતપુર પણ હવે અટપટનું મોંઝાણ કરવાને માટે મથે છે રાજ્યની કુચી રૂપ પુરંદર, બેદર અને બીજા કિલ્લાઓ મોગલે હસ્ત મત્ કરી લીધા છે રાજ્ય, જ્યાં અને વાંઝિયો છે એટલે તેના મરજુથી પણ મોગલોનું બાવિ બળવાન થાવ તેમ છે ગોવળકાંડના રાજ્યની બહેન રાણીએ એક બહેલા ગણેલા છોકરાને હતક લઈ માદીએ બેસાડેલો છે પરંતુ

તેમાં પશુ દહાડે દહાડે અપ્રીતિ થતી જાય છે. હમણાં થોડાં વખત ઉપર જ્યારે રાણી મહેથી હંજર કરીને આવી ત્યારે તેને નાંખતુંજ, માન મળ્યું હતું. બાળ રાજાના મનમાં રાણીની ચાલચલકતને માટે વહેમ છે, તે ધારે છે કે ક્યારે વહાણમાં તે મહે ગઈ તેમાં કંઈ કાળું હતું. બે ત્રણ ખલાસીઓ સાથે તેને વધારે ધાકમેલ છે, અને કહે છે કે રાણીની સાથે મહે જવાને માટે તે ઓઝે, વહાણની ચાકરી છોડી દીધી હતી.

આગળ જણાવી ગયા તે શિવાજી રાજા રાજ્યની પડતી સ્થિતિનો લાભ લેતો જાય છે તેણે કેટલાક ઉત્તમ અને મજબૂત કિલ્લાઓ હાથ કરી લીધા છે. એ સધળા પહાડી પ્રદેશમાં આવેલા મજબૂત છે. શિવાજી બધી બામતમાં એક સ્વતંત્ર રાજાની આદક વર્તે છે અને મોગલ તથા વિજયપુરના રાજાઓની ધમકીઓને હસી કહાડે છે. તે સુરતથી ગોવા સુધીના દેશમાં લૂંટફાટ ચલાવ્યા કરે છે. વિજયપુરના રાજાને તે વારંવાર ધોક્કા મેળાવ્યા છે તેમ છતાં વિજયપુરના રાજ્યની ઉત્તર સરહદ ઉપર મોગલોની સામે બીડવામાં વિજયપુરના રાજ્ય તેને પોતાના એ સારા અણુધાર્યા સહાય જવો ગણે છે. બહાદુરી ભર્યા સતત ચાલતાં તેનાં સૈનિક વતનથી ઔરંગઝેબનું લક્ષ તેના ઉપર લાગેલું રહે છે એટલે વિજયપુર ઉપર વિજય કરવાની તેની ઇચ્છા કંઈક ઓછી થાય છે શિવાજીને કવી રીતે દાખી દેવો એ સવાલ તેની આગળ મુખ્ય અને અગત્યનો થઈ પડ્યો છે. સુરતનો તેનો વિજય આપણે આગળ જોઈ ગયા ત્યાર પછી ગોવાની પાસેના ખરડેસ નામના પોર્ટુગીઝ સસ્થાનને તેણે સર કર્યું છે.

શાન્સ તરફ પાછા ફરવાને માટે દિલ્હી છોડી જ્યારે હું ગોવળકાડામાં આવેલો હતો ત્યારે શાહજહાન મરણ પામ્યાના અને પિતાના મરણથી પુત્રને જે લાગણી થાય તે લાગણી ઔરંગઝેબને ખરેખરી થયાના સમાચાર મને ત્યાં મળ્યા હતા. શાહજહાનનું મરણ સાંભળતાંને વારંજ તે આગે જવાને માટે નીકળી પડ્યો હતો અને બેગમ સાહેબે તેને યોગ્ય માન આવકાર દીધો હતો. તેણે મોટી મસજીતને કીનખાનના વાવટાઓથી અને કિલ્લામાં આવતા પહેલાં ઔરંગઝેબ જ્યાં ઉતરવાનો હતો તે જગ્યાને તેવીજ રીતે બમકાબંધ વાવટાઓથી શોભાવી મૂકી હતી. જનનાખાનામાં બેગમસાહેબના દિવાનખાનામાં આવતાં દરવાજા આગળ તેણીએ પોતાનાં તથા શાહજહાન પાસે હતાં તે બધાં રત્નોથી ભરેલા સુવર્ણના ખુમચાની નજર કરી ઔરંગઝેબને

ગઝેબને ત્રધાવી લીધો હતો. આવા બબકાદાર આવકારથી ઉપકૃત થયેલા અને બંધુરનેહના સદ્ગુણ આવીર્ભાવથી લાગણીવાળા ઔરંગઝેબે પણ તેના પૂર્વના ગુન્હા માફ કર્યા અને ત્યાર પછી તેને માનથી અને કૃપાથી પાળતાં પૂર્ણ છુટ આપી છે.

હવે મારા ઇતિહાસનો છેડો આવ્યો છે. હાલ રાજ્ય કરતો મોગલ પાદશાહ કેવી રીતે પૂર્ણ સત્તાના શિખરપર ચડ્યો તે જાણવાને માટે જોઈએ તેટલાં સાધનમેં મારા વાંચકોની સમક્ષ ખડાં કર્યા છે. ઔરંગઝેબનાં વર્તન અસંખ્ય ગેર ઇન્સાફી અને જીલમી હતી પરંતુ યુરોપિયન રાજાઓના સંબંધે આપણે જેમ વિચાર કરીએ છીએ તેમ આને માટે વિચાર કરવાનો નથી. આપણા દેશમાં કાયદાથી એવું દૃઢ કરેલું છે કે મોટો દિકરો હોય તે ગાદિએ આવે પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં તો રાજ્ય ગાદીને માટે આપના મરણ પછી બાઈઓ બાઈઓમાં રૂપ-રૂપ થાય છે. દરેકને ગાદીપર આવવા માટે પોતાના બાઈઓ સાથે લડી તેમને કતલ કરવા પડે છે અથવા બીજા બાઈના દૃઢ રાજ્ય પદ માટે પોતાને ઉપર કહી તેવી દશાએ પહોંચવું પડે છે. ઔરંગઝેબે જે ચાલ ચલાવી તેને માટે દેશકાળ, તેનો જન્મ અને તેની કેળવણી પર વિચાર કરતાં તેવું બહાનું સાર્થક કહેવાય તેમ નથી એમ કહેવાય, પણ તે એક અંગાધ બુદ્ધિ વાળો, મહારાજ્યકીય અને મોટો પાદશાહ હતો એમ તો કબુલ કરવુંજ પડે છે.

બનિયરનો ક્રાંસના પ્રધાન મો. કોલબર્ટ પ્રતિ પત્ર.

હિંદુસ્તાનના વિસ્તાર, નાણાં, સોનું રૂપું, મહેસુલ,
સૈન્ય, ન્યાય, રાજ્ય વ્યવસ્થા અને એશિ-
યાનાં રાજ્યોની પડતીનાં મુખ્ય કારણો
વગેરે સંબંધી.

માનવંતા સાહેબ,

એશિયામાં ખાલી હાથે મોટા માણસોને મળવાનો સંપ્રદાય નથી મ-
હાનૂ મોગલ પાદશાહ ઔરંગઝેબનાં ચરણવંદન કરવાનું માન મને મળ્યું
હ્યારે મારે પણ તેના માન ખાતર આઠ રૂપિયા નજર કરવા પડ્યા હતાં.
વળી રાજ્યની બારેમાં બારે જોખમદારી વાળા નામદાર દિવાન ફઝલખા-
ખાનને એ એક ચાકનું મેન, કોટા અને અંબરમાં બેસાડેલું ચાકુ નજર
કર્યાં હતાં, કારણ કે વેદ તરિકેના મારા પમારનો આંકડો પાડવો એ પણ
તેના હાથમાં હતું. સાહેબ, જો કે ક્રાંસમાં હું નવી રીતભાત દાખલ કર-
વાનું ડોળ ધાલતો નથી તોપણ હમણાં ઉપર જણાવી તેવી સમજણી રી-
તભાતો હિંદુસ્તાનથી પાછા ફરતાં હું જુલી જાઉં એમ તો બને જ નહિ;
અને તેથી હું આશા રાખું છું કે ઔરંગઝેબે દેખાડી તેના કરતાં જુદી જ-
તની મારા પ્રત્યે મમતા રાખનાર નામદાર (લુધસ ૧૪ મો) શહેનશાહની
હજુરમાં અથવા ફઝલખાનના કરતાં મારે વધારે માન આપવાને યોગ્ય આપ
નામવરની હજુરમાં નાનીશી પણ બેઠ વગર આવવાને હું આનાકાની કરૂં
છું તેને માટે ક્ષમા કરશોજી. હું જો બેઠ કરનાર છું તે બેઠ મારા હાથથી
નહિ તો ખેર પણ તેની નવિનતાથી કંઈક કિમતી મળ્યાશે એવી આશા
છે. અદ્વલુત બનાવોથી બરપુર હિંદુસ્તાનમાં હમણાજ થયેલો ફેરફાર આ-
પણા મહાન શહેનશાહને જાણવા જોગ છે; અને આ પત્ર પણ તેમાં સ-
માયલી જાણવા જોગ જાણતોથી રાજ્ય મંડળમાં વિરાજતાં આપ જો પ-
દવી મોગલો છો તેને અયોગ્ય છે એમ નહિ લેખાય. મેં ક્રાંસ છોડ્યું તે પ-
હેલાં અપ્રિતિવિધેય રીતે ગુંચવાઈ ગયેલાં ઘણાંક ખાતાંને જેના કાર્ય બારે
વ્યવસ્થિત બનાવી દીધાં છે, જેણે આપણા રાજની કીર્તિને દિગંતરમાં ફે-
લાવવાને માટે ઘણીજ કાળજી રાખી છે અને પોતાના લાભની તથા ફી-
તિની જો જોજનાઓ યોજાય તે પ્રમાણે વર્તવાને ફ્રેન્ચ લોકને જેણે યોગ્ય

અનાબ્યા છે તે પુરુષની ચેત્વિતાને આ પત્ર ધટિત છે એમ હું માનું છું
 ત્યાં તમારી કીર્તિ ગવાય છે તે દેશથી—હિંદુસ્તાનથી બાર વર્ષે પાછા
 આવતાં, ફ્રેંચ પ્રજાના સુખથી અને તેને આગળ વધારવાને માટે આપે
 જે અવિશ્રાંત શ્રમ, ઉત્તમ મન શક્તિને કામે લગાડ્યા છે તેનાથી હું પ્ર
 થમ જ ભણીતો થયો છું આ વિષય એવો છે કે તેના ઉપર હું ઘણું
 લખી શકું, પણ બ્યારે મારો પ્રશ્નિત ઉદ્દેશ નથી અને અગાળી બાબતો
 પર લખવાનો છે ત્યારે જેને જગતે ક્યારનીય સ્વીકારેલી છે તેવી બાબત
 પર શું કરવાને વિસ્તાર કરું ? હિંદુસ્તાનની સ્થિતિનો આપને ખરેખરો ખ્યાલ
 આવે એવી બાબતો લખવાનું મેં આપને વચન આપેલું છે તે બખિતો
 જો હું લખીશ તો આપને વધારે પસંદ પડશે

સામાન્યતઃ ઈડીઝ અથવા હિંદુસ્તાનને નામે પ્રસિદ્ધ મહાનુ મોઝ
 લના રાજ્યનો વિશાળ વિસ્તાર એકિયાતો નકસોજ બતાવી, આપે છે મ
 સ્થિતિની એકસાધથી મેં કદી હિંદુસ્તાનનું જાપ સ્વીકું નથી પણ સાધારણ
 રીતે મુસાફરીને અડસડે અને ગોવળકાંડથી ગીઝની તણ મામનો રૂસ્તો
 છે એમ વિચારીને અથવા ગીઝનીથી પણ દૂર ઈરાનના પહેલા કંદહાર
 સુધી હિંદુસ્તાનની હદ ગણતા તો આ બે દૂરના સ્થાન વચ્ચેનું અંતર કાં
 મના પાચસો લીમ અથવા પારીસથી પાચસ લીયોન નગરના અંતર કે
 રતા થોડું અંતર નહિજ હોય

આ વિશાળ દેશનો કેટલોક ભાગ તો ઘણો રમાળ છે એમ મહેલુ જ
 પડે છે લખવા તરીકે થોડું જમાળનું રાખ્ય માત્ર ચોખ્ખાની, અનાબની
 અને ખીજી અગલની ચીજોની ઉપજથીજ નહિ પણ ઈંદુતપમા નહિ કે
 ત્વજ ધત્તી એવી અનેક વેપારના ભરતી ઉપજથી, જેવી કે રેશમ, રૂ, અને
 ગળાથી તેના કરતા અઢે સેતુ છે હિંદુસ્તાનના ઘણા દેશો ભરપૂર વસ્તી અને
 સારી રીતે ખેડાણ થયેલી ગ્રામ જમીનવાળા છે અહીંના પકારીમર લોક
 જો કે જરા આજસુ છે તોપણ સેતરજીઓ, કીનખાન, ભરત કામ, સો
 નારખાના કસથી કામ અને અનેક બાતના રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ
 વણવા વગરેના ધધાર્મી વળગેલા રહે ॥ એમનો માલ દેશમા ખપે છે અને
 પરદેશ જાય ॥

પૂર્વ જોનાર્ધપરના ઘણા દેશોમાં ક્યા પછી સોનું અને રૂપ પણ

નંદી ધણી ઘોડા આવે છે વળા મોકા, બેસરા અને બંદર આંખાસીને રસ્તે થઈ જળ માગે પણ ઘણા ઘોડા ઇથીઓપીયા, આરેબીયા અને ઇરાનથી હિંદુસ્તાન ખાતે ચડે છે. સમરકંદ, બાલ્કી, બાખારા, અને ઇરાનમાંથી કાલિંગડ, સેફરૂજ, બમરૂજ, આખો શિયાંગા ઘણે મોઢે મુલે વેચાતી અને ખવાતી કાંદા વજર લીલો મેલો હિંદુસ્તાનમાં પુષ્કળ ખરે છે. આ ઉપરાંત પેસ્તા, ચારાળી, અને ખીજી ધણી જાતની નાની બદમી, આંબુ ખીખાર, જરદળ, સૂકા દ્રાક્ષ, જે આખું વર્ષ વેચાય છે તે વગર સૂકા મેલો પણ પરદેશી જ હિંદુસ્તાનમાં આવે છે. બંગાળ અને બીજાં કટલોક કટાણે નાના નોણાના ચેલુઓમાં વેપરાતી કાંડીઆ મોડીવંચેથી આવે છે અને આથી તથા મોઝાંખીથી અંબર પણ આયાત થાય છે. ઇથીઓપીયાથી ગેડાનો શિંગડો, હાથીદાંત, અને ગુલામો આવે છે. કસ્તૂરી અને ચીનાઈ સામાન ચીનેથી, ઇરાનનાં ટાપુ બેહરેનથી તથા સીલીન પાસેના દુરોકોરી નથી મોતિ, અને ખીજી કટલીક વસ્તુઓ જેના વગર હિંદુસ્તાનને ચાલે પણ ખરૂં તેવી બધી વસ્તુ પરદેશી હિંદુસ્તાન ખાતે આવે છે.

હિંદુસ્તાનમાં આટલી બધી વસ્તુઓની આયાત થાય છે તો પણ તેથી હિંદુસ્તાનમાંના સોના રૂપાને નિકાસ થવાને વખત મળતો નથી; કાગળ કે જે વેપારીઓ એ વસ્તુઓ લાવે છે તેમને હિંદમાં ઉપજતી વસ્તુઓ ખર્ચામાં લેવી લાભકારક થઈ પડે છે.

આટલી બધી પરદેશી ઉપજની અને મનાવડની વસ્તુઓ હિંદુસ્તાનમાં આવવા છતાં આખી દુનિયાનું સોનુરૂપુ જે અનેક માર્ગે આવે છે તે અટકતું નથી અને આવે છે તેને જવાને રસ્તો મળતો નથી.

વળા એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈ છે કે મહાન મોમલ પાંદચોદ મોટા ઉમરાવોના તેમજ તેની નોકરીમાં રહેલા મુનસફદારોના અને પાતાના રાજ્યની સંપત્તિ જમીનનો ધણી ગણાય છે. થર અને વાડી વહાઈ નેવી કટલીક શહેર અને ગામ તજની જમીનો ધણીવાંતી હોય છે, જે પ્રજા પોતપોતામાં વેચી સાદી શકે છે.

દેશમાં આવેલા નથી તોપણ હિંદુસ્તાનમાં કિમતી ધાતુ પુષ્કળ છે અને મહાન મોમલ પાંદચોદ સંપત્તિ જમીનનો ધણી છતાં તેને પુષ્કળ વ મુલાત મળે છે તેથી તેની દાલત અસંખ્યાત છે. આ દાલતના ઉત્તર પેદામાં ખીજી ધણી સ્થિતિઓનું અવલોકન કરવા જવું છે.

પહેલું—આ હિંદુસ્તાનના વિશાળ રાજ્યનો કેટલોક ભાગ રેતાળ અથવા પંહાડી હોઈ અંખેડ છે, કેટલોક ખરાબ રીતે ખેડાય છે અને આ છી વસ્તીવાળો છે. મનૂર અથવા કામ કરનાર લોકની તંગીને લીધે કેટલોક રસાળ ભાગ પણ અંખેડ પડ્યો રહે છે, અને ઘણાક ખેડૂતો તેમના સુખાનાં જીલમથી ખરણ પામે છે. અત્રેના ગરીબ ખેડૂત લોકો જ્યારે તેમના મહા લોભીયા સુખાની માગણી પુરી પાડી શકતા નથી ત્યારે માત્ર તેમની આજીવિકા સુચાવી લઈનેજ તેમને જવા દેવામાં આવતા નથી પણ તેમનાં છોકરાંને સુખાઓ શુભાગ કરી લઈ લે છે. આવા અસહ્ય જીલમનું એ પરિણામ આવે છે કે ઘણા ખેડૂતો પોતાની જમીનને છોડી નાથી જાય છે અને શહેરમાં અથવા છાવણીઓમાં રાવત, ભીસ્તી, અથવા મનૂરનો ધંધો કરી પેટ ભરવું વધારે સાર મળે છે કેટલીકવાર તેઓ દેશી રાજાઓની હદમાં જઈ રહે છે જ્યાં તેમને ઘણી છુટ અને સગવડ મળે છે.

ખીનું—મહાન મોગલના રાજ્યમાં ઘણી જાતની પ્રજા છે અને તે સમજાનો તે સ્વામી થઈ શકતો નથી. આ જાતોમાંની ઘણી પોતાના એક મોટાને માને છે અને તે રાજા, મહાન મોગલને જ્યારે જરૂર પાડવામાં આવે છે ત્યારે ચોથ અથવા ખંડણિઓ માત્ર નામની જ આપે છે, કેટલીક તો ભાગ્યેજ અપાય છે ખંડણી આપવાને ઠેકાણે કેટલીક જાતો ઉલટી ખંડણી લે છે તે પણ હું જણાવીશ. દાખલા તરીકે હિંદુસ્તાન અને ઈરાનની હદ ઉપરની જાતના લોકના રાજાઓ ઈરાનના રાજા કે કિંવા હિંદુસ્તાનના મહાન મોગલને કોઈને પણ કંઈ ખંડણી આપતા નથી. બલુચી, અફઘાન અને ખીજ પંહાડી રાજાઓ પણ મોગલને ખંડણી આપતા નથી. તેઓ સહ પોત પોતામાં રવત્ર છે. તેઓ પોતાની વીરતાથી ઉલટી ચોથ જોવું કંઈક લે છે. દાખલા તરીકે જ્યારે મહાન મોગલે કંદહારને ઘેરા લાલવાને માટે અટકથી સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં યમને કાબુલ તરફ કૂચ કરી ત્યારે જ્યાં સુધી તેઓની આગેવાં બીખરૂં પી ધનામ તેમને આપવામાં આવ્યું નહિ ત્યાં સુધી પર્વતમાંથી પાણી પુર નહિ પાડતાં તેઓએ મોગલના લશ્કરને અટકાવી રાખ્યું હતું.

પંહાણુ લોક અપ્રિતિવિષેષ છે. તેઓ જગાળ તરફ અંગાના પ્રદેશમાં રહેનાર મુસલમાન છે. ઘણા ભાગમાં, મોગલોએ હિંદુસ્તાનપર ચડાઈ કરી ત્યાર પહેલાં પંહાણો જોરાવર થઈ પડ્યા હતા. તેઓનું દીલ્હીમાં મળું

છે અને ફેરલાકના દૂર છે. આ દેશી ગમ્મજોમાંના પંદર મેળ રાત્રીઓ તો ધાણાન જળવાન અને ધનવાન છે. આમાં ખામ કરીને રાણો ને પ-હેલાં રાત્રીઓનો ગમ્મ અને પુરનો વગજ હતો તે છે. બીજા બે જયમિંદ અને જશવન મિંદ છે આ ત્રણ જણા જો મહાન મોગલની સાથે લડાઈમાં ફેરલાનું ધારે તો મોગલને તે બચકર શત્રુ રૂપ થઈ પડે એવા છે, કારણ કે ફેર ગમ્મની પામે દમેગ રણ મંચાગમાં આવીને ઉભા-રહે તેવા વીમ દમ્મ ધોડેગવારો છે અને તે પણ તેમની આમે મોરચો બાંધનારના ધોડે મવાગે મ્મતાં અત્યુત્તમ આમવાગે મ્મપૂત કહેવાય છે. મેં બીજે દેશણે મ્મપૂત્યું છે નેમ નંમનું લડાયક પદ આપથી દીકરાને મળે એનું પરરાગત છે. આના બદલામાં તેઓને જગીરો આપેલી છે; એટલે જ્યાં અને જ્યારે રાત્રી રહે ચડે ત્યારે તેઓ વગર વિશ્વમે તેને અતુસર-વાને બધાયલા છે આ રજપૂત શોક ધણો શ્રમ સદન કરી શકે છે અને કિતમ યોધ થવાને તેમને મદમ્મ કવાયનની જરૂર પડે તેમ છે.

ત્રીજી—મહાન મોગલ પાદશાહ શુની જાતનો મુસમાન છે એમ જણાવતું એ તો જરૂર જ છે ઉમમાન ખરેખરે મદમ્મનો વારસ હતો એમ માનનાર તુર્ક લોકની માફક મોગલો પણ તેને માને છે અને તેથી તેઓ 'એરમાની' એ નામથી ઓળખાય છે પાદશાહના ઉમરાવો ધણે ભાગે ઇરાનના વતની અને શીયા જાતના છે. તેઓ અધાને માનનારા છે. વળી મહાન મોગલ અક પગ્દેશીય રાજા છે એટલે કે તાર્તરીના મોગલો-ના પણ તેમને લેનના વશના છે. મોગલોએ ઇ સ. ૧૪૦૧ ની સાલમાં કિંદુસ્તાન છતી લીધું હતું આમ હોવાથી પાદશાહને હમ્મરો કિંદુ મુસલ માન રાત્રીઓથી બરેલા દેશમાં રાજ્ય કરવું પડે છે. આવા દેશમાં અને ચારે તરફથી જળવાન અને રોજના શત્રુ મુઘલયામાં પગ ધાલીને રહેવા માટે, અને મુસમેગ અથવા ઇરાનથી જો કંઈ ચઢાઈ જેવી હીલાચાલ થાય તો તેનના સામા થવાને માટે પાદશાહને સાતિના વખતમાં પણ પોતાની પામે મોટું લશ્કર રાખવાની જરૂર પડે છે. આ સૈન્યમાં રજપૂત દેશીઓ, પઠાણ અને ખરેખરા મોગલને રાખેલા હોય છે. યોડા માનવાળા પણ પરદેશી, જોરા અને ધર્મે મુસલમાન હોય તે મોગલમાં ગણાય છે. રાજ્યમંડળમાં હાલ તેમજ પહેલા કઈ ખરા મોગલો નહોતા; મુસમગી, ઇ-રાની, આરબ અને તુર્ક અથવા તેમના વંશના હોય તે સઘળા મેં આગળ

કહ્યું તેમ સામાન્ય રીતે મોગલ તરીકે જ લેખાય છે એટલું પેટી થઈ જતાં જેમનાં છોકરાં કાળાં અને દેશની રીતભાતવાળાં થાય છે તેમને મોગલ તરીકે ખૂબ માન મળતું નથી અને નવા આવનારના જેવી જેખમદારીની નોકરી પણ મળતી નથી. તેઓ વળી જે તેમને સામાન્ય પાઠશાળામાં અથવા ઘોડે સવાર લશ્કરમાં દાખલ કરવામાં આવે છે તોય સંતોષ પામે છે. આપ નામદારને મહાન મોગલ પાઠશાહના લશ્કર સનધી અને તેની પાછળ થતા ખરેખર ખુદશુનો ખરેખરો ચિતાર આપી કંઈક અનુમાન બાંધવાને શક્તિમાન કરવા એના વિચારથી હું તેનું ચથાર્ય વર્ણન કરું છું. ન આત્રે રાખવું જ પડે એવા દેશી લશ્કર સંબધી હું પ્રથમ લખીશ. 'દેશી લશ્કર' એ નામમાં જયસિંગ અને જરાવત સિંહના દેશી રજપૂત શરવીરોનો સમાવેશ થાય છે. આ બે રજપૂત રાજાઓને તેમજ બીજા પણ કેટલાક રાજાઓને પાઠશાહ તેમના રાજપૂતોને પોતાની પાસે નોકરીમાં રાખવા માટે ધનની ઝોટી બક્ષીસો આપે છે. પરદેશી અને મુસલમાન ઉમરાવોના જેવીજ પદવી એ રાજાઓ ભોગવે છે. પાઠશાહ પોતાની ખીજમતમાં રાખે છે તે લશ્કરના અથવા પ્રાંતોમાં રાખેલા લશ્કરના જેવીજ સમાનતા તેમને માટે છે દેશી રાજવંશિઓ પણ ઉમરાવોના ધારાએજ પગાય છે માત્ર એટલેજ દૂર કે દેશી રાજવંશીઓથી કિશ્તાની અદર ઘોડેસવાર થવાનું નથી. દેશીઓ પોતાના તંબુમાં રહે છે અને ઘણું તો પોતાના સરદારને માટે પ્રાણહુતિ આપવાને માટે પણ પાગલ પડે એવા રજપૂત શરવીરોની સાથે લડવા જાય છે. રાજાઓના માનજમને માટે કંપટ રચાયલાં હોય ત્યારે રજપૂતોની આ સ્વભાવ બક્ષિત સિદ્ધ થાય છે.

મોગલ પાઠશાહને રજપૂત રાજાઓને પોતાની નોકરીમાં રાખવાનાં ખીજા પણ ઘણા કારણો છે. ૧જી—રજપૂતો શરવીર છે એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક રાજાઓ મેં આગળ કહ્યું તેમ મને તે કાળે વીરા દળર કરતાં પણ વધારે માણુન રણમાં લાવે છે. ખીજું—તેઓ મોગલની નોકરીમાં ન હોય તેવા રાજાઓને જંધમાં રાખવાને માટે પણ જરૂરના છે કારણ કે તેઓ ખડણી ન આપતાં દાયિયાર લે અને મોગલ જોલાવે ત્યારે ન આવે તેવા છે—ત્રીજું. પાઠશાહની એ રાજ્ય નીબિની પદ્ધતિ જ છે કે રાજાઓમાં ધર્મી ઉત્પન્ન કરાવવી અને એકના કરતા ખીજાને વધારે માન મળે એ આપી તેઓમાં માહેમાંદ લડાઈ સળગાવીને પોતાનું કામ સારી

લેવું ચોથું—મર્ધ ઉમરાવ, સુખે કે પડાણુ તોફાન કરી ઉભો થાય તો તેમની મામે ધરવાને રજપૂતો દાગર હોય છે પાચમું—ન્યારે ગોવર્ણકો-ડાનો રાજા વિગ્નપુરના રાજાની ખડણી અંદરની સામે થાય છે અથવા બીજા રાજાને દરવાચ ચડે છે ત્યારે મોગલ પાદશાહ તેને પોતાને વેશ કરવાને મોટે તેમની જાતની ઉમરાવો કરતાં રજપૂત રાજાઓને તેમની સામા મોઢવવાનું વધારે પસંદ કરે છે. છઠું—ન્યારે પાદશાહને ઇ રાનીઓની સાથે લડાઈમાં ઉતરવું પડે છે ત્યારે રજપૂત રાજાઓ તેને અત્યુત કામના ચર્ધ પડે છે હર્મણાંજ મેં મીકા કરી તેમ દરબારી ઉમરાવો એ જાતના હોવાથી પોતાના દેશના રાજાની સામે લડવાને પાછા પડે છે અને ખાસ કરીને તે અંદલા મોટે કે તેઓ તેને ઇમામ, કાલીફ અથવા અધીર્મો વશ જ માને ॥ અને તેની સામે હથીયાર પકડવા એ એક મોટું પાપ એને ગુન્હો માને છે

રજપૂતોનું સૈન્ય રાખવાનાં મેં જે ઊપર કારણો બતાવ્યાં તેના જેવાં જ કારણોથી પાદશાહને પડાણુનું લશ્કર રાખવાની જરૂર પડે ॥

ઊપર જણાવ્યું તે બધું પરદેશીય અથવા મોગલોનું બનેલું સૈન્ય જે રાજ્યસૈન્ય તરીકે ગણાય છે તેનું રાજાને મોટે ખરચે પાલન કરવું પડે છે. આ સૈન્યનો સર્વિસ્તર હેવાય અને અનુચિત તો નહિ જ ગણાય

ઘોડેસવાર અને પાયદળ લશ્કરના મુખ્ય બે ભાગ છે એક ભાગ હ-મેશાં પાદશાહની પાસે રહે છે અને બીજો પ્રાન્તની ઊવણીઓમાં રહે છે. જે ઘોડેસવાર લશ્કર પાદશાહની પાસે રહે છે તે ઉમરાવોનું હોય છે અને પ્રથમ હું તેના સમઘેજ લખીશ, પછી મુનસફદાર અને રોજદદાર લશ્કર સબધી લખીશ, અને છેક છેલ્લે સામાન્ય ઘોડેસવાર અને પાયદળ વિધે બેલીશ. ત્યારે હવે પ્રથમ ઇન્દ્રી અને પછી બાયાવાળા અને છેવટે તોપખાનાના પગપાદ અને ઘોડેસવારો સબધી લખવા માડુછું

મોગલ પાદશાહના દરબારના ઉમરાવો ક્રાન્સના ઉમરાવોની માફક ઉમરાવજાદા હોય છે એમ તો ધારતુજ નહિ રાજ્યની તમામ જમીન પાદશાહે ॥ પોતાની હોવાથી અહીં જમીનદારો કે ઉમરાવ પદ જેવું કંઈ છે જ નહિ જમીનદારોના પૈસા ઉપર જીવતું અને રાજ્યમા ઉમરાવ પદ ધરાવતું કોઈપણ કુટુંબ આ દેશમા ॥ જ નહિ પાદશાહના દરબારી ઉમરાવો અર્ધીરજાદા હોતા નથી. કારકે. ઉમરાવની માલ મિલકતને જાણી

રણી પાદશાહ પોને ગણાતો હોવાથી કોઈપણ કુટુંબ પોતાનું પદ વંશ પરંપરા જાળવી રાકતું નથી. ઉમરાવનું મરણ થતા તેનો છોકરો અને બહુ તો તેનો પુત્ર બીજારીની હાલતમાં આવી પડે છે અને તેને જૂખના માર્યા બીજા કોઈ ઉમરાવને ત્યાં ચાકરીમાં રહેવું પડે છે. પાદશાહ ઘણું કરીને ઉમરાવની વિધવાને વર્ષાસન બાંધી આપે છે, અને જો કોઈ ઉમરાવ ઘણાં વર્ષ જીવે તો તે મારા ચહેરાવાળા અને ગોરા મોગલમાં અપે તેવા પોતાના છોકરાઓને વગસમઘી દરબારમાં દાખલ કરાવી દે છે આ પ્રમાણે મોટા પદ પર જવું જો ઘણું જ ધીરે ધીરે જવાય છે, કારણ કે સારી વગ હોય તોપણ નાની નોકરી કરતાં કરતાં કેમ પ્રમાણે જ અમુક માણસ મોટા હોદ્દા પર જઈ શકે એવો નિયમ બુધાયસો છે. ઉમરાવોનું મંડળ આજીતને લીધે ઘણુંખરૂં પરદેશના સાંહસિકોનું અથવા ગુલામ અને જોખાઓનું બનેલું હોય છે, જેઓ નીચ જનના અને વગર કેળવણી હોય છે મોગલ પાદશાહ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમને વધારે ઉચા હોદ્દા ઉપર ચડાવે છે અથવા બીજા માગતા કરી નાખે છે.

કેટલાક ઉમરાવોને હજારો એટલે એક હજાર ઘોડેસ્વારનો અધિપ, કોઈને બે હજારી, કોઈને પાંચ હજારી, કોઈને સાત હજારી, કોઈને દશ હજારી, અને કોઈને ગાર હજારી એવા કલકામ હોય છે. પરંતુ બાર હજારી તો ઘણું કરીને પાદશાહનો સાહજદો થાય છે. ઉમરાવોનો પગાર નેમનાં માણસના પ્રમાણમાં નહિ પરંતુ ઘોડાના પ્રમાણમાં હોય છે અને એક માણસને સાધારણ રીતે બે ઘોડા સોપવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાન જવા ગરમ દેશમાં એક ઘોડાવાળો ત્રિપાષ્ઠ લમડો મણાય છે, કારણ કે એક ઘોડો માંદો સાજો કે મરી નયો હોય તો તે શુ કરી શકે આ પરથી એમ ન ધારતા કે બાર હજારી અને સાત હજારી ઇશ્તિયાકાળા ઉમરાવો તેટલા ઘોડા રાખે છે અથવા પાદશાહ તેમનું તે પ્રમાણે ખર્ચ આપે છે. આ નામો તો ઘણે જાગે મોઢાઈ દેખાડવાનાં જ માત્ર છે. પાદશાહ દરેક ઉમરાવે કેટલા ઘોડા રાખ્યા તે જણાવે છે અને તેટલાના પ્રમાણમાં તેને પગાર મળે છે. ઉમરાવના પગારનો આધાર ઘોડાઓની ગણના ઉપર આધાર રાખે છે. ઉમરાવો આ પ્રમાણે મળતા પગારમાર્ફી ઘોડા ઘોડા ના ખીતે અથવા રાખેલાં માણસોને ફરકસરથી પગાર આપીને નાણાં બચાવે છે. આ પ્રમાણે નમદીમાંથી ઉગારો કરનારાઓના કરતાં જો ઉમરાવોને જન-

ગીર મળે છે, તેઓ વધારે માતખર ચાપ છે એ પચ દળરી ઉમરાવને
લાં ચાકરી કરી હતી. તેને પાચસ ઘોડા રાખવાનો આંક બાંધી આપેલો.
દરેક અને તેને મગના પગારમાંથી સવગો ખરચ બાદ કરતાં તેના પગાર
તરીકે તેને ચોખ્ખા દળર રૂપિયા પડતા હતા; જો કે તે ઉમરાવ જગી-
રદારો ઉમરાવ નહોતો, પરંતુ નમદી ઉમરાવ હતો. આ શિવાય ખીજ કે-
ટલાક બટા સાદેજ ઉમરાવો જોવામાં આવે છે, જેઓનું ખરચ તેમને દેવાના
ખાડામાં પુઘડી કે છે, અને ખીજ દેશના અમીર લોકની માફક તેઓ
પાચમાસ થઇ જાય છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેઓ અરેબી હાડમારીમાં
આવી પડે છે. ખાણનો અને દમામનો જ તેમને ખરચ રાખવો પડે છે
એમ ત્રિદિ પશુ વખતો વખત પાદશાહને નામ પ્રમાણે મોટી મોટી ન-
જરો કરવી પડે છે, તેમા એમના ઘર બેથી જાય છે. વળી તેઓ પોતાના
અમીરાઈના મોંબામાં ઘણીક સ્ત્રીઓ પરણે છે, તેના ચાકરોના ખરચમાં
અને ઉંદ, તથા ઘોડાની ઘોડારોમાં તમને પુષ્કળ દેવુ ચાપ છે.

પાદશાહના દરબારમાં હાજર રહેનારા ઉમરાવો શિવાય ખીજ ઉમ-
રાવો પ્રાંતોમાં અને લશ્કરોમાં દેશાવર ખાતે હોય છે તેમની સંખ્યા કેટલી
છે તે હું નહીં કહી શકતો નથી, તેમજ તે સુકરર પશુ નથી. દરબારમાં
પાદશાહની હજુરમાં હાજર થતા ઉમરાવોની સંખ્યા રૂપથી ઠંઠની છે
અને જે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે તેમની ઉપજ છે, તેમા એક દળરીથી
ખારદળરી સુધીના ઉમરાવો આવી જાય છે.

આ ઉમરાવો મોટા રાજ્યના સ્થાન ગણાય છે અને તેમને રાજ્ય
નગરમાં અને દેશાવરમાં તથા લશ્કરમાં મોટા મોટા ઝોદા અને અસલત
માનવતા મલકાત મળે છે. કેટલાક ઉમરાવો ખાસ રાજ્યનગરમાં રહી હજુ-
રમાં હાજર રહે છે. આ ઉમરાવો વારવાર બડા હાથથી નગરમાં નીકળે છે.
કોઈવાર હાથી ઉપર કેઈવાર ઘોડા ઉપર અને ઘણીવાર પાલખીમાં બેસી
બહાર જતા તેઓ નજરે પડે છે. બ્યારે તેઓ બહાર નીકળે છે ત્યારે
કેટલાક ઘોડેચારો તેમની આગળ પાછળ ચાલે છે, કેટલાક પગે ચાલતા
ગુલામો તેમને પકડે રહે છે અને કેટલાક આકરો, કોઈ ઉમરાવનું પાણી,
કોઈ ખીચદાની, તથા કોઈ હુકમે લઈ ચાલે છે અને એકાદ બે મોર પિચ્છની
ચમરીથી વારવાર તેમના ચોકને માખો ઉરાડતા પાલખીની લગોલગ દોડ-
તા જોવામાં આવે છે. આવા બડેબલ હાથથી ઉમરાવો રાજ્ય નગરની રો-

બામાં અને મહત્તામાં મોટો વધારો કરે છે. કામે જતા હોય ત્યારે કેટલાક માથુસો ચોપડા લઈ તેમની પુઠે દોડે છે દરેક ઉમરાવને બે વખત પાદશાહની હાજરમાં હાજરી આપી આવવાની ફરજ પાડેલી છે. સવારના દર અગીયારને અમલે જ્યારે પાદશાહ ન્યાયાસન ઉપર બેસે છે તે વખતે અને સાંજના છ વાગે એવા બે દરવાજા બરાબ છે. જે ઉમરાવ હાજર ન થાય તેને માટે શિક્ષા કરાવેલી છે. અનુક્રમે દરેક ઉમરાવને રાત્રી મહેલમાં પોતાનો ચોક્કી પહોરો અઠવાડીઆમાં એક વાર ૨૪ કલાક સુધી રાખવો પડે છે. ચોક્કી પહોરો રાખવાનો હોય ત્યારે મુવાનાં ગોદાં, સાહી વગેરે સધળું ઉમરાવને મોકલવું પડે છે. પાદશાહ તો માત્ર તેમને ખાઈવળ પુર પાડે છે અને એ ખાઈ વિધિ પુરઃસર ઉમરાવ રાત્રીમહેલ તરફ મુખ રાખી સલામો કરીને લઈ જાય છે.

પાદશાહ જ્યારે હાથી ઉપર અંબાડીમાં બેસીને બહાર નીકળે છે ત્યારે વપથી, રોગથી, અથવા અમુક રાજકીય કામથી જોડો રોકાયલા નહોત તેવા ઉમરાવોને ઘોડા ઉપર બેસીને તેની સાથે રહેવું પડે છે. ધૂળ છુટતાં અને તાપ સાંજતા તેઓ પાદશાહની સાથે સવારીમાં આવ્યા જાય છે. દરેક વખતે પાદશાહનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે. શિકારે ચડસો હોય કિંવા એક ગામથી ખીજે ગામ જતો હોય તોપણ હમામથી છત્ર ચામર અને ખીજાં મુખ સાધનોથી તેને એયારામમાં રાખવો પડે છે. જ્યારે નગરની પાસે શિકાર કરવા જાય છે, ત્યારે પાદશાહ એવો મોટો રસાલો પોતાની સાથે રાખતો નથી, છતાં તે દિવસે જે ઉમરાવ ચોક્કી પર હોય તેને જ સાથે લઈ જાય છે.

માસિક પગારના ઘોડેસ્વાર તે મુનસફદાર કહેવાય છે. તેમને ઉમરાવો જેટલો તો નહિ પરંતુ સારો પગાર મળે છે. તેઓ નાના ઉમરાવ જેવા લેખાય છે અને મોટા ઉમરાવોની પસંદગી તેમનામાંથી જ થાય છે. તેઓ રાત્રીને જ પોતાનો અધિકારી ઉપરી ગણે છે અને એમનું કામ ઉમરાવના જેવું જ છે. પદેલાં ઉમરાવોની ખાફક તેમના હાથતળે પણ ઘોડેસ્વારો રાખવામાં આવતા, પરંતુ હમણાં એ રીત નાબુદ કરેલી છે. દાખ તેઓ પોતાના કામ જોમ પાંચ છ ઘોડા રાખે છે અને તેમનો પગાર અડે સોથી સાતસો સુધીનો હોય છે. તેમની સંખ્યા નક્કી નથી, પરંતુ એટલું તો ખરૂં કે ઉમરાવોના કરતાં તેઓ ઘણા છે. રેકાવરમાં અને લશ્કરમાં

રહેતા મુનસફદારો બાદ કરતાં દિલ્હીના દરબારમાં તેમની સંખ્યા બેસે ત્રણસેથી ઝોછી નથી. ,

રાજદારને નામે ઝોળખાતા લોક પણ ધોડેસ્વાર છે. તેમને તેમના નામના અર્થાનુસાર રોજનો રોજ પગાર મળે છે. મુનસફદારના કરતાં પણ કેટલાકનો પગાર ઘણો વધારે હોય છે. તેઓ જુદી પાયરીના અને કંઈ માનવંતા માણસ ગણાતા નથી. મુનસફદારોની માફક તેઓ પાદશાહના બધાયલા નથી. મુનસફદારોની માફક ઊંચી જાતનો સામાન તેમને લેવાની જરૂર પડતી નથી. તેમની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. તેઓ કામદાર અને કારકુનનું કામ કરે છે. તેમને પોતાના પગારની ચોપડી રાખવી પડે છે પરંતુ તે દેખાડીને તેઓ લાંચ રચવત ખાઈ શકતા નથી.

ઉમરાવોના હાથ નીચે નોકરી કરનારા ધોડેસ્વારોના બે ભેદ છે. પહેલા વર્ગના ધોડેસ્વાર બે ધોડા રાખે છે, જે ઉમરાવને પાળવા પડે છે. બીજા વર્ગનો સ્વાર એક ધોડો રાખે છે. આ લોકોનો પગાર ઉમરાવની ઈચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે, છતાં પાદશાહ તે ઉમરાવને પગાર આપતાં એક ધોડેસ્વારનો પગાર પત્રીસ રૂપિયા લેખે ગણી ઉમરાવને આપે છે.

પાયદળને ઘણો હલંકો પગાર મળે છે, તેમાં પણ બંદુકવાળાઓ અન્ય નેક જાતના જોખમમાં જવા ઉપરાંત બહુજ થોડા પગારદાર જોવામાં આવે છે. તેમને દશ પંદર અને વીસ રૂપિયા મળે છે. ઈન્લીશ, જર્મન, ડચ ફ્રેન્ચ અને પાર્ટુગીઝ કંપનીઓમાંના નાથી છુટેલા માણસો જેઓ પાદશાહને લાં તોપખાનામાં નોકર રહેલા હોય છે તેમને સારો પગાર મળે છે; છતાં આજના કરતાં પહેલાં એટલે જ્યારે મોગલો તોપખાનાની ખાખતમાં ઝોછા માહિતગાર હતા ત્યારે તેમને ઉદાર હાથે પગાર આપવામાં આવતા હતા. હજી એવા જુના નોકરો છે જેમને મહિને બસે રૂપિયાનો પગાર મળે છે. પરંતુ હાલ તો પાદશાહ મહા મહેનતે તેમને નોકરી આપે છે અને તે પણ બત્રીસ રૂપિયામાં. આ રકમ તોપખાનાના યૂરોપિઅન નોકરોને માટે હાલમાં મુકરર થઈ ગઈ છે.

બારે અને હજારું એવાં તોપખાનાના બે વિભાગ છે. બારે તોપખાનાના સખંધે મને યાદ છે કે જ્યારે ઔરંગઝેમ પાદશાહ તેના મદવાડમાંથી ઉઠ્યા પછી લાહોર અને હિંદુસ્તાનના નાના પણ અતિ રમણીય

રત્નબૂમિ કપ કાશ્મિરની મુલાકાને ગયો ત્યારે તેની સાથે પીતળની બારે તોપો લગભગ સીતેર હતી. આ બારે તોપો ઉપરાંત બહુકથી બમબી મોટી માની તોપોની સખ્યા ને વેળાએ આશરે બસે ત્રણબેની હતી અને ને સધળી આપણી વડાણની તોપોની માફક હતી પીડપર લાદેલી હોય છે. આગળ ઉપર હુ પાદશાહની મુસાફરીનું વર્ણન આપીશ ત્યારે મુસાફરીની દરમિયાન પાદશાહ કેવી રીતે પોતાના શિકારીનાજને જગલી પખીઓપર છોડી દેતો, કેવી રીતે ભુરા રંગના ગોધાઓને શિકાર કરતો, પાળેલા ચિતાઓને છોડી મૂકીને કેવી રીતે હરિણોને શિકાર કરતો અને મોટા, સિંહના શિકારમાં કેવી રીતે વારાફરતી પાદશાહ પ્રતિ દિવસ શિકારની એલગાહ મારતો હતો તે બરોબર વિગત વાર લખીશ.

લાહોર અને કાશ્મિરની મુસાફરીમાં સાથે રાખેલા બારે તોપખાનામાં જે તોપો લેવામાં આવેલી હતી તે તોપો માર્શ મત પ્રમાણે પ્રવાસને અનુકૂળ હતી આવી પીતળની બારે તોપો ૫૦ થી ૬૦ ને આશરે હતી અને તે મલગી નાના પ્રકારના સુદર રમથી રમેલી ગાડીઓ ઉપર ગોઠવેલી હતી જે ગાડીને આગળે તથા પાછળે બાંજે દારૂખાનાની પેટીઓ પથ્થુ રાખવામાં આવે છે આ તોપની ગાડી સારું બે ઘોડાથી ખેંચાય છે અને ત્રીજો ઘોડો આગળ જોડવામાં આવે છે દરેકે ઘોડા ઉપર એક સ્વાર હોય છે પાદશાહ શિકારની શોધમાં અને પાણી વાળી જમ્યાની પાસેના પ્રદેશમાં યજ્ઞને મુસાફરી કરવાની ખામેસને લીધે વારંવાર મુખ્ય રસ્તો મૂકી આડફેટ રસ્તે મુસાફરી કરતો હતો, તેથી બારે તોપખાનું તેની સાથે આ લઘુ નહોતું આ તોપોને નહીંઓ ઉપર નાખેલા હોડીઓના પુલ ઉપર યજ્ઞને લઈ જવી એ ધણું કઠણ કામ હતું, તેવે મામેં તે 'આલી' શકતો નહિ. ઉંઠ ઉપરની દળવી તોપો દમેશ પાદશાહની નજદીકજ રાખવામાં આવે છે પાદશાહ બ્યારે સવારમાં પોતાની મુસાફરી શરૂ કરે છે ત્યારે તે તોપો આગળ ઉપર જ્યાં પાદશાહ અને ઉમરાવોના તંબુ આમંજયી ખેંચવામાં આવ્યા હોય છે તે ઠંકાણે પાછરી લઈ જવામાં આવે છે તંબુને મોખરે તેમને ગોઠવવામાં આવે છે અને બ્યારે પાદશાહ સલામત ત્યાં પધરે છે ત્યારે તેમને સલામતી આપવાને તેમાં બાર થાય છે.

મદાસની ઓવણીઓનાં લશ્કર પાદશાહની સાથેના લશ્કરની સખ્યાથી વધારે હોય છે એજ લશ્કરમાં જો ફરહોય તો તે છે. દરેકે દરેક મદા

લખા ઉમરાવ, મુનસફદાર, રાજાદાર, પામદલ અને તોપખાનું રહે છે કુલ દક્ષિણમાં ૨૫-૩૦ હજાર ઘોડેસ્વારનું લશ્કર રહે છે, મરણ કે વિઝાપુર અને ગોવગઢાના રાજા કદાપિ એકદા યદ્ય પાદશાહ લશ્કરની મામે થાય તો તેમને પુર પડે એટલું લશ્કર ત્યાં રાખવું જ જોઈએ ઇરાની, ઓગાન અને ખલુઝી જાતના લોકની સામે મરહદના મહાસુ માટે કાશુવના રાજ્યમાં પાસાહનું યોદ્ધા ઘોડુ બીજા અથવા પદર હજાર માણસનું લશ્કર રહે છે ચાર પાંચ હજાર માણસનું મૈન્ય કાશ્મિરમાં રહે છે વારંવારની લડાઈના સ્થાન ઉપ યદ્ય પડેલા બગાડ દેશમાં મહુધી વધારે લશ્કર રહે છે એવો તો એકે મહાલ નથી કે જ્યાં લશ્કર રાખ્યા વગર ચાલે દરેક ઠેમએ દેશમળના ઉપર વિચાર કરીને ઘોડુ કે ધણું લશ્કર રાખવું જ પડે છે. આ પ્રમાણે જોતા હિંદુસ્તાનનું લશ્કર બે સુમાર છે

આ આડીતેડી પામદળ વગેરેની ગણતરી જવા દીધેને હું માત્ર મારા અને ખીજા પ્રવીણોના મત સાથે મળીને માત્ર ઘોડેસ્વાર લશ્કરની આશરે સખ્યા અંકુ તો તે, પશુ ધણી મોતી છે, એટલે કે દેશી રાજા અને ૫ ઠાણુ ભેડાના સૈન્ય સાથે પાદશાહની તહેનાતમાં હમેશા ૩૫ થી ૪૦ આ લીમ હજાર ઘોડેસ્વાર લશ્કર રહે છે, તે અને જુદા જુદા મહાસેના રહેલા લશ્કરના ઘોડેસ્વારો મળીને હિંદુસ્તાનના મહાન મોગલ ઔરંગઝેબ પાદશાહનું ઘોડેસ્વાર લશ્કર જ માત્ર બે લાખ ઘોડાઓનું અથવા એથી ૫૫ સહેજ વધારે છે

મેં કહ્યું કે પામદળ ખણું છે તેમથી એમ ન ધારવું કે પાદશાહની સાથે રહેતા લશ્કરમાં તે ધણું છે, તેમાં તો મગવાળા, બદકાવાળા અને દલકી તોપોની પાછળ રહેલા માણસો શુદ્ધ પદરહજાર માણસની સખ્યા છે આ ઉપરથી મહાનમાં કેટલું પામદળ હશે તેનો આશરો કદાહી શકાશે. ખીજા ભેડા લશ્કરમાં મળુરો, ગાડાવાળા, વેપારીઓ અને પાણીવાળાને સામેલ તખી લશ્કરની સખ્યાનો આકડો ન મનાવ તેવો વધારો છે. હું એમ કહેવા માગતો નથી પરંતુ ખરે ખર તો નહિ પણ આશરે લગભગ પામદળ કેટલું છે તે આપવા માગુ છું આવા માણસો ખાદ કરતા રાજાની સાથેનું અને ખીજા મહાલનું એકદર પામદળ મળીએ તો તે ૫૫ ત્રણ લાખ માણસથી ઓછું ખજા મામ સૈન્યની સાથે રાખવામાં

આવતા તંબુઓ, વેપારીઓ, શીસ્તીઓ અને સ્ત્રિયોની સંખ્યા જો મનપર લઈશું તો આ સંખ્યા ગણ જેવી લાગશે. આવા મોટા સૈન્યને લઈ જવા લાવવાને માટે વળી પાદશાહને ધણીક હાથીઓ, હંટો, બળદો, ઘોડાઓ અને મજૂરો રાખવા પડે છે. આ ઠેકાણે આપ નામદારે યાદ રાખવાનું છે કે, હિંદુસ્તાનના રાજ્યની રીત પ્રમાણે પાદશાહ જ આખા રાજ્યની જમીનનો માલિક ગણાય છે અને આખા અથવા દિલ્હો જેવાં મોટાં રાજ્યનગરો આવાં મોટાં સૈન્યથી જ વસ્તીવાળાં ગણાય છે, કારણ કે રાજ્યનગરમાં રહેતા લોકોને પણ પાદશાહ જ્યારે લાંબી મુદ્દાકરીએ નીકળે છે ત્યારે તેને અનુસરવું પડે છે. આ રાજ્યનગરો પારિસ જેવાં વસ્તીવાળાં નગર સાથે સરખાવતાં હાવણીથી કંઈક વધારે સગવડ વાળાં ધરોને લીધે એકે મોટી હાવણી સાથે સરખાવીએ તો વધારે યોગ્ય છે.

દરેક જો મહિને અત્રેના સૈનિકોને પગાર આપવો પડે છે. ઉમરાવોને દરબારમાંથી પગાર મળે છે અને તેઓ પોતાના માણસોને પગાર આપે છે. પાદશાહના તરફથી જ દરબારો મળે એજ માત્ર તેમની આજીવિકા છે. ક્રાંસમાં જ્યારે વખત પડે રાજ્ય પોતાનું દેવું તરતજ અદા કરવાને અશક્તિવાન થાય છે તે વખતે અમલદાર અને સૈનિક પોતાની આનગી ઉપજમાંથી ત પુર કરી શકે છે પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં તો જો પગારની વિલંબ થાય તો મહાભયંકર પરિણામ આવે છે. સૈનિકો તેમની પાસેના જુજ સામાન વેચી ખર્ચને પણ ઉવડ જૂએ મરી જાય છે. શાહજહાંઓની ઉછી લડાઈના અંતમાં મને અનુભવ થયેલો છે કે નાંણાંને માટે સૈનિકોએ પોતાના ઘોડા વેચી ખાવા માંજા દત્તા અને જો વધારે વખત સુધી એ લડાઈ ચાલી હોત તો ધણું લશ્કર એ પ્રમાણે કરત. આમથવાનું કારણ પણ આપ નામદાર જો અત્રેના સૈનિકોને પાળવાં પડતાં ઓ, છોડાં અને ચાકર નફર ઉપર વિચાર કરશે તો આશ્ચર્ય નહિ લાગે. મોગલ પાદશાહના સૈન્યમાં એકે માણસ એવો નથી કે જે પરણેલો ના હોય અને જોને સ્ત્રીઓ અને ગુલામો ન હોય. આ પ્રમાણે એક નહિ પણ લાખો માણસો પાદશાહી પગારના ઉપર આધાર રાખે છે. આવા મોટા ખરચને કંઈ વસૂલાત પુર પડી શકે ? પરંતુ હિંદુસ્તાનના શાહોની સમૃદ્ધિને યાદ કરીએ તો આવું ખરચ ચલાવવું એ તેમને બારે પડે એમ નથી, હિંદુસ્તાન જ રીતે શાસિત થાય છે તે રીત જ એવી વિચિત્ર છે.

મહાન મોગલ પાદશાહનું બધું ખરચ તો હજી મેં ગણાવ્યું નથી. આવા મોટા લશ્કર ઉપરાંત પાદશાહ દિલ્લી અને આમ્રામાં બેથી ત્રણ હજાર સારા પાણીદાર ધોડા, જરૂરના વખતને માટે રાખે છે. વળી એવાજ પ્રસંગને માટે આડસે અથવા નવસે હાથી, ધણુક બારદારી ધોડા, ટડુ અને મજુરો તેના મોટામોટા તંત્રીઓ, ખાણું, ખીજો સરસામાન અને બેગમોના રસાલા માટે તથા ગંગાના પાણી માટે અને ખીજા જરૂરીઆત સામાનને માટે માણસો રાખવામાં આવે છે એ તો જુદું. આવી મોટા દમામની વસ્તુઓ પાદશાહની સાથે હર હમેશ રહે છે, જેની ક્રાંસના રાખને જરા પણ જરૂર પડતી નથી.

આ ઉપરાંત વળી જો તમારી ઈચ્છા હોય તો જનતાનખાનું બેસુમાર ખરચ ગણીએ. આ બેગમો સુનેરી લપેટાનાં વસ્ત્ર જ માત્ર વાપરે છે, કિનખાખ, જાંઘી જાતનાં રેસમી કપડાં, નાના પ્રકારનાં ભરત કામ, મોતી કસ્તૂરી, અંબર અને નાના જાતનાં ઉમદા અત્તર તો તેઓ પુષ્કળ વાપરે છે. આ ખરચ ઉમેરતાં તેની સંખ્યા કંટાળી યાય તે તો ધારણામાં પણ આવી શકતું નથી.

આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં મોગલ પાદશાહને મહેતેલ્લી મોટી મહેસૂલ મળતી હશે તોપણ તેના પ્રમાણમાં ખરચછે એટલે જેમ ખીજા લોક ધારે છે તેમ ખજાનામાં રોકડ પુરાંત વધારે વધતી હોય એમ માઈ ધારવું નથી. હું કબૂલ કરું છું કે ઇજ્જત અને ઈશાનની એકત્ર થયેલી ઉપજ કરતાં પણ મોગલની મહેસૂલ વધારે છે, પરંતુ જો મોગલને ધનવાન રાજા તરીકે ગણવો હોય તો હું તો તને એમજ કહું કે હા ધનવાન ખરો, પરંતુ એક હાથે જેવો ધનવાન તેવો જ ખીજા હાથે ખરચાળ છે. હું તે જ રાજાને ખરો ધનવાન ગણું છું કે જે પોતાની રેયતને પીઠા વગર ઉપજતી ઉપજમાંથી પોતાના દમામવાળા દરબારનું, મોટાં મોટાં મકાન બાંધવાનું, અને સરહદ ઉપર મોટાં સૈન્ય રાખવાનું ખરચ કાઢતાં પણ કોઈ બિવિધમાં આવી પડનાર આપત્તિને માટે પોતાની તીજેરીને તર રાખે. અલબત્ત તીજેરીને તર રાખવાને માટે કેટલાંક વર્ષ ચાલુ આવી રીત રાખવી પડે. અલબત્ત હિંદુસ્તાનના પાદશાહો પાસે આવા સાધન અને ધન છે, પરંતુ ધારના જોટલાં હોય તેને માટે અને શક રહે છે. મો-

ગલ પાદશાહના મોટા ખરચ સંગઘે મેળે કહ્યું તે બિપરથી તમે આશ્ચર્ય પામશો, છતાં એક જો બાળતા જો મારા અનુભવમાં આવેલી છે તે બ્યારે હું જણાવીશ ત્યારે આપ નામદારને પછો ખાતરી થશે કે મોગલની સમૃદ્ધિની વાતો-ટકા ચડાવીને કરેલી હોય તેવી નથી.

પહેલું—ગાદીને માટે ચયેલી લડાઈનું પ્રમાણન, ચણ પછી દેશમાં સર્વેશ શાંતિ હતી. બંગાળ જ માત્ર સુખતાન સુખના દાયમાં હતું, લશ્કરના પગાર ફૂટા હતા, લડાઈ માત્ર પાંચજ વર્ષ ચાલી હતી અને શાહજહાનનો ખગલનો પણ ઔરંગઝેબના દાયમાં આવ્યો હતો, તેમ છતાં પણ સિંપાઈઓનો ચડેલો પગાર પતાવતાં ઔરંગઝેબને સાંસ પડ્યા હતા.

બીજું—શાહજહાન જે એક કરકસરીઓ પાદશાહ હતો અને એકે મોટી લડાઈ લડ્યા વગર જેણે લોગલાગટ ચાલીસ વર્ષ સુધી રાજ્યગાદી બોગવી હતી તે પણ છે કરાડ કરતાં વધારે રૂપિયા એકઠા કરવા શક્તિમાન થયો નહોતો. પરંતુ આ રકમમાં હું સોના રૂપાના દાગીના અને સરસામાન, નાના પ્રકારની ચીજો ગણાતો નથી, પુષ્કળ મોતીનાં હડા, અને મોટી નાની કિમતનાં જુદા જુદા જાતનાં રત્નોને ગણતો નથી. આ બધું જવેરાત અને સામાન તો જુદાજ આટલી સમૃદ્ધ મોગલ સિવાય બીજા કોઈ શહેનશાહની પાસે હોય તેને ખારે 'તો' અને રાક જ છે. મોગલ પાદશાહનું રાખાસન જે હીરાએ મઢેલું અને મોતીની ઝાલરાથી શણગારેલું છે તેજ એકલું જો હું કૂસતો ન હોઉં તો જણ કરાડ રૂપિયાનું છે જે જવાહીર એકલું ચયેલું છે તે કંઈ આજ કાલે નથી તેમજ ઘણા રાખાઓએ ધણા વર્ષે આપ કરેલું મોગલને હાથ આવેલું છે અને બીજા દાગીના લધા કિમતી વસ્તુઓ જુદે જુદે ઠાણેથી તેને ભેટ મેળવેલી છે, ઉપરાંત અમુક વખતે ઉમરાવો તેને નજરશણાં આપે તેમાંથી એકઠા ચયેલી છે. આ બધાનો સ્વામિ પાદશાહ છે એમાં રાક નથી, પરંતુ આપતિનો વખત આવી પડતાં તે કામ લાગતું નથી અને પાદશાહ તો બીજી રીતે એકે નાની રકમ પણ ઉભી કરી રાકે નથી.

મેં પૂર્વે કહ્યું છે તેમ આદેશ સોનારૂપાની ખાણ જવો છે ખેતો બીજા દેશના નેહલું પણ સોનું રૂપું અહીંયાં જણાતું નથી. તેનું કારણ હું આ વિષય પુરા કરતા પહેલાં સ્પષ્ટ કરવા માફક છું એમ થવાનું કારણ એ છે કે દુનિયાના બીજા દેશના લોકો જવા ધનવાન દેખાય છે તેમ અત્રેના

લોકો ધનવાન છતાં પોતાને ધનવાન દેખાડતા નથી, અને મિલકત દા-
ટી રાખે છે.

પ્રથમ તો હિંદુસ્તાનમાં ધણું ખર્ચ સોનુ રૂપુ સ્ત્રીઓનાં હાથનાં, પગનાં,
કાનનાં અને ખીન્નાં ધરણીમાં જાય છે, તથા જુદી જુદી જાતનાં ધરણી ધડા-
વતાં તેનો ધીરે ધીરે નાશ થાય છે. વિંટીઓ, વાળીઓ, કંઠારા, કડાં, સાંકળાં
વગેરે ધરણીં એ બેઠા ધાતુનાં થાય છે. વળી ખીજી વધારે સોનુરૂપુ, નાના
પ્રકારનાં લપેટાનાં કસબી કપડાંમાં, તોરાઓમાં, પામરીઓમાં, કીનખાખમાં,
જરીની 'સાડીઓમાં, સોનારપાની સાડીઓની લેસોમાં, પાથડીના તારમાં,
કુંભતામાં, અને 'વણાટ' કામમાં તથા જરીનાં ભરત કામમાં ખપી જાય છે.
હિંદુસ્તાનમાં ખનતી આવી વસ્તુઓ અસંખ્ય છે. એક સામાન્ય સિપાઈથી
મોડીને 'તે' મોઢા ઉમરાવ અને પાદશાહો 'સધી સર્વે સોનારપાનાં કિમતી ધ-
રણી' 'પહેરે છે અને પોતાનાં છોકરાં ભૈરાને પહેરાવે છે. બૂખે મરે તે
હાં, પશુ ધરણીં 'પહેર્યા વગર રહે નહિ. વારંવાર તેવા લોક બૂખે મર્યાના
દાખલા 'બને છે.'

ખીજી એ કે, પાદશાહ સઘળી જમીનનો ધણી છતાં ઉમરાવ વગે-
રે પગારને ઠેકાણે તે જગીર આપી દે છે. સુબાઓને પશુ તેમના પો-
તાના પગાર પેટે તથા તેમના સૈન્યના પોપણ પેટે જીલ્લાઓ આપ-
વામાં આવે છે, તેમાં માત્ર એટલીજ બોલી કે તેણે પાદશાહને વર્ષ દહાડે
અમુક રકમ ભરવી. બાકી રહી તે જમીન રાજ પોતાના ખર્ચમાં રાખે
છે અને મોઢા મોઢા માણસોને વર્ષ દહાડે તેઓ દરબારને અમુક રકમ આપે
એવી શરતે તે ઈજારદારને આપી દે છે. જેઓ વર્ષ દિવસે સલામી અથવા
જમીનના મહેસૂલ તરીકે અમુક રકમ પાદશાહી તીજેરીમાં ભરે છે.

તેસીલદાર, સુબા, અથવા ઈજારદાર જેના તાબામાં જમીન આવે છે
તેઓ ખેડુતો ઉપર તેમજ મામડાનાં વસવાયાં અને વેપારીઓ ઉપર
અધિકાર ભોગવે છે અને તેઓ ખેડુત, વસવાયાં, કારીગર લોક અને વેપા-
રીઓ ઉપર અનહદ જીલમ ગુજારે છે ખેડુતો, કારીગરો અને વેપારીઓને
પોતાના ઉપર ગુજરતા અન્યાયને માટે ફરીઆદ કરવાને કોઈ છે જ નહિ.
ક્રાન્સની મારફત હિંદુસ્તાનમાં કોઈ મોટો ઉમરાવ, પાર્લામેન્ટ કે રથાનિક
ન્યાયાધિકારી નથી, એટલે એ નિર્દય જીલમગારોને કાણુ અકુશમાં
રાખે: કટલેક ઠેકાણે કાજી ન્યાયાધિકારી હોય છે, પરંતુ દુર્ભાગ્ય લોકને થયેલું

નુકસાન થરી અથાવવા નેટલી કે તેનેા યથાર્થ ન્યાય કરવાની લેખને સપા ટાલી નથી દિલી અને આગા જેવા મુખ્ય નગરો, મોટા શહેર અને બધે રોમાં તથા તેની આસપાસના ગ્રામગામ આવે અલત જુલમ થતો નથી, કારણ કે તેવે સ્થલે અન્યાયનેા આડે આક વગે તો તે પાદશાહ અથવા મોટા અધિકારીઓથી છુપો રહેતો નથી દુન્યા પામકાના લોકને મુશાઓ અને મેદેમિલદારો કચરી નાખે છે અને તેમની વાર કે ફરિયાદ ફાઈ સામગણ નથી

આવી જુલમ ભરેલી રીતે મેક ચલામગીરી જેવી રિયતિમાં આવી પડે છે, એટલે વેપાર પણ વધતો નથી તેમ લોકની રીતમાત પણ સુધરતી નથી લોકને વેપારમા ઉત્તેજન આપવાનું તો રજુ, કાપ, કાપિ કાઈ સાદસિક નર વેપારમાં પડે, અને કાર રજા મેળવે તો જુલમમારો તેને મુખથી બોલવવા દેતા નથી અને તે માણસને તેની મહેનતનું ફળ જોર જુલમથી ખાઈ જઈ ઉભડે વધારે પીડે છે માર્ક માણસ નવું મહેનતથી ધન પ્રાપ્ત કરે તેપણ તેનાથી સુખચેનમા પેતાની, કમાણનેા ઉપભોગ થતો નથી, તેનાથી, કમવતપણે વર્તણુ નથી એટલું જ નહિ, પણ તે બિચારો પેતાના દેનના પેલાકનેા ધરનારને અને સામાનને પણ તે સ્વી સારતો નથી પેતાની લક્ષ્મી આડે નિરતર બચમા રહેવું પડે છે આથી મેક કોના દુખને ઉડે જમીનમા દાડી રાખે છે એકુતો, કારીગરો, અને વેપારીઓમા ધનને દાડી દેવાની રીત પરપરાથી ચાલી આવે છે કારીગર અથવા વેપારી પાળી તે મુસલમાન, ક્રિવા ક્રિદુ હોય તો તેને પણ એજ રીતે રહેવું પડે છે, પરંતુ આ રીત મુસલમાનોના; કરતા હિદુઓમા વધારે છે, અને તેઓ મુદસ્ય પણ છે લોકો એજ માને છે કે જે પેસો દાડી રાખેા હશે, તે કોઈવાર સારા કામમાં આવશે, જેમને કુરબારી પગાર મળે છે, જેઓ ઉમરાવના તોફર હોય છે અને જેને માથે જળવાનું કપરીની ક હાય હોય છે તેજ માણસો કઈક પેતાની લક્ષ્મીનેા સુખચેનથી ઉપયોગ કરી રાખે છે માત્ર મત પ્રમાણે તો આ રીતે લક્ષ્મી દાડી નાખવાની બીજા દેશોની માફક તે જહાર દેખાઈ આવતી નથી લોકો આજી બચાવેા સિયરે હાલુકરે છે ધનને દાડી મુકવું એજ હિદુનું કલમાય છે.

ઉપર જે હેવાલ આપ્યો છે તેથી એવો પ્રવાસ કલ્પના મવો નેત્રા બાવિકન છે કે, એ આપણે બહા છે તેમ હિદુસ્તાનમાં પણ સોળ સધળી

જમીનનું ધણીઆપુ છોડી દે, તો-તે રાજા, ગ્રામ ઉભયને સામંતપદ થાય-
કે નહિ ? મેં યુરોપનાં રાજ્યોની સાથે આ બાજતને અરખાવી જોઈએ છે,
અને તેથી એવા વિચાર ઉપર આવ્યો છું કે જે જમીન લોકમાં વહેંચા-
યેલી હોય તો-તેથી બેહુને લાભ થાય, તેમાં પણ રાજાને વધારે લાભ થાય
એમાં શંકા નથી. તહેસીલદાર, સુબેદાર અને ઈન્જરદારોના જુલમને પરિ-
ણામે હિંદુસ્તાનમાં સોનું રૂપું કેવું ખૂણે પડ્યું રહે તે તો આપણે આ-
આગળ વાંચી ગયા. એ લોકોના જુલમ તો રાજા પોતાના રાજ્ય
નગરની પાસેથી પણ એટલો બધો ઝોછો કરી શકતો નથી, તો પછી દુ-
રના દેશમાંથી અને ગાંધારમાંથી કેમ ઝોછો થાય એ જુલમથી લોકો,
દારીગરો અને વેપારીઓ કંઈ સુખ ભોગવનાં ચિયરે હાલ હાલતમાં રહે
છે એટલું જ નહિ, પણ તેમનાં ઈશ્વરો બાળવયમાં જ જૂએ ટાંટિયા ધરીને
મરી જાય છે, આ જુલમગારો કંઈ પણ વાક પડતાં ખેડૂતની જમીન દ-
ડમાં તાંણી લે છે અને તેમને એવા જુલમમાંથી છુટવાને કાંઈ પાસેના
દેશી રાજ્યમાં નાથી જનું પડે છે. દેશી રાજ્યમાં એટલો બધો જુલમ થતો
નથી, તેથી ખેડુતો લાં જાય છે અથવા તો પાદશાહના સૈન્યમાં કાંઈ મા-
ધારણ સિપાઇને લાં હળવી મહેનત મળુરીની નોકરી ઉપર જઈ રહે છે
આ પ્રમાણે જુલમ ગુજરતો હોવાથી ખેડુતો ન ચાલે જમીન વાવવાને લે
છે. એટલે તેઓ પાણીની નીકો વચરે કશું સુધારતા નથી અને વધારે
ખુશા બોલોમાં લીએ તો આ રીતે રહેશે થઈ મયેલા ખેડુત લોકથી હિ-
દુસ્તાનની જમીન બરોબર ખેડાતી નથી તથા ધણે ભાગે પડતર રહે છે.
વળી લોકો પોતાનાં ધૂરજાર પણ સમરાવતા નથી તો પછી નવાં તો
બાધે-જ ક્યાંથી ? ખેડુતોના મનમાં હમેશાં એવોજ વિચાર રહે છે કે
'જુલમગારોને માટે આપણે શું કરવાને મહેનત કરવી. આપણે જાંત
બોગીને જો કંઈ મેળવ્યું હોય તે મમે હારે આવીને જુલમ કરી ખેંચી
જાય અને આપણને કુખ્ખદ હાલતમાં મૂકે ? કાણ જાણે કે ક્યારે આવી
તે શું કરશે ?' ખેડુતોના મનમાં બ્યારે આમ આવે છે ત્યારે પેલા જુ-
લમગાર તહેસીલદારો, સુબેદારો અથવા ઈન્જરદારો એમ ધારે છે કે, 'જ-
મીનની બ્યારે કાંઈને દરકાર નથી ત્યારે આપણે પણ શું કરવાને માટે માથું
પકંવીએ ? અને જમીનને રસાળા તથા ફળદ્રુપ બનાવવાને માટે આપણે શું
કામ આપણે પૈસો અને કાળ ગુમાવીએ એક ક્ષણમાં પાદશાહ તે આ-

પણી પાસેથી લઈ લે અને આપણી મહેનત ન તો આપણને અને ન તો આપણાં છોકરાંને કોઈને પણ મળે આપણે તો આપણાથી બને તેટલા પૈસા જમીનમાંથી ખેંચી લેવા, પછી ગમે તો ખેડૂત છવો કે મરો, તેની આપણે શી ચિંતા ! આપણે તો બ્યારે હુકમ થાય ત્યારે પાંધર વગડો ચર્ચ ગયેલી જમીન છોડી ચાલ્યા જવું.”

એશિયાખંડનાં મોટાં મોટાં રાજ્યો સપાટા બંધ નાથ પામે છે તેનું કારણ જાણવાને માટે મેં ઉપર કહી તે બાબતો મારા ધારવા પ્રમાણે બસે છે. રાજ્ય વ્યવહાર ચલાવવાની આ જુલમી રીતને લીધે જ હિંદુસ્તાનનાં ધણાંક રાહેરો કાદવ ચકરાનાં ધરની બાંધણીનાં અને હળવા સામાનવાળાં છે. હિંદુસ્તાનમાં એવું તો એકે રાહેર નથી કે જે ઉજડ થઈ ગયેલું ન હોય. થહેર માત્ર પાસે આવતી પડતીનાં ચિન્હ દેખાડે છે. હિંદુસ્તાન જેવા દૂરના રાજ્ય ઉપર આપણા વિચાર ચલાવવાની શી જરૂર છે? આપણે ત્યાં એવા દાખલા ક્યાં લેવા જવા પડે એમ છે? એસોપોટિમિઆ, અન્ટોલીઆ, પાસેસ્ટાર્ઝન વગેરે મોટાં અને સારાં રાજ્યો કે તેની જમીન પૂર્વે બરોબર ખેડાતી અને ફળદ્રુપ હતી ત્યાં હાલ જુલમગાર રાજાઓના રાજ્યથી કેવી પડતી ચર્ચ રહી છે તે બધાં કેવાં પાલખાલ ચર્ચ મતુબ્યને રહેવાની ચોખ્ખતામાંથી પણ નિર્માલ્ય અને ઉજડ થઈ ગયાં છે. ઇસ્લમ પણ દાસત્વમાં કુચી ગયેલા દેશનું એક અમુક ચિત્ર આપે છે. આજ એંશી વર્ષમાં નહોરો અને સમારકામ વગર નાઇલના પાણીને તેના આશુ વહોમાં વહેતું રાખવાની બેદરકારીને લીધે તેનો એક અઠમાંક ઉપરાંત બામ-હાલ નકામે અને ઉજડ થઈ પડ્યો છે. નીચાણની ફળદ્રુપ જમીન નાઇલના પુરામાં દડથી પુરાર્થ ગણ છે, જે દડ કઈ થોડા પૈસા અને થોડી મહત્તમાં અને થોડી મહેનતમાં દૂર કરી શકાય તેમ નથી સારા અને ન્યાયી રાજમાં કારીગરી અને ધંધા જેમ વધે છે તેમ આ ઉજડ દેશમાં વધે નહિ એમાં શું આશ્ચર્ય છે? આપણા સુખ અને આજીવ ક્રાંતિમાં ધંધો રોજગાર જેમ વિકાસ પામતો જાય છે તેમ આવા દેશમાં કેમ વધે? કદી નહિ. બ્યાં ભોકો અલગ મરીજ અને ગૃહસ્થ છે તે પણ મરીજ દેખાવાને માટે યત્ન કરે છે તેવા રાજ્યમાં કારીગર ભોકો પણ શી આશાએ પેતાના ધંધા ઉપર ધ્યાન લગાડે? અમેના પેતાની બૂખ દેખાડનારા ભોકમાં કિંમતી અને ઉચો માલ ક્યાંથી અપે, કે કારીગરો તેં કરવાને માટે શલ્યાય જુલમગાર ભોક

એવી વસ્તુ લઈ શકે, પરંતુ તેઓ તો પોતાના અધિકાર જોરથી તેવી વસ્તુના ગરીબ બીચારા કારીગરને અરધા દામ પણ પૂરાં પામરા નથી આવતા. ઉમરાવો તેમને જોષ્ટી વસ્તુ બે કાર્ધ ખેડુત કે કારીગર ન આપે તો હથેટો તેને કોરડાનો માર મારે છે દરેક ઉમરાવના ઘર આગળ એવો કારડો બરવેલો હોય છે જ્યાં કારીગરને કંઈ ઉત્તેજન નથી અને તેનાથી જમીન ખરીદી સુખે રહેવાતું નથી, તથા જ્યાં તેની કારીગરીની પીછાણ તરીકે તેને કંઈ મળનાર નથી, જ્યાં પૈસાને ધૂપાવવાને માટે મેલા ઘેલા વેશમાં રહેતું પડે છે ત્યાં માણસને નવી શોધ કરવાની કે પોતાની કારીગરીમાં સુધારો કરીને તેને ખીમવવાની કપાથી મગ્ગ થાય ? ધણો કાળ થયાં હિંદુસ્તાનની કારીગરીએ પોતાની ખુશી અને સુન્દરતા ખોઈ છે રાજ અને ઉમરાવો તેઓને પોતાની પામે ગળી ઉત્તેજન આપતા નથી, પણ તેઓ શીખે તો તેમને મુશ્કેલ કામે લગાડે છે અને જો કામ ન કરે તો બરડા ઉપર કોરડાનો માર પડે છે પોતાના દેગની કારીગરીને નાગ થતી બમાવવા માટે કેટલાક વેપારીઓ કામગમ માણુએને વધારે પૈસા આપી પોપણુ કરે છે, પરંતુ તેવું ધણું થોડું બને છે આ ઉપરથી એમ ન ધારતું કે કારીગર લોકની તેથી ઘુનના ચામ છે, કિંવા તેમને સ્વાતંત્ર્ય મળે છે તેવા લોક કારીગરને ચાલે ન આસે રાખે છે અને કારીગર લોક તેથી પૈસાદાર થવા પામતા નથી. કારીગરો પણ બીચારા પોતાને અને કુટુંબને સુકો પાકો સુખનો રોટલો અને જાડા પાતળા કપડા શરીર ઢાંકવાને મળે એટલે સતોષ પામી બેસી રહે છે કારીગરીવાળી વસ્તુમાંથી સારો પૈસો ઉપજતો નથી તેમ છતાં ઉપજે તો તે કારીગરને મળતો નથી, પણ વેપારી લઈ લે છે અને વેપારીને પણ તે કપારે સુખ આપે છે, કારણ કે વેપારી વળી તેના ઉપરીની તરાપથી હમેશા બિહીતો ફરે છે, એટલે કાર્ધ, થી પોતાની કમાઈનો સુખે ઉપભોગ થતો નથી

સાર્વત્રિક અધતા-અઘાનતું કારણ લોકની સ્થિતિ જ છે કે જેને મધાર્ય વર્ણવવાને માટે મે પ્રયત્ન કર્યો છે શું હિંદુસ્તાનમાં પાઠશાળાઓ અને વિદ્યાવર્ધક ખાતા સ્થાપી શકાય તેમ છે ? આવાં ખાતાના સ્થાપકને કપાથી શોધી લાવવા અને બોલ જોગે કદાપિ તેઓ મળે તો વિદ્યાર્થીઓ કપાથી લાવવા ? પાઠશાળામાં પોતાના છોકરાને રાખીને બધાવી શકે એવો શક્તિમાન માણસ ક્યા છે ? અને ધારો કે કદાપિ તેવા ગૃહસ્થ

માણસો છે, તોપણ ધનવાન છે એમ ખુશ્તુ બતાવી આપવાને માટે કાશું ઉમો ચાપ તેમ છે ? છેવટ આપણે કદાપિ એમ ધારીએ કે આવી અડચણો છતાં પણ વિધાવર્ધકખાતાં અને પાદશાળાઓ રચાવી શકાય તથા વિદ્યાર્થીઓ પણ મળી આવે પરંતુ ના માણુએને ઉત્તેજન આપે એવાં ન્યાય તથા જુદા જુદા સામ્યનાં ખાતા કયાં છે, કે જેને માટે વિદ્યા ભણનારને સાચી આશા ગમવાનું અને ઉત્તેજન લેવાનું કામ્ય હોય ? રાજ્યમાં એવાં ખાતાં છે જ નહિ કે જ્યાં આ પ્રમાણે બહેલાઓનું પોષણ થાય.

આપણે પુરોષમાં જોઈએ છીએ ને પ્રખાલે વેપાર પણ આ રીતે જ્યાં રાજ્ય વહીવટ ચાલતો હોય ત્યાં કેવી રીતે ચાલે અને જ્યાં મેળવે ? જોઈ માણુસના સામને માટે આઠલા બધા જોખમમાં જઈ વેપાર કરીને લક્ષમાં મેળવે એવા માણુએ થોડા હોય છે, કારણ કે તેવા વેપારીનો લાભ તે દેશનો સુખો કે ધર્મરક્ષાર જોત, જોતાંમાં તેના મોંમાંથી પડાયો સેહે. એ લાભ તો ઉધી ગયો પણ તે બીચારાથી પોતાના પાડોશીઓ કરતાં વધારે ખાધા પીધાના અને બેસવા ઉઠવાના સુખમાં રહેવાનું હોય તોય ધણું છે પરંતુ તેય, કયાં છે ? કાઈ મારા મૈનિક અધિકારીની વગ અને મહેરબાની હોય તો માણુસ મોટા વેપારનું સાહસ કરી શકે છે એ ખરી વાત, પરંતુ તેવા પ્રગમના તે એક ગુલામ જેવો થઈ રહે છે અને તેને આશ્રય આપનાર અમલદાર આશ્રયના બદલામાં તેની ખુશી ગમે તે વસ્તુ કે ધન પડાવી લે છે.

નિમ્નમાં મોમલ પાદશાહ પણ રાજ્ય રજવાડામાંથી, સારી કીર્તિવંશી ગૃહસ્થોમાંથી, પરપરાના કુળવાનોમાંથી, પોતાના પૈરમાંથી, વેપારીમાંથી, કરીમર લોકમાંથી, વિદ્વાનોમાંથી, અધિકારની ઉચ્ચ ખુદિવાળા અને રાજ્ય પ્રતિ પ્રેમવાંળામાંથી, પોતાના પરાક્રમથી, કુળની મોટાઈથી, અને ધર્મત આવી પડે તો દરબારમાં અથવા સૈન્યમાં રહેતા પણ પોતાની ખામગીમાં લક્ષમાંથી પોતાનું ચલાવી લે એવા માણુસોમાંથી, અને સારા કાળને માટે ઉત્સુક તથા રાજની સાખાસી તથા મદરિમતથી, જે સતોષ આનંદના આશુભોગથી કાઠિતે પોતાની તોડીને માટે પ્રસન્ન કરે તો નથી, ઉપર કદા તેવા માણુસોને બદલે, પાદશાહ તો ઉલટો ગુલામોથી, ખુદિવગરના, દલાઓથી, નીચી રિયતિમાંથી ઉઘે ચઢી આવેલા નીચ માણુસોથી, રાજ્ય ભક્તિ અને આશ્રયના અણોથી, અસલ મગરરીવાળા માણુસોથી, અને માત,

આખર, દેખાવ કે માનસિક ધૈર્ય રહિત માણસોથી સદા આટલ રહે છે. ૧૧ લોકને વડા રાખનાને માટે રાખવા પડતા મોટા લશ્કરના ખરચમાં અને મોટી મોટી અદાલતો અને દરખાસોનો મોભો સાચવવાને માટે રાખવા પડતા ખરચમાં ફેર ખીચારો પાપમાલ યથા જાય છે. લોકના દુઃખનો પ્રમાણ ચિતાર તો કોઈ પણ રીતે આખી સકાય તેમ નથી. કારણે અને હેડના બચમાં લોકને ખીજના લાભવાળા કામમાં મહેનત કરી જાત ભાગી નાંખવી પડે છે. તેમના ઉપર અનહદ જુલમ ગુજરવામાં આવે છે અને લશ્કરથીજ-તેમને બડ કરતા તથા નાશી જતા અટકાવવામાં આવે છે. ૧

૧૨ રાજકમાં ધણાં નાણાં મેળવવાને માટે જ્યારે અમુક દેશ વા ભાગને વેચવો પડે છે ત્યારે અને લડાઈના હંગામમાં તથા ઢુંકામાં કહીએ તો હુમેશાં જ આ દુર્ભાગ્ય દેશના દુઃખમાં વધારો થાય છે આથી કરીને થાય છે એમ કે નવો આવેમો રાજ અથવા સુખો પોતાને થયેલા ખરચનું બરતોડ બરવાને માટે નાશકારક-કચરી નાખે એવા મોટા દરે નાણાં ઉપાડે છે. અમુક પ્રાંતનું રાજ્ય વેચાતી લેવાયુ હોય કેવા નિમજ્જીકથી મળ્યું હોય તોપણ સાંનાં ઉપરિ અથવા સુખા અથવા હજારદારને વર્ષો વર્ષ દરબાર ઉપર જેની વધારે વગસમ હોય તેવી જનાનાની મુખ્ય એમમ, વડાં કરી અને ખોળને મોટાં નજરાંણાં કેરવા પડે છે. એ સુખો વળી પાદશાહમાં ચોપનું બરણું નિયમ બધ વર્ષોવર્ષ બરે જાય છે અને તે ઉપરાંત પોતે જ્યારે ગુલામગીરીમાં હોય ત્યારે અધિકાર મેળવવાને માટે તથા મોજ શોખને માટે જ મોટું દેવું કર્યું હોય તે પતાવવા માટે લોકો ઉપર નવો કર નાંખી નાંણા કંઠડાવે છે અને નીચ નાતોના માણસ એક મોટા ઉમરાવ જેવાં બંડે જોય યથા પ્રજના ઉપર જુલમ ગુજરે છે

૧૩ આ પ્રમાણે આખો દેશ જુલમને લીધે પાપમાલ યથા જાય છે. પ્રાંતિક સુખાઓ આપણે ઉપર જણાવ્યું તેમ એવા જુલમગાર હોય છે કે નીચું છોડાવાત. વળી તેમની સત્તા અપાર અને લોકની દાદ સીંખજનાર કોઈ જ નહિ એટલે તે પ્રજના ઉપર વારંવાર ચઢાય તેટલો જુલમ અને ગેરધર્મો સાંકે કરે છે.

૧૪ પાદશાહ દરેક પ્રાંતમા 'વાકિયાનવીશ *' મોકલે છે અને પ્રાંતમાં

૧૫ દેશની સ્થિતિ વગરે પાદશાહને લખી જણાવનારા માણસો આ પ્રાંત એક-બરખાદશાહે રચાવ્યું હશે

બનતા દરેક બનાવ પાદચાહને લખી જણાવવા એ એનું મુખ્ય કર્તવ્ય હોય છે; એ વાત ખરી, પરંતુ દુર્ભાગ્ય સુખાઓ અને એ લોકની વચ્ચે એવો સંબંધ હોય છે કે તેથી તેમની હાજરી પણ ભાગ્યેજ દુર્ભાગ્ય અને દુઃખી લોક ઉપર ચુજરનો જીલમ ઓછો કરી અથવા અટકાવી શકે.

વળી હિંદુસ્તાનમાં તુર્કસ્થાનની માફક છેક ખુશી રીતે અને વારંવાર પ્રાંતિક રાજ્યોને હરાજીથી વેચવામાં આવતાં નથી. ‘ખુશી રીતે’ એમ સંખવાનું કારણ એકે વેચાતાં નથી પરંતુ પ્રાંતના સુખાઓ વારંવાર ને નજરાણાં કરે છે તે વેચાણ કે ઇજારાના નેવાંજ હોય છે. આથી કરીને તુર્કસ્થાનના કરતાં અત્રેના સુખાઓ પોતાના પ્રાંતમાં વધારે વખત સૂધી કાયમ રહે છે અને એથી એમ થાય છે કે તુર્કસ્થાનના કરતાં હિંદના લોક ઉપર કંઈક આછો જીલમ ચુજરે છે, કારણ કે સુખો બ્યારે નવે નિમાયલો હોય છે ત્યારે નેટલો ધનને માટે, લોભી અને રહે બેસાડવાને માટે જીલમી થાય છે તેટલો પાછળથી સ્વાભાવિક રીતે જીલમી રહેતો નથી. નો મલોજ જીલમ ચુજરશે તો લોકો દેશી રાજાઓના મુલકમાં નાથી જશે. (એમ વારંવાર બને છે પણ ખર) એવા બધી પણ સુખાઓનો જીલમ કંઈક અંકુશમાં રહે છે.

ઈરાનમાં પણ તુર્કસ્તાનની માફક જાહેર રીતે અને વારંવાર પ્રાંતિક ઇજારાઓ-અપવામાં આવતા નથી, કારણ કે સુખાઓનાં છેકરોને પિતાની, જગા મળવી એ લાં અસાધારણ નથી. આથી કરીને તુર્કસ્થાન સાથે સરખાવતાં ઈરાનની ધ્રુજની સ્થિતિ સારી માલુમ પડે છે. વળી તુર્કલોકના કરતાં ઈરાનીઓ વધારે સભ્ય અને વિદ્યાના અભ્યાસમાં વધારે લક્ષ દેનારા છે,

જમીન અથવા બીજી કોઈ વસ્તુના હક સંબંધી, આ તથા દેશી તુર્કસ્તાન, ઈરાન, અને હિંદુસ્તાનમાં કંઈ મુદ્દાવાળો વિચાર કોઈના મનમાં થતો નથી; અને જાગીરી હક સંબંધી અરે નહિ હોવાથી દનિવામાં કંઈ વસ્તુ સારી છે અને કંઈ ઉપયોગી તે લક્ષમાં ન રહેતાં બધું એકજ અગ્રે મુદ્દાય છે, અને પરિણામે તેથી લોકો ઉપર જીલમ, દુઃખ અને આપણિ આવી પડે છે. આપણી તરફ રાજાઓ બધી જમીનના ધણી નથી તેથી સાહેબ, આપણે કેટલા બધા સુખી અને ઉપકૃત છીએ. જો રાજાઓ સધળી જમીનના સ્વામિ હોત તો મારા ખેડાણવાળા પ્રદેશ, પાડી વસ્તી, ધનવાન અને સારી બાંધણીનાં નગરા અને સભ્ય, સંતોષી તથા આખાદ પ્રગ્વને

માટેનો આપણો પ્રયત્ન અફળજ થયો હોત. જો આ પ્રમાણે હોત તો યુરોપનાં રાજ્યો પ્રતિ પ્રજા જે સદ્ભાવ અને રાજ્યભક્તિ રાખે છે તેની સ્વભાવે પણ આશા રહેત નહિ. હિંદુસ્તાનના જેવો કાયદો હોત તો રાજ્યોને ઉગડ, શાંત, જંગલી અને નિર્માણ્ય વહેમી લોક પર રાજ્ય કરવું પડત. ઇશ્વરનો પાડ માનો કે આપણી તરફ એવો નાશકારક રીવાજ હયાતી-માં જ નથી.

રાજ્યસોબધી અંધ યયેલા એશિયાખંડના રાજ્યો ઇશ્વરના કાયદા ઉલ્લંઘી તેણે જે કર્મમાં લખ્યું હોય છે તેના કરતાં પણ વધારેની આશા રાખે છે અને 'સધળુ માર' કરીને સધળુ સંપાદન કરવા જતાં સધળુ ખાઈ ખેસે છે. તેઓ નિરંતર લક્ષ્મી મેળવવાને માટે મયન કરે છે અને જ્યારે તેમાં નાસીપાસ થાય છે ત્યારે તેઓ પોતાના ભવિષ્યની માયાફાડ ક્યાં કરે છે. હિંદુસ્તાનના જેવી રાજ્ય પદ્ધતિ જે આપણા દેશમાં ચાલતી હોય તો વળી હું આપ સાહેબને પૂછું કે-શું આપણને ઉમરાવો, અમીરો, સંપતિવાન નાગરિકો, ચડતા વેપારીઓ, અને જુદિવાન તથા હોસા-આર દારીગરો અને કામદાર લોકો મળી શકત ? વળી પારીસ, લીઓન, ટાલેસ, રોન અને તમને પસંદ હોય તો લંડન અને તેવાં જ બીજાં નગરો પણ શું હયાતીમાં હોત ? અસંખ્ય સુખી ગામડાં અને શહેરો ક્યાંથી હોત ? યુક્તિ અને મહેનતથી ખેડાયલાં ખેતરોવાળા ધણા જ રણીઆમણા ખેતર પાદરવાળા ખીણોના, પર્વતોના અને સપાટ મેદાનોના પ્રદેસો પણ આપણા દેશમાં ક્યાંથી દૃષ્ટિએ પડત ? આવી મોટી મહેસલ ક્યાંથી આવતી હોત ? અને પ્રજા તથા રાજાને ઉભયને લાભકાર ઉદ્યોગ પણ દેશમાં ક્યાંથી પ્રવર્તતો હોત ? ઇરાન, ટુર્કસ્તાન અને હિંદુસ્તાનના જેવી રાજ્ય પદ્ધતિ હોત તો સધળુ આથી વિપરિત જ જણાત. એમ હોત તો આપણાં મોટાં મોટાં મકાનવાળાં સુદર નગરો મરામત વગર જીર્ણ થઈ જઈ ખંડેર જ્યાં વર્ષ જતા અને તેમાં રહેતાજ રજુ નહિ. આપણાં દરિયાના પીલસાને સામાં આવે એવાં પર્વતના ટોળાવ ઉપરનાં ખેતરો ઉગડ અને પાદર પડ્યાં રહેત તથા મેદાનો ચોર અને દંડાળી ઝાડથી ભરાઈ જત અથવા નકામા કારમા ધાસનાં જંગલો થઈ પડત. ! મુસાફરોની ઉત્તમોત્તમ સગવડોનો નાશ થઈ જત, દાખલા તરીકે પારીસ અને લીયોન વચ્ચેની સંપૂર્ણ સગવડવાળી વિશીઓ જતી રહી તેને ઠેકાણે દરા બાર ઉતારખાનાં થઈ રહેત, અને મુસા-

ફરેને હજારોનાં ટોળાંની આફક બધા સામાનનાં પોટલાં લઈ દુઃખીઆરી મુસાફરી કરવી પડત. રથડ નાખેલાં આપણાં 'પોન્ટફ' ને બરોબર મળતી આવતી કજીપીઠ જેવી એશિયાની ધર્મશાળાઓ છે. ઘોડા, ખચ્ચર, અને ઊંટની સાથે એકાદ ચર્ચ ખીચેખીચ બરાઈ ગયેલા હજારો માણસો તેમાં આવી આશ્રમ કરે છે, તેમાં પણ ન્યારે ઉનાઘો હોય ત્યારે તો એ મકાનો અત્યંત ગરમ રહે છે અને કૂંધાઈ જવાય છે. શિયાળામાં એ મકાનમાં મનુષ્યના શ્વાસની ગરમીએ જ માણસો બહારની કડકડતી ટાઢથી બચવાને માટે આવી ઉતરે છે.

પરંતુ ઈંદુસ્તાન જેવા દૂરના દેશ સૂધી પણ જવાનું શું પ્રયોજન છે, ન્યારે આન્ડ મીનોરના દેશમાં પણ ઈંદુસ્તાનના જેવી રાજ્યપદ્ધતિ છે છતાં પણ ત્યાં રાજ્ય સમતાર્થ રહે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેની સત્તા શ્રદ્ધિમત પણ થઈ શકે છે અને આવે છે. આન્ડ સીનોરના જેવું મોટું અને વિસ્તાર વાળું રાજ્ય કે જેમાં પણ દેશો તો એવા હજારો છે કે જેને બરોબર ખેડવામાં અને સંભાળવામાં ન આવ્યા હોય તોપણ ધણી વર્ષ સૂધી એવા ને એવા રસાળ રહે, તે પણ સત્તાવાન અને સમૃદ્ધિવાન હોવા ઉપરાંત ખીલું કંઈ વધારે કરી શકતું નથી. વિસ્તાર અને કુદરતી રસાળતાના પ્રમાણમાં ઈંદુસ્તાનનું રાજ્ય કેવું નિર્માલ્ય અને ધન સંપન્ન છે? ઈંદુસ્તાન જેવો દેશ જો સંભાળથી ખેડણ કરવામાં આવતો હોય અને સારી વ્યવસ્થા હોય તો એક મોઢા અને, બજવાનું લશ્કરને રાખી શકે પરંતુ આ તો ખાસ દા-અરેન્ડોન્ડીનોપલમાં પણ પાંચ કે ૭ હજાર સેનિકો એકઠા કરવા હોય તો પણ ચાર મહિના વીતી જાય છે હું ધણું ખર્ચ એ રાજ્યના તમામ ભાગમાં ફરી વળ્યો છું અને મારા પ્રવાસની દરમિયાન તેને ઉજડ અને નિર્જન થતાં જોયો છે. ખીલ દેશોમાંથી પકડી આવેલા ક્રિશ્ચિયન શુદ્ધાત્મો ને લીધે તે કેટલોક ધરે રહેશે છે, પરંતુ જો એ દેશ હાલ ચાલતી રાજ્ય-પદ્ધતિ પ્રમાણે જો ખીલાં યોડાં વર્ષ સૂધી ચાલશે તો તે અંદરની નિર્માલ્યતાથી પડશે અને નાશ પામશે. હાલ તો ગમે તેમ છે પણ એ નિર્માલ્યતા પણ એને ટેકો રૂપ થઈ પડેલી કે, કારણ કે હાલ લાંબો સુખો છે જ નહિ વળી ત્યાં એવો એકે માણસ ધનનાં સાધનવાળો નથી કે જે એક સામાન્ય ગૌહસ પણ પોતાને માથે લઈને ચલાવી શકે. અથવા તેને તેના કામને પાર ઉતારાને મદદ આપે તેવો માણસ મળી આવે મવામ-

તેનાં શાં અદ્ભુત સાધન ! તુર્કિસ્તાનને ધન્ય છે કે તેના પોતાના નાશનાં બીજ તેના પોતાના પેટમાં જ ભરેલાં છે ! જાંડની શીકર દૂર કરવાને તથા તે વિષેની સઘળી બીકનો અંત આણવાને માટે તો પેગુના પ્રજાએ જે ઉપાય લીધો હતો તેના જેવો ચોખ્ખો અને અનુકૂળ ઉપાય બીજો એક નથી ! આવી ભતતી ધાર્તીને લીધે પેગુના પ્રજાએ પોતાની વસ્તીમાંના અરધો અરધ ભાગને જૂખ મરાથી મારી નાંખી દેશને વેરાનવત કરી મૂક્યો હતો અને કેટલાંક વર્ષે સુધી કોઈને જમીન પણ ખેડવા દીધી નહોતી, પરંતુ આટલું ઘર્ષને જ અટક્યું નહિ. એ કૂતર મુકિત પણ ફતેમંદ ઉતરી નહિ, રાજ્યના ભાગ પંડી ગયા અને હમણાં થોડા વખત ઉપર જ કેટલાક ચીનના નાશી આવેલા માણસોએ રાજ્યનગર આવા સર કરી લીધું. આપણે કખૂલ કરવું જોઈએ કે આપણા વખતમાં તુર્કિનું રાજ્ય સાચું જિત્તું તો થઈ ગયું નથી અને આથી વધારે નાશ યથેશો આપણે ન જોઈએ તો વધારે સારું, કારણ કે તેની આસપાસનાં રાજ્ય બીજાં રાજ્યોની મદદ વગર એકલે હાથે તેના ઉપર ચડાઈ કરી શકે એવી હાલતમાં નથી.

એશિયાખંડનાં રાજ્યોને સારા કાયદાનો લાભ શા કારણથી નથી મળતો અને એ દેશના લોકો પોતાનાં દુઃખો અને જીવનની પાદશાહને તથા આંડ વઝીરને કેમ ફરીઆદ નથી કરતા એમ સવાલ થાય છે પરંતુ તેનાં કારણ જુદાં છે, હું કખૂલ કરું છું કે એશિયા તરફનાં રાજ્યોમાં સારા કાયદાઓ છે અને જે તેનો જરોખર અમલ થતો હોય તો મને ખાતરી છે કે દુનિયાં ઉપરનાં બીજાં રાજ્યોના કરતાં એશિયા ખંડનાં રાજ્યોની સ્થિતિ જરા પણ ખરાબ ન હોય. પરંતુ જ્યારે નિયમબંધ અનુવર્તન અને અમલ ન થાય ત્યારે પછી સારા કાયદા હોય તોય શા કામના ? જેમને પ્રજાની ફરિયાદ સાંભળવાનો અધિકાર છે તેજ પાદશાહ અને તેજ આંડ વઝીરને હાથે જ શા માટે પ્રાંતિક સુબાઓની નીમણૂક થવી ન જોઈએ ? અને આવા જીવનમારો સિવાય બીજા માણસો પ્રાંતમાં સુબાગીરીને માટે નીમવા જોગ નથી શું ? રાજા કે કાતો વઝીર મુખેદારીની જગ્યા વેચે છે અને એક વાર આપણે એમ કખૂલ કરીએ કે પાદશાહ અથવા વઝીર લોકની દાદ સાંભળે છે પરંતુ ૧૦૦ દોલ્લો અથવા બસે ગાઉને અંતરે ઇન્સાફ માગવા જવું એ શું એક મરીબ ખેડુત અથવા દુઃખી કારીગરને માટે આણું વિધમ છે ? તે રસ્તાનું અરય ક્યાંથી

લાવે? માર્ગમાં તેને કોઈ લૂટી લે અથવા વારંવાર બને છે એમ તેનું ખૂન થાય અથવા વહેશે મોટા તે બિચારો પાછો સુખાના દ્વાયમાં આવે ત્યારે એની શી ગતિ થાય? તે વેળાએ પાછું તેને એ નીચને નમવાનું જ રહેને? બોગમેગે તે રાજ્યનગરમાં જહોએ પરંતુ તેથી શું! ત્યાં વળી એના ઉપર જીલમ ગુમરનારના લાયતા વળગતા હોય તે સત્ય ને અસત્ય બનાવી જિંદુ છતું સમજાવી દે ત્યારે એનું શું થાય? દુકામાં માત્ર એટલું જ કહેવું બસ છે કે સુખાઓ તેમના ખરા અર્થમાં સુખાઓ જ છે. ન્યાયાધીશ, પાર્લામેન્ટ, વડી ન્યાયસભા, અને જાદશાહનો કર ઉધરાવનાર સહ સુખામાં જ છે. તે જ બધામાં છે. આવા સુખા, ઈન્તરદારો અને મહેસૂલના અધિકારીઓના સંબંધે ઈરાનીઓ કહે છે કે ‘તેઓ રેનીને પીલીને તેલ કહાકનારા છે’ તે સત્ય છે. તેમના તાયફા, ખાચડીઓ, છોકરાં અને શુભામેને માટે, ગમે-તેવી ઉપજ હોય તે પણ ચુરી થતી નથી.

જો એમ કહેતા હો કે, આપણા રાજ્યોનાં વતન તો ખીજ લોકનાં વતનની માફક સારી રીતે ખેડાય છે અને તેમાં વસ્તી પણ પુષ્કળ છે, તો હું માત્ર એટલો જ ઉત્તર આપું છું કે, થોડા વતનવાળા રાજ્યની અને વિધે વિધા જમીન ન્યાં પોતાની જ ગણાય છે એવા રાજ્યની વચ્ચે મુકાબલો થતો જ નથી. ક્રીસના કાયદા એટલા બધા યોગ્ય છે કે રાજ્ય જ તેને પ્રથમ માન આપે છે. એટલે કે રાજ્યનાં વતન પણ કાયદાના બંને વગર સમાન ઈન્સાફના કાબુમાં છે અને રાજ્યના વતનના ખેડુનો ઉપર કાયદાની અદાલતમાં કામ ચાલી શકે છે તથા તેમાં રહેતા કારીગરો અને ખેડુનો તેમના પર થતા જીલમ તથા અન્યાયની દાદ માગી શકે છે. પૂર્વ તરફના દેશોમાં તો નળળા અને તુકશાન પ્રામેક્ષા લોકને દાદ મળવાનું કોઈ ઢેકણે સ્થાન જ નથી. સુખાનો મિગજ અને કોરડો જ આવી બધી તકરારોનો નીવેડા આપવાને માત્ર એક કાયદા રૂપ થઈ પડે છે.

આમ છતાં કોઈ વળી એમ કહેશે કે, સ્વતંત્ર રાજ્યમાં ખીજ કેટલાક લાભ સમાયલા છે અને તે એ કે ત્યાં ધારા સાચીઓ ઝોજા અને કાયદાની અદાલતો પણ થોડી હોય છે, તથા કજઆઓ જીજ હોવાથી વહેલા મુકવાઈ જાય છે. ‘મંદલસ ન્યાયશી સીફ’ અન્યાય થાય તે સ્મારે’ આ ઈરાની કહેવતને આપણે કંઈ વધારે વખાણીશું નહિ. હું

કબૂલ કરે છે કે કોઈ પણ રાજ્યમાં લંબાતા મુકરદમા હોય તે એક મો-
ટી અને ન સોસાય તેવી ખરાબી છે અને એવી ખરાબીની સામે તરત
ઉપાય લેવો એ ત્યાંના રાજાનું આવશ્યક કાર્ય છે. એ તો ખરું છે કે ખાન-
ગી મીલકતોનો હક કાઢી નાંખવો એના જેવો કાર્યસાધક ઉપાય ખીજો એકે
નથી. રાજ્યહક કઢાડી નાંખ્યાથી જીવમ વધવાની જગ્યા જ રહે નહિ, ખાસ ક-
રીને, અગત્યના, લાંબા અને ગુચવણવાળા મુકરદમા તો બધેજ ધઈ જાય, અને
રાજા લોકને ઇન્સાફ આપવાને માટે જે ન્યાયધીરો નીમે છે તેમનો ધણે
વખત નકામો જતો બચે. પરંતુ એટલું પણ ખરું કે આ ઉપાય વળી
વધારે નહારો નીકળે એટલે કે રોગના કરતાં ઓસડ વધારે ભયંકર થઈ
પડે અને લોકને માથે ફેટલું દુઃખ પડે છે તેની તો મજાનાજ ન થાય. કાજી-
ઓની પ્રમાણિકતા ઉપર આધાર રાખનાર રાજાઓને માટે આપણે દયા
લાવવી જોઈએ. એશિયાખંડનાં રાજ્યોમાં જે કોઈ પણ મુકરદમામાં મથાર્થ
ન્યાય અપાય છે એમ કહીએ તો તે એજ મુકરદમામાં અપાય છે કે
જેમાં વાદી અને પ્રતિવાદી બેઉ જણ ગરીબ હોઈ કાજીને લલચાવી શકા-
તા નથી, અથવા ભાકુતી સાક્ષીદારો મેળવી શકાતા નથી; આવા ભાકુતી
સાક્ષીઓ જીજ્ઞાસુ કિંમતમાં મળી શકે છે અને ખોટી જીજ્ઞાની આપવા માટે
તેમને શીક્ષા થતી નથી. હું જે મત અત્રે પ્રદર્શિત કરું છું તે ખરો છે
કારણ કે મેં ઘણાં વર્ષ તેનો અનુભવ મેળવ્યો છે તથા દેશીઓ, યુરોપિ-
યન વેપારીઓ, ધારા શાસ્ત્રીઓ અને અદાલતોમાં કામ કરનારા દુભાશીઓ-
ના વિચારથી સિદ્ધ થયેલો છે. ઘણા ખરો તો તેઓનોજ કહેલો એ મત
મારા અનુભવમાં અને સાંભળવામાં આવેલો છે. આપણા દેશના ઘણાક
મુસાફરોના મતથી આ મારો મત જુદો છે. નીચા લોકમાંના બેજણને કંઈ
ટંટા માટે કાજીની સમક્ષ આવેલા તેમણે કદાપિ જોયા હશે અને કાજી-
ને તેમની પાસેથી કંઈ લાંચ લેવા જેવું ન જણાયાથી 'બાપા તમે તમારી
મેજે અદાલતે ન ચડતાં મહીઓ મહી સમજીલ્યો' એવા શબ્દો કહી મુકરદમો કઢા-
ડી નાંખતાં જોયા હશે અને આવી રીતે સાધારણ મુકરદમામાં લેવાતું
કામ આપણા મુસાફરોએ જોયું હશે, એટલે અત્રેના ન્યાય ખાતા માટે
તેમને અચ્છો ઉત્પન્ન થયો હશે. આવો દાખલો જોઈ આવેલા તેઓ પછી
કાજીનાં અને હિંદુસ્તાનના અદલ ઇન્સાફનાં વખાણ કરે એમાં શી નવાઈ ?
તેઓ ફ્રાંસના માજીસ્ટ્રેટોમાં આવાઓને નમરોવાર ગણી લેવા નહીં ?

એમ નથી જાણતા કે ગુન્હેગારો પણ જો કાજના કિંવા તેના કારકુ-
નના હાથમાં બે રૂપિયા મૂકે તો પછી તેનો મુકરદ્દમો કેવો તેના લાભમાં
હિતરે છે અને કેવો તેની ઈચ્છા પ્રમાણે લંબાય છે. આજુ એશિયાનાં
રાજ્યોનું રહસ્ય જાણ્યા વગર ઉપર ઉપરથી જોનારાઓ તેના ધોરણને વખા-
ણે એમાં આશ્ચર્ય નથી.

સાહેબ, સંક્ષેપમાં જ આ બાબત પુરી કરતાં મારે પુનઃ કહેવું પડે છે
કે, જાગીરનો ખાનગી હક લોક પામેથી લઘુ થોડા અને પછી જુઓ કે
તમે તેથી રાજ્યમાં જીલમ, સુલ્તામગીરી, અન્યાય, સીબ, અને બંધકીપણ
તમારાં એ પમલાંના પરિણામે અવસ્ય કરી દાખલ કરોછો કે નહિ? એમ
થતાં જમીન ખેડાતી બધે થઈને પાદર પડી રહેશે, અને ટુંકામાં કહું તો
તેથી લોક અને રાજના સંપૂર્ણ નાશનો રસ્તો એની મેળે ખુલ્લો થઈ જશે.
માણસ પોતાની મહેનતનાં ફળ ચાંખવા અને તેનો લાભ પોતાનાં સંતા-
નને આપવા માટે આશાવાળો રહે છે અને એ આશામાં જ સમગ્ર ઉ-
ત્તમ અને આવી જાગીરોમાં લાભકારક થઈ પડે છે અને જો આપણે દુ-
નિયાં ઉપરનાં જુદાંજુદાં રાજ્યોનું અન્યોક્તન કરીશું તો આપણને માનુષ
પડશે કે તે રાજ્યો આ મુખ્ય મુદ્દાને આન્ય રાખવાથી ચડે છે અને ધિ-
કારી કાઢવાથી પડે છે. ટુંકામાં કહું તો દુનિયાં ઉપર જે સારા નફારા ફેરફાર
થાય છે તે આ બાબતના સારા નફારા સ્વીકારને અનુસરીને જ થાય છે.

દિલ્હી અને આગ્રા.

સાહેબ,

હું ધારૂં કે હું સ્વદેશ પાછો ફરીશ ત્યારે પ્રથમ જ તમે મને દિંદુ-
સ્તાનનાં રાજ્યનગરો વિશે પુછશો. દિલ્હી અને આગ્રા શોખમાં, વિસ્ત્રા-
રમાં અને ધનનીમાં પારીસને દર્શાવે તેવાં છે કે કેમ, તે જાણવને તમે

× દિલ્હી અને આગ્રાનો જર્મન આ પત્રમાં કરદારો આજણે. બર્નિયરે આ પત્ર
તેના મિત્ર મોગેલીવરને સને ૧૯૬૩ ની પહેલી જુલાઈએ દિલ્હીમાંથી લખ્યો હતો.
આમાં એ બે મુખ્ય નગરોના વર્તુલ ઉપરાંત, મોગલની કુબાલી રોડ, મોગલોનો મુ-
ખારો અને દિંદુસ્તાનના લોક વીધે લખ્યું છે બર્નિયરનો મિત્ર મોગેલી
વેયર એનિદાન્તિક, જુનોજ સંજથી લખાણોનો લખનાર હતો. જે ઉપર

આતુર દરો, તેટલા જ માટે આ બાબત ઉપર તમારા કૌતુહલને મટાડવા હું ઊતાવળો યાચીશું. બીજી પણ કેટલીક બાબત હું આના ભેગી લખીશ અને મને આશા છે કે તે તમને અરસિક યર્ષ પડશે નહિ જ.

આ નગરોના સૌંદર્ય વિશે લખતા પહેલાં મારે લખવું પડે છે કે દિંદુસ્તાનમાં રહેતા યુરોપિયનો આ નગરો અને બાજુ જગાઓને માટે જો તિરસ્કાર ખરેખે મત ઉચ્ચારે છે તે સાંભળીને તો હું કેટલીક વાર આશ્ચર્ય ચકિત થઈ જઉં છું. ઋતુ પરત્વે નગરની અને ધરની બાંધણી દોવી જોઈએ, એ વિચારને કારે મૂકી, તેઓ એમ કહે છે કે, પશ્ચિમ તરફની ભૂમિના કરતાં આણી તરફનાં મકાનો દેખાવમાં ધણાં જ ઉતરતાં છે; પરંતુ તેઓ એમ વિચાર કરતા નથી કે, પારીસ, લંડન અને આમસ્ટરડમમાં જે યોજના ઉપયોગી અને મથાર્ય ગણાય છે, તે દિલ્હીમાં કંઈ જ કામની નથી. એમ ધારે કે કદાપિ આપણાં નગરો દિંદુસ્તાનમાં લાવી મૂકીએ તો તેમનો ધણો ખરો ભાગ તોડી નાંખીને ફરી જ બાંધવો પડે. યુરોપનાં નગરો વધારે શોભાયમાન છે, એમાં તો શક નથી; પરંતુ તેમ હોવાનું કારણ ટાટ છે. આ રીતે જોતાં ઉચ્ચ ઋતુને યોગ્ય હોય એવી ગોઠવણુથી દિલ્હી પણ કેટલેક દરજ્જે શોભાયમાન છે. દિંદુસ્તાનમાં એટલી બધી ગરમી પડે છે કે રાત્રીઓ પણ મોજ પડેરતા નથી. પગના રક્ષણને માટે નાનુક દિલ્હીશાઈ જોડા જ ખસ થાય છે. ધણાં જ મુલાવમ લુગડાની પાઘડી માયાનું રક્ષણ કરે છે. બીજો પોપક પણ આ પ્રમાણે દલકો (વજનમાં) હોય છે. ઉન્દાળામાં એટલી ગરમી પડે છે કે ભોંતે હાથ અને ઉશીકા ઉપર માયુ મૂકતાં પણ ગરમી લાગે છે. અનુક્રમે લાગલગત ૭ મહિના સુધી ગરમી પડે છે, ત્યારે ધણાખરા લોક બહાર સૂઈ રહે છે. સાધારણ મરીમ લોક શેરીઓમાં અને પૈસાદાર તથા મોટા માણસો પોતાની વાડીઓમાં અથવા અગારીઓમાં સૂઈ રહે છે. હવે કહો કે, જો એસજેક્શ અથવા એસડેગ્રિસની પોળોને દિલ્હીમાં લાવીને મૂકી હોય તો તે બધીયાર ધર અને મજલા ઉપર મજલા ચડાવેલી હવેલીઓને લીધે વસવા જોગ પણ

સની બીનાઓ જાણવાને એવો આતુર રહેતો કે, જ્યારે તે મરવાપડ્યો અને બર્નિ-અર તેને મળવા આવ્યો ત્યારે પણ તેણે પૂછી દીધું કે, 'હે મિત્ર ! તમારા મદાન મોગલના શા સમાચાર છે.'

કહેવાય કે? અને જ્યારે પવન ખીતકૂવ બધે હોઈ રૂંધાઈ જવાતું હોય ત્યારે એ મકાનોમા સ્થિત રહેનાય પણ ખરું કે? પુછ્યો બરાઈ ગયેલો યાદી ગયેલો અને પરસેનાથી નેનાઈ ગયેલો એક ઘોડેસ્વાર પોતાની મુસાફરી પછી શુ સાકડા અને ગરમીવાળા ઊંચા દાદરો ચડીને પાંચમે મળેલે જઈ શકે કે? દિલ્હીમાં આવી મુસાફરી પછી શાત થવાનું બહુ સહેલું છે યાકેલો માણુગ સારૂ શીતલ પાણી અથવા લિજીનો સરખત પીએ, કપડાં કઢાડી નાખે, હાથ પગ અને મોઢું ધોઈ નાખે અને પછી કોઈ શીતળ જગ્યામા ખાટના ઉપર સઈ જાય અને એક બે માણુસો મોઠા પખા લઈ તેને પવન નાખે એટલે બસ દિલ્હી કેવું છે, તેનું તમારાથી અનુમાન થઈ શકે એ ટલા માટે હવે હું નીચે પ્રમાણે તેનું બરાબર વર્ણન કરું છું.

આજથી આશીસેક વર્ષ ઉપર હાલ રાજ્ય કરતા મહાન મોગન પા દશાહ ઔરંગઝેબના પિતા શાહજહાન પાદશાહને જૂના દિલ્હીની પાસે એક નવું નગર વસાવી પોતાનું નામ અમર કરી જવાની ઇચ્છા થઈ હતી એ નવું નગર વસાવી તેને 'શાહજહાનાબાદ' એવું નામ આપવામા આવ્યું હતું આમામા ઉ-હાળાને દેહાડે ધણે તાપ પડે છે તેથી પાદશાહથી ત્યાં રહેવાનું બનતું નથી, માટે નવા દિલ્હીમા દરગાહ બરવાનું રાખવું એમ એનું કહેવું હતું જુના નગરના મર સામાનથી નવું નગર વસાવ્યું, પરંતુ લોકો તેને શાહજહાનાબાદ ન કહેતા દિલ્હી જ કહે છે અને આપણે પણ શાહજહાનાબાદ કરતા દિલ્હી એ નામના વધારે પરિચિત છીએ, એટલે હું પણ અત્રે તેને જુના નામમા દિલ્હી જીનેજ લખીશ.

બાંધરના જવડી યમુના નામની નદીના કિનારાપર સપાટ પ્રદેશમા નવું દિલ્હી શહેર વસાવેલું છે નદીના એક કિનારા ઉપર તેને રોનકમંથ બાંધેલું છે અને સામેપાર જવાને માટે એક પુલ છે એક બાજુ નદીના રક્ષણમા હતા પણ શહેરની આગપાસ મોટો અને મજબૂત ઇંદોનો કોટ બાંધેલો છે આ કિલ્લેમદી પણ એટલી બધી મજબૂત નથી પરિખાકે બીજી કંઈ વધુ રક્ષણને માટે કરેલું નથી સો સો કદમને છેટે જડી બીંત ઉપર ગુનારો અને ગરિશાં કાંડેના છે રાજ્ય મહેલનો કોટ નાનો છે તેમ જતા આ મોટો કોટ વધારે મજબૂત બાંધેલો છે પણ ચાલતા હું તથા ક્યાકની અદર કોટને ફરી વળુ છું અને જ્યારે ધાડાપર હોઉ ત્યારે એક ક્યાકમા એક લીંગ ફરી વળુ છું આ મજબૂતીમા હું પરા મણુનો નથી

લોહારી દરવાજા બહાર મોટાં મોટાં મકાનોવાળાં પરાં, ખીજી તરફનાં નાનાં મળાને બેચારે-પરં છે. તે બધું મળુનાં તો દિલ્હીનો વિસ્તાર ધણો થાય; અને જો દિલ્હીનો ખાસ લઈએ તો તો ત્રણ-ચાર ત્રણ માઇલ થાય; જે બરાબર છે. એમ માન્યો હતો સકાતું નથી, ટામણ કે નગર અને પરાં વચ્ચે મોટાં મોટાં બગીચા આવેલા છે અને મહી મહી છૂટાં ચોમાન પણ ચોખાં નથી; છતાં એ તો ખરૂં છે કે દિલ્હી કંઈ નાનું સું નગર નથી.

કિલ્લામાં એક મોટો રાજ્ય મહેલ અને રાણીવામ છે. મહેલના મં. બધું દિલ્હી આગળ બોલીલા એ મકાન અર્ધ જોળ છે. રાજ્ય મહેલનો પા-છત્તો બાગ નદીના મુંદર દેખાવ ઉપર ખુલ્લો આવેલો છે, નદી અને કિલ્લાના કોટની વચ્ચે નદીનો પ્રસિદ્ધ પ્રદેશ છે અને તેના ઉપર સાકારીની ઝીંકાંત કરવામાં આવે છે. વળી લીં આંગળે જે દેશી રાજ્યો અને ઉમ-રાયોના લેક્કરની ક્વાયત થાય છે, જે પાદશાહ શણિવાસનાં ઇત્તમાથી જુવે છે. કિલ્લામાં કોટ ખુબારવાળો અને ઘણું દરજ્જો નગરના કોટને મળે છે. છતાં ઘણો મેળખૂતો અને પહેળાં આસારનો છે તે ઘણો ખરો ઇંદાનો બાંધેલો છે. તેની ખુબારા અને બારીઓ નકશીદાર રાતી પથ્થરની બનાવેલી હોવાથી બહુ જ શોભાયમાન દેખાય છે. શહેરના કોટ કરતાં કિલ્લાનો કોટ જિયો, મેળખૂતો અને જડો છે તથા તેમાં નગરાબિમુખ નાની નાની તોચો ગોઠવેલી છે. નદીની બાજુ વગર ખીજી ત્રણ બાજુએ મોટી અને હડી પરિખા કરી લીધેલી છે. પરિખાની બાંધણી પથ્થરની છે અને તેમાં માંછલાં પણ થાય છે. આ મકાન ઘણાં મોટાં અને પૈસા ખરચીને ઉભાં કરેલાં છે, પરંતુ ચારા મત પ્રમાણે તો આપણી એક સાધારણ બેઠરી પણ તેમને સપાટા બંધ જમીનદોસ્ત કરી નાંખે.

પરિખાની આગળ કોટની સામે એક મોટો બાગ બનાવેલો છે; તેમાં બધી બધી નાના પ્રકારના ફૂલ થાય છે. એ બાગની વનસ્પતિનું સૈદ્ધ સામેના કોટને ઝાંખો પાડી નાંખે છે. બાગની આગળ એક મોટું ચોમાન છે. ચોમાનની બે બાજુએ કિલ્લાનો મુરોબિત દરવાજો, અને બે બાજુએ બે મોટાં વિસ્તારવાળા રસ્તાઓ આવેલા છે. જેમને પાદશાહના કિલ્લાની રખેવાળી કરવાની હોય છે તે રાજ્યો એ ચોમાનમાં પોતાના તંત્રીઓ નાંખે છે અને જેમને છૂટ ન અપાય તેવા રાજ્યોને કિલ્લાની અંદર રાખવામાં આવે છે. કિલ્લાની અંદર જે રખેવાળી રાખવામાં આવે છે તે ઉમ-

રાવો અને મુનસદ્દારો હોય છે. સવારના પહોરમાં આ યોગાનમાં પાદશાહની અશ્વશાળાનો વડો, અધિકારી પાસેની મોટી ઘોડારના ઘોડાઓને ફેરવે છે તથા ઉમરાવોને સ્થાપીતના ઘોડાઓને તપાસે છે જો તે ઘોડા ખરેખરા તુર્ક-સ્તાનના સિદ્ધ થાય છે તો પછી તેની સાથળ ઉપર પાદશાહની અને જેના તાખામાં તે હોય એ ઉમરાવની છાપ મારવામાં આવે છે. ક્વાયત લેતી વખતે આપી કરીને બહુ અડચણ પડતી નથી, કારણ કે સઉ સઉના ઘોડા નિશાનીથી પરખાઇ આવે છે.

અહીં આગળ જ અનેક વસ્તુ વેચવા માટે ગુજરી બરાય છે. વાહીઓ, જોશીઓ અને તમાસગીરો પણ એ યોગાનમાં જ એકઠા થાય છે. હિંદુ અને મુસલમાન જાતના બવિધ જોનારાઓ પણ અહીં જ ખેસે છે. એક ધૂળથી ભરેલા સાદીના કકડા ઉપર આ વિદ્વાન બવિધ જોનારા બેસી રહે છે, અને તેમના મોં આગળ એક મોટી, જુની, ચોપડી, ગૃહચક્ર અને પાદલ ઉપર રમળ પડેલા હોય છે આ રીતે નરસે જનાર લોકો તેઓ ધ્યાન ખેંચે છે, જેઓ તેમને જોતા ન પડે એવા શુકન જોનાર તરીકે માને છે. એક પૈસો લઈને આ વિદ્વાનો માણસને તેનું બવિધ વાંચી આપે છે. જે માણસ પોતાના કામ માટે સવાલ પૂછે તેનો હાથ તથા મોઢું જોયા પછી તેઓ પોતાનો શબ્દો દ્વંદ્વો ચોપડો ઉઘલાવે છે અને ગૃહની રાશીઓ ગણુતા હોય તેમ વેઠા ઉપર આમળીઓ ફેરવી પુછનારે પોતાનું કામ ક્યારે શરૂ કરવું તેનું મૂકુર્ત આપે છે. વહેમી જોઓના ટોળાં પગથી માથા સુધીના છુરખો નાખી આવા બવિધ કહેનારાઓની પાસે જાય છે અને પોતાના મનનું તથા ઘરનું તમામ રહસ્ય તેની આગળ ખુલ્લું કરે છે. હિંદુ-સ્તાનના વહેમી અને અજ્ઞાન લોક, એવું માને છે કે ગૃહનું સાર નરનું બળ મનુષ્યના ઉપર આસે છે અને જોશીઓ તેને નિવારી શકે છે.

આ જોશીઓમાના ધણા તો ગોવાથી નાશી આવેલા હાકારા કિ-થિયનો હોય છે; જેઓ જીજ્ઞાસુની માફક મેલી સાદી ઉપર બેસી રહે છે અને સમગ્ર જગત ન જાણના કારણે શુદ્ધ જોડે જોડે જુદા સમજાવી દે છે; એમની ધરાકી વધારે થાય છે રમળ તરીકે તેઓ જોળા લોકને ખલા-સીઓનો હોકામત દેખાડે છે અને જોતિષ શાસ્ત્રનાં પુસ્તકમાં પોર્ટુગીઝ ભાષાની જુની રોમીશ પ્રાર્થનાની ચોપડીઓ બતાવી તેમાંના ચિત્રને મુ-રોપિયન શશિમંડળ તરીકે જોળખાવી દે છે. આવા ઢોંગીઓમાંના એ-

કને આવુ કામ કરતા જોશુદ પાદરી ખુબે દીઠો સારે તેણે કહ્યું કે, 'આ પછી શુ કરીએ જવો દેશ તેવો વેશ કરવો પડે છે'

આ તો દુ ગરીબ અને બખ્તરમાં બેમનારા જોશીઓ વિગે બોલ્યો પરંતુ જોશી ધરનારી અને પાદશાહ તથા ઉમરાવોની મમાર્માં જનારા છે તે તો પોતાને મોટા વિદ્વાન ગણે છે અને સપાટામધ ગૃહસ્થ યજ્ઞ જાય છે આખો એશિયાખંડ આવા વહેમમાં તારાજ થઈ ગયેલો છે આ કપટ બાજુ જોશીઓને પાદશાહ અને ઉમરાવો મોટા મોટા પમાર આપે છે અને તેમની સલાહ લીધા વગર સહેજ પશુ મમ કરતા નથી તે આ કાશિમાં-ભાવિમાં લખેલું હોય છે તે જ વાંચે છે અને ગૃહ મડળની ગણુ-તરી કરી તથા કુરાનના પાનાં ઉઘલાવી પ્રચ્છકના દરેક સવાલનો જ વાળ આપે છે

બે મોટા રાજ્યમાર્ગ જે ચાંદનીચોકમાં આવી મળે છે, તે ૨૫ થી ૩૦ શીટની પોહોળાઈના છે નજર પશુ ન પહોંચે એટલે સધી તે સીધાને સી-દા દૂર ગયેના છે, છતાં લાહોરી દરવાજાનો રસ્તો ખીજા જોટલો લાંબો નથી બન્ને રસ્તાઓ ઉપર ધરની પકિતઓ સમાન છે આપણી રાજ્ય પોળની માફક અહીં પશુ આરકાં પાડેનાં હોય છે, ફરમાન એટલો જ કે અહીં તે છોટા નાં બનાવેલા છે. દરેક ધરના ઉપર ધણુંખડું ધાતુ વાળી લીધેલું હોય છે જે અગાશી તરીકે કામ આવે ૩ વળી પેયેસ રાયવની રચનામાં અને આ માર્ગનાં ધરોની રચનામાં કધક ફેર છે, એટલે કે રસ્તાઓ ઉપર અહીં દુકાનો કાઢેલી હોય ૩ જેમાં દિવસે કારીગર લોક કામ કરે છે માંડવીમાંની દુકાનોમાં વેપારીઓ બેસે છે અદર કોઠીમાં જવાનું નાનું બારણું હોય છે અને રાતે વેપારીઓ લા પોતાનો માલ મૂકે છે

૧ માંડવીની ઉપર તથા પાછળના ભાગમાં વેપારી લોકનાં મકાન છે તે દેખાવમાં તથા હવાની આવજમાં ઠીક છે પરંતુ જો દૂર હોય તો જ છી યાડો ન આવે નહિ તો આવે જ દુકાનના છાપરા ઉપર અગાશી હોય ૩ તેની સાથે એનો સમઘ હોય છે અગાશીમાં માલીક રાતે સુઈ રહે છે આખા રસ્તામાં બધા એકધારાં ધર નથી સહેરના બીજા યોડા જ ભાગમાં આવા સારાં મકાન છે ખીજે ઠેકાણે દુકાનોની બીતો એટલી નીચી છે કે રસ્તામાંથી છાપર દેખાય મોટા વેપારીઓની દુકાનો દૂર બજારમાં

હોય છે અને નથી સાચું નેઓ મોનાને ઘેર તત્કાલ છે દારીગર લોક નો
મગ અને દુકાન એક રૂઝીને રહે છે

ઉપર આ ને બે મોટા ગમ્ય માર્ગ જંગ બીજા પાંચ નાના મોટા
માર્ગ છે પરંતુ તે માર્ગે મારા રોનકદાર મગ ગાથેલા નથી એકબી-
જાની માર્ગે મળી જતી મળી પોળો છે પરંતુ તેમાં કમ કમાનો
કરેલી દોની નથી વળી તેમાના ઘરની ગોઠવણ મજા ઘર મળીએને જેમ
પાપવે તેમ કરેલી અને જ્યાં એક જ વખતે નહિ જમાવણ, એટલે મ-
ખાનના રાખેલી જેવામા આવતી નથી ધણા જ યોડા ઘર મોટા સિદ્ધા,
રોનકદાર અને એકમરખા ગાથેલા હોય છે

આ પોળોમા મુનસદદારો, ઉમગવો રાખના બીજા અધિકારીઓ
અને મોટા મોટા વેપારીઓ વમે છે મળી પોળો તે તરેકવાર હોય છે
ઈંટની અથવા સાવ પથ્થરના બાંધેલા તે ધણા યોડા ઘર હોય છે પીઠારી
આ-માટીના અને જાવલીના છના અડીના ઘરેમજા ન રળીઆમ કાં અને કયા
વાળા છે ડાલાંક મગ આગળ આગણ અને વાડીઓ પણ હોય છે ડા-
લાકમા મારો મરસાખાન હોય છે મારા મજાના ભાખા અને મજાનુ મી
દીયા પર ધાના બાધી લીધેલા હોય છે અને, માટીની બીતો સાવ મો-
ળેલી હોય છે આ સારા લોકના માસમા મહી મહી રેટલાક નીચા, હંચા
માનીનાં જાવલી નાંખેલાં ઘર છે તેમા લશ્કરી મજાનુસો અને મજાનના ઉ-
ળટા નોકર ચાકર તમેરે લોક રહે છે.

જાવલીનાં જુમડાને લીધે દિલીમાં વારવાર આજે સાજા છે
મયા વર્ષના બીતાજામા બ્યારે પવન જરા મધરે બેરેમો ફેલેતો લાકે
જુદી જુદી તથા આગોથો ઉપર કલા તેવા નાના નાના સાક હજાર જુ-
મડા બળી ગયા હતા- જાવલીના જુમડામાં, લાગેલી આજ બેરેમો બધી
મજાનુપુર ફેલાઈ જાય છે કે ઉકા આગોથા ધણાક બેરેમો અને ધોળા મ-
ળીને બરમ મઈ મયા હતા વળી જનાનાની બીઓ બેરેમો લાજ ફાલ
ડવી પડે છે તે આગની વખતે મહાર જવાની શરમતે લીધે નાપડી જવાનું
ન સ્થિતતા વારવાર અગ્નિદેવને બોગ મુડે છે

આવા જુમડાને લીધે જ હું દિલીને એક ઘણાં જાખના સમુદાય જેવું
અને એક મોગી છાવણી જેવું લેખુ છે, જિમસાવ લોકના ઘર બે રહે મીઠી

ઉપર આવેલાં છે તેમ જતાં ધણાખરા ઉમરાવો મોટી મોજામાં રહે છે. દિંદુરતાન જેવા ગરમ દેશમાં સુમગતાવાળું અને ઊત્તરના પવનના આગ-વાળું હુટહુટ પર સડથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. સારાં મોટાં ઘર હોય છે, તેમાં વાડો આંગણું ફૂલઝાડ, મોટાં ઝાડ, પાણીના ફૂવાગ સુખામનવાળા વ્યજન સુક્ત ઓરડા વગેરે, બપોરની ગરમીને રખતે વિશામ લેવા જોગ સુધળી ગોડવણુ ફરેલી હોય છે. બપોરની નિદ્રા લેવાને માટે કેટલેક ઠેકાણે હાડાં અને સુધડ બોયરાં હોય છે. સોઝ બપોરના ચાર પાંચ વાગ્યા મધ્યે તેમાં વિશ્રાંતિ લે છે. શ્વેત માણુમો બોયરાં ફગતા ટટીઓ બાંધેલાં જીંપડાં પસદ કરે છે, કારણ કે આ બધારથી પાણી લાવી ટટીઓ છટાય છે એટલે ટટીમાં મ-હને સુગંધીદાર શીંગળ પવન ચાલે છે. અગીયાના અંધ ભાગમાં ચાર તરફની છૂટવાળું એક માણુમ પુર જિયા પરચારે આવેલું ચાર દિવાનખાનાં જાણું પર તેઓ સર્વોત્તમ ગણે છે, મરણ કે એવા ઘરમાં બીરે ઠેકાણે દવા આવે છે અને સુખ મળે છે. સાને પાણી છાટીને શીંગળ ફરેલી અગાશી માં સુવાળું હોય તેના નેવી તો મક્કા ખીજ એક નદિ. એક મોટા વિ-શાળ ઓરડાની જોડે જ અગાશી હોય છે કારણ કે રાત્રે વરસાદ આવે, મૂળનું ફોરણુ ચઢી આવે, અથવા યજ્ઞાતમા ટાઢ વડાય ત્યારે બાહ્યો જિ-મહીને અંધાર જેમી જવાળું મહેય પડે વળી સવારમાં ઝાકળ પડે છે, તે પછી પ્રોતાના શરીર ઉપર ન જેવા માટે સોઝ અંદર જતા રહે છે, કારણ કે ઝાકળથી બહારના આગી અંધ છે અને ધણીવાર સંધીવા જેનું અંધ આવે છે. એક આશ ઘરના દિવાનખાતામાં ચાર આગળ વાડી રૂની ગાદી આરે ખુલ્લે પહોળી મરહે તેમી, રીને પ્રાયરેલી હોય છે. ગાદીના ઉપર દૂધ, જેમી મોજી આદર પ્રાયરવામાં આવે છે. જીયાળામાં ધોળી આદરને ઠેકાણે રેશમી, સેત-રંજ પથરાય છે. દિવાનખાતાના શ્રેષ્ઠતર ભાગ આગળ એ બે ગાદીની, બહાર વળી એક અથવા બે ચીકનના અને જરીના ભરત કામથી અસત શેઆપખાન તથા મુલ્યવાન મહીયા ખાલીકને તથા તેવો જ કોઈ મોટા દરજ્જાનો માણુસ મગવા આવે તેને માટે પ્રાયરેલા હોય છે. ફરેક બ-લીયાતી આગલ જીંજી સરસો એક ઉમદા રેશમી કિનખાળનો, તટીઓ ખાટોલવાને, માટે સુકવામાં આવે છે. વળી કેટલાક બરેલી સાદીનના, ત્રેમ-માળી અખમલના, મશરૂના કે કીનખાળના તટીઆ ગાદી કીપર, ચારે ત-

રફ મૂકેલા હોય છે, જે સર્વેજનને આઢેલીને બેસવાના કામમાં આવે છે. જમીનથી પાંચ છ શ્રીટની જિયામએ મનપસંદ પડતી રીતે કોતરી કઢાડેલા બીનોમાં ગોખેલા હોય છે અને તેમાં નાના પ્રકારનું ચીની કામ ગોઠવેલું જોવામાં આવે છે. કાંઈ કોઈમાં પુષ્પનાં વાસણ પણ મૂકેલાં હોય છે. દિવાનખાનાની છત મોનેરી ઢોળ ચકાવેલી અને વેલયો ચીતરેલી હોય છે પરંતુ ધર્મથી મનાઈ હોવાને કીધે તેમાં મનુષ્ય કે જનાવરનાં ચિત્ર ચિતરેલાં નથી હોતાં. આવી મનોરંજક રીતે રાણુગારેલાં દિવાનખાનાંવાળાં ઘર કંઈ દિલીમાં જોઈએ નથી, ધણું છે, અને આવાં ઘરોને કીધે ખુશીથી એમ કહી શકાય કે દિલ્લી હિંદુસ્તાનનું રાજ્યનગર કંઈ સૌંદર્યમાં જાય તેમ નથી, જો કે યુરોપનાં રાજ્યનગરોની બરોબરી તો તેનાથી ધાય તેમ નથી એમ મેં આગળ કહેલું જ છે.

યુરોપનાં નગરો તેમની દુકાનોના બબજાથી શોભી રહે છે આવી બબજાબધે દુકાનોની દિલીમાં ખોટ છે. દિલી એક મહાન અને ધનવાનું રાજ્યનું રાજ્યનગર છે તથા જો દુકાનો હોય તો ઘણું જાતનો માલ ખપે પણ ખરો, છતાં પારીસની એસ. ડેનીશના જેવી વેપારી પેદી અત્રે તો શું ધણું આખા એશિયાખંડમાં કાંઈ પણ નથી. અહીંયાં તો કિમતી માલને વખાણમાં ભરી રાખે છે. ભારે કિમ્મતનો અને ટેખાડો કરવાનો માલ ભાગ્યે જ દુકાનમાં રાખવામાં આવે છે. આખા શહેરમાં રેશમનાં, સુતરનાં, મુલાવમ કપડાં, કીનખાળ અને જરીકામનાં તથા લપેટાનાં સુંદર કુંગડાંની આશરે પચીસેકે દુકાનો સારી છે. બાકીની બધી દુકાનો જુઓ તો લાંતોલનાં અને ધીનાં કુલાના મંજ, અને જવ, ચોખા, ધઉ, ખાજરી, જુદી જુદી જાતના અને બીજા ધણીક જાતનાં અનાજથી ભરેલા ટોપણોએ એક એકની હિપર ખડકી મૂકેલાં જોવામાં આવે છે. માંસ પણ એવી દુકાનોપર વેચાતું નથી, કારણ કે હિંદુઓ, માંસ ખાતા નથી. ગરીબ મુસલમાનો અને હજવાપગારના સૈનિકો પણ તે ખાતા નથી એટલે જ્યાં ને ત્યાં નેસ્તીની દુકાનો જ નજરે પડે છે.

ફળ ફળાદિનું બજાર છે તે અલખત જરા ટેખાડો કરે છે, આ બજારમાં ઘણી દુકાનો છે અને હનાળામાં તેમાં ઈરાન, બલ્ક, બોખારા, અને સમરકંદનો મુકા મેવો પુષ્કળ વેચાય છે. સુકામેવામાં, આલુ, આલુ ખો.

ખાર, ધોળી અને લાલ દ્રાક્ષ, પરતાં, બદામો, વગરે હોય છે, ન્યારે લીલા મેવામાં શીયાળામાં લીલી, કાળી અને ધોળી દ્રાક્ષ મળે છે, તે પણ ઉક્ત દેશોમાંથી આવે છે. દ્રાક્ષના ઘણામાં ૩ સખવામાં આવે છે. વળી જમફળ, દાડિમ, સુકાં અને લીલાં એપલ ત્રણ ચાર જાતનાં તડપુચ વગરે મેવો આખો શીયાળો પુષ્કળ મળે છે. આ મેવો ઘણો મોઢો મળે છે છતાં ફળ અને મેવાના જેવી બીજ મહેમાનગીરી નથી. ઉમરાવોનું મોટું ખરચ મેવાની ખરીદી છે. મારો આગો સવારના જમણુ વખતે જ માત્ર ૨૦ કાઉન્ નેટલા પૈસા મેવા પાછળ ખરચે છે, જેમ વારંવાર મારા જાણવામાં આવેલું છે. ઉનાળામાં દેશી તડપુચ સોંધાં મળે છે ખરાં પણ તે જિન્દગી જાતનાં મેખાતાં નથી. ઉમરાવોના જાગમાં ખાસ સંભાળથી ધરિત્રી આણેલાં બીજ વાવીને પકવવામાં આવે છે તે સારાં થાય છે; સારાં કબ્બિગડ અત્રે થતાં જ નથી કારણકે હિંદુસ્તાનની જમીન એને ખંડો-સતી નથી એટલે એક વર્ષ સારાં થયા છતાં તેનાં બીજ બીજ વર્ષે કામ આવતાં નથી.

ઉનાળાના પાછલા બે મહિનામાં આબા-અથવા કેરીઓ પુષ્કળ અને સોંધી મળે છે. પરંતુ દિલ્હીની આસપાસ તે એવડીબધી સારી થતી નથી. બંગાળ, ગોવળકાંડા અને ગોવા તરફથી આવતી કેરીઓ ઘણી જ સારી હોય છે. કેરીના જેવી સ્વાદીષ્ટ વસ્તુ મારી ધારણા પ્રમાણે બીજ કોઈ નથી.

પાણીમાં તડપુચ આખું વર્ષ મળે છે પણ દિલ્હીનાં તડપુચ તો પોંચે, 'રંગ' વગરનાં અને જરાય મીઠાં હોતાં નથી. જો આ ફળ કયાંય સારાં મળતાં હોય તો તે માત્ર શુદ્ધ ઉમરાવોને ત્યાંજ સારાં મળે છે, કારણ કે તેઓ દેશાવરથી બીજ મગાવી ઘણી સંભાળથી પોતાનાં ધરની વાંડીઓમાં પકવે છે. શહેરમાં કંદોઈની દુકાનોની કંઈ ખોટ નથી પરંતુ મીઠાઈ સારી રીતે બનાવવામાં આવતી નથી અને તેનાં ઉપર માખોનાં 'ટાળાં' હોડા કેરે છે તથા તેમાં રસ્તાની રજ બરાબ છે, બડીઆરા પણ ઘણા છે છતાં તેમની રાંધણી આપણા જેવી સારી ન હોઈ ઘણી ખોડ બરેલી છે. તેઓ શેટલી સારી કરતા નથી અને તેને પુરી સેકતા નથી. કિલ્લામાં મળતી શેટલી સારી થાય છે પરંતુ ઉમરાવ લોક તો ને પોતાને ઘેર 'બનાવે છે એટલે સારી' અને છે શેટલીમાં ધી, દૂધ અને ઈંડા વગરે નાંખવામાં તેઓ કમ્યાસ રાખતા નથી પરંતુ સેકતાં તેના ઉપર ચંદ્રમાં પડી જાય એટલે

જાણેલા જેવો સ્વાદ આપે છે (જેટની મદિ પશુ તેને બાખરી / કહીએ તો ત્યાસે અને તે પશુ એવી કે પારીમના હોગેલમા બનતી મહેનતદાર માખરીઓની આપે તો અરખાવી શકાય ન નહિ

અમરમા કેટલીક દુકાનોમાં રાધેનું તેમજ મસુ મામ વેચાય છે પરંતુ તે જેનું છે તે ખાતરોથી કહી તમાણ નથી મરણ કે તે લોભ હલ, ઘોડા અને વખતે મરી ગયેલા ખાંદનુ માસ પશુ વેચે છે રોગથી મરી ગયેલા જનપરનું માસ પશુ તેઓ વેચે છે એટલે અમરના માસ ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાતો નથી ઘેર પોતાને દાયે તૈયાર ન થયો તે યિવાયનો કોઈ પશુ ખોરાક મારો છે એવી ખાતગ રાખી શકાતી નથી શહેરમા બધી જગ્યાએ મામ વેચાય છે પરંતુ 'મદન' ને ઠેકાણે વેપારીઓ બકરાનું માંમ ધાપડી આપે છે આ દમાને માટે ઉપાય પવે નેપ્રએ છીએ, કારણ કે 'મીટ' અને ગાયનું મામ, તેમાં પશુ ખરેખરીને મદન ને કે સ્વાદમા નોકર ન હોવા છતાં ગરમ બાઈ કરના અને ન પેચી શકે એવું હોય છે બકરાના બચ્ચાનું માંમ સાર હોય છે પણ તે અમરમાં તો કોઈકે વખતે જ મળે છે લવાર છવત ખરીદતુ નેપ્રએ પણ તે ધણ જ સુગમ પડે છે કારણ કે તેનું માસ એક રાતવાસે રહી શકે તેથી ને રાખીએ તો બગડી જાય અમરમાં બગીનું માસ વેચાય છે પણ તે પાતળુ અને છુપું હોય છે

લોકની રીતખાતનો પરિચય પણ પછી મને કેઈદિવસ નગરમાંસ કે જેટની મળ્યા નથી, એટલે આ પ્રમાણે અત્રે, મળતી વસ્તુઓના મબૂધે હોય દેખાડવા એ અકારણ જેનું છે હું મારા આકરને કિસ્મતમા પાડ્યા હતા વેપારી પાસે મોકલુ છું અને મોની માગી કિમ્મત આપુ છું એટલે તે મને સારા માલ મોખ્તાવે છે હોડસો રૂપિયા ખરચવા છતાં પણ ને હું આ પ્રમાણે કિસ્તામાથી ખાવાનું ન મગાવું તો જાહે મરી જઈ, એમ મેં અપારે એકવાર મારા આગાને કહ્યું સર, તે દસ્યો હતો આપણે જા તો ત્યાં આતાશ રાખવા જેવું આવડું અને સગી રહે

દરેક જાતના પ્રાણી તરફ અત્રેના લોક ધણા દયાળુ હોવાથી મરણ તો ધણુ સહે મગવાનું નથી મરવામા નરખાતન ચાય છે જે કે જતાનામા મરવા ખપે છે એમા શમ નથી, અમરમા મરધીઓ ધણી અને

સીંધી મળે છે. 'બીજા' પક્ષી કરતાં એક નાની મરધી થાય છે તે ધણી જ નાંચુકે. અને સ્ત્રીકુમાર હોય છે, જેને હું 'ધંધિગોપી' અને કરીને કહું છું. આ મરધીની ચામડી સાવ કાળી હોય છે પણ તેનો સ્વાદ સરસ છે. કપૂતર બંજરમાં વેચાય છે, પરંતુ નાનાં મળતાં મધી, કારણ કે અત્રેના લોક કહે છે કે નેને મોટું થયા વગર મારી નાંખવું એ દૂર કામ કહેવાય.

આપણી દેશના કરતાં અહીં દસ નાના થાય છે અને પારથી તેને છવ્વે તાજાં કાળખેંદ્ર પકડી લેવાં છે. તે દૂરથી આવે છે પણ પક્ષી ખોરાકમાં તે ધણી સારા નથી. ભતકા અને જળ કુકડીઓને પણ કાળીદાર પાંજરામાં લાવે છે પરંતુ તે પક્ષી પકડીને આંધ્ર સારાં હોતાં નથી. અત્રેના, માછીઓ કંઈ મિશ્રિત હોય છે, તેઓ જે જાતનાં સારાં માછલાં પકડી લાવે છે, પરંતુ ન્યારે ઢંડી, મરડાં હોય ત્યારે તેઓ માછલાં પકડવાનો ધંધો ચાલતા સુધી કરતા નથી, કારણ કે શ્રેષ્ઠ પ્રિયને મરડાંથી નેટલા નથી ડરતા એટલા આ, સોફા ઢંડીથી ડરે છે, બંજરમાં જે માછલાં મળે છે તે માત્ર બોળઓ પકડી લાવે છે. એમને માછલાં પકડવાનો શોખ હોય છે, શા કારણથી તે હું બચતો નથી. હાંસીને તો મૂળા અંગણમાં રાખી મૂકેલા કોરડાના દોરથી ન્યારે માછીઓ પાસે માછલાં પકડાવી મંગાવે છે ત્યારે, આકી માછીઓ પોતે લાવતા નથી. સારા, બોળનના સોખીન માણસ પારીસ છોડી દિલ્લીની મુલાકાતે આવવું કે જે તે મેં આપેલા વર્ણનથી આપ જ વિચારી લેજો. મોટા માણસોને તો અઘણી સારી વસ્તુઓ મળે છે એમાં શંકા નથી, પરંતુ તે તેમના આણસોના જાદુથી, કામડાના દોરથી અને પૈસાની છૂંચી સેમને પ્રાપ્ત થાય છે. દિલ્લીમાં મચલા વાંધાના લોકની વસ્તી છે જ નહિ, મારીય અને તવતર માત્ર છે. સમરોમાં કંઈ જ મળતું નથી એટલે જો કે, મારો પગાર સારો છે તેમ છતાં પણ હું મનમાં આવે તે વસ્તુ બજારમાંથી મનાવી મારા મનને સંતોષ આપી શકી શકતો નથી. મોઝ મજાતી, મુખ્ય સ્ત્રી જ ને, દારૂ તે તો દિલ્લીમાં એકે દુકાને મળતો નથી. દારૂ, સારંગી, વાદ્યમાંથી પણ અને છે છતાં હિંદુઓ તેમજ મુસલમાનોના ધર્મ શાસ્ત્રમાં તેની મનાઈ હોવાથી તે બનાવવામાં આવતો નથી. ડચ અને અંગ્રેજોનાં ઘરમાં મેં અમદાવાદ અને ગોવળકાંડામાં દેશી દારૂ પીધો હતો તે કંઈ નહોતો. મોગલના સભ્યમાં જો કાંઈ પણ દારૂ જોવામાં આવે છે તો તે કાંઈ જોવાની રાજી નો કિંવા કેનરીઓ હોય છે. સીસજનો દારૂ ધરા-

નમાંથી પ્રથમ ખુશકી, રસ્તે આગાસી બંદર આવે છે, ત્યાંથી સુરત અને સુરતથી ૪૬ દિવાડે દિલ્લીમાં આવે છે. કેનરીઝ દારૂ કચ્છ લોક સુરત લાવે છે, આ બે જાતના દારૂ એટલા મોંઘા મળે છે કે પીવાનું મન જ ન થાય. આપણી ત્રણ પેટની એક શીશી જ અને સાત કાઉનથી ઝોછે મળતી નથી. આ દેશમાં દારૂ તરીકે કાચી શેલડીમાંથી અરક કઢાય છે તેજ માત્ર. આ અરક પછુ ઓસ્તિઓ વગર ખીજી કાઈ ખુલ્લી રીતે પી શકતું નથી. પોલાંડમાં અનાજમાંથી બનાવવામાં આવે છે તેવો આ અરકનો સ્વાદ ઘણો જ તીવ્ર અને બળતો હોય છે. રોગમાં, અપચામાં વગરેમાં જ માત્ર તેનો ઉપયોગ થાય છે. દારૂ પીનારો માણસ પછુ અહીં આવ્યો હોય તો તે સુંદર અને ટાઢુ પાણી પીવા શીજે અથવા તેને સોંધા અને ખીન હરકતી છોંખુનો સરખત મળી શકે, જે કઈ હરકત વગર પીવાય છે. સત્ય કહું તો અહીંના જેવા ગરમ દેશમાં ભાગેજ દારૂ પીવાનું મન થાય છે. અહીં દારૂ પીવાની રીત નથી તે સારી છે, કારણ કે જ્યાં તાપ ઘણો અને પરસેવાથી નવાઈ જતા હોય છે ત્યાં દારૂ જેવી વસ્તુનું શું પ્રયોજન છે. સંધીવા, પથરી પેસામ સંબંધી રોગની પીડા, સ્તેષ્ઠમ, અને ધર કરી રહેલા તાવ વગરે રોગો તો આ દેશમાં જન્મતા પછુ નથી; અને ઉપર કહ્યા તેમાંના કાઈ પછુ રોગથી પીડાતો. આઢમો હિંદુસ્તાનમાં આવે છે તો તેનો તે રોગ નાશુદ થાય છે. હું એવા એક રોગથી પીડાતો હતો જે હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી ખીલકુલ નાશુદ થયો છે. હિંદુસ્તાનમાં સંભોગ જન્ય રોગ ઘણા આલે છે ખરા, પરંતુ દુનિયાના ખીજા દેશોની માફક તે કઈ બપકર થઈ પડતાં વા દુષ્ટ પરિણામ પામતા જન્મતા નથી. લોક-તદુરસ્તી હિંદુસ્તાનમાં ઘણી સારી જોવામાં આવે છે તેમ છતાં શીત પ્ર-દેશના લોક કરતા શક્તિમાં તેઓ નબળા અથવા આજસુ માલૂમ પડે છે. ગરમ દેશ અને ઘણી વાર તાપની ખીમારી વારા ફરતી આવી જતી હોવાથી ગરમીને લીધે લોક કમતાકાદ અને મનના નબળા જોવામાં આવે છે. અત્રે આવીને રહેલા યુરોપિઅનોમાં હજી એવી રૂધિરની ગરમીની અસર વધારે જોવામાં આવતી નથી.

જેમાં સારા હોંશિયાર કારીગરો કામ કરતા હોય એવાં કારીગરીની કાર-ખાનાં તો દિલ્લીમાં સોંધ્યાં પછુ જડે તેમ નથી, એ જાખતમાં દિલ્લીથી જરાય ગર્વ સેવાય તેમ નથી. આમ દોવાનું કારણ કંઈ એ કારીગરી ખી-

સવવામાં લોકો અશક્ત છે એવું નથી, પરંતુ તેમને મદદ નથી. હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાં હોશિયાર અને બુદ્ધિશાળી કારીગર લોક રહે છે અભ્યાસ તરીકે જરાય શીક્ષણ લીધું ન હોય એવા અને કાંઈ પણ જાતના સારા ઝોળર વગર સામાન્ય બુદ્ધિબળથી બનાવેલાં કારીગરીનાં અર્થજો પમાડે એવાં કામ જોવામાં આવે છે. યુરોપની બનાવટનાં કેટલાંક કારીગરીવાળાં કામને તેઓ એવી તો ચતુરાઈથી અનુકરણ કરી નવાં બનાવે છે કે મૂળ યુરોપનું અને હિંદુસ્તાનના અગ્રાન કારીગરે બતાવેલું કામ કંઈ તે પારખી પણ શકાતું નથી બીજી ઘણી વસ્તુઓ માથે હિંદુસ્તાનના લોક ઘણી સારી બુંદો, કુંદાઓ, પિસ્તોલો, અને સોના રૂપાના દાગીનાઓ એવા તો સરસ બનાવે છે કે, યુરોપનો શીક્ષણ લીધેલો ઉત્તમ સોની પણ તેવાં બનાવી શકે કે નહિ, તેને માટે થક રહે છે. હિંદુસ્તાનના ચીતારાઓની ચિત્ર સુંદરતા, નરભાસ અને નાજુકતાથી હું વારંવાર વિસ્મય પામ્યો છું. તેઓ સુક્ષ્મ ચિત્રમાં એકા છે તેમાં પણ અકબરનાં પરાક્રમનું એક ચિત્ર ઢાલ ઉપર ચિતરેલું મેં જોયું હતું તેમાં તો અવધી વાળી દીધેલી હતી. એ ચિત્ર ચીતરનારને સાત વર્ષ સુધી કામે લગાડેલો હતો હું એ કામને એક આશ્ચર્યજનક કામ તરીકે લેખુ છું હિંદુસ્તાની ચિતારાઓ 'મુખાકૃતિ અને અવધવોના સમાન નાના મોટાપણમાં બૂલ કરતાં જણાય છે, પરંતુ જે સારા શિક્ષકથી ચિત્રકળાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો એ ખોટા ઝટ ઇને સુધરી જાય એવી છે. *

* મહાન અકબર પાદશાહે જેપુરના હોશિયાર ચિતારા પાસે ત્રણ મહાન ચિત્રો ચીતરાવેલાં છે, જેનો જોટો આખા હિંદુસ્તાનમાં નથી. આ ત્રણ ચિત્રોમાં એક રામાયણનું ચિત્ર છે, જેમાં રામ ચરિત્રના દરેક બનાવને આબેહુલ ઉતારવામાં આવેલ છે. બીજું ચિત્ર મહાભારતનું છે અને તેમાં મહાભારતના પ્રાસંગિક આલોક ચિતરવામાં આવેલાં છે. ત્રીજું ચિત્ર પાડવાશ્વમેધનું છે અને તેમાં યજ્ઞરાણા વગરના ચિતાર આપવામાં આવેલાં છે. આ ત્રણ પ્રસિદ્ધ ચિત્રના નમુનાઓ ઉપરથી પહેલાનું અનુકરણ જેપુરના એક બીજા આધુનિક ચિતારા મી ગંગાળલે જેપુર મ્યુઝીયમના ઝોનરરી સેક્રેટરીની ફરમાસથી ૧૮૯૧ માં તૈયાર કર્યું હતું બીજાં જે ચિત્રોનાં અનુકરણ પણ કરવામાં આવેલાં છે ચિત્રના સમ્બંધમાં અકબર ઘણો શોખીન હતો આઘન અકબરીમાં અકબર શાહના પોતાના જોડો તરીકે લખેલું છે કે, એકવાર મિત્રમંડળમાં જે ઢેલા હતા ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે, ચિતારો મનુષ્યને ઇશ્વરનું સ્મરણ આપે છે એટલે કે તે પોતે વાંચિત્ર ચિતરે છે કે ને જોવા આપણને તે જીવતાં હોય તો

નગરમાં ઉઝી ભતની. કારીગરીનો માલ એવામાં આવતો નથી તેનું મારણ કરી મરીગરોમાં એડી બુદ્ધિપ્રભ નથી એમ નહિ કારીગરો અને વણકરોને જે ઉત્તેજન અપાતું હોય તો તેઓમાં જલ્દિ થાપા પરતુ અહીં તો એવા દુર્ભાગ્ય કારીગરોને ધિક્કારવામાં આવે છે અને તેમના ઉપર સખાઈ વાપરી કામ લેવા છતાં મહેનતનો બદલો આપવામાં નથી આવતો. શૂદરોને દરેક વસ્તુ મોઢામાં જોઈએ છીએ જ્યારે કોઈ ઉમર વ કિયા મુનમકદારને કારીગરની જરૂર હોય છે ત્યારે મજૂરમાંથી તેને બોનાવી મગાવે છે અને ન આવે તો જોર જીલમથી પકડાવી મગાવે છે, અને તેની પામે પૈનાને ઘેર કારીગરીનું કામ કરાવે છે, તથા કેવટ જ્યારે કામ પુરૂ થાય છે ત્યારે કારીગરને તે માત્રે તેટલા પૈમાં આપતા નથી, પરતુ પૈને જે આપવું ધાર્યું હોય તેજ આપે છે કારીગર વિચારો મહેનતના બદલામાં કોરડાનો આર ન પડે અને થોડા તો થોડા પણ પૈસા મળે તો તેથી રાજી થઈ ચાલ્યો જાય છે જ્યાં આવી રીતે કામ લેવામાં આવે ત્યાં સારા અને હોશીયાર કારીગરો અને વણકરોનો વધારો કે પછી ધારો થવાની તો આશાજ કેમ રખાય ? કારીગરો વિચારો આથી પોતાનું કામ એક ઉત્તમ કારીગરી કરીને નામ મેળવતું એવી ધારણાથી ફરતો નથી, પરતુ પોતાનું અને કુટુંબનું પોષણ થાય તેટલું નાણાં મળે એવા વિચારથી ફરે છે પાદશાહની કિયા કોઈ મોટા હમરાવની નોકરીમાં મમે લાગ્યા હોય તેજ કારીગરો પોતાની બુદ્ધિ વાપરીને પોતાના આશ્રય દાતાને ખાટે ઉત્તમ કારીગરીનું કામ કરે છે.

મિલ્યામાં શણી મહેલ અને બીજા રાજકીય મકાનો આવેલા છે, પરતુ આપ એમ નો ધારતા જ નહિ કે તે ક્લિષ્ઠના જેવી સુંદર હશે કિલ્લામાં આવેલા મકાનોની ગાંધણીમાં જરાય યુરોપિયન મકાનોની હાથા જેવું નથી, અને એમ હોવાની જરૂર નથી, કારણ કે તે આ દેશની હવાને અનુકૂળ

કેવુ સાઈ એવો વિચાર ઉત્પન્ન થઈ 'જીવ' મુકવો એવો ઈશ્વરનું કામ જ માટે તેના તરફ આપણું ધ્યાન ભર્યું છે પણ ધર્મધિ અને જીવ્ય હોકો કહે છે કે ચિત્ત એ કંઈ નહિ પણ નવરાના મનરમણીની નિરાળી છે પરંતુ એમ નથી ચિત્ત જે એ માનવજીવ હિનો અને ઈશ્વરવિષય વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો બેકે અત્યુત્તમ પ્રસંગાવકાશ અને કારીગરીનું કામ છે હાલ ચિત્ત કળાઓ મુખારો થયો છે કલા સુદ્ધ અને સુદ્ધમતર ચિત્રો એવા દિ.સ્તાનીઓ ચિત્રે છે તેવા શીક્ષણપ્રામેલા ચિત્રી સહતા નથી રામ રવિવર્મા દ્વારનો આર્યચિતારો દિ.દુરતાનમાં સર્વો પરિ છે.

ખાંધણીએ બાંધેલાં છે, એટલુંજ બસ છે. ક્રિસ્તાના મુખ્ય દરવાજા આગળ કશુંએ ધ્યાન ખેંચે એવું નથી, મિત્રાપ કે. દરવાજાના સામા સામા ટોડા આગળ બે મોટા દાથીઓ ઉભા કરેલા છે અને તેમના ઉપર બે 'વીર રજપૂતોનાં પુતળાં મૂકેલાં છે. એક દાથીના ઉપર ચિતોડનો શૂંવીર રાજા જમલ છે અને બીજાપર નેનો બાઈ રૂપા છે. મદાનુ અફઘરે જ્યારે ચિતોડ ત્રગર લેવાને માટે ઘેરા લાલ્યો ત્યારે આ બે વીર રજપૂતોએ પોતાના કેશાં અને ધર્મના રક્ષણમાં પુક ફિવા નતિ ન આપતાં મામી છાતીએ શત્રુને મારતાં. યશની સાથે રણભૂમિમાં શયન કરવું એજ પોતાનું ક્ષેપ ક્ષેપું હતું. તેમની સ્વદેશ ઉપરની અનન્ય બક્તિ અને શરવીરતાને ક્ષીધે રેમતાં પુતળાં કરીને તેમના શત્રુઓએ પોતાના ક્રિસ્તા આગળ પ્રદાવેલાં છે. બે વીરવાદોથી આરોહિત આ બે દરવાજા આગળના મોટા દાથીઓ જોતાં મારા મનમાં તેમના વીરત્વ વિષે જે બક્તિની અસર અને માન હોય તેમાં યમાં દતાં તે કહેવાને માટે હું શક્તિવાન નથી.

દરવાજામાં ઘસને ક્રિસ્તામાં પેસતાં એક સજીવન વહેતા પાણીની નહેરથી દ્વિધા થનો મોટો માર્ગ જોવામાં આવે છે. આ મોટા રસ્તાને ઉચો કરેલો છે અને તેની બન્ને બાજુએ અડાળીઓ ઉતારેલી છે. આખી અડાળી આરકાંથી બનાવેલી સજીવ છે આ વિશાળ અડાળીઓમાં બજારની ઉપજ લઈ આવેલા મહેસુલના અધિકારીઓ કઈ પણ ગડબડ વગર પોતાનું કામ બજાવી જાય છે એ તારવેલા માર્ગ ઉપરજ મુનસફદારો અને ઉચ્ચતરતા વર્ગના ઉમરાવો રાત્રે પહેરા ઉપર રહે છે. નહેરની શેરા જુદે જુદે ટેકાએ યઈ જનાર ખાનામાં ઘસને પાછળ મોટી ક્રિસ્તાની પરિખામાં પડે છે. દિલ્લીથી પાંચ હ ગાઉ ઉપરથી ખેતરો અને પથ્થરી જમીનમાંથી ખોદી કંડાડેલી એક નહેર-કાંસ વાટે આ પાણી જમુના નદીમોથી આવે છે અને ઘસા કરે છે.

બીજા પશુ મુખ્ય દરવાજામાં પેસતાં રસ્તાની બન્ને બાજુએ અડાળીઓ ઉતારેલી જોવામાં આવે છે આ અડાળીઓમાં વેપારી લોકો પેસે છે અને સત્ય કહું તો તે બજાર જ કહેવાય. ઉદાહરણમાં તથા ચોમાસામાં છાપરાવાળું હોવાથી આ બજાર સારૂ સગવડ કરતા યઈ પડે છે. દુકાનોમાં આરકાંથી અને છાપરામાં રાખેલાં બગાંથી હવા અને અન્નપાણ્ય આવે છે. આ મોટા દરવાજા સિવાય બીજામાં તેમજ દક્ષિણમાં બીજી નાની બા-

રીઓ પણ છે તે રસ્તે ઉમરાવ લોકો ન્યાં પહેરા ઉપર રહે છે ત્યાં જવાય છે. અઠવાડિયામાં એકવાર ચોરીમ કલાક સુધી દરેક ઉમરાવને વારા ફરતી ત્યાં આગળ પહેરો રાખવો પડે છે. આ જગ્યા ઉમરાવો પોતાના ખર્ચે સમરાવીને સોમવાદમાન રાખે છે પાદશાહના નજરખાગની સામે આવેલી આ જગ્યાની પાસે એક નહેર છે અને ત્યાં આગળ કુવારા વગરની રચના ધણીજ મન પમંદ કરેલી જોવામાં આવે છે. પહેરા ઉપરના ઉમરાવનું ખાણું પાદશાહી રસોડેથી આવે છે. બાણું તૈયાર ત્યાં આગળ આવે છે અને ઉમરાવો ધણા માનથી જેમ નવેદ આપ્યું હોય તેમ રેશમચાલની માફક મલામો કરી તે સ્વીકારી લે છે. આ સિવાય બીજાં પણ ખણું સરકારી મકાનો અને તંબુઓ નગરમાં છે, જે સરકારી કામ કાજની અદાલતો તરીકે વપરાય છે.

હારીગરોને કામ કરવાનાં મકાનો જેને કારખાનાં કહેવામાં આવે છે તે ઘણું છે એક વડા માણસની દેખરેખ નીચે એક કારખાનામાં બરતબર નારા કામપર લાગેલા હોય છે, તે બીજામાં મોનીઓ પોતાના કામમાં પડેલા જોવામાં આવે છે. ત્રીજામાં ચીતારા, ચોથામાં રંગારા, પાંચમાં દરજીઓ, સાલ બેસારનારાઓ અને મોચીઓ, તે છઠ્ઠામાં જિંચી જાતનાં મુલાયમ કપડાં, મસર અને કિનખાખ વણનારાઓ બેઠેલા જોવામાં આવે છે. આ લોકો બહુજ સુંદર વસ્ત્રો કલાકે છે, તેનાં પાલડીઓ તથા કિયોને પહેરવાનાં કપડાં ઘણાં જ સારાં થાય છે. સોનાના ધુધાવાળું એક જાતનું કપડું જે સ્ત્રીઓને માટે મોલાથી સુધીને બનાવવામાં આવે છે તે તે માત્ર એક રાત અથવા થોડા કલાક જ વાપરાય છે છતાં તેની કિંમત દરા, ખાર અને તેથી પણ વધારે સોનેલા પડે છે.

હારીગરો રોજ સવારના પહેરથી કારખાનામાં જાય છે અને આખો દહાડો લાં કામ કર્યા કરે છે. સાંજે તે પાછા પોતાને ઘેર જાય છે. આ પ્રમાણે અનુક્રમે કામ કરતાં શાંતિમાં તેમનો વખત ચાલ્યો જાય છે જે માણસ જે ધધામાં જન્મ્યો હોય છે તે ધધો કરતાં જ કંઈ પણ નવા સુધારા વગર તે મરણ પામે છે. બરતનું કામ કરનારો પોતાના છોકરાને બરતનું કામ શીખવે છે, સોનીનો છોકરો સોની ચાય છે અને વૈદ પોતાના છોકરાને વૈદ જ શીખવે છે. દરેક માણસો પોતાપોતાની જાતમાં પરણે છે. આ નિયમ દિંદુ તેમ જ મુસલમાનોમાં ધણી જ સાવધાનીથી પાળવામાં

આવે છે અને કોઈપણ માણસ પરખતમાં પરણી શકતો નથી. આથી ધણીક રૂપાળી છોકરીઓને ખીચારીઓને કુંવારો બવ ગાળવો પડે છે. પોતાના કુટુંબ કરતાં જરાક ઉતરતાની સાથે પરણાવે તો ધણી છોકરીઓ પરણે પરંતુ માખાપ તેમ કરતાં નથી.

ઊપર વર્ણવી તે બધી જગાઓ ઉપર થઈને હવે આપણે આમે-ખાસ અથવા રાજ્યમહેલ આગળ આવીએ છીએ, જેનું વર્ણન કરવું પણ મારે વિસરી જવું નેહતું નથી. આ રાજ્યમહેલ ખરેખર એક અત્યુત્તમ મકાન છે, રાજ્યમહેલમાં પ્રથમ એક મોટો કમાનદાર ઝોરડો છે અને તે આપણા રાજ્ય મહેલથી ખીલકુલ ઉતરે એવો નથી, છતાં તેના ઊપર મકાન નથી. દરેક કમાન આગળ ભીંત છે છતાં તે એવી કે એકમાંથી ખીલમાં જવાની તેમાં એક બહારી હોય. આ દરખાર ઝોરડાના મોટા બારણા ઉપર એક દરખારની સામે પડતી મેડી ઠહાડેલી છે જેને નગારખાનું કિંવા ટકોરખાનું કહે છે. નગારખાનામાં નાનાં મોટાં વાજીરા રાખેલાં હોય છે, તે રાત્રિના તથા દિવસના મુકરર કરેલા વખતે વગાડવામાં આવે છે. તેમાં મોટી પખાળે અને ખીજાં વાજાં વાગે છે તે નવા આવેલા યુરોપિઅનના કાનને તો તરેહવાર લાગે છે. કરણ નામનું વાજી ધણુ લાંબુ હોય છે અને તેનો છેવટનો ભાગ એક પુર નેટલો પં-હોળો હોય છે. પીતળનાં અથવા લોખંડનાં જનાવેલાં તણુડાં તો એટલાં મોટાં હોય છે કે તેનો પ્રાંત ભાગ ધણે જ પહોળો હોય છે. નગારખાનામાંથી કેવો ટુમુલ ધોધ નીકળતો હશે તે આ ઉપરથી આપ વિચારી શેશે એટલે બસ છે. હું ન્યારે પ્રથમ દિલ્લીમાં આવ્યો ત્યારે તો આ નગારખાનાનો ટુમુલ ધોધ મારાથી સહન પણ થતો નહિ, છતાં પરિચયનું કામ એવું તો રમુજી છે કે હાલ એ ધોધ હું આનંદથી સાંભળું છું. રાત્રિએ ન્યારે હું મારી અગાશીમાં ઉભો હોજિયું ત્યારે નગારખાનાનો ધોધ મને શાંતપણે સાંભળવો ધણે જ પ્રિય લાગીને આવ્ય થાય છે. આમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી, કારણ કે એ વગાડનારા એક નાનપણથી એ તત્રમાં કેળવાયલા હોય છે. તેઓ મધુર રાગ રાગણીઓમાં કેળવાયલા હોવાથી આવાં ટુમુલ સ્વરવાજાં વાજાં પણ એવી તો સરસ રીતે વગાડે છે કે દરથી રાત્રીને વખતે તે ઘણાંજ શ્રુતિપ્રિય લાગે છે. નગારખાનાં જાગી મેડીઓ ઉપર અને પાદશાહના મહેલથી દૂર રાખવામાં આવે છે એટલે રાત્રીને તેથી હેરાન થવું પડતું નથી.

૧૧ ૫ કિલ્લામાં એક પછી નગરખાનાનો દરવાજો મૂકી આગળ
 ચાલતા એક મોટા અને બમબમમ સ્થળનો એળેવાળો ઝોરડો આવે
 છે આ ઝોરડાની ઇત અને બીજા ભાગો ધણા સારી રીતે રમેલા
 અને સોનેરી કામદાર નકરી કરેલા છે એ દરવાજોનો ઝોરડો નંબીનથી
 ધણે જ તારવી લીધેલો હોવાથી ત્રણે માથુએ છુટો અને હવાવાળો છે
 જનનાનખાનાથી આ ઝોરડાને જુદો પાડનારી ભીતના મધ્ય ભાગમાં સ્વેશ
 કહાડીને એક માથુસ પૂર લીધાછનુ અરખુ કંઠાડેલું છે રાજ બેપોરને વ
 ખતે આ કંઠાખામાં પાદશાહ ડાખા જમણી પોતાના માહે જાણ્યોને લીધેને
 એક છે' મીર્જાએ પાદશાહને અમર કરે છે અને પર્વત ઢોળે છે પતિપો
 તાનાં કામમાં તેઓ એકતર ધર્મ ગયેલા જોનારના જોવામાં આવે છે
 મધુર્ષ પિંચકની કલગીથી તેઓ પાદશાહની આગળથી માથાંઓ ઉરાડે છે
 આ કંઠાખાની અને પાદશાહનાં તખ્તની સામે નીચે રૂપાના સોળાં આ બેરી
 લીધેલો સમાન ચોતરો આવેલો છે અને ત્યાં આગળ ઉમરાવો, રાજાઓ
 અને પૂરે રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ માર્યા નમાવી નીચી આખે શાંત થઈને
 અદખ કરી ઉભા રહે છે પાંચતખથી લગાર વધારે દર ઉપર કહ્યું તેવા
 જ માનભરી રીતથી ઉમરાવો નંદિ પશુ મુનુસદારે ઉભા રહે છે આ
 ડાનો દરબાર નીચો તેમ જાયા પેમાદાર અને ગરીબ લોકથી ચિતારે જ
 રાધું જાય છે આ દરબાર આથી જ આખેખાસ અથવા જાયા નીચા સ
 વેનું મળવાનો દરબાર કહેવાય છે લોક પશુ દરબારના આવીને બેસે છે
 એક દોડ અથવા બે કલાક સુધી આ પ્રમાણે ઉમરાવો ઉભા રહે છે,
 ત્યાર પછી ફેટલાક ઘોડાઓ તેઓને જરોબર શાખવામાં આવેલા છે કે કેમ
 તે જણાવવા માટે પાદશાહના કંઠાખા આગળથી પસાર કરવામાં આવે છે
 ગુદા છતાં ઘોડાને સાફ કરવાથી સાદીના જેવી કાળી ચામડી ઉપર ચીત
 રામણ ચિતરેલા હાથીઓ ત્યાર પછી લાવવામાં આવે છે તેમના ઉપર
 ભરેલા રેસમોઓઢા નાખેલા હોય છે તથા રૂપાની સામ્રે રૂપાના બે, મટા
 બાધેના હોય છે હાથીના રકમ આગળ બને જાણુએ દીબેદીઅન ગાય
 ના પુછાતા ધણી કિમ્મતી ચમરોઓ રાખેવી હોય છે એક મોટા હાથી
 ની બાજુએ જમ તેની તહેનારમાં રાખેના ચુરાગો હોય તેમ બે નાના
 હાથીઓ આવે છે આ બમમદાર જોદાથી અવગણ દો તેમ એ
 હાથીઓ પશુ ધીર લખિત મતથી પાદશાહની આગળ થઈને આવે છે

હાથી જ્યારે બરોબર તખ્તની સામે આવે છે, ત્યારે તેના ઉપર બેઠેલો મા-હાવત તેને અંકુશ ખોલીને પાદશાહને સલામ કરવા માટે ડાબો પગ વળાવે છે અને ચુંદ લૂચી કરાવી ચિત્કાર કરાવે છે.

હાથીઓ આવી ગયા પછી પાળેલાં હરિજો, જેમને ધણું કરીને એક ખીખમાં લગાઈ કરાવાને માટે રાખવામાં આવે છે તે, નીચ ગાયો—અથવા મારા ધારવા પ્રમાણે કાળા ગોધાઓ, ગેંડાઓ, વાઘ અને સિંહની સામે થવામાં ઉપયોગી થાય તેવાં મોટાં શોગડાંવાળા બંગાળી પાડાઓ, પાળેલા ચિતા, દીપડા, જે ધણીવાર હરિજોના શિકારના કામમાં આવે છે તે, લાલ કપડાં પહેરાવેલા યુસબેગના નાના પ્રકારના નાના મોટા કુતરાઓ, અને છેલ્લે પક્ષીઓ જે પક્ષીઓ શિકાર કરવામાં પણ મદદ કરે છે, કહે છે કે એ પક્ષીઓ હંસ, ચલ્લીઓ, બગલાં વગરના ઉપર દુટ્ટી પડી તેમને પકડી આવે છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓ હરિજો જેવાં મોટાં પ્રાણીના ઉપર છોડવામાં આવે છે સારે તેમની આંખો ફાડી નાંખી શિકારને સાધ્ય કરી આપે છે. આ પ્રમાણે પાળેલાં જનાવરો અને પક્ષીઓને પાદશાહની નજર આગળ થઈને પસાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પક્ષી અને જનાવરોની ઉપરાંત એકાદ બે ઉમરાવોના ઘોડેસ્વારો પણ પાદશાહની હજુરમાં કવાયદ કરી જાય છે. સવારો અને ઘોડા આ ને આ વખતે વસ્ત્રાલંકારથી ભભકાળે કરવામાં આવેલા હોય છે. આ ઉપરાંત વળી એક ઘેડુ જેના ચારે પગ ખાંધી લેવામાં આવેલા હોય છે તે આણુવામાં આવે છે. કોઈ ઉમરાવ, મુનસફદાર અથવા બીજો કોઈ અધિકારી પાદશાહની આગળ આ ઘેડાને એક ઘાએ બે કડકા કરી નાંખવાની પોતાની અછ આતુરી કરી દેખાડે છે.

આ બધાની સાથે બીજાં કેટલાંક અગત્યનાં કામ પણ કરવામાં આવે છે. પાદશાહ માત્ર આ પ્રમાણે પોતાના સૈનિકોની દેખરેખ રાખે છે એટલું જ નહિ, પણ લગાઈ થઈ ગયા પછી તો તે એટલો બધો સાવધ રહે છે કે એકે એવો સિપાઈ નહિ હોય કે જેને તેણે પોતે તપાસ્યો ન હોય. ધણીકાના પગાર વધારી દીધા છે, કેટલાકના ઝોછાક કર્યા છે અને અથો-અ લાગ્યા તેમને તેણે પાણીયાં પણ આપી દીધાં છે. આમેખાસની અંદર નેટલા ફરિયાદી આવ્યા હોય તેમની અરજીઓ પાદશાહના મોં આગળ વંચાય છે અને પછી પાદશાહ પોતે સાક્ષીઓ, વાદીઓ અને પ્રતિ

વાદીઓને જાતે તપાસી ગ્રન્થેગારને યોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે શિક્ષા કરે છે; અને જોને નુકસાન થયું હોય તેનું તે બરાબરી આપે છે. અઠવાડીયાના કોઈ બીજા દિવસે પાદશાહ ક્રમાનુસાર રોજ દસ અરજીઓ સાંભળે છે, જે એક વૃદ્ધ ગૃહસ્થ પાદશાહની આગળ લાવે છે. વળી અઠવાડીયામાં એકવાર બે કાજીઓની સાથે પાદશાહ અદાલતમાં ન્યાય ચૂકવા માટે બેસે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે એશિયાખંડના રાજાઓને આપણે જંગલી ગણીએ છીએ એ બૂલ છે, કારણ કે તેઓ મેં ઉપર કહી, તે રીતે પોતાની પ્રજાને ઈન્સાફ આપવાને નિરંતર કાળજી રાખે છે.

આમેખાસમાં બરવામાં આવતા દરબાર વિશે મેં જે દલીલ આપી તેથી એટલું તો સિદ્ધ જ થાય છે કે એ દરબાર અરેખરે ગભીર અને રાજકીય હોય છે, છતાં તેમાં જે દંડાળા બરેલું અને અયોગ્ય જેવું બાસે છે, તે પણ મારે તમારાથી ગ્રામ રાખવું યોગ્ય નથી. સદજ નહામા જેવો, પણ એકાદ શબ્દ પાદશાહના મોંથી નીકળે છે કે તારત જ મોટા મોટા ઉમરાવો પરમેશ્વરનો પદ્મ માનવા હોય તેમ જાણુ જોઈ બે હાથ પહોળા કરીને બોલી કહે છે કે, અહા! ક્યામત ક્યામત! એવો તો કોઈ પણ મોગલ નહિ હોય કે જે નીચેનું ઈરાની બાપાનું વાક્ય નહિ જાણુતો હોય. 'જો ખરે બધારે પણ પાદશાહ એમ બોલે કે રાત છે તો (ઉમરાવોએ) અને અંદ્રમા ટેબીએ છીએ એમજ બોલવાને માટે મત્લ કરવો.' દરેક દરબારના માણસમાં પ્રુચામત રૂપી દુર્ગુણ તો જામેસો જોવામાં આવે છે, જ્યારે કોઈ પણ મોગલને માફ ક્રમ પડે છે અને મને તે બેલાવા આવે છે ત્યારે મને તેઓ સાંપ્રત કાળનો એરીરોટલ, હીપોરકેટ અને બોડએલીસ ઉલ્લ જમાન કહીને બોલાવે છે. પ્રથમ મેં મને મળવા આવનારાઓને મને આવી ઉપમાઓ આપતા અટકાવવા માટે કહ્યું કે, 'હું એવા મોટા માણસોની ઉપમાને યોગ્ય નથી' ત્યારે તેઓ મને વધારે વધારે ઉપમાઓ આપવા લાગ્યા તેથી પછી જેમ મેં તેમના નગારખાનાના મહા યેલને સદન ક્યો દતો તેમ કંઈ થયું ન બોલતાં તેમની ઉપમાઓને પણ સદજ પરિમિત વાણીની માફક શાંત રહીને સાંભળવા માંડી. અહીના લોક દેવા પ્રુચામતીઆ છે તેનો એક દાખરો હું મારા પોતાના અનુભવનો આપું છું. એકવાર મેં એક દિંદુ પંડિતને મારા આગાને ત્યાં નોકરીએ રખાવ્યો ત્યારે તેણે મારા આગાને નીચે પ્રમાણે

કવિતા જોડીને મોઝી ઉપમાઓ આપી હતી 'આપ ખુદાવત જમારે આપના સૈન્ય સાથે બહાર નીકળો છે ત્યારે આપના પદપ્રધારના ખારથી આઠ દિગ્ગજો સાથે આખી પૃથ્વી ધ્રુજ જાય છે' તે પડિતની આ કવિતાથી મેં ધારી હતી તેવીજ અસર થઈ હુ તો ખડખડાટ હસી ગયો. હોત પ-રંતુ ગભીર થકને શાત રહ્યો અને મેં મારા આગાને કહ્યું કે-લોકને હેરાન કરનારા ધરતી કંપ જો આપના ઘોડે ચડીને બહાર નીકળવાથી થતા હોય તો હવે આપ તેમ કરતા સાવધ રહેજો મારો આગો મારા જેવો જ ર મુજી માણ્યુ હતો તેથી તેણે પણ ગભીર મુદ્દા ગમીને મને જવાબ આપ્યો કે, એ મથને લીધે જ હુ ઘોડે ચડીને ન નીકળતા પાલખીમા બેશીને બહાર નીકળુ છુ દિદુસ્તાનના કવિની અતિશયોકિતવાણી કવિતાઓના ઉદાહરણોમા આવા દાખવા ઘણા જોવામા આવે છે અંગ્રેજ બેખરોએવા રવાર આવા દાખવાઓને પોતાના હિદ સખધી પુસ્તકોમા દાખન કરેલા જોવામા આવે છે

આમેખાસની પાસેજ એક નાનો ઝોરડો હોય છે જે ઓઝલ ખાતું અથવા મુખ પ્રક્ષાલન ઝોરડો રહેવાય છે મોંગલના રાજ્યમાં તેનું આ નામ હવ પશુ ખર જોતાં તો તે નહાવણખાતું નહિ પણ ખાનગી બેઠકનો ઝોરડો કહેવાતો આમેખાસ જોયો તે મોટો નથી. અહીં ઉમરાવોને જ આવવાનો હુકમ છે બીજાથી અવાતું નથી આ ઝોરડો નાનો છતાં રંગીન, સોનેરી ઢોળાવનો બહાનુ અને રમઝૂમિની માફક જમીનથી ત્રણ ચાર ફુટ ઊંચો ઓઠલા જેવો કરી લીધેલો છે આ ખડમાં પાદશાહ એક સિદાસન ઉપર બેઠી તેની આસપાસ ઉભા રહેલા ઉમરાવોની હકીકત સામજે અને બીજા રાજકીય ક્રમોનો નીકાત કરે છે સવારમા આમેખાસના દરબારમા ન હાજર થવાને માટે જે શિક્ષા છે તેજ શિક્ષા સાજે આ ખાનગી દરબારમા ન હાજર થવાને માટે છે મારા આગા દિનેશમદ ખાનને આ દરબારમા ન જવાની છુટ છે, બીજા કાષને નથી આ છુટ હોવાનું કારણ એ છે કે મારો આગો ધણેજ વિદ્વાન છે અને તેને પરદેશ ખાતાના મધ્યમ તરીકે બીજી ધણું કામ કરવાનું હમેશા હોય છે આમ છતાં પણ બુધવારે મારો અગો હમેશાં ચોકી પહોરા ઉપર હોય છે અને તે દિવસે તેને એ સાજના દરબારમા બીજા ઉમરાવોની પેઠે હાજર રહેવું પડે છે દિવસમા બેવાર પાદશાહની મુલાકાતે જવું

એ રીત પ્રાચીન છે, અને તેથી આ રીતને એક બંધન તરીકે ગણીને કાઢી પણ ઉમરાવ તેની સામે વાંધો લેતો નથી. પાદશાહ આ પ્રમાણે બે વાર દરબાર ભરીને ઉમરાવો તથા પ્રજાની મુલાકાત લેવી એ પોતાનો ધર્મ મનજો છે અને લોક તથા ઉમરાવો ત્યાં હાજર રહેવું એ પોતાની ફરજ સમજો છે. ગમે તેવું અમલનું કામ અથવા આરીસિક આરોગ્ય પણ પાદશાહને આ પ્રમાણે એક વખતે દરબારમાં ન આવવાના કારણ રૂપ થઈ શકતું નથી. ઔરંગઝેમ બ્યારે હમણાં યોગા વખત ઉપર ધણો જ માંદો હતો ત્યારે પણ બેમાં નહિ તો એકમાં પણ તેને હાજર રહેવું પડતું હતું. બ્યારે તે માથુસોની સલાયથી આવી દરબારમાં બેસતો હતો. દિવસમાં એકવાર પણ દરબારમાં આવી લોકને દર્શન દેવાની તેને જરૂર પડતી હતી, કારણ કે તેનો રોગ એવી જાતનો અચકર હતો કે જો એકજ દિવસ તે દરબારમાં ન આવી શકે તો લોકો અનન્યા વિચાર લાવે અને આખા રાજ્યમાં મોટી ગડબડ થઈ જાય અને વેપારીઓ દુકાનો બંધ કરી બેસે. આવા કારણને લીધે પાદશાહ ગમે તેવો માંદો હોય તો પણ દિવસમાં એકવાર માંદા માંદા પણ તેને દરબારમાં આવીને પોતે જીવે છે એવી લોકને ખાતરી આપવા માટે બેસવું જ પડે છે. પછી ગમે તો યોદીવાર બેસે પણ બેસે તો ખરાબ.

રાજચિન્હ.

પાદશાહ ઓઝલખાનામાં માંજનો દરબાર ભરે છે ત્યાં પણ મેં આગળ કહ્યું તેમ આમેખાસના દરબાર જેટલી ધામધુમ થાય છે, માત્ર એટલું જ કે જગાની તંગાસને લીધે પાદશાહ તે વખતે લશ્કરની તપાસ કરતો નથી અને પ્રાણીઓ તેની નજર આગળ ચમકે પસાર કરવામાં આવતાં નથી; તોપણ સાંજના દરબાર વખતે પણ ચોક્કીપર હોય તે મુનસફદારોને પાદશાહને સલામ કરવા માટે તેની આગળ ચમકે સલામ કરી જવી પડે છે. વળા વિચિત્ર વિધિપુર સર તે વેળાએ પાદશાહની આગળ ચમકે 'કુર' પસાર કરવા પડે છે. કુર એટલે વાવડા, દધિવારો અને રાજચિન્હ. રાજચિન્હો એક રૂપાની લાકડીના ઉપર બેસારેલાં હોય છે. બે અઝચિન્હનાં, બે અઝલહ અથવા ઉડતા સાપનાં, બે મિંદનાં, બીજાં પંજાનાં, બે કાં-

ટાનાં, અને ખીજાં ધણીક જાતનાં રાજચિન્હો છે, જેની પરિસંખ્યા અત્રે ગણાવવી મને થોડા લાગતી નથી. આ રાજચિન્હોમાં કંઈક અર્થ રહેલો છે એમ અત્રેના લોકો માને છે. આ 'કુર' અને મુનસફદારની નજર યાવ છે તે વખતે હંથા મજબૂત અને દેખાવડા મહેરાના કેટલાક ગુજ્જર માણસોને સાથે રાખવામાં આવે છે. એ માણસો સર્વેને નિયમબંધ પાદશાહની નજર તળે યઇને લઈ જાય છે, સભામાં શાંતિ રાખે છે અને ધણી જ ત્વરાથી પાદશાહના હુકમને અમલમાં મૂકે છે.

પાદશાહી જનનાખાનું.

કિસ્સાના દરેક ભાગનું વર્ણન આપ્યું હોય છે અને જનનાખાનાનું પણ વર્ણન આપ્યું એ મને ઠીક લાગે છે. કોઈ પણ એવો મુસાફર નહિ હોય કે જે જનનાખાનાના અંદરના ભાગનું વર્ણન આપી શકે, કારણ કે કોઈ માણસને અંદર જવાની રજા મળતી નથી. પાદશાહ બહારગામ ગયેલા હતા તેવામાં એકવાર મહારાણી ધણી માંદાં ધઈ આવ્યાં હતાં અને મારી સલાહ લેવાની જરૂર પડવાથી હું જનનાખાનામાં ગયો હતો. એગમ સાહેબથી જગમ બહાર નીકળાય તેમ નહોતું હું એક આંધળો માણસ હોઉં તેમ મને એક જોળે માથાથી તે પગના તળાચા સૂધી ધસડાતી એક મોટી કાશ્મીરી શાલ ઓઢાડી અંદર દોરી ગયો હતો. મેં જાતે તો કંઈ જોયું નથી, પરંતુ મને દોરી જનાર જોળાએ રમ મેહેલનું મને વર્ણન કરી બતાવ્યું હતું તે હું અત્રે લખું છું અને એટલાથી જ આપ સતોષ પામશો એવી આશા છે. જનનાખાનામાં ધણી ખંડ છે અને તે બધા જુદા જુદા મહેલ જેવા તથા તેમાં રહેનારી એગમની ઉપજના પ્રમાણમાં સજ્જમારેલા છે. દરેક ખંડની પાસેથી એક પાણીની નહેર કાઢેલી છે. દરેક મહેલની આસપાસ નાના પ્રકારનાં ફૂલઝાડની વાડીઓ, વિહાર સ્થાનકો, મોટાં મોટાં ઝાડના વજીરો અને લત્તા કુળે આવેલાં છે. દરેકમાં એક મોટું દિવાનખાનું, અગાથી, જુદા જુદા રૂપાળા સુચોભિત ઓરડાઓ અને રાત્રીએ પવનમાં સુવાને માટે હંચી હંચી રાવડીઓ કાઢેલી છે. જનનાખાનામાં નાજુક માણસોનો અર્થાત્ત રૂપવતી સુદરીઓનો જ નિવાસ છે. તેમના ચાકરો, દાસીઓ અને દુકામાં એવોજ સંભાર નાજુક અને મનોહર છે મુખ્ય જનનાખાનાના મહેલના ઉપર કાઢાડેલા એક નાના ધુમટને અને રા-

વહીને, ખોળાએ ધણું વખાણ્યાં હતાં. આગ્રાની માફક તે રાવડીમાં નકર સોનાનાં પનરાં જડેલાં છે અને અંદરના ઝોરડાઓ મોનેરી કામથી રસી લીધેલા હોવા ઉપરાંત તેની અંદર ધણા જ ચિત્ર વિચિત્ર ચિત્રો તથા ખીજી ચિતાર કામ અને નકશીદાર મોટા અરિસાઓ જડી લીધેલા છે. મો ગલના જનાનખાનાની શોભા અને જાહોઝલાલી એટલી બધી કહેવાય છે કે જેનું વર્ણન પણ થઈ શકે નહિ. જનાનામાં વપરાયલી દરેક વસ્તુ ધણી જ કિંમતી છે, એમાંતો ચંકાવકાર નથી.

દરબાર અને મયૂરાસન.

સહાસ્રનો અંત આવ્યા પછી ઝૌરગઝેએ જ્યારે મોટો દરબાર ભર્યો હતો ત્યારે મેં આગ્રેખાસનો દરબાર જોયો હતો; અમુક પ્રસંગો ઉપર આવી જ રીતે મોટા દરબાર ભરવામાં આવે છે આવા મોટા દરબારની શોભા વર્ણન કરવાની ધ્વજીથી હું તમને એક વાર પુનઃ આગ્રેખાસે તરફ લક્ષ આપવાને માટે વિનંતિ કરું છું મેં મારા જનમારામાં એકવાર ઝૌરગઝેએ મહેલીવાર દરબાર ભર્યો તેના જેવો ભભકો અને ઠાઠ દીર્ઘ નથી. ધણા જ ભભકાદાર પેપાકમા ઝૌરગઝેના દિવાનખાનામાં મયૂરાસન ઉપર બેઠો હતો. તેણે હીર અને સોનેરી છત્રના ધણાજ નાજુક ભરતથી બરેલો ધોળી માટીનનો ઝામો પહેર્યો હતો. તેણે સોનેરી કપડાની પાધરી પહેરેલી હતી અને તેની કિનારી ઉપર ધણા જ મોટા અને કિંમતી હીરાઓ ટાકેલા હતા પાધરીની ઉપરનો ભાગ જોને ટોપ કહે છે તેના તાજમાનો હીરા સૂર્યના જેવો તેજસ્વી ઝગઝગા થઈ રહ્યો હતો. આવું મોટી કિંમતનું રત્ન દુનિયાં ઉપર બીજે કોણે હોમ એમ કહી શકાય નથી. હિંદુ લોક માળાઓ પહેરે છે તેમતેણે મોટાં પાણીદાર હાથેશ મોતીનો મળાથી તે પેટ સુધી વિસ્તરતો કઠો પહેરેલો હતો. હીરા, માણેક અને પાનાથી જડી લીધેલું તેનું રાત્નાસન નકર સોનાના છ પાયાના ઉપર ધણી જ ભભકભરી રીતે ગોઠવેલું હતું સિંહાસન-મયૂરાસનમાં કેટલા રત્નો હશે અને તેની શું કિંમત હશે તે હું તમને બરોબર કહી શકું તેમ નથી દારણ કે કોઈ પણ માણસ તેની પાસે જઈ શકતો નથી એટલે તે રત્નો કેવા પાણીદાર અને કેટલા છે તે કેમ કરીને ગણી અથવા કિંમત કરી શકાય પરંતુ હું તમને ખાત્રી પૂરક એટલું તો કહી શકું કે તેના ઉપર હિરા અને રત્નોનો પાર નથી,

મારી ગણતરી અને જાણ પ્રમાણે એ રાજ્યાસન ચાર કરોડ રૂપિયાનું છે આ રાજ્યાસન ઔરંગઝેબના પિતા શાહજહાને પોતાની પાસે એકઠા થયેલાં રત્નોને ઠેકાણે પાડવાને માટે બનાવરાવ્યું હતું રજપૂત અને પદ્મણુ રાજાઓના રાજ્યમાથી એ રત્નો મોગલોને મળેના હતા અને દર વખત પ્રસંગોપાત ઉમરાવો ભેટો નજરાણા આપે તેથી તેમા વધારો થયેલો હતો રાજ્યાસનમા વપરાયલા રત્નોના પ્રમાણમા તેની રચના એટલી બધી સારી વખાણવા જોગ નથી, છતાં તેમા બે મયૂરો કાઢેલા છે અને તેમના પિંચ-ચાપમા રત્નોનો ખેસુમાર ઉપયોગ કરવામા આવેલો છે, તેની રચના સારી છે યુરોપના રાજાઓને ખોટા રત્નોથી જેતરી નાશી આવેલા એક ફ્રેંચમેને એ રાજ્યાસનની રચના કરેલી કહેવાય છે યુરોપથી આવી તેણે મોગલના રાજ્યમા આશ્રય લીધો હતો અને લાં તે સારી રીતે બે પૈસાવાળો થયો હતો

ફ્રાંસ દેશનો ખીજો એક મુસાફર શાહજહાનના મયૂરાસનનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે “ શાહજહાનના દરબારમા સાત ધણાજ ઉમદા રાજ્યામન છે એક સાવ હિરાથી મઢેલું છે અને ખીજા પાના અને અને માણિકથી મઢેલા-જડેતા છે, મોટું આસન જે દરબારખડમા રાખેલું છે તે એક નાનાં ખાટલા જેવડું છે એટલે કે તે છ-પૂટ લાડુ અને ચાં ૫૫ પહોળું છે ૨૦-૨૫ આંગળાં ઊંચા સોનાના નક્કર ૪ પાયા ૩ પર તેને ગોઠવેલું છે અને ખીજા બાર સોનાના નક્કર સળીઆઓ તેની છત્રીમા ઢે પાયા અને છત્રીના સળીઆ સોનાના છે છતાં તેમના ઉપર હીરા, અને માણિક જડેલા છે દરેક છત્રીના મળીઆને મધ્ય ભાગે હીરા અને માણિકનો એક સમ ચોરસ આકાર પાડેલો છે આ સ્વરિતકોમા એવી રચના રાખેલી છે કે જો એકમા મધ્ય ભાગે પાનું હોય તો ખીજામા હીરા અને ત્રીજામા માણિક હોય છે વચમા વચમા હીરા જડેલા છે જે હીરાઓ ચવટા તેજદાર અને દસથી બાર કેરેટ વજનના છે, કેટલેક ઠેકાણે મોટા મોતીઓને કુદનમા જડી લીરેના છે તેના ઉપર ચડવાના ચાર નાના નાના પગથીઆ કરેલાં છે ખીજા સિદાસન પણ એજ રીતે હીરા માણિકથી જ ડેલા છે પરંતુ મોટા સિદાસનથી તો અવધી છે મોટા સિદાસનમાં ૧૦૮ પાનાં જડેલા છે જેનું વજન ઓળખા ઓછું ૧૦૦ કેરેટ તો હશેજ ખીજા

મોટાં પાનાં છે તે ૨૦૦ કરેટ જેટલાં હશે એટલે અંદાજ ૩૦૦ કરેટ વ-
જનનાં તો માત્ર પાનાંજ તેમાં વાપરેલાં છે. માણક'બુદ્ધ બુદ્ધ રગનાં છે અને
તેમાં મોટામાં મોટું ૬૦ કરેટનું અને નાનામાં નાનું ૩૦ કરેટ સુધીનું છે.
મેં ૧૧૬ માણક તો ગણેલાં છે એટલે કે પાનાના કરતાં માણક વધારે છે.
છત્રની અંદરની-બાહ્ય એ હીરા અને પાનાં જડેલાં છે અને ઉપર મોટાં
પાણીદાર મોતીની ઝાલર નાંખેલી છે. આસનના મુખ્ય મુખ આગળ મોતી-
નું તોરણ છે. મયૂરની કળા ઉઘી કરેલી છે અને તે કિંમતી વાદળી રગનાં
રત્નથી મઢી લીધેલી છે તેમાં પિંછાના ચંદ્રકને ઠેકાણે પાનાં જડેલાં છે.
મયૂરની ગરદન આગળ એક મોટું પાનું વાપરેલું છે. ચાંચ આગળ જરાક
પિત્તલચુંનું ૫૦ કરેટ વજનનું એક મોટું મોતી લટકાવેલું છે. મયૂરની બન્ને
બાજુએ કોઈ જગ્યા પક્ષીની રચના કરેલી છે અને તે પથ્થુ કુંદનમાં ખેસા-
ડેલાં રત્નોથી બનાવેલી છે. આસનની સન્મુખ પાદશાલ તેમાં બેઠો હોય
ત્યારે તેની નજરે પડે તેમ ટોલાને ઠેકાણે ૮૦ થી ૯૦ કરેટના બે મોટા
હીરાઓ જડેલા છે. મયૂરાસનમાં વધારે કિંમતી બાગ તો મારા મત પ્ર-
માણે મોતીની ઝાલરવાળો છે, કારણ કે એ ઝાલરમાં વપરાયેલાં મોતી ૬
અને ૧૦ કરેટના વજનનાં અને ઘણાંજ લાવણ્યવાળાં, પાણીદાર ભેવામાં
આવે છે. મયૂરાસનથી ચાર શીટને છેડે બે છત્ર ઉભાં કરેલાં છે જેના ડાંડા
૭-૮ના શીટ છે અને તે પથ્થુ હીરા, પત્તા માણક અને મોતીથી જડાવ કામ
કરેલા છે. એ છત્રો ઉપર પથ્થુ મોતીની ઝાલર નાંખેલી છે. તૈમૂર બેને શર
કરેલું અને શાહજહાને પૂર્ણ કરેલું આ મયૂરાસન તેનો હિસાબ રાખના-
રાઓએ મને ખાત્રી પૂર્વક જણાવેલો તેપરથી હું કહી ચકું છું કે, એ સિ-
દ્ધાસન પાછળ બધા મળીને ૧૦, ૭૦૦, ૦૦૦, ૦૦૦ રૂપિયા ખરચ થયેલો
છે, આ મયૂરાસન ઇ. સ. ૧૭૩૯ માં નાદિરશાહે દિલ્લી લૂટ્યું ત્યારે લૂંટાઈ
ગયું હતું. અને તે, તે ધરાન લઈ ગયો છે. ધરાનમાં તે આજુ નથી પરંતુ
તેનો કંઈક ભાગ છે જે તેહેરાનની લિબ્રેરીમાં છે. એ મયૂરાસનના હાથમાં
રહેલા ભાગ્યા દૃશ્યા ભાગની કિંમત હાલ, ૨,૬૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ અંદાજ
છે. બે શિલિંગ અને ત્રણ પેન્સ એક રૂપિયા ગણીએ તો મયૂરાસનની મૂળ
કિંમત ૧,૨૦,૦૭૫૦૦ પાઉન્ડ થાય છે. આ મયૂરાસન ઘડનાર ફ્રેંચ કા-
રીગરનું નામ બનિયેરે આપેલું નથી પરંતુ આ પુસ્તકનો એક ભાગ જે
૧૮૨૬માં ફક્કામાં છવાયેલો છે તેમાં તેનું નામ 'લાએજ' કરીને આપેલું છે.

મેં એ દરબાર જોયો ત્યારે, મયૂરાસનની નીચે ચાદીના કઠેરામાં ઉમરાવ લોક બમકાદાર પોપાક પહેરીને ઉભા રહેલા હતા. કઠેરાની છત પણ લપેટાની અને તેમાં સોનેરી વેશો બરેલી હતી. દરબાર ખંડના 'દરેક ચાંબલા આગળ સોનેરી કાનખાખ લટકાવેલા હતા અને પુટ્ટાદાર ધોળી સાડીનની ચારે તરફ ઝુમ ઝુકેલી હતી. મોટા લાંબા પહોળા રેશમી ગાલીચાથી આખું દિવાનખાનું ગણગારેલું હતું. બહાર ચોગાનમાં દિવાને ખાસના કરતાં પણ મોટો તંબુ તાણી ઉપરથી તેને દરબારખંડ સાથે જોડી દીધો હતો. તે અરધા ખંડમાં વિસ્તરતો હતો અને તેના કઠેરાઓ ઉપર રૂપાની પાટો ગોઠવેલી હતી. વહાણના કુવા જેટલા લાંબા ચાદીના સ્તંભો ઉપર તે ઉભો કરેલો હતો. બહારથી આ સુશોભિત તંબુ લાલ રંગનો અને અંદરથી મંછળીપટનની તેજ પ્રસંગને માટે તૈયાર કરેલી સ્વાભાવિક હોય તેવાં પુષ્પની રચનાવાળી ધોળી છીંટના વિચિત્ર રંગનો હતો. આ પાદશાહી દરબારમાં તબુની શોભા ધણી જ મનોહર કરેલી હતી.

દિવાને ખામની આગળના છત્તદાર ધુમ્મટો શણગારવા માટે ઉમરાવોને હુકમ કરેલો હતો. પાદશાહને રંજન કરવા સાથે દરેક ઉમરાવે સ્પર્ધામાં આવી તે ધુમ્મટોને અપાર ખર્ચ કરી શણગાર્યા હતા. આથી દરેક ધુમ્મટદાર છત્ત સળગ સુનેરી કિનખાખથી છવાઈ ગયાં હતાં અને તેમાં બધેજ ઊંચી જાતના રેશમી મલીયા પાથરેલા હતા. આ આનંદોત્સવને ત્રિજે દિવસે પાદશાહ અને ઉમરાવો વચ્ચે વિધિ પુરઃસર તુલા કરાવે છે. કેટલાક માત્ર સોનાથી તોળાય છે એમ લોકોનું કહેવું છે. ગયા વર્ષના કરતાં ચાર ગજેજ બશેર વધારે ભારે થયો, એમ કહેવામાં આવ્યું ત્યારે બધા ઉમરાવોએ આનંદોદ્ગાર કહાડ્યો હતો, તે તો મને પણ સાંભરે છે.

નજરાણાં.

વર્ષો વર્ષ આવો સમારંભ થાય છે, પરંતુ કોઈક વારજ તે આટલા બધા બમકાથી અને ખર્ચથી કરાય છે. ચાર પાંચ વર્ષ સુધી લડાઈને લીધે વેપારીઓ પોતાનો માલ વેચી શક્યા નહોતા, માટે પાદશાહે તેમને પોતાનો માલ વેચવાનો વખત મળે એટલા માટે આ મગારંભ મોટા ભેમકાથી કર્યો હતો, એમ ઘણા જણનું કહેવું છે. ઉમરાવોએ પણ આ પ્રસંગે

પુષ્કળ ખરચ કર્યું હતું. તેમણે ખરીદેલાં સોનેરી કપડાં પાછળથી તેમણે પોતાના સૈનિકોને ત્રેમના નામા કરવાને માટે ખરીદાયાં હતાં. આવા વાર્ષિક સમારંભને વખતે પરાપૂર્વથી એક નજરાણાની રીત પડી ગયેલી છે, તે પ્રમાણે નજરાણાં કરવામાં આવે છે. ઉમરાવોને તેનંતરાય ગમતું નથી. પોતપોતાના દરગાયા મુજબ તેઓને પાદશાહની આમળ સુંદર કિમતી અને સારી બેટ કરવી પડે છે. પોતે પ્રભુ ઉપર જીલમ કરી નાંધ્યાં મેળ-
લાં દોષ તે દોષ ઠાંકવાને માટે કેટલાક ઘણીજ બારે બેટા કરે છે. કેટલાક પા-
દશાહની પ્રીતિ સંપાદન કરવાને માટે, કેટલાક પોતાના દરગાયા વધવાની ઇચ્છા
એ મોંઘામૂઝનાં નજરાણાં કરે છે. કેટલાક સુંદર મોતી હીરા માણક અથવા
ખીખ કેટલાક જવાહિર જડેલાં સોનાનાં વાસણ બેટ કરે છે; અને કેટ-
લાક રોકડ મહોરો નજર કરે છે. આવા જ એક પ્રસંગમાં ઔરંગઝેમ
તેના મુખ્ય વઝીરને ઘેર ગયો હતો. ૧૬૬૨માં જાફરખાનને ઔરંગઝેમે
મુખ્ય વઝીર તરીકે આપી હતી. તેણે એક નવો મહેલ બંધાવ્યો હતો તે જો-
વાને બહાને ઔરંગઝેમ તેને ઘેર ગયો હતો. વળી એક મુખ્ય વઝીર તરીકે
ગણીને નહિ, પણ પોતાના સંબંધી તરીકે ગણીને જ પાદશાહ તેને લાં
ગયો હતો. આ પ્રસંગે જાફરખાને પાદશાહને એક લાખ મહોરો, કેટલાંક
થણાં જ પાણીર મોતી અને કેટલાંક પાનાં નજર કર્યાં હતાં. આ જવા-
હીરની કિંમત આલોસ હજાર મણાતી હતી, પરંતુ શાહજહાનને જવાહીરની
કિંમત સારી માલૂમ હોવાથી તેને પુછતાં તેણે જંધુલ્યું હતું કે, એ
પાનાં માત્ર પાંચ હજારની કિંમતનાં છે. મુખ્ય મુખ્ય ઝવેરીઓ જોયો
પાનાં જોઈને ગમરાઈ ગયા હતા તેમને શાહજહાને આંકેલી કિંમત સાં-
બળતાં અચ્ચો થયો હતો.

ખુશરોજનો મેળો.

આવા આનંદ ઉત્સવના દિવસોમાં કોઈ કોઈ વાર જનાનખાનાના
ઓગાનમાં એક વિચિત્ર જનનો મેળો ભરવામાં આવે છે. આ મેળામાં
મુખ્ય મુખ્ય મુનસફદારની અને ઉમરાવોની રૂપાળી બેમો માલ વેચવાને
સાર બેસે છે. મેળામાં, સુંદર કિનખાજ, નવી જાતની જરીની ભરત ભરેલી
વસ્તુઓ, સોનેરી કાપડની ઉમદા ઉમદા પાથડીઓ, હાથા ઘરનાં બેરાંને
પહેરવા લેગ ત્રીણી મજલીન, અને બીજો કિમતી માલ વેચવાને સાર

રાખવામાં આવે છે. મન મોહક સ્ત્રિયો વેપારી યદ્ય માલ વેચવા બેસે છે અને પાદશાહ, બેગમ, શાહનશાહો અને માનિતી રાણીઓ અને બેગમો માલ ખરીદવા નીકળે છે. જો કોઈ ઉમરાવને સ્વરૂપા કન્યા હોય તો તે તેની માની સાથે અવશ્ય મેળામાં આવે છે, કારણ કે હાં આવતાં તે પાદશાહની નજરે પડે છે અને બેગમ સાહેબોની સાથે ઝોળખાણ કરી શકે છે. એક પાદને માટે પણ પાદશાહ માલ ખરીદ કરતાં તાણાતાણ કરે છે. એવા મેળામાં એક વિચિત્ર રીત છે. એમ કહે છે કે સુંદર સ્ત્રીઓ આવ્યા સારા માલ વેચવાને લાવે જ નહિ અને આવેા માલ તો ખીજે ઠેકાણે અમુક કિંમતે મળે છે માટે તે તેથી વધારે આપશે નહિ જ. જ્યારે પાદશાહ આ પ્રમાણે કિંમત ખેંચી ઝાલે છે, ત્યારે વેચનાર સ્ત્રી વધારે કિંમત લેવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે અને પાદશાહ જો કિંમત કહે છે તે ધણીજ થોડી જણાવે છે. ગરમા ગરમી છુટી થાય છે અને તેમાં પેલી સ્ત્રી ખુશીથી પાદશાહને એમ પણ કહે છે કે, 'તમે કંઈ સોદા કરનાર નથી, તમે નકામા ગ્રાહક છો. તમને માલની કિંમત જ નથી, માત્ર માલ તમારે માટે ધણા મોંઘો છે, તમે જ્યાં તમને સારો ખંદબેરો ભાવ પડે હાં ચાલ્યા જાવ,' વગરે દ્વિઅર્થી વચનોક્તિઓ થાય છે. પાદશાહના કરતાં બેગમો વધારે ઝંઘડો કરે છે. તેઓ વચ્ચે ખુબ બોલા બોલી થાય છે અને વેચનાર ખરીદનારનું કારસ થઈ રહે છે. છેવટ ગમ્મત કરી તે માલ ખરીદ કરવામાં આવે છે અને પાદશાહ, બેગમ, શાહનશાહ કે શાહનશાહી જે તે માલ રોકડી કિંમતે લેતું હોય છે, તે વેપારી સ્ત્રીને અથવા તેની કુટુંબી કન્યાને રૂપિયા ગણી આપતાં જાણે અઝણુથી પડી જતી હોય તેમ રૂપિયા બેગી મોહોરો આપી દે છે. આમ મોહોરો આપવાનું કારણ તેમને ઉત્તેજન આપવાનું ગણાય છે. સંપૂર્ણ ગમ્મત અને ઠંઠાલીથી આ મેળાની ધામધુમ પસાર થાય છે.

કુંચનીઓ.

દેહલાક ઉમરાવોને પસંદ ન હોવા છતાં પણ શાહનશાહ પાદશાહને નાચ રંગનો શોખ હોવાથી દરેક ઉત્સવમાં તે રામજીયોને અને ગવૈયાઓને બોલાવતો હતો. વળી કુંચની નામની નાચનારીઓને જનાનખાનામાં બોલાવી તેણે તે વખતે ચાલતા રિવાજને ઉલ્લંઘ્યો હતો. વળી

તે તેમને આખી રાત્રિભર કામ ઉપરાંત રોકી રાખેના હોતો. અલગત બજારમાં બેસનારી વેફ્યાઓ જોવી તો તે નથી ગણાતી, પરંતુ ખાનગી અને કંઈક ચડતા દરજ્જાની તેઓ ગાનારીઓ ગણાય છે. ઉમેરાન અને સુનસદ્દારેના મોઢા મોઢા લગનના વરચોડાઓમાં તેઓ નાચવાને જાય છે. આ કંચનીઓમાંની ઘણીક તો સારી પેઢ રૂપાળી, મારાં લુગડાં ધરેણાં પહેરનારી અને સંભવિત ગીત, નૃત્ય કરનારીઓ છે. તેમનાં અંગ ધણાં નાજુક હોવાથી તેઓ છટામધ ત્વરાથી નાચે છે. તેઓ સમય સમયના ગમ ગાવા સજા ધણીજ સાવધ રહે છે. આટલું બધું છતાં એટલું તો ખરું જ કે ગમે તેટલી પણ તે સર્વમામાન્યા કહેવાય છે. ઉત્સવના પ્રમગમાં જ શાહજહાન તેમને બોલાવતો હતો એમ નહિ, પરંતુ અસહના રીવાજ પ્રમાણે જ્યારે તેઓ યુધવારની રાત્રિએ આમેખાસમાં સજામ ભરવાને માટે આવતી ત્યારે પણ તે તેમને રાત્રિ ભર રોકતો હતો અને તેમના કુચ્છંદમાં ગમ્મત મેળવતો હતો. ઔરંગઝેબ તેના પિતાના કરતાં વધારે ગંભીર અને ડાહ્યા છે. તે કંચનીઓને જનાનખાનામાં દાખલ થતા અટકાવે છે એટલું જ નહિ, પણ જુના રિવાજ પ્રમાણે તેઓ યુધવારે સજામ ભરવાને માટે આમેખાસમાં આવે છે ત્યારે તેમને સજામ લઇને ઘુરત જ રજા આપી દે છે.

પાદશાહી યુવજનના ઉત્સવના દિવસો, ગવૈયા અને કંચનીઓના વિખયાના સંબંધમાં વાગ ચાલે છે તે બેશું હું તમને આપણા દેશના બરનાડે નામના એક માણસ સજા ધણે બનેલી વાત લખવાને ધારું છું. હું પશુદાર્કના મતને મળતો યાદ છું કે, મહજ બનાવેને દાખી રાખવા નહિ, કારણ કે તેવા નાના બનાવેમાંથી કેટલીક વાર ભોક્ષાની રીતમાત અને યુદ્ધિ માટે આપણાથી વધારે ચોખ્ખ વિચાર બાધી શકાય છે અને ચોટી બાબતોમાંથી તેમ યર્ષ સખુ નથી. બરનાડેની બાબત ગમે તેવી છે, તોપણ ઉક્ત નત્વશાનીના વિચારાનુસાર અત્ર તે અનુચિત લાગે એમ જણાતું નથી. જહાંગીર પાદશાહના રાજ્યનાં હેતુકાં વર્ષોમાં આ માણસ સારી પદવીએ ચડ્યો હતો, તેને ઘણું માન મળતું હતું અને તે એક નામાંકિત વૈદ્ય અને દાહવૈદ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલો હોશિયાર ડાકનર હતો. જહાંગીરની પસંદગીનાં ફળ તે અનુભવતો હતો એટલું જ નહિ પણ તે જહાંગીર

સાથે જમવા પણ બેસતો હતો. જમણુમાં તે બન્ને પુષ્કળ દારૂ પીતા હતા. પાદશાહને અને તેના વૈધ મિત્રને બન્નેને આસવનો રસ સરખો હતો. પાદશાહ આવી મોજ મઝામાં જ ધ્યાન આપતો હતો. રાજ્યની લગામ તેણે પોતાની વાલી નરજહાન બેગમના હાથમાં આપી હતી અને વારંવાર તે તેના સંબંધમાં એમ કહેતો હતો કે, ‘મારા વગર તે એકલી આખા રાજ્યનો કારભાર ચલાવવા માટે પૂરું યોગ્ય છે.’ બરનાડને નિયમિત પગાર રાજના બે કાફનનો હતો પરંતુ જનનાખાનાની બેગમોની સારવારમાંથી અને ઉમરાવોમાં તે વૈદ કરતો હતો તેમાથી તેને ઘણું પૈસા મળતા હતા. આ ઉપરાંત પાદશાહ આગળ તેની વગસમ વધારે હોવાથી ઉમરાવો પોતાનો રાગ દાઢવા માટે નહિ પણ તેનું મન સંપાદન કરવાને માટે તેને ઉમદા બેટો આપતા હતા. આ માણસ પૈસાને મણતો નહોતો. એક હાથે ધુમ કરાતો હતો અને બીજા હાથે વાપરતો હતો; આથી તે લોકમાં અને ખાસ કરીને કંચનીઓમાં બહુ પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. કંચનીઓને તે બહુ પૈસા ખવરાવતો હતો. આ જાતની નાચનારીઓથી રાત્રે તેનું ઘર ચીકાર ભરાઈ જતું હતું; જેમાંની ઘણીક તો અપ્સરાના જેવી રૂપાળીઓ અને નાણુક શરીરને લીધે અદ્ભુત નાચ કરનારીઓ હતી. આપણા દેશના માણસો આવી સ્ત્રીઓ ઉપર મોહી પડે છે, પરંતુ તેમની માતાઓ પ્રીતિને માર્ગ આપવા દેતી નથી. પોતાની છોકરી તેના ઠીમાર સાથે શારીરિક નૈરજ્ય અને રાગ ખોઈ બેસે તેથી તેઓ તેમને એક ક્ષણ પણ વીલી મુકતી નથી. અને માથુકોની પ્રાર્થનાઓ અને પ્રયત્નો તથા પાદશાહના વાલા વૈધની નિરતરની આશાઓ ફળીભૂત થતી નહોતી પોતાના પ્યારની એક કંચની મેળવવામાં નામીપાસ થયેલા આ વૈધને એક વખત બરદસ્તારમાં જહાંગીર પાદશાહે ઉમરાવોની સમક્ષ જનનાખાનામાં વૈદ કરવા માટે તેને એક ઉત્તમ બેટ આપવા માઠી હતી, પરંતુ કંચની ઉપર આશક્ત થયેલા બરનાડ જહાંગીર પાદશાહને વિનંતિ કરી કે, ‘આપ જે મોટી બક્ષીસ આપો છો તે ના પાડતા હું આપ નામદારની મારી ચાહીને એટલું જ માથું છું કે, આજે સલામ બરવાને માટે જે કંચનીઓ આવી છે તેમાંની ફલાણી કંચની આપ નામદાર મને બેટમાં આપો.’ આખી સભા તેના આ વચનો સાંભળીને તથા બેટને પાછી વાગી પોતે એક

દિશિયન હોઈ મુસવમાન કચ્ચનીની માગણી કરતો દોવાથી હસી ગઈ, પરંતુ જહાગીર પાદશાહે ધર્મની દરમિયાર ન રાખતાં ખડખડાટ હમી પડી તે કંચની તેને આપવાનો હુકમ કર્યો. 'એ કચ્ચનીને આ વૈધાગને ખભે બેસારો એટલે તે એને લઈને આત્મા જશે.' પદશાહે કહ્યું તેમજ કરવામાં આવ્યું. જર દરમિયાર વચ્ચે પેલી નાજુક કચ્ચનીને બરનાઈને ખભે બેસાડવામાં આવી અને તે આ ઈનામ લઈને ખુશ થતો ધનો. કંચનીને ઉચ્છ્રી પોતાને ઘેર આપ્યો ગયો.

સાકમારી.

હિંદુસ્તાનના પાદશાહોની મોજબાજાના દિવસો યૂરોપમાં ન જાણાપડી એવી ગમતથી પુરા થાય છે એને સાકમારી કરીને કહે છે, એટલે કે પ્રાણીઓને લગાવે છે તે બે હાથીઓની લડાઈ કરાવે છે સધળા લોકોની સમક્ષ આ જનાવરોની સાકમારી નદીના રેતીવાળા કિનારા ઉપર થાય છે. પાદશાહ, જનાવરોની બેગમો અને મુખ્ય મુખ્ય ઉમારાઓ આ ગમતને રાજ્ય મહેનના છગ્ગા બે' બે' જીવે છે.

નદીના કિનારા ઉપર ત્રણ આઠ પુટ જાડી અને પાંચ છ પુટ ઉંચી રેતીની બીત જેવી પાળ બાંધવામાં આવે છે અને આ પાળની એક બાજુએ એક અને બીજી બાજુએ બીજી એક બે મોટા મદ મસ્ત હાથીઓ વચ્ચે લડાઈ લડાવવામાં આવે છે દરેક હાથી ઉપર બે મહાવત બેસે છે. એક અકુશ લઈને તેના ગડરધગ ઉપર તેને પ્રવર્તાવવાને માટે બેસે છે અને તે પડી જાય તો તેની જગ્યાએ જઈને બેમત્રા માટે બીજી મહાવત હાથીની પીક ઉપર બેસે છે. મહાવતો કા તો લાડના શમ્બોથી કા તો ધિકારનાં વચનથી અથવા કા તો અકુશ મારીને તેને ખીજવીને પેદો પાળ આગળ લાવે છે અને સામ સામે આવેલા તે હાથીઓને પછી તેવી જ રીતે લડાવે છે. નેઓ સામ સામે એવા જોરથી ગાયા બદલાવે છે તથા હતુરાજના ધા કરે છે કે તેઓ પત્ની કેવી રીતે જીવી શકે છે તે આપજીતે આશ્ચર્ય લાગે લડાઈમાં તેઓ એવા તો મોટા ધિકાર કરે છે કે કાનના પડત ફાગી જાય લડાઈની અંદર વારંવાર તેઓ શ્વાસ લેવાને માટે ધીસ પડી જાય છે, વળી તેમને ઉત્કેરીને લડાઈમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે છે વાગવાર આમ કરતાં હેવટ પેવી રેતીની પાળ તત્ત જ-

મીન બરોબર થઈ જાય છે. પાળ પાડી નાંખતાં વિજયી હાથી એટલે બધે ઉન્નત, થઈ જાય છે કે તે પોતાના સામાવાળીઆ ઉપર જોશમાં ધરી જઈ શૂંઢવતી તેને એવે છે અને છેવટ શૂંઢની ચૂક નાંખી એવી હાથી લડે છે કે જોનારાઓ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે સામ સામે હા-કમાં આવેલા હાથીઓ પછી ચક્ર અથવા તેના જેવા ઘાટની બનાવેલી લા-ગતી મસાલથી જ છૂટા પાડી શકાય છે. હાથીઓ દેવતાથી ધણું બીઠીએ છે. આથી કરીને જ દાર ગોળાનો ઉપયોગ થયા પછી લડાઈના કામમાં હા-થીઓને વાપરવાનો ચાલુ ઓછો થઈ ગયો છે. મોટા અને મદ મરત હા-થીઓ લાંકાથી આવે છે, પરંતુ આગળથી કેળવ્યો ન હોય તેવો હાથી લડાઈમાં ઉતારી શકાતો નથી વર્ષોનાં વર્ષો સૂધી જેમના માથા આગળ બંદુકો રાખીને ફાડી હોય તથા જેમના પગ આગળ અને પેટ નીચે દારૂનાં શર શુરીઆં કરીને અમિનો પરિચય ન કરાવ્યો હોય તે હાથી લડાઈમાં કામ આવતો નથી.

આ અમીર પ્રાણીઓની સાકમારીનું પરિણામ બચકર આવે છે. લ-ડનારા હાથીઓ પોત પોતાના સામાવાળીઆના મહાવતને નીચે નાંખી દે-વા માટે યત્નવાન રહે છે અને તેમાં જો કોઈ પશુ હાથી વિજયી થાય છે તો તે લડાઈમાં વિજયી થાય છે, પરંતુ નીચે પડનાર મહાવત તો બિ-ચારો તેને તે જ જગ્યા ઉપર સપાટાનું હાથીના પગતળે કરચાઈને ફેંદા ઉડી જાય છે. આ સાકમારી એટલી બધી બચકર ગણાય છે કે સાકમારી-માં જનાર મહાવત જેમ ખરેખર મરવા માટે જતો હોય તેમ પોતાનાં બી છોકરાંની છેલ્લો સલામ ભરી લે છે. આ બચકર અને મરણના કામ ઉપર જતાં તેમને સતોષ લેવા જેવું માત્ર એટલું જ હોય છે કે જો તે જીવતો રહે તો તેને પાદશાહ પસંદ થઈને પગાર વધારી આપે છે તથા એક પૈસાની ભરેલી ચેલી તેના હાથીના વિજયમાં ધનિતમ આપશે. વળી તેઓને એટલો પશુ સતોષ હોય છે કે જો તેઓ મરી જશે તો તેમની વિધવાઓને પાદશાહ પેનશન આપશે તથા તેમના છોકરાઓને તેમની જગો ઉપર કામે રાખશે. મહાવતનો જીવ જોખમમાં રહે છે એટલેથી જ આ બચકર સાકમારીનો બચ પૂરું થતો નથી. મત્ત થયેલા હસ્તીઓ કોઈવાર માણસોના ટોળા તરફ ધરી આવે છે ત્યારે કાં તો તેમના પગતળે કે કાં

તો માણુમે અને બડકેલા ઘોડાઓના તળે પણ મર્ડ કોર્ટ લોક કચરાઈ
 નય ૬ પીછ વખતની સાઠમારી જોતા હું મારા ઘોડાના પ્રતાપે અને
 અને મારા નેકરની હોશિયારીને લોધે જ જમી ગયો હતો.

દિલ્હીની જુમામસજીદ.

શહેરના બે મોટા મકાનનું વર્ણન કરવું રહી ગયું છે, માટે હવે આ
 પછે રાખ્ય મહેનમાથી નીકળી તેના ઉપર નજર કરીએ. આ બે મકાનો
 વર્ણન કરવાને યોગ્ય છે પહેલું મકાન તે દિલ્હીની જુમામસજીદ ૬ શ
 હેગની વચ્ચે એક ઉંચાણુ ભાગ ઉપર તે આવેલી છે પ્રથમ એ જામી જ
 ગાને બરોજર સગટ કરીને તેની આગળ એક મોટા સમાન ચોપડે એમ
 કરવામાં આવેલી છે આ મોટા ચોક અથવા માડવીમાં શહેરના ચાર મોટા
 રાજમાર્ગ આવી મળે છે એક માર્ગ જુમા મસજીદના મુખ્ય દરવાજા આ
 ગળ, બીજા બે તેના બાજના દરવાજા સન્મુખ અને ત્રીજો તેની પશ્ચિમ
 આગળ આવી પિરામ પામે છે માડવી આગળ ત્રણ દરવાજા કરેલા છે
 અને ૨૫ અથવા ૩૦ પગથીયાથી તેના ઉપર જવાય છે જુમા મસજી
 દનો પાછલ્યો ભાગ જમીનની ઉચ્ચાઈ બરોજર મતરણીના પથ્થરોથી સરખો
 કરી લીધેનો છે, તેથી મસજીદની રોબામાં ઘણો વધારો થાય છે મસજી
 દના ત્રણ દિશા તરફના ત્રણે દરવાજા આરસપદ્મણથી બાંધેલા છે અને
 દાર મોટા ચક્રચીત તામાના પતરાથી મઢી લીધેલા છે પડખાના બે દર
 વાજા કરતા મુખ્ય દરવાજા વધારે ભભકાદાર છે અને તેના ઉપર આરસપદ્મ
 ણના મિનારા મઢેલા છે તેથી તે તેની રોબામાં ચોર વિશેષ વધારો થાય
 છે મસજીદના પાડ્યા ભાગમાં ત્રણ આરમના ધુમરો છે, તેમાં વચ્ચેનો
 વધારે ઉંચો અને ભભકાદાર છે મસજીદનો અને ધુમરો વચ્ચેનો ભાગ છા
 પરા વગરનો હોય છે, અને પુષ્કળ ગરમી પાતી હોવાથી આ પ્રમાણે ૬૫
 રાખવી એ વધારે અનુકૂળ છે આખી જુમા મસજીદ આરમની ચિત્રવિ
 ચિત્ર લાદીઓથી ફરસમઢી મુખ્ય કરેલી છે આપણા સિદ્ધપશાઅના નિયમે
 પ્રમાણે આ મકાન બધાયું જણી, છતાં હું એમ તો કહી શકું છું કે તે
 પમદ પડે એવી બાંધણીનું બાંધેલું ૬ તેના દરેક ખંડ મધ્યપદિત બાંધેલા
 અને જોઈએ તેટલા લાંબા પડેલા અને ઉંચા રાખેલા છે પારીમમાં જો
 આ જુમા મસજીદના જેવું મકાન બધાંબુ હોય તો મને ખાતરી છે કે તે

બાંધકામ માટે તે સપૂર્ણ વખણાય. ત્રણ મોટા ધુમટ અને ખીખ અનેક નાના નાના મિનારાઓ શિવાય આખુ મકાન રાતા પથ્થરથી બાંધેલું છે. મકાન જેમ રાતા પથ્થરના નમુનાદાર કકડાઓથી બાંધેલું હોય તેમ રતા-સને લીધે બહુ જ ભભકાબંધ લાગે છે. જે કે રાતા પથ્થરો ધણા સારા અને પસંદ કરેલા પથ્થર છે છતાં પણ ધણે વર્ષે તે ખવાઈ જાય છે તથા ફીકા પડી જાય છે. અહીંના લોક એમ માને છે કે જે ખાણોમાંથી તે પથ્થર કઢાડવામાં આવે છે તે ખાણો અનુક્રમે તે પથ્થરોને ફરીથી ઉત્પન્ન કરે છે. આ વાત જે ખરી હોય તો તેના જેવું ખીખું એકે નહિ, પરંતુ દરેક વર્ષે તે ખાણોમાં પાણીનો જમાવ થાય છે તેને આ પ્રમાણે તેઓ માને છે કે કેમ, જે હું નકો કહી શકતો નથી. આ જુમા મસજિદ શાહજહાન પાદ-શાહે ૧૬૪૪માં બંધાવા માંડી હતી તે શાહજહાનના રાજ્યના અંત સાથે એટલે કે ૧૬૫૮માં પુરી થઈ છે. હિંદુસ્તાનમાં તેમજ ખીજે કોઈ પણ ઠેકાણે દિલ્હીની જુમામસજિદ જેવું સુંદર મકાન નથી.

જુમાને દિવસે એટલે શુકરવારે પાદશાહ બંદગી કરવા માટે જુમા મસજિદમાં આવે છે. આપણે જેમ રવિવાર પાળીએ છીએ તેમ અત્રે શુકરવાર પળાય છે, જે માર્ગેથી પાદશાહની સવારી જવાની હોય છે તે માર્ગ ઉપર ધુળ ન હોય અને તાપ ન લાગે તે માટે પ્રથમ પાણીનો છંટકાવ કરવામાં આવે છે. બસ અથવા ત્રણસો બંદુકવાળાઓ પાદશાહના અંગરક્ષક તરીકે સાથે રહે છે અને ખીખુ લશ્કર રાજ્ય મહેલથી તે મસજિદ સુધી રસ્તામાં બેઠ બાજુએ સંકે સમારી ઉભું રહે છે. અહીં બંદુકો નાની છતાં સારી હોય છે પાદશાહની સવારી આગળ પાંચ અથવા છ ઘોડેસ્વારો લોકને દૂર ખસેડવાને માટે રહે છે. આ લોકો પાદ-શાહને તેમના ઘોડાઓની ધુળ ન હોય તેથી પાદશાહથી ધણા આગળ રહે છે. આ પ્રમાણે બદોબસ્ત થયા પછી પાદશાહ કોષ્ટવાર સુંદર અંબાડીમાં હાથીએ ચડીને અને કોષ્ટવાર સારા પોષાકવાળા આઠ માણસોએ ઉચકેલી રાજ્યાસનના ઘાટની ભભકાદાર ઝળાંઝળાં થતી પાવખીમાં બેસીને રાજ્ય મહેલમાંથી નીકળે છે. ઘોડેસ્વાર થઇને અને પાવખીમાં બેસીને ઉમરાવો પાદશાહની સાથે જાય છે તેમાં ધણાક મુનસફદારો પણ સામેલ રહે છે. વર્ષા મેં પ્રથમ વર્ષુઆ છે એવા રૂપાની છડીઓ અને રાજ્યચિન્હોવાળા

માણુમો પણ પાદશાહની આમળ આવે છે પાદશાહની આ સવારી યુરો-
પના રાજાઓની અથવા મહાન સીનોરની મવારી જેવી તો અવ્યત નહિ,
પણ વર્ષ જોઈએ રાજ્યકીય બબકાનાગી નથી હોતી દિલ્લીનું બીજું મોટું
મકાન તે બેગમમગઈ અથવા કરેવેનમરી છે. તેના તરફ હવે હું આપનું
ધ્યાન ખેંચું છું અચીર પૂરી થયેલી લડાહના ઇતિહાસમા જેને માટે હું
વારંવાર લખાણ લખી ગયો છું તે શાહજહાન પાદશાહની વડી શાહજહાદી
બેગમ સાહેમે આ મકાન બધાવેલું છે માત્ર આ શાહજહાદીજ નહિ
પરંતુ તે પાદશાહના તમામ ઉમરાવોએ પાદશાહની કૃપા સપાદન કરના
માટે નવા દિલ્લીને સુરોભિત કરવા માટે નાણા ખર્ચ્યા હતા આપણા
રાજગૃહેષની ખાફક આ ધર્મશાળા પણ ચોરસ અને ચારડા પાડીને બા-
ધેની છે, ફેર માન એટલેજ છે કે આપણે લા મોટા મોટા ખડ કઢાડવામાં
આવેના છે ત્યારે આ મકાનમા તમે ઉપર નાની નાની ચોરડીઓ કઢાડેલી
છો. આ ધર્મશાળાના દરવાજા રાત્રે બંધ કરામા આવે છે તેથી ઇરાન અને
મુસબેગથી આવતા પૈમાદર વેપારીઓ પણ જો કોઈ ચોરડી ખામી હોય
તો તેમાં ઉતરે છે તેઓ લા પોનાના આવ માથે મહી સમામત ગ્લી શકે
છે પાગીસમા જો આવી દશ વિગ ધર્મશાળાઓ હોય તો હાલ જેમ મુસા
ફરોને વિઠાણા પડે છે તેમ પડે નહિ અને તેઓને મુગમતા થાય મુ
સાફરોને તેમને જોઈતી મગનડવાગી જગના મગી આવે લા મુધી તેઓ
આવી જતની ધર્મશાળામા રહી શકે પરદેશથી આવતા મુસાફરોના મા-
લની એક વખત રૂપ આવી ધર્મશાળાઓ થઈ પડે છે

વસ્તી.

મને લાગે છે કે દિલ્લીમા કેટલી વસ્તી હશે એવો પણ તમને મ
હજ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થશે અને એમ ધારીને પારીસ, માથે સગખાવતા દિલ્લીમા
કેટલી વસ્તી અને નગરનો વિસ્તાર કેટલો છે તે પણ હું અજેજ લખવું
ઉચિત ધાર છું મજલાપર મજલાવાળા મકાનોને લઈ પારીસ નગર ઉપર
નગર બાધેના જેવું છે વળી તે સધળા મકાનો ખાણસોઈ ખરપુર છે અને
રાજમાર્ગોમા કામ કાજે જતાં બી પુરોની ગાડી વોડાની અને બીજી
જે વસ્તીની ધમાલ જોવામા આવે છે તે બધું લક્ષમા લેતા પણ હું કહું
છું કે દિલ્લીમાં પણ પારીસના જેટલી વસ્તી હશે. દિલ્હીસ્તાનના રાજ્ય

નગરના વિસ્તારના સમઘમા તો ૬ એમજ કહુ છું કે તે વણું મોટું છે. શહેરમા અસખ્ય દુકાનો છે, તે ઉપરાત હમેશા પાદશાહની નહેનાતમા રહેનાર પાનીસ હમર માણસનું લશ્ ૨ છે દિલ્હુસ્તાનના સૈનિકા વાંઠા નથી, તેઓ સઘળા બૈરી છોકરા અને દામ દામીઓવાળા છે, અને તેઓ પણ પોતાના ઘણીથી જુદા ઘરમા રહે છે દિનીમા એનું એક પણ ઘર નથી કે જેમા વસ્તી ન હોય અને તે બૈરા ઝામ્નથી ઉમરાતું પણ ન હોય સવારે સાંજે મોટા વિસ્તારવાળા રસ્તા છતા પણ લોખંડેટલા જોવામા આવે છે કે તેમા યમને ગાડી હાકી જની હોય તો વણુજ નિપગ લાગે આખું શહેર માણસથી તરવરી જાય છે સારે વસ્તી વિષે વિચાર આવે છે અને જો આ બધું ધ્યાનમાં લઈ દિની અને પારીમની વસ્તી સમઘી ગણતા પ્રવા જમ્નજો તો મને નાગે છે કે દિનીમા પારીસના પ્રતા મ્મ્ ઝોઝી વગ્તીતો નહિ જ હોય હવે ઉત્તળા લોકના વિષે પુછો તો દિલીમા તેઓ પણ ૮ થોડા હશે પણ પાગીમમા જ્યારે દશ માણસ માથી ૭-૮ માણસો મારા નબકાદાર પોષાકવાળા અને પોતે ગૃહસ્થ છે એવો દેખાવ કન્ટારા જોવામા આવે છે સારે દિનીમા શ માણસો મારા ગૃહસ્થ જોના માત્ર ત્રણ કે ચાર માણસજ જોવામા આવે છે મારા તોમ કમક સમ્ય અને ઉજળો પોશાક પહેરે છે આમ યનાનું પણ મત્ર એટલું જ છે કે સૈનિક દેશાનરમાથી પણ ગરીબ અને કુખીઆસ લોકોને દિનીમા ખેંચી લાવે કે માત્ર મેલા ઘેનાજ લોક જોવામા આવે છે એમ નથી, મને ઘણીવાર રસ્તામા સારા પોષાકવાળા ચાકર નકરૌવાળા અને મમ્ય ગૃહસ્થો પણ મળે છે જ્યારે પાદશાહના કિના આગળ રૈન ફરવાને માટે મુનસફદારો અને ઉમરાવો જતા હોય છે અથવા જ્યારે તેઓ આમેખા સના દરવારમા જતા હોય છે સારે શહેરમા માલવી આગળનો દેખાવ ધોળ રંગીઆમણો ઘઈ રહે છે ચારે તરફથી અવી મુનસફદારો માડવીમા હાજર થાય છે તેઓ ચચગ ઘોડા ઉપર મેહેના હોય છે અને બે આગળ અને બે પાછળ હાનુરીઓ તેમના માગ માટે તોકને દૂર કરતા હોય છે ઉમગવો અને રામ્નજો કાર્ડ ઘોડા ઉપર બેશીને તો કોઈ મોટા મનગજ ઉપર બેટીને વળા ઘઈ સુમધીતર પાનના ખીડા ચાવતા પાનખીમા બેગીને માડવીમા આવતા જતા જોવામા આવે છે દરેક પાલખીની પડખે એક ચાકર રૂપાની પીંટની ઝાતીને ચાતે છે અને ખીખ

એ ચાકરો પોતાના સુખીઆ શેઠને પૂજો નાખતા હોય છે ત્રીજો મયૂરપી
છની ચમરીથી માખો ઉરાડે છે અને ત્રણચાર માણસો આગળ દોડે છે
અને કેટલાક હોશીઆર ઘોડેચારો તેમની પાછળ ચાલે છે

દિલ્હીની આસપાસનો પ્રદેશ ઘણોજ ફળદ્રુપ છે અહીં અનાજ,
સેન્ડી ગળી, ચોખા બાજરી અને ત્રણ ચાર જાતના કઠોળ વગેરે ધાન્ય
પેદા થાય છે તોડના મુખ્ય ખેતકર્મા આવતુ આ અનાજ યુષ્કા પાકે છે
દિલ્હીથી આગ્રે જવાના રસ્તાપર છ માઈલને અંતરે એક મોટું મકાન છે
તેને મુમત્તમાનો કોહી ઈ-દુલ જુ-દીન, મિનારે કુતબ કરીને કહે છે આ
મકાન ઘણુંજ પુરાતન છે અને તે એક હિંદુનું મૂર્તિ દેવાયન હોય એમ
લાગે છે તેમા એક શિના લેખ છે તે હવે હિંદુઓની બેનાતી બાપાથી કોઈ
ખીજ ભાન મા લખેલો છે અને તેને વાચનાર કાંઈ મળતો નથી

દિલ્હીની ખીજ દિશા તરફ પાંચ છ માઈલને છેટે એક ગામડી પા-
શાઈ મહેલ કરીને ઘણુંજ ભજકાનધ મકાન છે, પરંતુ આપણા દેશના
રાજાઓના સેન્ટ જર્મિયન અથવા વરસેઈવીમના જેવું તે નથી દુતમને
ખાતરી આપીને કહું છું કે લાના જેવી સુંદર જગ્યાઓ દિલ્હીની પાસે
મંદી નથી અથવા સેલકનાઉડ, સેન્ડીનીમિડોન, લિથેમર ફાસેમ અથવા
તો ગામડાના માણસોની વાડિઓ અને વણકા જેવાં વિહારમકાનો કે
બાગો આ દેશના ગૃહસ્થ ઉમિદવા રાજાના નથી આનું કારણ માત્ર
એટલું જ છે કે અત્રેના માણસોને પોતાની જમીન હોતી નથી દિલ્હી
અને આગ્રા વચ્ચે પચાસ માઈ લીમનો અંતર છે, પરંતુ ફ્રાન્સની માફક આ
દસા લાના માર્ગ વચ્ચે મુમાફરને ઉતરવા જેવું એકે નગર નથી આખો
રસ્તો ષ્ટાળા બરેલો અને મથુરા મિવાય મ્મજિ જેવા જેવું આવે એવો
નથી મથુરામા જુના હિંદુ દેવગો ઘણા છે મથુરાનાં કેટલાંક દેવાયથોપણ
સુંદર છે આગ્રાથી દિલ્હી સુધીનો રસ્તો જહાંગીર પાદશાહે બધારેલો છે
સડકની બંને બાજુએ ઝાડ રોપાવેલા છે અને માઉ ગાઉને અંતરે દૂરા અને
ઉતારા બધાવેલા છે

દિલ્હીનું વર્ણન આખું તેવું આખેલું મકાનો વગેરેને મળી
આગ્રાનું વર્ણન જળી લેવું અકબરે આગ્રા વસાવી તેને આજરાખા
નામ આપ્યું હતું તેના વખત પછી આગ્રા હિંદુસ્તાનના પાદશાહોની ત્રિપ

નગરી થઈ પડેલું છે. તે દિલ્હીના જોડપુજ વિસ્તારવાળું, કોટ પ્રિથ્વા અને ધરમારની સરખી બાધણીનું અને રાજ, ઉમરાવો વગરેના વાસથી ભરપુર છે. આગ્રામાં ખાનગી વસ્તી વધારે છે અને તે એક વેપાગનું સ્થાન છે. આગ્રામાં પણ એ મોટાં મકાનો લક્ષ દષ જોવા જોવાં છે પરંતુ તે મોજ નગરોના જેવાં ભભકદાર નથી તેમની આગળ કોટ નથી. દિલ્હીને જમ-મોટા રસ્તા કોટ બાજરો વગરેની યથાર્થ રચનાથી સુશોભિત બનાવેલું છે તેમ આગ્રામાં નથી. ચાર પાંચ મોટા રસ્તા ધણાજ લાંબા છે અને તેના ઉપર આવેલાં મકાનો પણ સારા છે બીજા રસ્તાઓ હુંકા સાંકડા અને વાંકા ચૂંકા ખૂણા જોયરા પડતા છે બ્યારે પાદશાહ આગ્રામાં હોયછે ત્યારે આ સાંકડા રસ્તાને લીધે ઘણી ગુચવણ થાયછે. દિલ્હી અને આગ્રા વચ્ચે દેવી જાતનો ફરક છે તે મે મારી ધારણા પ્રમાણે ઠીક બતાવ્યો છે. વિચાર કરીને ધન સમૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આગ્રા એક ગામડી નગર જેવું લાગે છે આગ્રાનો દેખાવ વનસ્પતિવાળો છે, કારણ કે રાગઓ, ઉમરાવો અને વેપારી ગૃહસ્થનાં ધરની આસપાસ મોટા મોટા ઝાડના બાગ બનાવેલા છે દરેક ધર કંઈક ઝાડની ઘટામાં આવેલું જોવામાં આવે છે શહેરના મધ્ય ભાગમાં વેપારી વાણીઆઓનાં પથ્થરના ધર આવેલા છે આ ધરો જુના કિલ્લાનાં ઝાડોની વચ્ચેમાં આવી રહેલા હોય તેવો દેખાવ આપેછે. આવી વનસ્પતિ પૂર્ણ ભૂમિઓ આ દેશમાં તપ તડકાથી બળેલા માણુમોને અદ્ભુત વિશ્રાંતિ આપે છે.

દુનિયાં ઉપર કોઈ પણ ઠેકાણે ન મળી શકે એવી સૃષ્ટિલીલા તમને પોન્ટનૈફમાંથી મળે એમ છે, માટે તમારે તો પારીસ છોડી બહાર નીકળવાની ઈ-છાજ કરવી નહિ. ત્યાં આમળના એક પુલ ઉપર ખેસીને જોશો તો તમારી આસપાસ તમને ઘણું એનોહર દેખાય, ગાડી ઘોડા અને માણુસોનાં ટોળે ટોળાં જનરે પડશે ગરિને વખતે તેજ સ્થાન પર જઈને જોશો તો વળી ઘણાજ સારો દેખાવ તમારી નજરે પડશે. હંથા' હચ્ચા રંગ મહેલોની વાતાયનોમાંથી પ્રદીપ તેજવાળા દિવાઓ તમને મધરાતે સુધી નજરે પડશે. એશિયામાં જિ વિભવ જોવામાં જ આવતો નથી, છતાં ત્યાં તો આપ જિ પુરષોને પોતાના બાળ અચ્ચાંની સાથે સુખથી અને ચોરેના ભવ વગર હરતાં ફરતાં દેખાશે વળી ચારે તરફ

નગર નાંખતાં જાયે જ તમે એક ધારા જગતા દીવાઓની હારો જોશો. ખાતરી રાખજો કે તમે ઉપર કહેલે સ્થાનકેથી જવો દેખાવ જોઈ શકશો તેવો બીજો કોઈ ઠેકાણો જોવાનો નથી. ચીન અને જાપાનમાં હું ગયો નથી એટલે તે દેશોમાં હોયતો બલે તેમાં પણ પારીસમાં અંધાતું દારે જોકે મેં તો તેને માત્ર કાગળ ઉપર જ જોયેલું છે પરંતુ હાલ પુર થયું હશે તે જોશો એટલે તમે દુનિયાં ઉપરનો ઉત્તમોત્તમ દેખાવ જોયો એમજ જણાવે.

કોન્સ્ટાંટિનોપલમાં જનાનખાના આગળના વિશાળ યોગાનમાં ઉભા રહીને મેં જે સૃષ્ટીચીકા જોઈ છે તેવી સૃષ્ટીચીકા કોઈ સ્થળે નથી માટે મેં આપણી કૃત્રીમલીલા જોવાને આપને જણાવ્યું છે. આવી બાબતોને લક્ષમાં લેતાં હું એમ કહેવાને હિમ્મત ધરું છું કે દુનિયાંપરનું કોઈ પણ નગર પારીસની બરાબરી કરે તેમ નથી, તેમજ કોન્સ્ટાંટિનોપલની શોબા પણ કુદરતી અને મનોહર છે. દિલ્હી અને આગ્રા સુંદર શહેરો છે પરંતુ તે યુરોપનાં રાજ્યનગરોની તુલના કરે તેમ નથીજ.

આગલરાજ્યમાં પાદરીઓ.

આગ્રામાં જેસુઇટ પાદરીઓનું એક દેવાલય છે તેમજ એક નાની નિશાન છે; જેમાં વટલી ગયેલાઓનાં પચીસ ત્રીસ છોકરાંને આપણા ધર્મનો બોધ આપવામાં આવેછે. અકબર પાદશાહને જુદા જુદા ધર્મોનાં તત્ત્વ જણાવવાની ઇચ્છા ધર્મ સારે હિંદુસ્તાનમાં પૂર્ણ જળ પર આવેલા પેશ્વુંગીઓએ, ધર્માધ્યક્ષોની સભામાં પોતાના ધર્મ ગુરૂને પણ મોકલ્યો હતો. અકબર કિમિયન ધર્મનું તત્ત્વ જણાતાં ધણેજ પ્રસન્ન થયેા હતા તથા તેમને વર્ણસન બાંધી આપ્યા ઉપરાંત આગ્રા અને લાહોરમાં પોતાનાં દેવળ બાંધવાની પરવાનગી આપી હતી. અકબરના કરતાં પણ તેના પુત્ર જહાંગીરે ખ્રીસ્તી પાદરીઓને વધારે આશ્રય આપ્યો હતો; પરંતુ હાલના પાદશાહના પિતા શાહજહાને તેમને ઘણું વિતાડ્યું હતું. તે પાદશાહે તેમનાં વર્ણસન લઈ લીધાં એટલું જ નહિ, પણ તેમનું એક દેવળ જેના ઉપર આગ્રા શહેરમાં સંભળાય તેવો ઘંટ હતો તેને ખડિત કર્યું હતું. જહાંગીરશાહના અમલમાં પાદરી સાહેબે પોતાના ધર્મ પ્રચારને માટે સારો શ્રમ લીધો હતો. આ પાદશાહને કુશનના કલમા ઉપર તિસ્તાર હતો છતાં તે આપણાં મોકના ધર્મના નિયમ ધારાને વધારે વખાણતો હતો. તેના બે ભત્રિજાઓને તેણે

ખ્રીસ્તી ધર્મ અંગીકાર કરવાની રજા આપી હતી. વળી જનનાંખાનામાં ઉછરેલા અને મુક્ત કરાવેલા મિર જાહાંગીરને પણ તેણે ખ્રીસ્તી ધર્મ લેવા દીધો હતો. આનું બહાનું એમ જતાવવામાં આવતું હતું કે, મિરજાની મા એક ગૃહસ્થ આર્મિનીઅન ખ્રીસ્તીની દિકરી હતી અને તેથી મીરજાને તે ધર્મ સ્વીકારવા દીધો હતો.

જેસ્યુટ પાદરીઓ કહે છે કે જહાંગીર ખ્રીસ્તી ધર્મ તરફ એટલો બધો વળેલો હતો કે એકવાર તેણે તેનો આખો દરબાર ખ્રીસ્તી રિવાજ પ્રમાણે કરી નાંખવાની હિમ્મત ભરી જીમસ કરી હતી. પોપાકે તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા અને એકવાર તે પોપાક પહેરી તેણે પોતાના એક મોટા ઉમરાવને બોલાવી નવા રિવાજને માટે તેનો કવો મત છે તે માણવા માગ્યું હતું ઉમરાવે એવો વિરુદ્ધ મત આપ્યો કે જેથી જહાંગીરે તે વિચાર માડી વાળ્યો એટલું જ નહિ પણ બધી વાત મસ્જીદમાં કાઢી નાંખી.

પાદરીઓ તો વળી એટલા સુધી કહે છે કે જ્યારે તે મરવા પડ્યો ત્યારે તેને એક ક્રિશ્ચિયન તરીકે મરવું હતું. તેણે પ્રવિત્ર પાદરીઓને બોલાવવા માટે માણસો સુધ્ધા મોકલ્યાં હતાં, પરંતુ તે માણસો પાદરીઓની પાસે ગયાં નહોતાં ખીમ્મ કેટલાક એમ કહે છે કે જહાંગીર જેવી રીતે તેની જાંઘીમાં વર્ત્યો હતો તેવી જ રીતે મરણ પામ્યો હતો, અર્થાત્ તે કોઈ ધર્મમાં રહેલો નહોતો અકબરની માફક તેને પોતાના નવા ધર્મના પેગંમર થવાની હોસ હતી અને તેમાને તેમા જ તે મરણ પામ્યો હતો જનનાંખાનામાં નોકરી કરી આવેલા એક બોજના છોકરા મુસલમાને મને કહ્યું હતું કે, જહાંગીર પાદશાહે દારૂની લહેરમાં એકવાર કેટલાક મુસ્લાઓ અને પાદરીઓને પોત પોતાના ધર્મનું રક્ષક કહેવાને બોલાવ્યા હતા. પાદરીઓને મુસ્લાઓ વચ્ચે ધણીવાર સુધી ગરમાગરમ વાદવિવાદો આપ્યા પછી પાદશાહે તેમને જણાવ્યું કે, ‘હવે તમને ધણીવાર ધર્મ માટે આમ કે તેમ એક ગામતના નિશ્ચય ઉપર આવવું જોઈએ છીએ, હું ધારું છું કે, અહીંયાં એક ખાડો ખોદી તેમાં દેવતા સળગાવો, પછી બાઈબલ લઈને આ પાદરી અને કુરાન લઈને મુઘા બેઠ જણુ પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં કુદી પડો, પછી જે અગ્નિમાં જીવતો રહેશે તેના ધર્મને હું સ્વીકારીશ.’ પાદરીએ આ પ્રમાણે કરવાની હિમ્મત ધરી, પરંતુ મુઘા સાહેબના મોતીઆ મરી ગયા, એટલે

જહાંગીર પાદશાહે પાદરીને દેવતામાં ન પડતા દેતાં હિંદુતન આપી અને મુક્તાને કદાહી મુક્યો. આ વાત જો કે વજન આપવા જોગ નથી, તોપણ એટલું તો સત્ય જ છે કે, જહાંગીર પાદશાહના રાજ્યમાં અને દરબારમાં નેરચુટ પાદરીઓનું માન સાફ હતું તથા હિંદુસ્તાનમાં ગોસ્વમીના ધર્મનો વધારો થવાની સારી આશા જણાતી હતી. પાદશાહના મરણથી બધી આશાઓ ઉપર પાણી ફરી વળ્યું અને જો કે દારને પણ પાદરીઓ સાથે મૈત્રી હતી, છતાં ખ્રીસ્તીઓનું માન રહ્યું નહોતું આ મિશનરીઓના સંબંધે મેં એક પત્ર લખવો ધાર્યો હતો પણ તેમાંનું કંઈક અત્રે જ લખી દેવાની આપ મને જાણ આપશે એવી આશા છે.

મગળી જાતના પાદરીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવીને પોતાનું કામ સારી રીતે કરે છે. તેઓ આપણા ધર્મનો બોધ ધણીજ હોંસથી કરે છે અને તેને હું ધન્યવાદ આપું છું, કેથોલીક, ગ્રીક, આર્મિનીઅન, અને નેક્રોપીઝ વગેરે પાદરીઓ સારા સ્વભાવના અને હિંદુસ્તાનમાં આવના પરદેશી મુસાફરો તથા દુઃખી લોકોના આશ્રયસ્થ થઈ પડેલા છે. તેઓ ભણેલા અને ઉદા-ચિત્તના છે. તેઓ મૂર્તિ પૂજકોના વહેમનું સારી રીતે ખડન કરે છે અને આપણા ધર્મ તરફ લોક વૃત્તને ખેંચે છે. કેટલાક પાદરીઓ એવાં નકારાં કામ કરે છે કે જે એમની ધર્માધિકારીઓની પદ્ધતિને જરાય-છાજતાં નથી. લોકમાં ખ્રીસ્તી ધર્મ માત્ર તરેહવાર એક ધર્મની હાથાજોવો છે એવો મત ઉત્પન્ન કરનારાઓ તેઓજ છે, પરંતુ હું ખાતરીથી કહું છું કે તેવા પાદરીઓની સંખ્યા ઘણીજ જુજ છે. સારા 'સારા વિદ્વાન પાદરીઓની આખા દેશમાં જરૂર છે અને જો તેઓનાથી આપણા ધર્મને સ્વસ્થ પ્રતિપાદન થતું રહે તો મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે આપણો ધર્મ આગળ વધે દરેક રાજ્યની અને ખ્રીસ્તી પ્રજાની ફરજ છે કે તેઓએ પોતાના ધર્મપ્રસારને માટે દુનિયાના સઘળા ભાગમાં વિદ્વાન અને મદવર્તન વાળા પાદરીઓને મોકલવા અને તેમને 'તે તે સ્થળોમાં' રહેવાને માટે રૂંદો પડે. ખરચ આપવો. મૂર્તિ પૂજકોનો અને ઘણો મદવાસ થવાય મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે તેમનામાં હજી 'ધણે' વહેમ છે અને તેઓ ખીસકલ અજ્ઞાન જેવા છે હિંદુઓમાં 'ખ્રીસ્તી' ધર્મ પ્રચાર કરવાની આશા રહે છે, પરંતુ મુસલમાનોમાં આપણો 'ધર્મ' જામે એમ લાગતું નથી.

જો કે મુસલમાનો બાહ્યમનને નથા આપણા ઇશ્વર કાષ્ટરને માન આપે છે, છતાં તેઓ આપણા ધર્મમાં આવે એવી વૃત્તિ તેમની જણાતી નથી. દશ વર્ષનો લાગટ પ્રયત્ન હોય સારેજ માન એમદ મુમલમાનને પાદરીઓ ખ્રીસ્તી પ્રી રાકે છે કાષ્ટરને માન આપવા છતાં તેઓ પોતાના પેગંબ રને પ્રધ્ન ઓછો માનતા નથી તેઓ તેને સચ માને છે મુસલમાન લોક ઉચ્ચ સ્વભાવના છે અને તેમનો ધર્મ માન ઉચ્ચ ભાવના ઓ અન્ન શસ્ત્રના બળે જ રચપાયો છે તેઓ એકજ માનત ઉપર માન રાખે છે અને ઓળ વહેમી છે એટલે ન્યાયને અને મદવર્તનને રત્ને આણવા એ નહુ જ કમિન કામ છે છતાં પણ જો આપણા મિશનરીઓનો ઉદ્દેશ આનુ રહેશે તો તેમનાથી આપણા ધર્મનુ રહસ્ય સમજાશે અને ધણે કાળે ફાયદો થશે ચીન અને જાપાનમાં આપણા ધર્મની પ્રવી ગીતે વૃદ્ધિ થાય છે અને જહાગીર પાદશાહે પણ ખ્રીસ્તી ધર્મને જેનું માન આપ્યું હતું વગરે બાબત લક્ષમાં લઈને આપણે ઉચ્ચ રહેવું જોઈએ છીએ મીશનરીઓએ દેવળની અદર કેની રીતે કામ લેવું તેને માટે નહુ સાધન રહેવું જોઈએ છીએ તથા મુમલમાન લોકનું અનુકરણ પ્રતુ જોઈએ છીએ, મારણ કે બાગીને વખતે નારે તેઓ મસજીદમાં બેગા મળે છે અને ધર્મ વાચન આનતી હોય છે સારે અ યો યમા એક શબ્દ સરખો પણ તો લતા નથી અને એક ધ્યાન થઈ ધર્મવાનજ માબજે છે તેમની આ એકાગ્ર વૃત્તિ અને ધર્મ પ્રસારક આસ્થા વગરેનું અનુકરણ પ્રીને જો દિલ્હીમાં આવતા પાદરીઓ આનશે તો ધણે મળે તેમને વિજય મળશે એમાં શંક નથી *

૦ પાદરીઓએ પોતાના ધર્મનો પ્રસાર કરવાને માટે જે જે માર્ગ પૂર્વ નિર્ધારા છે અને હાલ તેઓ લેજે તે સ્તુલ્ય છે, પરંતુ ન્યાય સૂધી આગ્રહનો લ્યાગ કરનામાં નહિ આવે ત્યાં સૂધી તેમનો ધર્મ પ્રસાર રાજકીય બાબતોમાં આડો આરી મોટી ઉચ્ચ પાયલ કરતા યઈ પડશે પાદરીઓના વર્તનથી ધણીક વાર લોકના મન ઉચ્ચ થાય છે અને તેમાંથી રાજકીય ઉદ્દેશને જન્મ મળે છે ચીનમાં જર્મનરને વિજય જળ્યાયો પરંતુ આપણે વારંવાર સાલતા આગ્રા છીએ કે ત્યાં પાદરીઓની દર વખતે પ્રવી દમકમાટ ભરી રીતે કલલ થાય છે રાજ્યને ધર્મ સબધી બાબતમાં નોખવી એ આજના ન્યાય વર્તનથી વિરુદ્ધ છે અને એજ અનનુગત છે દિલ્હીમાં મુસલમાનોની તરવારથી નથી વટલ્યા તે બોધથી વટવશે એ આશ આકાશકુસુમવત અને જે વટલે છે તે નીચ જતના હોય છે એટલે વિજય જેવું કઈ નથી એવો પણ મત છે

ડચની ફાલીઓ.

આમાગ ડચ લેખની ડાળી-પેટી છે, તેમા દમે ૫૫ ચાર પાચ માણુમે રહે છે. પચેનાં તેમનો વેપાર વીંચ આપનો હતો તેઓ મગા મપગ, નાના મોટા બગિચા, નોના ઉપાડી લેમો, ચોખડનો ગામાન, વગરે વસ્તુઓ લે-ચની હતી, અને મગાડી ખરીદે ચલી ઘણ કઠીને ખીયાના લે આ-માથી મે લિમની મનરે છે લા આગળ નર્થ તેઓ મોનમમા રહ છે અને મગા ખરીદી તે છે અમાથી માન આડ દિવમને રસ્તે લખનો અને લેનાનપુર તે આ ડચ લેખેનું સ્થાન છે અને લાથી તેઓ કાપડની ખરીદી કરે છે આમા અને સુગન વચ્ચેના કુદાથી અથવા આભિનિયન લો-મા થેની માર્કા વધી પડનાથી કે મમે તેમ પચુ હાવ ડચ લેખનો વેપાર કુર્ષ મારે ના મગા આપનો લેખ એમ લાગતુ નથી માલ લઇને જતી તેમની વચ્ચારા ગરમાર લૂટાય છે, એટલે મચીન્યર અને આમપોરન રસ્તે ન જતા મોટુ ચક્ર આર્થ દેશી મળઓના રાજ્યમા ચલિતમને પોતાનો માન અમ નાદને મને લઈ જનો પડે છે વેપાર નમે તેવો અતુ તેમજ ચ ના છતા પચુ અંગ્રેજોની મારફ ડચ લેખ આમામાથી પોતાની પેટી કાઢી નાખે એમ મને નામતુ નથી, મરચુ કે હજી પચુ તેઓની પા મે સાગ માધન છે બમાગમા, પડના, સુરત, અને અમવાદમા તેમની ડાળીઓ છે, લા જે માર્ક અમનદાર અથવા તે દેશનો સુમે તેમના ઉપર જીનમ મુનરે તો તેની ફરીપાદ પાદશાહની આગળ મુકુ કરનાર તેમના લગવાગા માણુમે હજી પચુ દિલીના દરમાર છે

દિલીના મરના આમાની ઉત્તમના દેખાડનાર બેમમજીદોતુ વર્ણન કરી હવે હું આ લેખ અમામ કરીશ જહાંગીર પાદશાહે આમાનુ એક મમન અકમર પાદશાહના રાજ તરીકે બધાવેલુ છે અને બીનુ મમન શાહજ હાન પાદશાહે પોતાને અત્યત પ્રિય-એટવી પ્રિય કે જની માથે પાદશાહે જીવતા વિપ્રયોગ સહન મો નરોનો અને ચરશે અનુગમન જેતુ માહમ કરવાની દિગમત મરી હતી-તે તેની જગન પ્રસિદ્ધ બેગમ તારજેમહાલ પાઠગ બધાવેલુ આમાની પામે મિકદરામા અકમર પાદશાહની ધોર આવેલી આ ધોર ઉપરતુ મકાન પાદશાહે પોતે બધાવા માંડયુ હતુ, અને જહાંગીરે પુર કરાવ્યુ હતુ આ મકાન વગી જુદના સુપોના શિષ્ય

શાસ્ત્ર પ્રમાણે બાંધેલું છે. હિંદુસ્તાનમાં આ નવી કાઠીએ બાંધેલું મકાન માત્ર અકબર પાદશાહની સમાધનું જ છે. અકબર પાદશાહની સમાધનું વધારે વર્ણન ન કરતાં આપણે આગળ ચાલીશું, કારણ કે તેમાં જે વર્ણનવા યોગ્ય છે તે આગળ આવતા તાજમહેલના વર્ણનમાં આવી જાય છે.

તાજ મહેલ.

તાજમહેલ આગ્રાની પૂર્વ દિશા બહુી આવેલો છે. શહેરથી પૂર્વ તરફ જતાં સહજ ઊંચી અને પથ્થરની લાદીઓ નાખેલી એક દિશા તરફ મોટા અને ઉચા કાઠવાળી પંથગેહી આવે છે. આની અંદર પારીસના રાયલ પોસ કરતાં પણ મોટી વાડી છે, એ કાઠાકાઠ અરધો રસ્તો કાપતાં જમણા હાથ ઉપર એક મોટા દરવાજો આવે છે. કેરવાનસેરાઈમાં જવાને માટે તે મુખ્ય દરવાજો છે આ દરવાજાની સામે એવો જ સુંદર એક બીજો દરવાજો છે તેમા યદને વાટિકામા જવાય છે. વાટિકાની આગળ ઉચાણથી બાંધેલું એક ધુમ્રદાર મકાન છે અને તે રાતા આરમ પહાણુ જેવા પથ્થરથી બાંધેલું છે આરમ ધણા કઠિણ હોય એમ જણાતું નથી આ મકાનનો આગળનો ભાગ ધણોજ ભભકાદાર અને વિસ્તારિત છે. તે ઉચું પણ થોડું નથી ફ્રાન્સના શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે આ મકાનની બાંધણી બાધેલી નથી છતાં પણ ધણી રમણીય છે. આ મકાન કે જેના વિષે હું લખું છું તે કોઈ અદ્ભુત રીતે બાંધેલું છે. આખા મકાનની બાંધણી મનને રંજન કરે અને આંખને આનંદ પમાડે તેવી છે, એટલે આવી જાતની બાંધણીના એકાદ મકાનની આપણા શિલ્પ શાસ્ત્રના પુસ્તકમાં રચના થઈ હોય તો તે સારી લાગે અને યોગ્ય ગણાય. આરકાં પર આરકાં અને 'છત્ત' પર છત્ત' કાઢેલાં છે અને તે એકજ તરેહથી નહિ પણ હજારે રીતે ભિન્ન ભિન્ન કારીગરીથી રચિત છે. મકાન ધણુંજ મનોહર અને સારી રીતે સંભાળથી બાંધેલું છે. આંખને ન ગમે તેવું એમાં કંઈજ નથી. જે બામને જોઈએ છીએ સાંજ આંખ સ્થિર થઈ ચોંટી રહે છે અને મન તેને જોતાં જરાય કંટાળતું નથી. છેલ્લે વેક્ષો બ્યારે હું તાજ મહેલ જેવા ગયો ત્યારે એક ફ્રેન્ચ વેપારી મારી સાથે હતો અને તે પણ આ તાજમહેલની બાંધણીની છટાથી અને રમણીયતાથી પ્રસન્ન થયો હતો. હિંદુસ્તાનમાં રહેલો હું એટલે મને તાજમહેલ સારો લાગતો હશે એમ

બણી હું તેનાં વખાણ કરતા અમચાનો હતો, પરંતુ જ્યારે ક્રાન્તીથી આવેતા સાથીએ જણાવ્યું કે 'તેણે યુરોપમાં આવું સુ દં અને દૃઢ મનન જોયું જ નથી,' ત્યારે હું મારા વિચાર સત્ય છે એમ ધારી સતોષ પામ્યો હતો.

મોટા દરવાજામાં યદને આગળ ચાલતાં વાટિકાને મે મરખા ભાગમાં વહેચી નાખતી એક સુન્દર શ્રેણી ગાંધે છે આના નાના માર્ગ તો બધા છે પગથીયા ઉપર ચાલે ત્યાં એક ૮-૧૦ ફીટ ઉંચો ચોનરો આવે છે તેના ઉપર ચડીને જોતા ત્યારે તરફ હવે દુર્ગ અને અટારિઓની દારો નજરે પડે છે અને ઓઢનાની મચાળીએ મનન બે મોટા વિનાનખાનામાં વહેચાયેલું જોવાય છે મધ્યસ્થી મનનની આમપાસની તારવેની માડવી અથવા ઓઢનો છ માડીઓ આવે ચાને એટલો પહોળો છે આખી માડવી સુન્દર સમયોરસ લાદીથી બાધેલી છે અને તેની ચારે બાજુએ દૈવારખી બાધી લીધેલી છે ઠંડું ઠંડું કુનારા ગોઠવેલા છે, પચીસ અથવા ત્રીસ પગથીયા ચઢ્યા પછી આ ફરમમદીનો દેખાવ પાછું વાળીને જોતા ઘણો જ નયનાભિરામ લાગે છે પાછળનો દેખાવ આગળના જેવો નથી, તોપણ રમણીય છે વાટિકાના ઉપર પડતી હંચી અગાશીઓની દાર પાસે પાસે મૂકેના સ્તંભ ઉપર મ્હારેલી છે ચોમાસામાં આ વિશાળ માડવીમાં આવાળીયામાં ત્રણ વાર ગરીમ લોકને શાહજહાને સ્થાપેલા સદાપર્ત ખાતામાંથી અનાજ આપવામાં આવે છે આગળ ચાલતાં એક મોટો ધુમટ નજરે પડે છે અને તેની બન્ને બાજુએ મોટાં મોટાં વૃક્ષો અને પુષ્પગ્રાંથી નખી પડેલા વનસ્પતિ ગૂર્ણ ઉઘાન અને ઘટાધુક્ત ધર્મ રહેલા ઉપવન માર્ગો જણાય છે ધુમટની તરફ આગળ વધતાં આ વિશાળ માડવીની અણી ઉપર રાતા આરસપહાણથી બાધેલો એક દક્ષિણ બણી અને ખીજો ઉત્તર બણી એવા બે ધુમટદાર ઝોરડા માધુમ પડે છે આનો ઉપરો ભાગ અગાશીની માફક એક ખીજની માથે ધુક્તી ખૂબ ધાણપ્તથી બાધી વીંચેલો છે તેની અંદર અંદર એક ઉપવનમાં યદને મોની અગાશીમાં ફરતા હોઈએ એમ જણાય છે આ ઝોરડાઓની જમીનનીચા જવા ચિત્ર વિચિત્ર ખૂણાતર પર્યટોથી સુ સોભિતાકરેલી છે અને તેની પેલીપાર ઉપર પાગી છૂની જગ્યા અથવા

ચોખ્ખા રાખેલો છે આની અદર બે કમરો બાંધેલી છે કે જોને માટે હું નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપું છું

પારીસના વાલ ડીએસના જેવું જ આ કમરનું મકાન છે, પરંતુ તેના કરતા વધારે વિસ્તાર અને સૌદર્યવાળું છે કબરની આસપાસ ધવન આર સની કારીગીરી કરેલી છે આ કબરને ચાર આરકા ઉપર બાંધેલી છે તે માના ત્રણ ખુલ્લા છે અને એક દિવાલને લીધે બધ યર્ધ ગયેલું છે અદર મહારાણી તાજમહેલના પુણ્ય અર્થે હમેશા રાખેતા એક મુલ્લા કુરાન વાગ્યા કરે છે ધવલ આરમખડાણ ઉપર કાળા આરસની કોતરણીથી ખેસાડેલા અક્ષરો, ધણો જ સારો દેખાવ આપે છે એક પણ ભાગ આમા એવો માનુષ પડતો નથી કે જે જોનારનું ધ્યાન ન ખેંચે ઉપરથી તે નીચે સુધી સર્વત્ર આરસનું કામ કરેલું છે અને તે એવી સરસ કારીગીરીથી કે જોનાર તેમા લીન થઈ જાય કમરના પાર્શ્વ ભાગો નાના પ્રકારના કિમતી પથ્થરોથી જડી લીધેલા છે અને તે વળી એવી કારીગીરીથી કે આખને તે જોતા વધારે ને વધારે આનંદ ઉત્પન્ન થાય કબરની અદર એક નાની કબર કરેલી છે અને તેમા મહારાણી તાજમહેલની ઘેર છે આ કમરવર્ષ દહાડામા માત્ર એન્જ વાર ઘણી કિયાની સાથે ઉઘાડવામા આવે છે અપવિત્ર થવાના ભયે તેમા કોઈ પણ ક્રિશ્ચિયનને દાખલ કરવામા આવતો નથી એ ટકે અદરનો ભાગ જો કે જે મારી નજરે જોયો નથી પરંતુ હું કહી શકું છું કે, તે ધણો જ ઉમદા અને મનોહર હોઈ હિરા માણેક વગરે કિમ્મતી પથ્થરોથી જડી લીધેનો હશે જ

આ ઉંચી અગાશી ઉપરથી કેવો દેખાવ નજરે પડે છે તે જ હવે માત્ર તમને કહેવાનું છે અગાશી ઉપરથી જ્યારે આપણે ચારે દિશા તરફ નજર નાખીએ છીએ ત્યારે નીચે કુલ ઝાડ અને મોટા ઝાડથી ભરેલી વાટિકા એક તરફ જમના નદી, આગ્રા નગર અને નદીના કિનારા ઉપર બાંધેના ઉમરાવોનાં મકાનો નજરે પડે છે જ્યારે હું તમને કહીશ કે આવી રચના અને ફરસબદી સમગ્ર કરેલી છે ત્યારે જ આપને વિચાર આવશે કે તાજમહેલ એ એક કેવું અદ્ભુત મકાન છે હું કમુલ કરું છું કે હિંદુ સ્તાનમા રહેવાથી મારામા હિંદુસ્તાનના દેખાવ પ્રાધાન્ય પામી ગયા હશે, પરંતુ હું એટલું તો નિડર થઈને કહીશ જ કે, તાજમહેલ દુનિયાની અ

જયપીઆમાનું એક મહાન છે અને તે ઈશ્વરના પથ્થરના ઢગના જેવા પિરામિડોથી વધારે સુગ અને જોવા જોગ છે પિરામિડ એ એવાર જોવા હતા, પણ તેથી દુ મતોષ પામ્યો નહોતો, મરણ કે તેમાં જે જોવાનું છે તે માત્ર એટલું જ છે કે પથ્થરપર પથ્થર ગોડવીને એ મોટા ઘાટપટ્ટમ વગરનો પથ્થરનો ઢગરો દરેકો દોષ તેવા છે, અને તેના અદરના ભાગ માત્ર જ્ઞાતની સુક્તિ અને જ્ઞાનવ સોનને જરાય માન્યપ્રત્ય નથી, અર્થાત્ માત્ર મહેનતના મમતી અનેના દોષને લીધે પિરામિડ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે, જ્યાં તાજમહેન સોમા, અને જ્ઞાનના મગા મરીમીરીથી જોનારને અચંપા મા નાખી દે છે

મૂર્તિપુત્ર હિંદુઓ.

સૂર્યચંદ્રણ.

મેં જે મે સૂર્ય મંથુ જોયા છે તે દુ કદી જ્ઞાનના નથી ૧૯૫૪ મા એક સૂર્યચંદ્ર મે કાન્મગા જોયું હતું અને જીજ્ઞુ ૧૯૬૬માં વિગ્રીમા જોયું છે પછેના મંથુ વખતે આપણા ક્રૈન્ય રો હતી જે તાલતીમે જોઈ હતી તે દુ વિમરનાર નથી ક્રૈન્ય તોડ મદખથી ઘણાજ ભય પામે છે કે દનાક પોતાના નવાજ માટે નાગી નનમ્પનિ નાવે છે દનાક ન મા પેલી જાય છે અને દનાક નોયરામા કિવા એક ઓરમા પેલી તેમા જરા પણ અજનાણુ આવના હેતા નથી દનાક ક્રૈન્યો નગી દવાને દેવગમા જાય છે, દનાક એવો ભય રાખે છે કે હવે હુનિવાતો જન આવી હો છે આવા વહેમોને નીરે આપણા લાગે અનેક જ્ઞાતના હાથ્યામ્પ કામ કરે છે ગેમ ડી અને ગેમ વન જેવા વિજ્ઞાન અને જીજ્ઞા ધણા દોશિયાગ ખગોજ શાસ્ત્રોના લખાણો જાણ્યા છતાં પણ ક્રૈન્ય તોડ આ પ્રમણે મદખતા વખતમા પોતાનું અજ્ઞાન દેખાડે છે ક્રૈન્ય લોખના અજ્ઞાનનો ચિતાર જોયા પછી જીજ્ઞુ સુચ મદખ ૧૯૬૬માં વિગ્રીમા એ જોયું, જેનો ચિતાર તો વળી મારા મનમા એવો પડી ગયો છે કે જે જ માન્યરે પણ જૂરીત નહિ હિંદુઓનો વહેમ જૂદી જાતનો છે

મદખ વખતે હુ મારી અગામીમા જાઈને બેઠો હતો માર ધન મના નહી ઉપર હતું અને અગામીમાંથી નદીનો દેખાવ સાવ ખુલ્લો દેખાતો

હોના નદીના બન્ને કિનારા ત્રણ માઇલ જેટલા ઘેરાવમાં હોદ્દાથી ભરાઈ ગયા હતા કેટલાક લોક કમર મૂંઝીના પાણીમાં જમીને ઉભા રહેવા હતા. સર્વે અહણુ સ્પર્શની વાટ જોતા આકાશ સાચુ જોઈ રહેના દેખાતા હતા, કારણ કે જેનુ અહણુ લાગે કે તરતજ તેઓ સ્નાન કરી કંઈ વિધિ કરવાના વિચારમાં હતા નાના છોકરા અને છોકરીઓ તો તદ્દન નાગા હતાં મોટા માણુઓએ તેમની કમર ઉપર નાનુ કપડુ માત્ર વિઢાળેલુ હતુ અને પર જોની મોગી સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ પણ માત્ર એક વસ્ત્ર બેર હતી મોટા માણુઓ, ગૃહસ્થો, રાજાઓ, શરદ્દો, શેરીઆઓ અને ખીન્ન ધનાઢ્ય લોકો પોતાના કુટુંબની માથે નદીને માથે પાર ગયા હતા અને પાણીમાં કનાતો બધાવી તેમની સ્ત્રીઓની માથે ઝાનજમાં રહી તેઓ અહણુ સ્નાન કરવાને તત્પર થઈ ગેલા હતા જેવો અહણુનો સ્પર્શ થયો કે તરતજ એ મૂર્તિપૂજકોએ એક મોગી ખૂમ પાડી ઝગોઝગ પાણીમાં ડુબકીઓ મારવા માડી, અને પછી આકાશ માચુ મુખ રાખી એમના એમ નદીમાં ઉભા રહ્યા તેઓ વારંવાર મૂંઝેને અર્પ આપતા હતા તથા નમસ્કાર કરતા માચુ નમાવતા અને હાથને ખીન્ન અંગોને ચરડી ન્યાસ કરતા કંઈક મત્ર અથવા પ્રાર્થના જેનુ બડમડના હતા આ વહેમી લોકો બધા મૂંઝી અહણુ પૂર થયું હા મૂવી એજ પ્રમાણે અંગના અભિનય કરતા, પ્રણામ, પ્રાર્થના, મત્ર સાધના અને ખીન્ન નજીક હામાગ્ધ વર્તન કરતા ઉનાડા પુનાડા પાણીમાં ઉભા રહ્યા હતા અહણુ હુટતા તેઓએ ઊંડા પાણીમાં રૂપાના મિનઝો નાખના માડયા અને બ્રહ્મણોને દાન આપના માડયા વિગે અહણુને પ્રસંગ હોનાથી તે ગ્યાનગે ખામ હાજર રહેના હતા નદીના કેતીવજ કિનારા ઉપર મૂંઝના વસ્ત્રો લોકો નાહી આવીને પહેરતા હતા અને બીના અથવા જુના કપડા ગરીબોને અને બ્રાહ્મણોને આપી દેતા હતા.

આ પ્રમાણે દરેક ઠેમણે અને દરેક નદી, તળાવ અને નદી ઉપર જે અહણુનો દાળ ગુજરે છે થાણેશ્વર આગળ અહણુને દિવમે નર્વ તીર્થાનું જળ એકત્ર થાય છે માટે તે તીર્થ વણુજ પવિત્ર મનાય છે દેવ દેનાવરના લોક અહણુને દિવમે લા બેળા થાય છે ઝાળમાં ઝાનડીટ લાખ યાત્રાળુઓ એવે પ્રમગે લા ભરાય છે મે થાણેશ્વરમાં એક ચંદ્ર જુને મારા છાપરા ઉપર બેશીને જોયુ હતુ જે ઉપર કંલુ તેવીજ ગીને વડેમી વિધિથી પસાર થતુ જોવામાં આવ્યુ હતુ

મુસલમાન છતાં પણ મહાન મોગલ પાદશાહ આ વહેમી રીવાજને જોમનો તેમ ગુજરાતની રજા આપે છે, કારણ કે એ રિવાજ પુરાતન છે અને પાદશાહ મૂર્તિપૂજકોના ધર્મ સંબંધી વિધિમાં આડે આવવું એ યોગ્ય ધારતો નથી. પરંતુ હિંદુ લોકની વતી અમુક બાબતો પાદશાહની પાસે આવી તેને એક લાખ રૂપિયા નજર કરતા નથી ત્યાં સુધી મેં ઉપર વર્ણવી તેવી નદીના તટ ઉપરની અહલુકિયા કરવાની હિંદુઓને રજા મળતી નથી. આ મોટા નજરાણાના બદલામાં બાબતોને જુના જમા અને એક વૃદ્ધ હાથી બેઠા મળે છે. અહલુ ઉપર આ પ્રમાણે ક્રિયા શા માટે કરવામાં આવે છે, તેનાં કારણો તેઓ કેવાં બતાવે છે તે બાબત હવે હું જણાવું છું.

હિંદુઓ કહે છે કે બ્રહ્માની આરક્તે ઇશ્વરે અમને આર વેદ આપેલા છે. એ વેદમાંથી અમને શિક્ષણ મળેલું છે અને તે પ્રમાણે અમે ચાલીએ છીએ. એક ધણોજ અપવિત્ર, એસો, દુષ્ટ અને ઉઘ્ર દેવતા અહલુને પ્રસંગે સૂર્યને ગળી નાચે છે અને તેથી સૂર્ય દેવતા માહી જેવા કાળા દેખાય છે. સૂર્ય દુનિયાને હિતકરનાર છે માટે તેને આવા દુઃખથી મુક્ત કરવાને માટે અમે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરીએ છીએ, દાન આપીએ છીએ અને ખીજાં પુણ્યનાં કામ કરીએ છીએ વગી અહલુનું મહાત્મ્ય એવું છે કે ખીજે આડે દહાડે જે પુણ્ય કર્યું હોય તેના કરતાં અહલુને દિવસે જે પુણ્ય થાય તે સો ધણું વધારે ફળ આપે છે, એટલે કે એક પૈસો દાન કર્યું હોય તો તે સો પૈસાના દાન જેટલું ફળ આપે છે, ત્યારે એવો તે કાલ્ય મૂર્ખ હોય કે જે સોએ સો ટકાનો લાભ ગુમાવે અને અહલુને દિવસે પુણ્યદાન કરવાથી બહિર્મુખ રહે ? ખારા સાહેબ ! આજ તે બે અહલો કે જે હું કદી બૂલી જઈશ નહિ. આ ઉપરથી મૂર્તિપૂજકોનાં ખીજ પણ કેટલાંક વહેમી વર્તેનોનું વર્ણન કરવાનું મને અત્રે મન થાય છે. એ બધું વાંચ્યા પછી તે લોકને માટે આપને જે વિચાર બાંધવો યોગ્ય લાગે તે બાધજો.

જગન્નાથજી સ્થાપના.

જગન્નાથ ઉપસાગર ઉપર પુરી નામના સહેરમાં જગન્નાથ નામના દેવનું ધામ છે અને ત્યાં વર્ષો વર્ષે 'સ્થપાત્રા' નામની યાત્રા બરાબ છે, જે હું જૂનતો ના હોઉં તો લગભગ આઠથી દસ દિવસ સુધી ચાલે છે. પૂર્વે જેમ

હુમનમાં અને હાલ જેમ મક્કામાં યાત્રાળુઓની મોટી સંખ્યા જમાવ થાય છે, તેમ હિંદુસ્તાનમાં જગન્નાથ પુરીમાં પણ વર્ષો વર્ષ રથયાત્રામાં લાખો યાત્રાળુઓ એકઠા થાય છે. કેટલીક વાર યાત્રાળુઓની સંખ્યા દહોડ લાખ કરતાં પણ વધી જાય છે. એ રથયાત્રામાં એક બેડોળ જેવો તરેહ-વાર લાકડાંનો રથ તૈયાર કરી તેને ચોદ અથવા સોળ મોટાં પૈડાં ઉપર ગોઠવવામાં આવે છે. આ રથમાં કંઈ કારીગીરી જેવામાં આવતી નથી, તે ઘણું ભાગે આપણી તોપોના ગાડા જેવો પણ વધારે બેડોળ અને ભારે અણુધટ જેવો હોય છે. આ રથને પચાસ અથવા સાઠ માથુસો મગીને ખેંચે છે અથવા ઠેલે છે. એ રથ ઉપર સારાં લુગડાં ધરેણાં પહેરાવીને લાકડાંની બેડોળ જગન્નાથની મૂર્તિને મધ્ય ભાગે બેસાડવામાં વા ઉભી રાખવામાં આવે છે. યાત્રાને પહેલે દિવસે જગન્નાથજીનાં દર્શન થાય છે અને એ દર્શનને વખતે પરદેશથી ઘણા માઉને છોટેથી યાકી પાકીને આવેલા યાત્રાળુઓનો એવો ભારે જમાવ અને બીડ થાય છે કે, દર્શન કરવા જતાં કેટલાક લોકો તો યાત્રાળુઓની બીડના જોસમાં નીચે પડી દર્શનોત્સુકના પગ તળે કચરાઈ છુદાઈને મરણ પામે છે. આ રીતે મહા કષ્ટતર મરણે મરનારને આસપાસના લોકો વારંવાર આશીર્વાદ આપે છે અને કહે છે કે, ‘અહો ! ધન્યભાગ્ય કે આટલા માઉ દૂર આવી એ શ્રી જગન્નાથમાં મરણ પામવા પામ્યો ! ભાઈ એનાં ધન્યભાગ્ય ! !’ આવા પવિત્ર સ્થળમાં અને આવે મંગળ પ્રસંગે યાત્રાળુઓના પગ તળે છુદાઈ મરણું તેને આ લોકો ધન્યભાગ્ય ગણે છે ! વળી બ્યારે શ્રી જગન્નાથનો મોટો ગાડા જેવો નારકી રથ એક દેવળમાંથી ઉપાડી ખીખ દેવળમાં લઈ જવામાં આવે છે સારે દટલાક ધર્મ હથેતા, ભોળા અને ધર્મમાં ગાંડા થયેલા લોકો પોતાના આત્માની પણ પરવા ન રાખતાં મહા પ્રળય અને ત્રાસજનક એ નારકી રથનાં પૈડાં તળે મરવા માટે સુધ્ધ જાય છે. દુષ્ટ લોકોને પણ તેની દયા આવતી નથી અને જોત જોતામાં પેલો ધર્મ ઝતુની પોમલો ગાડાના પૈડા તળે કચરાઈને રાટલો થઈ જાય છે. જગન્નાથના રથ તળે પડનાર પોમલાના શરીરના છુદાઈને એવા કકડા યઈ જાય છે કે જે દેખાવ જોઈ શકાતો નથી, છતાં પણ આ મૂર્તિપૂજક યાત્રાળુઓ તેને ધન્યવાદ આપતાં પ્રસન્ન આંખે એ દૂરતર મરણના દેખાવને જોયા કરે છે. તેઓ માને છે કે, જગન્નાથના પૈડા તળે પ-

ડીને મરણ પામવા જેવું મહત્કર્મ ખીજું કોઈ છે જ નહિ. પૈડાં તો પડનાર વળી એમ માને છે કે એવી રીતે મરવાથી શ્રી જગન્નાથ તેને પોતાના ધામમાં બોલાવી લેશે અને સાં તેને દૈવી સુખ વૈભવની પ્રાપ્તિ થશે । । ।

બ્રાહ્મણો આ મહાકૃતર કર્મને ઉત્તેજન આપે છે અને વહેમની શ્રદ્ધા કરવાને મહે છે, કારણ કે એવાં કર્મથી તે દુષ્ટોને ધનની અને મોટાઇની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે માણસો આવો બોધ કરે છે, તેને મોટું માન મળે છે અને લોકો તેના પગ પૂજે છે. તેને એ માર્ગે ધન મળે છે અને સુખ વૈભવ પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાના સ્વાયંને માટે દુષ્ટ બ્રાહ્મણો લોકને આવા ઉપાધા પાઠા બધાવે છે તેઓ એવા દુષ્ટ છે કે પોતાની જાગ પાથરવામાં થણા જ સમુક્તિક રહે છે આ લોક મંત્રધી મં કેટલીક મહિત્વી મેળવી તો મને તેઓ દલારા અને દુષ્ટ માન્ય પડ્યા. આ લુપ્ત્યા અને દુષ્ટ બ્રાહ્મણો જોગા અને પોમવા લોકને જરમાવવાને માટે એક ઘણીજ રૂપાળી કુમારિકાને જગન્નાથની અર્ધાંગના થવા માટે લશી કરે છે આ કુમારિકા પોતાના સુંદર પોષાકમાં જગન્નાથજીના રથની સાથે જાય છે અને બ્રાહ્મણો તેને એક રાત જગન્નાથના મંદિરમાં રાખે છે અને લોખને એમ સમજાવે છે કે, આ જ રાત્રે શ્રી જગન્નાથજી આવીને તે કન્યાની સાથે સુઈ રહેશે અને એનો ઓરાશીનો ફેર જતો રહેશે વળી એ કુમારિકાને સ્વયના કરવામાં આવે છે કે, 'તારે જગન્નાથજીને રાત્રે પૂછી લેવું, કે આવતું વર્ષ કેવું નીવડશે, લોક સ્થિતિ કેવી રહેશે અને તેમની પ્રાર્થનાઓ અને રથયાત્રાનાં વરધો-ડાથી તેઓ પ્રમત્ત થયા છે કે નહિ ?' રાતને વખતે આ બ્રાહ્મણ દગલ બાજમાને એક જથ્થુ પાછલે બારણે ઘડતે એ કુમારિકાના ઓરાડામાં જાય છે અને નિરાક પેલી કુમારિકાની સાથે જગન્નાથ ઘડતે દુષ્ટ કર્મ કરે છે, અને તે જોગની દરમીઆન કુમારિકા જ જ પ્રશ્ન પૂછે તેના તે ઉત્તર આપે છે આ પ્રમાણે દુષ્ટ કર્મ કરી તે દગલબાજ પાછો તેજ બારણે ઘડતે જા. ૨ નીકળી જાય છે ખીજે દિવસે સવારે પેલા રથ ઉપર જગન્નાથના પુતળા સાથે પેલી કુમારિકાને તેની જી તરીકે બેસાડવામાં આવે છે અને પાઠો રથને ખીજ મંદિર તરફ ખેંચી જવામાં આવે છે, તે વખતે લોકો મોટા મગજ પોકાર સાથે પેલી કન્યાને ધન્યવાદ આપતા દેશનું બવિધ્ય પૂડે છે ? બ્રાહ્મણો, રાત્રીએ પેલા દુષ્ટ બ્રાહ્મણોએ તેને જ જ કહ્યું હોય તે

લોકને મોટેથી કહેવાને ફરમાવે છે. હવે હું એ દુષ્ટોનું ખીજું કર્મ તમને કહીશ, લારે તમારી ખાતરી થશે કે તેઓ કેવા દુષ્ટ રાક્ષસ છે.

રથયાત્રાના રથની અને દેવળના ગંભાર આગળના ચોકની આગળ નાચનારી રાંડો નાચ કરે છે તથા લાંબી યદને પગે લાગે છે, વગરે નીચ વર્તન કરે જેને આ બ્રાહ્મણો દેશના ધર્મને અતુલ્લ ગણી માન્ય રાખે છે. કેટલાક વહેમી લોકો પોતાની છોકરીઓને જગન્નાથને અર્પણ કરે છે. આવી ધણી કન્યાઓ જગન્નાથના ધામમાં રહે છે. તે કન્યાઓમાંની ધણીક જિંદા કુળની અને અમીર માખાપની પુત્રીઓ હોવાને લીધે સ્વરૂપા હોય છે. તેમનાં શરીર ઘટમઘર અને મોહક હોય છે પરંતુ તેઓ ખીજ કો-ઈને બજતી નથી. હિંદુઓ, મુસલમાનો અને ક્રિશ્ચિયનો તેમને લલચાવવાને માટે અથવા પોતાની કરી રાખવા માટે જે પ્રયત્ન કરે છે અને પારિતોષિક આપે છે, તે નિરર્થક જાય છે. તેઓ પોતાને દેવના અધિકારી વર્ગને અર્પણ કરાવેલી માને છે, એટલે મંદિરના બ્રાહ્મણોને અને મંદિરની આસપાસ ધુણીઓ કરીને તથા શરીર ઉપર રાખ ચોળીને નમ્રાવસ્થામાં બેસી રહેનારા ધુતારા જોગીઓને બળે છે, તથાપિ ગૃહસ્થના ઘરની ધણીઆણીઓ થઈને રહેવા ઇચ્છતી નથી. એ નાગા બાવાઓ પોતાની સાથે મૃગચર્મ અને તુમડી જ માત્ર રાખે છે. શરીરે રાખ ચોળે છે અને વ્યસનમાં તથા બિચારમાં ચક્રચૂર રહે છે. હિંદુસ્તાનના મૂર્તિપૂજકોની ઓઝો કેવી પતિ ખરાયણુ છે, તે નીચેનાં વૃતાન્તથી આપના સમજવામાં આવશે.

સતીના ચાલ-સહુગમન.

ઓઝો પોતાના સ્વામી પાછળ બળી મરે છે એ વાત ધણા મુસાફરોના હેવાલથી સિદ્ધ થયેલી છે, છતાં મુસાફરોએ આપેલી વાતો ધણે ઠેકાણે વધારે વધારીને કરેલી વાતો છે. પહેલાંના નેટલી ઓઝો હવે સહુ ગમન કરતી નથી. મુસલમાન પાદશાહો આ દેશના શાસિતાર છે અને તેઓ પોતાથી બની શકે તેટલે દરજ્જે સતીના ચાલને દાબી દેવા માટે યત્ન કરે છે. મુસલમાન પાદશાહો નિયમિત કાયદો ઘડીને આ જંગલી ચાલને બંધ પાડતા નથી, કારણ કે હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ લોકની સંખ્યા મુસલમાન કરતાં વધારે છે, એટલે તેઓ જાહેર રીતે તેમનાં ધર્મ વર્તનમાં આડે ન

આવતું, એવી રાજ્યનીતિને અનુસરી હિંદુ અને હિંદુસમ્રાજ્યોને પ્રસન્ન રાખે છે; છતાં ખીને હાથે તેઓ આ જીવતા મનુષ્યને બગાડી મૂકવાના ચાલને ધટાડવાને ચત્રવાન છે. કાષ્ટ પણ સ્ત્રી પોતાના દેશના સુખાની પરવાનગી વગર સહમત કરી રાકતી નથી અને સુખો સહમતની રજા આપતાં સતી યનાર સ્ત્રીને સારી રીતે સમજાવે છે, તથા બીજી રીતે તાવી જીવે છે. સુખો પોને તે સ્ત્રીની સાથે સતી થવાના સંબંધે વાદ કરે છે અને તેને સમજાવવાનો પોતાનો ચત્ર વિક્ષણ બળ છે તો છેવટ, તેને પોતાની સ્ત્રીઓ પાસે મોકલે છે, જેઓ પેલી સ્ત્રીને સહમત નહિ કરવાને સમજાવે છે આટલું કરવા છતાં પણ જે સ્ત્રી પોતાના નિશ્ચયથી ચલિત થતી નથી, તેને પતિની સાથે બગાડવાની રજા મળે છે. આટલી બધી મુશ્કેલી અને સમજાવટ છતાં પણ સતી યનારીઓની સંખ્યા ઘણી છે. ઘણું કરીને દેશી રાજ્યોમાં બહુ સ્ત્રીઓ સતી થાય છે, કારણ કે દેશી રાજ્યોમાં મુસલમાન સુખો હોતો નથી, એટલે તેમને કાણ અટકાવે? પતિની સાથે બગાડવા ઘણી સ્ત્રીઓ મૈં જોઈ છે, પરંતુ તે સહમતોનાં વૃતાંત આપી આપને કંટાળા ન આપતાં હું માન, એક બે, નજરે જોયેલા હૃદયને વીંધી નાંખે એવા બનાવો જ આપને લખું છું. પ્રથમ મૈં એક સ્ત્રીને બગાડવાના બચકર વિચારથી નિવારી હતી તેનો વૃતાંત હું આપને આપું છું.

મારા આગા દનેશમંદ્યાનનો મુખ્ય કારકુન બેનડીદાસ જાનનો હિંદુ હતો. બે વર્ષના સગત જ્વરથી જ્યારે તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેની પત્નીએ સ્વીમની સાથે સતી થવાનો વિચાર બહાર ક્યો હતો. મરનારના મિત્રો પણ આગા સાહેબની નોકરીમાં હોવાથી આગા સાહેબે તેમને દરમાબંધુ કે, 'તમારે બેનડીદાસની પત્નીને સહમત ન કરવા માટે સમજાવવી.' આવા બચકર કામથી તેને નિવારવાને માટે તેમણે તેને આગા સાહેબના વતી ઘણી સમજાવવી અને વગા પોતાના તરફથી પણ કશું કે—'જે કે તમે સહમત કરો તેથી તમારા કુટુંબને અનન્ય માન મળે અને તમારી પણ કીર્તિ લોકમાં અને સગામાં રહી જાય, પરંતુ તમારાં છોકરાં હજી ઘણા જ નાનાં અને કમ્પાં છે, માટે તમારે તેમની વતી સતી થતાં વિચાર કરવાનો છે. છોકરાંને રખડતાં મૂકી સતી થતું, એ વધારે નિર્લજ્જ કર્મ છે અને જે વિચાર કરો તો તમારા સ્વામી પ્રત્યેના પ્યાર કરતાં પણ તમારે તમારાં

સંતાનના શ્રેય તરફ વધારે ધ્યાન અને મમતા રાખવી ઘટે છે; એટલે કે છોકરાંનું શ્રેય તમારા સ્વામી પ્રત્યેના ધર્મ કરતાં પણ વધારે અગત્યનું કર્મ છે.' આ પ્રમાણે તેમણે સમજણ આપી છતાં સતી થવાના જોસમાં આવેલી તે નાદાન સ્ત્રીએ 'તેમના કહેવાને તથા સુસિદ્ધાંતને કાન તળે કહાડી નાંખ્યાં. છેવટ મારા આગા સાહેબના કહેવાથી મારે તે સ્ત્રીને સમજાવવા જવું પડ્યું, કારણ કે હું તેના કુટુંબ સાથે સંબંધમાં આવેલો હતો. મેં તેને સમજાવવાનું માથે લીધું અને એને ઘેર ગયો. જ્યાં આગળ શખ પડ્યું હતું ત્યાં આગળ સાત આઠ ડાકણ જેવી વૃદ્ધ ડોશીઓને અને ચાર પાંચ ઉરકેરાયલા જંગલી ઝંઘ જેવા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણોને ઉમેલા જેવા. તેઓ સઘળા વારા ફરતી કારમી દયાળનક પેઠા પાડતા હતા અને ત્રાસ છુટે તથા ઠંપારી વહુટે એવી રીતે જોરથી વારંવાર છાતી અને માથાં કૂટતા હતા. મરનારની ધણીઆણી તેના પગ આગળ બેઠી હતી. તેના વાળ વિખરાઈ ગયેલા હતા, મુખ અને ચહેરો ફીકો પડી ગયો હતો, આંખમાં આંસુ નહોતાં છતાં તેની આસપાસ ઉમેલાં માણસની માફ જ્યારે જ્યારે તે રૂદ્ધ કરતી હતી ત્યારે તેની આંખો શોક પ્રકાશ મારતી હતી. આ બનાવથી તેણી જોરથી વારંવાર છાતી અને માથાં કૂટતી હતી. માણસોને સમજાવી આમાં પાછાં ખસેડી હું આગળ વધ્યો અને થોડેક દૂર રહી ધણી ધીરા અને સાંત્વના યુક્ત શબ્દોમાં મેં તે સ્ત્રીને કહ્યું કે, 'દનેશમંદ બાનના કહેવાથી હું અહીં આવ્યો છું અને તેમણે મને કહ્યું છે કે, જો એ સતી નહિ થાય અને પોતાનાં છોકરાંને બચાવવા તથા ઉછેરવા જેવા અગત્યના કામ માટે જરૂરની એમની જીંદગીનો ભોગ નહિ આપે, તો હું એમના છોકરાં દીકરાં રાખના જે (કાઉન) રૂપિયા લેજે, એ મોટાં ધાય ત્યાં સધીનું પેનસન બાંધી આપું છું. તમોને સહગમન કરતાં અટકાવવાને માટે અમારી પાસે જોઈએ તેટલા લગાવ અને સાધન છે તથા તમને આ કામમાં ઉરકેરતા હોય તેમને શીક્ષા કરવાને અમે તૈયાર છીએ. તમે તમારાં સંતાનના બચાને માટે જીવતાં રહો, એમ તમારાં બધાં સર્ગાની ઇચ્છા છે અને છોકરાં-બચરાની જીવાન છડી વિધવાઓ જેઓથી પોતાના સ્વામી પાછળ સતી થવાનું નથી તેમની માફ તમારી અકીર્તિ થશે એમ ધારતાં નહિ, કારણ કે તમારે નાનાં નાનાં બાળકોને નિરધાર મૂકવાનાં છે.' મેં આ

સિદ્ધાંત તેને વારંવાર કહ્યા કર્યો પરંતુ તેણે કંઈજ ઉત્તર આપ્યો નહિ; છેવટ-
 મારા સામી નજર જાંધીને તે બોલી કે, ' જો તમે મને મારા સ્વામી પાછળ
 સહગમન કરતી અટકાવશો તો હું ભીંતમાં માથું પટકીને મારો અંત આણીશ.'
 અહો! શાંતેસમાં અને કેવી ઉસ્કેરણીમાં આવી ગયેલી છે એમ મેં વિચાર કર્યો
 પછી કહ્યું કે, ' ભલે તારે તમે સતી થાવ, પરંતુ તેમ કરતાં પહેલાં તમે
 તમારાં સંતાનને સાથે લેતાં જાવ. તેમને તમે તમારે હાથે મારી નાંખો
 અને તમારે તથા તમારા, ધણીને જળરાની ચિતામાં પ્રથમ તમે તમારે
 હાથે તેમને બાળી મૂકો અને પછી તમે સુખેથી સતી થાવ, અમે વાંધો
 લઈશું નહિ, જો તમે તેમને નિરાધાર મૂકીને સતી થશો તો તેઓ બુધ્ધ-
 મારાથી પગ ધસીને મરી જશે, કારણ કે હમણાં જ હું પાછો ઘેર જઈને
 દેનેશમંદ્યાનને કહી તેમનું પેનસન બંધ કરાવીશ.' મેં દૃઢ અને મોટા અ-
 વાજે ઉક્ત વચન કહી સખળાબાં તેથી તેને સારી અસર થઈ, એક શબ્દ
 પણ ન બોલતાં તેણે તેનું મસ્તક ઢાંચણ ઉપર નાંખી દીધું એટલે હાજી
 હા કરનારી ધરડી ડાકણ ડાકીઓ અને પેલા જંગલી આલસો પાછે પગે
 લાં આગળથી ચાલ્યા ગયા. મરનારના જે મિત્રો મારી સાથે આવેલા હ-
 તા તેમને શરૂં હવે મેં તે વિધવાને મૂકી અને ઘોડાપર બેસી હું મારે
 ઘેર ચાલ્યો ગયો. સાંજે બપોરે હું દેનેશમંદ્યાનને ઘેર જતો હતો ત્યારે
 મને તેનાં સગાં અને મિત્રો મળ્યા તેમણે ધન્યવાદ દીધો અને કહ્યું કે
 ' આપે ધણી સારી શીખામણુ દીધી. અમે તે શખને બાળી આવ્યા અને
 વિધવાએ પોતે પોતાના પ્રાણ ધારણ કરવા માટે અમને વચન આપ્યું
 છે.' મારાં વચન અને શીખામણુથી તે સહગમન કરતી અટકી તેથી પ્ર-
 સન્ન થતો હું પછી દેનેશમંદ્યાનને લાં ગયો.

હિંદુસ્તાનમાં ધણી સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામી પાછળ બળી મરે છે
 અને આવા અનેક પ્રસંગ આવે છે, એટલે સધળી જ વખત તેવા પ્રસંગો
 ઉપર હાજર રહેવું એ ત્રાસજનક લાગે છે છતાં પણ મેં એવા દમવા બે-
 ચેલા છે. જોનારની આંખ આગળ કેવા મનાવ અને છે તે વર્ણવવાને માટે
 હું પ્રયત્ન કરીશ. સતી થનાર સ્ત્રી શું શું કરે છે તેનો સંપૂર્ણ ઉપાલ્લ તો
 હું આપી શકતો નથી, પરંતુ ચિતા આગળ તે કેવી રીતે જાય મરે છે
 તે હું જણાવીશ. સ્ત્રીઓ કેવા આવેશથી જીવતી બળી મરે છે તે નજરે નો-

વાથી જેવું સમજાય છે તેવું વાંચવાથી જણાતું નથી, તેમ મનમાં તેનો ખરો ખ્યાલ પણ આવતો નથી.

અમદાવાદથી નીકળી જ્યારે હું આગ્રે જતો હતો ત્યારે એકવાર એક દેશી રાજ્ઞની હદમાં અમારો કાર્થલો એક મોટા વડના ઝાડ તળે વિ-
શ્રામ લેવાને પડ્યો હતો; કારણ સાંજ પછા વગર બપોરના તાપ ત-
ડકામાં મુસાફરી થઈ શકતી નથી. અમે બપોરા ગાજતા હતા એટલામાં
એવી વાત કોઈ લાભ્યું કે પાસે જ કોઈ સ્ત્રી પોતાના સ્વામી પાછળ
સતી થાય છે. હું એ બનાવ જોવાને આતુર હોવાથી તરત જ
તે ઠેકાણે ગયો. એક સુકાઈ ગયેલા જલાશયના કિનારા ઉપર હું બેઠો અને
નીચે તે સ્ત્રી પોતાના ધણી પાછળ સતી થતી હતી. એક મોટી ચીતા ખ-
ડકેલી હતી અને તેના ઉપર મરનાર માણસને સુવાડેલો હતો. સતી થનાર
સ્ત્રી તેના ધણીતું માથું પોતાના બોળામાં લઈ તે ચીતા ઉપર બેઠી હતી,
અને ત્રણ ચાર બ્રાહ્મણો કાકડા લઈ ચારે તરફથી તે ચીતાને પેટાવતા
હતા. બીજી પાંચ આધેડ સ્ત્રીઓ સારાં કપડાં પહેરીને લાંબાગળ આવેલી
હતી અને તેઓ એક બીજાના હાથ ઝાલી ચીતાની આસપાસ ફેરા ફરતી
ગાન કરતી હતી તથા નાચતી હતી. વળી રમશામ સ્ત્રી પુરૂષોના જમાવધી
ભરાઈ ગયેલું હતું. હું પણ આ બધો દેખાવ ઉંચા કિનારા ઉપર બેઠો બેઠો
જોતો હતો.

ચિતા ઉપર પુષ્કળ ધી અને તેલ નાંખેલું હતું તેથી કાકડા લગાડ-
તાં જ આખી ચીતા એકદમ જ્વાળામય થઈ રહી અને જોતજોતામાં પેલી
ધીવાળાં વસ્ત્ર પહેરીને બેઠેલી સતીનાં કપડાં પણ ચેતવા માંડ્યાં. ચીતા
આટલી બધી સપાટાળંધ લાગી ગઈ, તેવું કારણ તેમાં ધી, તેલ સુખડનાં
સુકાં લાકડાં અને કપુર નાંખેલું હતું. ચીતા બડબડાટ લાગવા માંડી પરંતુ
સતી થનાર સ્ત્રીએ જરા પણ ભય, ત્રાસ કે દુઃખદ ચીસ પાડી નથી, માત્ર
તે એટલું જ બોલી કે, ‘હું આ પાંચમીવાર આના આજ સ્વામી સાથે
સતી થાઉં છું, હવે મારે આ સ્વામી સાથે બેવાર જ સતી થવાનું માકી
રહું છે.’ હિંદુ લોકો એમ માને છે કે જે સ્ત્રી પોતાના પતિની પાછળ
સાતવાર સહગમન કરે છે તેને પછી જન્મ મરણનો ફેરા રહેતો નથી. સતી
થનાર સ્ત્રી પોતાના સ્વામી સાથે અક્ષર જલને પામી મોક્ષપદને પામે છે.

આટલા બનાવથી જ આ વાતનો છેડો આવ્યો નહિ. હું તો ધારતો હતો કે ચીતાની આસપાસ ગાનારીઓ માત્ર કંઈ ફીયા તરીકે તુલ્ય ગાન કરતી હશે, પરંતુ મારૂં ધારવું અન્યથા નીવડ્યું. ચીતાની પછવાડે ફરતાં ફરતાં એક સ્ત્રી તેના કપડાંને જવાળા લાગતાં જ ચીતામાં કુદી પડી અને હું તે જોઈને વધારે અચંબામાં પડ્યો. આ પ્રમાણે વારાફરતી જેમ જેમ પેલીઓનાં કપડાંને જવાળા લાગતી ગઈ તેમ તેમ ખીછ સ્ત્રીઓ પણ ચિતામાં કુદી પડી. એક ખીમ્મની બેલડીએ બાત્રી તે સ્ત્રીઓએ પોતાના દેહ અગ્નિદેવને અર્પણ કરી દીધા. બડમડાટ લાગતી ચીતામાં આ પ્રમાણે છ છવતા છ-વોને અંપદાવી પડતા જોઈને હું ધણો જ ચક્રિત થઈ ગયો. પાછળથી ચિતામિતે ભોગ દેનાર પાંચ સ્ત્રીઓ સતી યતનારની દાસીઓ હતી અને જ્યારે તેમની ભર્તાનો સ્વામી મરણાન્મુખ થઈ રહ્યો હતો ત્યારે તેમણે પણ ચીતામાં બળી મરવાનો નિયમ લીધેલો હતો તથા ભર્તાને વચન આપ્યું હતું. આ બાબત તપાસ કરતાં મારા જાણવામાં આવી. અરેખર તેમણે પોતાનાં વચન પાળ્યાં અને જે પ્રચંડ સ્મશાનાગ્નિએ પોતાની ભર્તાને ભસ્મીકૃત કરી નાંખી હતી તેમાં જ તેમણે પણ પોતાના પ્રાણની આત્મતિઓ આપી દીધી જે જે માણસોની સાથે તે વખતે મેં આ વિશે વાત કરી હતી તે તે માણસે મને એમ જ જણાવ્યું હતું કે, બંધનથી નહિ પણ જેમનું તેમણે લુણ્ણ ખાધું હતું તે શેઠની પાછળ તેના પ્યારને લીધે તેઓ બળી મુઈ હતી, પરંતુ પાછળથી મને વધારે તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું હતું કે એ પ્રમાણે દાસીઓ બળી મરે છે તે કંઈ પોતાની સ્વાભિભક્તિને લીધે નહિ, પરંતુ દેશમાં તેવો પ્રથાજ પડી ગયેલો છે. સ્ત્રી જાત ધણી જ નાણુક અને ખીલીકણુ છતાં પ્રજ્વલિત અગ્નિને પોતાનો ભોગ આપતાં ડરતી નથી, તેનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે, દરેક કન્યા તે નાની હોય છે ત્યારથી સ્વામી પાછળ સહગમન કરવું એ શ્રેયસ્કર તથા ધર્મ છે એવી તેની માતા તરફથી કેળવણી મેળવે છે. સહગમન કરવું એ સ્ત્રીનો સુસ્થાપિત પતિ ધર્મ છે. સ્ત્રીઓને આવે રસ્તે દોરવાનું કારણ એવું હોય એમ લાગે છે કે, જો સ્ત્રીઓને બળવાની ધાસ્તી હોય તો તેઓ પોતાના સ્વામીની વધારે સારી સેવા કરે તથા દુઃખમાં પણ તેનો પરિત્યાગ ન કરે અને નકારી નીકળી હોય તો પણ ધણીના પ્રાણ લેવાની હિમ્મત કરી શકે નહિ; કારણ કે જો ધણી-

ને ઝેરથી મારી નાંખે તો તેને તો જીવતી જ બચવાનું થાય સ્ત્રીઓને સ્વામી ભક્તો રાખવા માટે આ ચાલનું પ્રવર્તન થયેલું હોય એમ ધણા માણસોનો મત છે, ગમે તેમ હોય, તોપણ એટલું તો ખરૂં જ કે એક સ્ત્રીને જીવતા જીવત ધણીની પાછળ ઉછળતા દેવતામાં બાળી મુકવાનો બોધ કરવો એ ધર્મનું કર્તવ્ય નથી.

વાર્તાનો પ્રવાહ હવે આગળ ચલાવતાં મેં જાને જોયેલા કરતાં પણ વધારે સારો એક બનાવ હું અત્રે નોંધું છું. એ પ્રસંગે હું હાજર નહોતો, છતાં તે ધણો ચરચાપક્ષો છે અને તેમાં કંઈક જાણુવા જોગ નવોજ બનાવ બનેલો છે. હિંદુસ્તાનમાં આ બનાવ કોઈને મોડે મવાઈ રહ્યો છે અને હું તો ધાડું છું કે એ બનાવની ખીના યુરોપમાં પણ આવી હશે. એક હિંદુની સ્ત્રી પોતાના પાડોશી મુસલમાન ઉપર મોહી પડી હતી. એ મુસલમાન જાતનો દરજી અને ખંજરી વગાડવામાં એકત્ર હતો. આશુક મા-શુકને ધણા દિવસથી પ્રેમ જાગેલો હતો, પછી એકવાર પેલી હિંદવાણીએ જીવાન અને રૂપાળા મુસલમાન યાર સાથે નીકળી જવા માટે પોતાના ધણીને ઝેર દીધું. ધણીને ઝેર આપી તે પોતાના યાર પાસે ગઈ અને પોતે જ કંઈ હતું તે તેને કહી પહેલાંના ઠરાવ પ્રમાણે નાશી જવા માટે ઉતાવળ કરવાનું કહ્યું. મુસલમાન યારને તેણે જણાવ્યું કે, 'જો વધારે વિ-લંબ થશે અને મારો ધણી મરી જશે તો આપણાથી નાશી જવારો નહિ, અને ઉલટું મારે તેની સાથે બળી મરવું પડશે. પેલા મુસલમાન જીવાને વિચાર્યું કે, સ્ત્રી કામધેક્ષી થયેલો છે અને હું પણ જો એના જેવો આંધળો થઈ વગર વિચારે નાશી જઈશ, તો ખૂનના ગુન્દામાં અને સકટમાં આવીશ. આમ વિચાર કરી યારે તેને નાશી જવાની ના પાડી નિરાશ કરી. પછી પેલી સ્ત્રી જરા પણ દિલગીરી બતાવ્યા વગર પોતાનાં સગાં સાગ-વાંની પાસે ગઈ અને પતિની સાથે સહગમન કરવાનો પોતાનો મક્રમ ઠ-રાવ તેમને જણાવી દીધો. તેના આવા ધાર્મિક વિચારથી પ્રસન્ન થયેલાં સગાંએ પોતાના કુળમાં સતી થવાનું માન મેળવવા માટે તે સ્ત્રીને ઉ-ત્તેજન આપ્યું અને ધામધુમથી શખને રમશાનમાં લઈ ગયા. ડાધુઓએ ખાડો ખોદીને ચિતા તૈયાર કરી અને તેના ઉપર શખ મૂકી ચીતાને અ-મિદાહ ક્યો. ચિતા સળગ્યા પછી સતી ચનાર ચીતાની પ્રદક્ષિણા કરે છે,

અને પોતાના સગા વહાલાને છેવટની બેગી આર્થાત્ આપે છે પેની સ્ત્રીએ પણ એ રીતે પોતાના મગાને બેઠવા માથાં, એટલામા તેનો યાગ ખીજ વાદિત્રાજાઓની ગાયે લા ખજરી વગાડવા આ યો હતો તે તેની દષ્ટિએ પડ્યો તેને છેવટની મનામ ધરનાને જવાને પેની સ્ત્રી તેની પામે ગઈ મુસતમાન ચારને પૂર્ણ પ્રેમથી એની સખ્ત રીતે બાયમા પાંડી લીરો કે તે ચસમી ગુફો નદિ જોમમા આવેલી મતી પડી મુગો પા તા પેના મુમનમાન ચારની સાથે જ પોતાના ધણીની નજ્વનિન ચી તામા કુદી પડી લોકો હાહામર કરતા અને ચમ્પિન ધર્મ જોતા જ રહ્યા એટલામા તો તથે જણાં અમિતેવને ભોગ પડી જળીને ભમ્મ ધર્મ ગયા

ધરિાન જવા માટે સુરત જદરથી વહાણે ચડવાનો હતો, તેવામા લા આગળ મે એ સ્વામિમક્તા સ્ત્રીને સહગમન કરવાને ધણી જ આ તુરતા દેખાડતી જોઈ હતી આ આ સતી ધર્મ લારે લા આગળ બણાક અગ્રેજો, ડચ લોખ, અને પારીસના વખ્ખાત મુમાદર મી કારડીન પણ હાજર હતા આ સ્ત્રી મધ્ધનચરકા અને ધણી જ રૂપાળી હતી તેના મુખ ઉપર સહગમન ઉત્સુકતા એટલી મધી દેખાતી હતી કે જે વણુવવાને માટે હુ શક્તિમાન નથી આવુર અને ઉત્સુ મનથી તે સહગમનને માટે તૈયાર ધર્મ હતી અને ધણી જ આનદથી તેણે પોતાને શણુગારવાને તથા સ્નાન કરાવવાને તેના સગાને રજા આપી હતી તેને જરાય ભય હાગતો નહોતો તે પોતાની પતિમક્તિને માટે સુદૃઢ દેખાતી હતી તથા પ્રસન્ન મનથી સ ધગી તૈયારી કરાવતી હતી તે પ્રમગોપાત અમારા તરફ પણ જોતી હતી ખાજરીના માગ અને પાતળા લાકડાથી તાપીના કિનારાપર મોટી ચીતા ખડકાવી તેના ઉપર એ જ્વાળામાહી સંકાની મડુલી બનાવરાવી હતી ચીતા બરોમર છે કે નહિ તેની તપાસ કર્યા પછી સર્વ નારાયણને પ્રણામ કરી તે પોતાના સ્વામિનુ માથુ ખોળામાં લપ્પને મડુલીમાં બેઠી એટલુ જ નહિ પણ સપૂર્ણ પ્રસન્ન મુખે 'જે અબો જે અબે' ના મગજધ્વનિ સાથે તેણે પેતે જ પોતાને હાથે ચીતાને અદરથી સળગાવી દીધી ચીતા અદરથી હાગી એટલે બાહ્યેણે જહારથી તેને ચેતાવી આ દેખાવ એવે તો મબીર અને ચોકરહિત હતો કે જેનુ મારાથી વર્ણન પણ મનુ નથી જો હુ એક અચ્છો ચિતારો હોત તો ભયમર જ્વાળાઓ સાથે ભડમગાડ

બળતા અગ્નિમાં આનંદ વદનથી પતિની સાથે બળી મરતી આ સતીના સહગમનનો ચિતાર લેત, પણ હું તેવો ચિતારો નથી એટલે લાચાર. આ દેખાવ મેં એટલો તો સંપૂર્ણ રીતે જોયો છે કે આજ ઘણો કાળ થયા છતાં પણ તે મારી આંખો આગળ તાજેજ તરી રહેલો જણાય છે, અને શોકોદ્ગાર સાથે મારે કહેવું પડે છે કે, હિંદુ સ્ત્રીઓના આવા દેખાવો બી-જા કંઈ જ નહિ પણ એક ભયંકર સ્વપ્નની માફક જોનારના મનમાં રમી રહે છે. સપ્તજી સ્ત્રીઓ કંઈ આ પ્રમાણે પ્રસન્નાતુર મનથી સતી પતી નથી.

મેં સાંભળેલું છે કે કેટલીક જુવાન સ્ત્રીઓ ચીતાને તથા ભયંકર અ-ગ્નિને જોતાં હામલી જઈ પાછી પડે છે. આથી મને એમ માનવાને કા-રણ મળે છે કે જો તેમને છૂટથી જીવવાની પરવાનગી હોય તો તેઓ આવી ભયંકર અને કૂરતર રીતે બળી મરવાથી દૂર રહે, પરંતુ દિવગીરીની વાત છે કે તેમનાથી તેમ થતું નથી અને બ્રાહ્મણો જોર જુલમથી તેમને પકડીને અગ્નિમાં હોમી દે છે. રાક્ષસનાં કાળજના દુષ્ટ કર્મ કરનાર બ્રા-હ્મણો ચીતાના અગ્નિથી ભય પામીને ધ્રુજતી મહા કૂર અને નિર્દયને પણ દયા ઉત્પન્ન કરે તેવી રીતે ચીસો પાડતી બાળ વિધવાઓને ચીતામાં હડસેલી મૂકે છે. આવો ત્રાસજનક બનાવ તો મેં પણ એકવાર જોયો છે. એક વિધવા ભયથી ચાર છ ડગલાં ચીતાથી દૂર ખસી ગઈ અને ભયથી ધ્રુજવા મડી, પરંતુ તેને તેમાં હડસેલી મૂકવામાં આવી વળી એક બીજી વિધવાને તો મેં, જે વેળાએ ચીતાનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈને બ-હમડાટ લાગવા માંડ્યો તે વેળાએ ત્રાસથી તેમાંથી નાશીને બહાર આ-વવાનો પ્રયત્ન કરતી જોઈ હતી; પરંતુ અર્ધદબ્ધ જેવી તેને દુષ્ટ અને કૂર કર્મ કરનારા બ્રાહ્મણોએ મોટા મોટા વાંસડાના માર મારી ચીતામાંથી બ-હાર નીકળતી અટકાવી, જીવતી અને તરફડતી બાળી મૂકી હતી. આ દે-ખાવ અને બ્રાહ્મણોનું કૃલ મહા ત્રાસજનક, દયા અને અનુકંપા ઉત્પન્ન કરે તેવું છે.

પરંતુ ધણીવાર કેટલીક વિધવાઓ એ દુષ્ટ બ્રાહ્મણોની નજર ચૂકાવી નાચ છે. મેં એવી પણ એક સ્ત્રી જોઈ હતી કે જેણે બ્રાહ્મણોના ત્રાસમાંથી છુટીને પોતાની જીંદગાની બચાવી હતી. તેણે સતી થતી વેળાએ એકલા થયેલા દેડ મોડના આશ્રયમાં જઈ બ્રાહ્મણોથી શરણ લીધું હતું. બાળી

મૂઠવામાં આવનારી સ્ત્રી નાની અને ખુબસુરત છે, એમ જાણવાથી તે લોકો ટોળાખંધ સ્થાનમાં ભેગા થયા હતા, અને તેનાં સમાંસાગવાં તેની સાથે આવેલાં નહોતાં, માત્ર દુષ્ટ કર્મ કરનારા બ્રાહ્મણો જ તેને બાળવા આવ્યા હતા. આ લાગ જોઈ તેણે ઢેડનો આશ્રય લીધો; બ્રાહ્મણો આંખ યોળીને રહ્યા અને સ્ત્રી ઉગરી ગઈ. મારે તેની સાથે પ્રસંગ પડ્યો હતો તેથી હું આ વાત જાણું છું. જે બંધકર રીતે મરવાથી ડરી જઈને સતી થતી નથી તે સ્ત્રીને હિંદુઓ ફરીને પોતાની જાતમાં દાખલ કરતા નથી. લોક તેના તરફ માનની નજરે જોતા નથી. ઠાઈ પણ હિંદુ જાતનો માણસ ગમે તેવા પ્રાસંગિક સંકટમાં હોય તો પણ સતી થતાં પાછી પડીને અકોર્તિ પામેલી સ્ત્રીની સાથે મેળાતો નથી. આવી સ્ત્રીઓને તેઓ પોતાના દેશાધર્મના માર્ગથી વિપરિત વર્તનવાળી માને છે. તેનો ધિક્કાર કરે છે અને નાતિ બહિષ્કૃત જેવી ગણે છે; એટલે તેવી સ્ત્રી બિચારી તેના જનમારામાં કદી પણ સ્થાન ભાગી થવા પામતી નથી. બ્રાહ્મણોના ત્રાસમાંથી છુટી મચેલી આવી નિરાધાર વિધવાઓને માટે મોગલ પાદશાહે કંઈ ધ્યાન આપેલું નથી, એટલે ખીજે તો એવો કોણ હોય કે જે આવી સ્ત્રીઓને માટે આશ્રયસ્થાનની યોજના પણ કરી શકે ? સમુદ્ર કિનારા ઉપર જ્યાં પોર્ટુગીઝ લોકો જોર છે ત્યાં તે લોકોએ આવી વિધવાઓને બળતી બસાવી લઈ આશ્રય આપ્યો છે. હિંદુસ્તાનના સેતાન અને દેશના ઉતાર તથા શાપ રૂપ બ્રાહ્મણોના જીવનમાં મારા મનમાં આવી નિરપરાધી વિધવાઓને માટે કેવી અનુકંપા ઉત્પન્ન મચેલી છે અને એ દુષ્ટોના ઉપર કેવો રાગ આવેલો છે તે વર્ણવી પણ શકતો નથી.

લાહોરમાં મેં આવી પણ વધારે ત્રાસજનક એક વિધવાનો સહગમન ત્રાસ જોયો હતો. વિધવા ભાગ્યે જ માત્ર બાર વર્ષની નાઇન બાળકી હતી. છોકરી ઘણી જ રૂપાળી અને નાજુક હતી. ઘણી રાજ્યના અર્ધને પણ નહિ સમજી શકે એવી આ બાપડીને જ્યારે સ્થાનમાં આણી ત્યારે તે પોતાના કેવા હાલ થવાના છે તેથી મામરી અને બેચાડણી બની મચેલી દેખાતી હતી. જ્યારે તેને ચીતાની પાસે આણી ત્યારે તો તેનું નાજુક અંગ કુચળા માંડ્યું એટલું જ નહિ પણ જીવતાં જગતના ત્રાસથી તેણીએ દેહના દિલમાં પણ દયા ઉત્પન્ન કરે એવું કલ્પાત કરવા માંડ્યું હતું. તેના.

મનનો ત્રાસ ખરેખર મારાથી વર્ણવી પણ શકાતો નથી. તે પિંપળાના પા-
નની માફક ચિતાને જોઈ ધ્રુજતી અને હૈયાક્રાંત રૂદન કરતી હતી.
દુસ્મનને પણ દયા ઉત્પન્ન કરે એવું તેનું કલ્પાંત અને કંપારી છતાં પણ
એક વૃદ્ધ ડોશી અને ચાર પાંચ બ્રાહ્મણોએ મળી મરવાને ન ઈચ્છતા
તેમના ગરીબ અને અસહાય ભોગને ચીતાની પાસે લીધા. ત્રાસથી અને
રૂદનથી કાયર થઈ બેબાકળી થઈ થઈ ગયેલી છોકરીને બિચારીને તેમણે
ચિતા ઉપર બેસાડી તે નાશી ના જાય માટે તેના હાથ અને પગ લાકડાંની
સાથે સખ્ત તાણી બાંધ્યા. કલ્પાંત કરતી અને ત્રાસથી ચિસો પાડતી તે
બાળકીને પછી એ લોકોએ જીવતી જ બાળી મૂકી. આ દેખાવ જોતાં મારા
હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને હું વારણ કરવાને અશક્ત થયો હતો. મારાં
નેત્ર આંસુથી ભરાઈ ગયાં હતાં અને મેં આ હોમ કરી તેને બચાવવાને
માટે હિંમતથી સાહસ કર્યું હોત, પરંતુ વળી મારા મનમાં કંઈક ધર્મ સં-
બંધી કાર્યમાં વચ્ચે ન પડવા માટે વિચાર ઉત્પન્ન થવાથી હું મારા ક્રોધને
મારીને ચૂપ બેસી રહ્યો. હિંદુ લોકના ધર્મ-વહેમ ઉપર ધિક્કાર કરતો અને
એ બાળકીની દયા ઉપર આંસુ પાડતો માત્ર નીચેની કવિતા યાદ કરીને
બેસી રહ્યો. ધર્મનું કામ પ્રબળ છે, ધર્મમાં માણસ આંધળાં થાય છે એ
ગામેમને પોતાની છોકરીને દિવાન દેવને ભોગ આપી હતી. ધર્મ મનુષ્યને
કેવાં દુષ્ટ કર્મમાં પ્રેરે છે અને કેવાં કર્મ કરાવે છે તે આના ઉપરથી જોઈ
લેવું. આ કવિતા કોઈ કવિએ બનાવેલી છે અને તે યાદ કરીને મેં
પણ સતોષ પકડ્યો. ધર્મની બાબત માણસને આવાં દુષ્ટ કર્મ કરાવે છે,
માટે તેમાં આડા પડવું નહિ. દરેક ધર્મમાં કેટલાંક ધણાં નિર્દય અને દુષ્ટ
કર્મોને માર્ગ આપેલો હોય છે. માણસો ધર્મને નામે મહા દુષ્ટ કર્મ કરે છે.
હિંદુઓ અઘાપિ પણ ધર્મને નામે કર્મ કરે છે. વૈષ્ણવોનાં મંદિરમાં ધર્મને
નામે શું ઝોઝો બિચાર્યાર થાય છે ? માઆપ પોતાનાં બાળકોનો ભોગ
આપે એ શું ધર્મનું ઝોઝું પ્રાણલ્ય છે ?

હજી મેં બ્રાહ્મણ રાક્ષસોની કૂરતા અને જીલમની હકીકત તો પુરી ન-
થી લખી. હિંદુસ્તાનના કેટલાક ભાગમાં તેઓ બળવાથી ડરતી વિધવાઓને
જીવતી દાટે છે. એવી સ્ત્રીઓને તેઓ ગળા સુધી જમીનમાં દાટી છે
પછી બે ત્રણ જણા તેના ઉપર ધણી જઈ તેનું ગળું એક તો જોર-

કરીશ છતાં સંપૂર્ણ નહિ થાય. ઇશ્વરની સાથે ઐશ્વર્યાળા જોગીઓના સં-
બંધે તો તે મારાથી ચથાર્થ થયે નહિ જ. તળાવના તીર ઉપર અથવા હિં-
દુઓનાં પવિત્ર ધામની અડાળીઓમાં અને ચોતરાઓ ઉપર તથા મોટાં
ઝાળ તળે તેઓ એક ધુણીની આગળ આપે શરીરે રાખ ચોળી-
ને સાવ નાગા થઈ પડી રહે છે. કેટલાક માંઠોવાળા, ગુંચાવલી અને
રાખથી ભરેલી પગના ઘુંટણ સુધી પહોંચતી જાડરીઆ કુંતરાના વાળ જેવી
અથવા પોલીસ નામના રોગીના વાળ જેવી મોટી જટાઓ રાખે છે. એક
અથવા બેઉ હાથ માથા ઉપર હમેશાં જોડાજ રાખી રહેનારા અને મારી
ટચલી આંગળીના જેટલા જેમની આંગળીના નખ વધી ગયેલા હોય એવા
ધણાક જોગીઓ મેં જોયા છે. તેમના હાથ પાતળા પડી સૂકા લાકડા જેવા
થઈ જાય છે અને રૂધિરાભિગમન બંધ થવાથી તથા સાંધામાં શારીરિક
સ્તિગ્ધતાનો અભાવ થઈ જવાથી એ હાથ તેઓ કદી નીચા નમાવી શ-
કતા નથી. ખાવા માટે પણ તેઓથી હાથ નીચે નમાવતો નથી. જીવાન
અને વહેમી માણુઓ તેમને અસત પવિત્ર અને મહાજોગી જાણી ધણું માન
આપે છે. નાગા, ઉઘાડા અને કાળી ચામડીવાળા, લાંબી જટાઓવાળા,
ઉંચા હાથવાળા, લાંબા અને વળી ગયેલા નખવાળા, અને મેં આગળ જ-
ણાવી એવી રીતે જીંદગી ગુજારતા જોગીઓના જોવો નર તો દૈવિકભૂમિમાં
પણ નહિ હોય ! તેમના તપાચરણો ધણાં ઉઘ્ર અને ત્રાસજનક હોય છે.
દેશી રાજાઓના દેશમાં જેમના સામુ પણ ન જોવાય તેવા ખાવા નાગા
ખાવાઓનાં ઝુંડનાં ઝુંડ મેં ઘણીવાર જોયેલાં છે. એ નાગાખાવાઓનાં
ઝુંડમાં કેટલાક ઉર્ધ્વહસ્ત, કેટલાક દીર્ઘ જટાવાળા, કેટલાક જટા જુટવાળા,
કેટલાક મોટી ડાંગો લઈને ફરનારા, અને કેટલાક સૂકી વાધની ચામડીને
ખભા ઉપર લઈને ફરનારા હોય છે. આપણા મોહોદ્ધામાંથી કોઈ સાધુ જતો
હોય અને લોક જેમ તેના સાગુ જીવે તેમજ ભાવથી જેમના તરફ આંખો,
નાની છોકરીઓ અને માણુસો જોતા હોય તેમની કંઈ પણ દરકાર ન રા-
ખતાં આવાઈ નાગા ખાવા ખેશરમ થઈ મોટાં નગરોમાંથી બે ધકડ રહી
ચાલા જતા જોગીઓનાં ઝુંડ મેં ઘણીવાર જોયાં છે. ખીજા માણુસોના કરતાં
'આ વધારે પવિત્ર અને જીતેદ્રિય છે' એમ માનતી આરચાણુ ત્રિયો
વારંવાર આવા સાવ નાગાખાવાઓને બિક્ષા કરાવે છે.

દિલ્હીમાં ‘સરમત’ નામનો એક નાગો ફફીર રહેતો હતો તેનાથી હું બહુજ કંટાળો ખામતો હતો. એ ફફીર તેની માએ જણ્યો હશે તેવોનેતે-વોજ નમ દિલ્હીના બજારમાં વારંવાર હેરાફેરા કરતો ચારી નજરે પડતો હતો. નિર્લગ્ન યર્ષ દિલ્હીના બજારમાં નાગા નાગા ન ફરવા માટે ઔરંગઝેબ પાદશાહે એ નાગા ફફીરને સમજાવ્યો, તેને સારાં સારાં વચન આપ્યાં અને છેલ્લે ધમકી આપી તોપણ તે એકનો બે થયો નહિ. પાદશાહનાં વચનો અને ધમકીને તેણે પુતકારી કાઢ્યાં. વચ્ચે અથવા લંગોટી વાળવાની સાથે નાજ પડવાથી છેવટે પાદશાહે તેને ગરદન મરાવ્યો તે તેણે સહ્યું પરંતુ પોતાની હડ મૂકી નહિ.

હાથીના પગમાં નાખવામાં આવે છે એવી ભારે લોખંડની સાંકળો પહેરનારા ધણાક નાગા ફફીરો વળી દેશમાં એની એજ દશાએ મુસાફરી કરતા મોટી મોટી હજ કરવાને માટે જાય છે. કેટલાક સ્થત આંકે ક્વિસ સૂધી સાથ ઉભા જ રહે છે અને તે દરમિયાન રાત્રે ઘોડી ઉપર હાથ મૂકી સહજ વિરામ સેવા સિવાય કદી પણ બેસતા કે સુતા નથી. આવા હડવાળા ફફીરો પણ મેં ઘણા જોયા છે. લાગ લાગટ ઉભા રહેવાથી તેમના પગ લોહી ઉતરીને થાંભલા જેવા થઈ જાય છે. વળી કેટલાક ફફીરો ઊંધે મસ્તકે અથવા હાથ ઉપર જ પગને આક્રમ તરફ રાખીને પ્રહરોના પ્રહરે સૂધી ઉભા રહેલા મેં જોયા છે. આ જાતના ફુર્સાત માણસો કેવાં કેવાં દુઃખકર આસનોએ બેસી રહે છે અથવા ઉભા રહે છે તેનું હવે હું વર્ણન કરું છું. કેટલાંક આસન તો એવાં શરીર વાળવાનાં હોય છે કે જે આપણા કસરતીથી પણ બની શકે નહિ. આવાં કષ્ટકર આસનોવાળી તપશ્ચર્યા કરવાનું કારણ મોટી ઇચ્છાઓ હોય છે. તેમને જોતાં આપણને દયા ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં પરિચયને લીધે તેમના કૃષ્ટ પર ટાઈને ચાદ ઉત્પન્ન થતી નથી.

હિંદુસ્તાનમાં આવતાં પ્રથમ મને આવો અજ્ઞાન વહેમ જોતાં ઘણીજ ગમત અને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થતું હતું અને આના સંબંધે શું સમજાવું તે પણ હું જાણી શકતો નહોતો. કુદ અધોરી અથવા માનદેષી સાધનીકની જાતનાજ આ જોગીઓ પાછળ રહેલા નમુના હશે, જેમ માથે માનતું પડે છે. મને તેમનામાં અજ્ઞાન, અધમતા, અને કૂના મિત્રાવ વધારે સમજાવ્યું

હોય એમ લાગતું નથી. તેઓ ખીલકૂલ દયા રહિત, આચારવિચાર હીણ અને મૂર્ખતમ મોણસો છે. વળી હું વિચાર કરું છું કે, ભટકનારા, આ-ળસુ-ઉદાસીન, અને સ્વતંત્ર સાધુઓની જીંદગી મનુષ્યનું મનહરણ કરનાર એક અદ્ભુત શક્તિ હશે અથવા ને ગર્વ સઘળા મનુષ્યોના પ્રવર્તનમાં સંમિશ્ર થયેલો જોવામાં આવે છે, તે ગર્વ અથવા અહંતા રૂપાળા જોળીઆમાં રહીને પોટો કહે છે તેમ આવી જાતના અનેક માનવ યંત્રોને ચલાવનાર વરાળ જોવો હશે. પેલા ભવમાં મોટા રાજા યવાની અભિલાષાથી જ ફરીર લોકો આવી ઉઘ તપશ્રયા કરે છે એમ કહેવાય છે અથવા જો તેઓ એક મોટા પાદશાહ નથી થતા તો પણ તેઓ એક મોટા દેશી રાજા અને અમીરના જેવા સુખભોગી તો થશેજ, એમ તેમના મનમાં વિશ્વાસ રહે છે. પરંતુ મારી સાથે થતા એવા વાદની વખતે મેં તો વારંવાર તેમને મારો એવોજ મત આપેલો છે કે-જો આ જીંદગીમાં કંઈ સુખ ન માપ્યું અને તેને દુઃખતર રાખી તો પછી આવતા જન્મમાં સુખ મળશે, એવી આશાથી કેમ દુઃખ ભોગવાય? કોણ જણે છે કે કાલે શું થશે? આ જન્મમાં મહા દુઃખ વેઠવાથી (ચિતોડના) રાણાના જેવું સુખ મળશે, એવી આશા રાખવી એ આકાશ કુસુમવત છે. જયસિંહ અને જશવંતસિંહ જેવા હિંદુસ્તામના મહાપ્રબળ અને વૈભવી હિંદુ રાજાઓના જેવા સુખને અર્થે આ જીંદગીમાં મહા કષ્ટતર જીંદગી ગુમરી દેહદમન કરવું એ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થતો નથી. મેં તેમને જણાવી દીધું કે હું કંઈ તમારા એવા વહેમોથી છે-તરાઈ જાઉં તેવો માણસ નથી. મેં તેમને કહ્યું કે, કાંતો તમે મૂર્ખના શિ-રોમણિ છો અથવા તમારા મનમાં કંઈક દુષ્ટ ભાવનાઓ રહેલી છે કે જોને તમે દુનિયાંના લોકથી છૂપી રાખો છો. કેટલાક ફકીરો સંપૂર્ણ રાત્રી

● હિંદુ લોક જન્મારાના ધર્મ ભોળિયા છે હજી પણ એવા કેટલાક ટોંગી સાધુઓ દેશમાં અનેક ભોળાઓને ધુતતા જોવામાં આવે છે. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ-માં ફરતા આવા સાધુ ઘણા છે. ધર્મનું તત્ત્વ નહિ જાણનારા ભોળા લોકો તેમના તપથી ભોળાઈ જાય છે મૈત્ર રહે, ઉભા રહે વગેરે ટોંગ કરે એટલે વહેમી જૈરાંજોવાં તે મરદો ટોંગી ઉપર શીદા થઈ જાય પરંતુ તેમને એટલો વિચાર નથી કે જો મૈત્ર રહ્યાથી ઈશ્વર મળતો હોત તો જીભ ઉમ્મત્ર ન કરત સુધારા વાળા અને ભણેલાઓની ફરજ છે કે આવા ટોંગીઓને પકડી સખ્ત સિક્કાએ પહોચાડવા.

ખરેખરા જોગી અને ઇશ્વરની સાથે જોડાયેલ ગમેલા હોય તેવા મણુપ છે, અને સોદા તેમને તેનું માન આપે છે. આવા જોગીઓ અને ફકીરો ધણું ફરીને નગરમાં કે ગામડાંમાં આવતા નથી, પણ વરતીથી જ પર્વતની ગુફાઓમાં અને જંગલોમાં રહે છે. તેમને જો કોઈ ખાવાનું આપે તો ખાઈ છે નહિ તો નેઓ પોતાના તપના જોરથી વાયુનું બદલું કરીને પડ્યા રહે છે અને બિડાની દરકાર રાખતા નથી, એમ હિંદુઓ માને છે. કેટલીકવાર આવા સાધુઓ મોટી મોટી સમાધિઓ લે છે, એમ કહેવામાં આવે છે અને ભોળીઆ લોક માને પણ છે, તથા અને એક જોગીએ કહ્યું પણ હતું કે ઘણા કલાક સુધી સમાધિ લઈને મોટા યોગીઓ પોતાના પ્રાણને ઇશ્વરની સાથે જોડી દે છે, સારે તેઓને સાક્ષાત્કાર થાય છે અને તેમની સામે તેઓ ધવળ દિવ્ય જ્યોતિષ તેજસ્વલ દેખે છે અને તે પરમાત્મમાં એક થઈ જાય છે. આવા સાધુઓને કોઈની જરૂર રહેતી નથી તથા તેમને સર્વ અવસ્થાએ સમાન થઈ રહે છે. અને આવા જોગીઓ વિષેની વાત કહેનાર જોગીએ વળી કહ્યું હતું કે તે પોતે પણ આવી સમાધિ લઈ શકે છે અને સાધુ સંતને મળનારા માણસો પણ સમાધિસ્થ જોગીઓની આ વાતને માને છે. એ તો સંભવિત છે કે ઘણા દિવસની બૂખથી અને ઈર્દ્રિય સંયમથી તથા પરિચયથી મનુષ્ય આવી જાતની સ્વભાવસ્થા જોવી દશામાં આવી શકે છે. કારણ આપણને કહે છે કે, તે પણ ઘણીવાર પોતાની ઇચ્છાનુસાર આવી દશા લઈ શકતો હતો, એટલે કે ફકીરો અને સાધુઓના જોવી સમાધિ લઈ શકતો હતો. ફકીરો સમાધિ લેવામાં પ્રથમથી કેટલીક યુક્તિ વાપરે છે અને ઘણા દિવસનો અનુભવ લે છે એટલે ધીરે ધીરે તેઓ પોતાના પ્રાણને આવી જાતની સમાધિમાં લઈ જઈ શકે છે અને જીવંત તરી શકે છે. ઘણા તરીકે તેઓ કહે છે કે સમાધિ લેતાં શીખનારને માટે પ્રથમ કેટલાક મહિના સુધી માત્ર દૂધ અને ચોરસ ઉપર રહેવું પડે છે, પછી અપવાસ કરવા પડે છે અને પછી કોઈ પણ જાતના સંગરહિત સ્થાનમાં રહેવું પડે છે. એવે વખતે ઘણીજ દંડતાથી આકાશ તરફ નિશ્ચય દષ્ટિએ જોઈ રહેવું પડે છે. આ પ્રભાણે કેટલીકવાર સુધી પ્રાણને હવે ચડાવ્યા પછી પાછો તેને નીચે હટારવો પડે છે. પ્રાણ વાયુને અંતરમાં નિરોધ કરી પછી તેઓને આંખો ઢાળીને નાકની ઘંટી ઉપર દષ્ટિ બાંધી

પદ્માસને ઘણીકવાર સુધી બેસી રહેવું પડે છે. આ પ્રમાણે નાકની ઘાંડીની સમાંતર બાજુએ ઘણીકવાર દૃષ્ટિ એક નિશ્ચય સ્થિતિમાં બદલ આસને રહે છે ત્યારે કોઈ દિવસ તેજ તેના જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સમાધિસ્થ થઈને પરમાનંદમાં આનંદ લેવો એ જોગીઓનો મુખ્ય આનંદ છે. આ રીત સુદૃઢ જોવી જ હોય એમ લાગે છે. આ એક ન સમજાય તેવું રહસ્ય છે અને સમાધિ લેનારા જોગીઓ, આ વિષે સંપૂર્ણ ગાન કોઈને આપતા નથી પરંતુ ઉપર લખી તે બાજત મારા આગા સાહેબે રાખેલા એક વિદ્વાન પંડિતે મને જણાવી હતી અને તે ઘણે દરજ્જે તે જાણતો હશે તેવી જ ખરી હશે, કારણ કે આગાસાહેબ જોવા આશ્ચર્યકથી તે કંઈ છુપુ રાખે એમ તો કહેવાયજ નહિ. મારા આગાસાહેબ પણ સુદૃઢમના ગાતા હતા. અલ્પ જૂખમરો, ઘણા દિવસના ઉપવાસ અને વિષમ તપાચરણથી આ લોકો આવી સ્થિતિ અથવા વિકાર પામતા હશે એમ હું માનું છું. આપણા દેશના સાધુઓએ એમ નહિ ધારવું કે આવી બાજતમાં એશિયાના સાધુઓના કરતાં તેઓ ચડી જાય છે. આરમીનીઅન, કોપ્ટસ, ગ્રીક, નેસ્ટોરિયન્સ, જેકોબીનસ, મેયોનીસ્ટસ વગરે યૂરોપિયન સાધુઓ આ લોકની સાથે સરખાવતાં માત્ર શીખાઉ જોવાજ લાગે છે. જો કે એટલું તો મારા પોતાના અનુભવથી હું કબુલ કરું છું કે, આપણા દેશના જોવા શીત પ્રદેશો કરતાં હિંદુસ્તાન જોવા ગરમ દેશમાં જૂખ ઝાછી લાગે છે અને ઉપવાસાદિ કરવા એ એટલું બધું દુસ્તર લાગતું નથી.

કિમ્બિયાગર અને બાજગર.

ઉપર જણાવ્યા તેના કરતાં જુદી જાતના ખીજ સાધુઓ થાય છે, તે હવે હું તમને જણાવીશ. આ લોકો વધારે ઢાંગી અને લોકને ધુતનારા હોય છે. આ લોકો હંમેશાં દેશમાં ફરતા રહે છે અને લોકની દરકાર ન હોય એમજ દેખાડતા રહે છે. ભોળા લોકો એમ જાણે છે કે તેઓ પરમેશ્વરના માણસો છે અને સોતુ રૂપ કેમ કરવું તે તેમને સારી રીતે આવડે છે. કિમ્બીઓ કરતાં તેઓ ઘણા લોકનાં ઘર વાલે છે. માત્ર કિમ્બીઓની સંતોષ ન પામતાં તેઓ જુદીઓ પણ રાખે છે અને લોકો એમ માને છે કે તેઓની પાસે જે પારાની ભસ્મ હોય છે તે ખાધી હોય તો માણસ ગમે તેવા અસાધ્ય રોગમાંથી પણ બેઠો થાય છે, અને તે જોઈને ખાચ તેટલું પચી

જાંચ છે. બાજીગરો પશુ દેશમાં ફરતા ફરે છે અને તેઓ જાડુપી લોકને અનેક જાતનાં વહેમમાં નાંખે છે. બોમ જોગે જ્યારે બે જોગીઓ અથવા જાડુગરો એકઠા થઈ જાય છે, ત્યારે તેઓ વચ્ચે રસાકશી થાય છે અને તે વેળાએ તેઓ લોકને ધણા ચમત્કાર કરી જતાવે છે. લોક કહે છે કે તેઓ એક જાડની ડાળીને તરતજ જમીનમાં રાખી મોર લાવે છે, ફળ લાવે છે તેને પકવે છે અને ખાય છે. તેઓ તરતજ ઇડાને સેવીને તૈયાર કરે છે અને એક પગમાં તેમાંથી જેવી જાતનું કહેવામાં આવે તેનું પક્ષી ઉત્પન્ન કરી ઝોરડાની ચારે બાજુએ ઉડાડી દેખાડે છે આ સિવાય બીજા ધણા ચમત્કાર તેઓ કરે છે જેની ગણના અને કરવી એ મને કીક લાગતું નથી.

હું દિલ્હીમાં છું કે હું આ લોકોના ચમત્કારમાં કંઈ વજન મૂકી શકતો નથી. એકવાર મારા આગાસાહેબે આવા એક જાડુગરને બોલાવી મંગાવી તેને કહ્યું હતું કે—જો તું મારા મનમાં કાંઈ સવારે જે વિચાર આવવાના છે તે લખી આપે તો તને હું રૂપિયા ત્રણસો આપું. મેં પણ તે જાડુગરને તે મારા વિચાર કહી આપે તો ૨૫ રૂપિયા આપવાનું કહ્યું હતું, પરંતુ પછીથી તે અમારી ખાસે આવ્યોજ નહોતો. એકવાર ફરીને પણ તેવા બાજીગરની સાથે મેં વીશ રૂપિયાની સરત કરી હતી, પરંતુ તેમાં એ હું નાસીપાસ થયો હતો. આવા માણસોના તમાસોએ મેં ધણીવાર જોયા છે અને તે બધી વખતે મેં તેમની હાથ ચાંચાકી અને લોકની નજર ચૂકાવવાની રીત જોઈ છે પરંતુ એક વખત મને તેમના ચમત્કારમાં કંઈ ચમત્કાર લાગ્યો નથી. લોકોને ચમત્કાર લાગે તેવા એક મેં પકડેલા છે પરંતુ તેમાં મને વિશ્વાસ આવતો નથી. એકવાર એક માણસે મારા આગા સાહેબના ચોરાવણ રૂપિયા કોણે લીધા છે તે જાણવાને માટે એક એવોજ ઢાંગ કર્યો હતો અને તેનું જોખણ મેં ખુલ્લું કરી નાંખ્યું હતું. લોકોને ધુતનારા આવા જાડુગર લોકો આ દેશમાં ગામે ગામ ફરતા જોવામાં આવે છે.

બીજા એક જાતના ફકીરો થાય છે તે નગરમાં મોટા જમા પહેરતો ફરતા ફરે છે. આ લોક દેખાવમાં કંઈક સારા અને સભ્ય હોય છે, પરંતુ તેઓ ધણાજ ઢોંગી માનુષ પડે છે. તેઓ પોતાના હાથમાં એક નાની ધુમણી રાખે છે અને પવિત્ર કુરાનના કલ્પના બોલતા ફરે છે. લોકો તેમને

ધણાજ પવિત્ર ગણે છે તથા તેઓ ને ઠેકાણે જાય ત્યાં તેમને રોકવામાં આવતા નથી તેઓ ફરતા ફરતા લાગ જોઈને કોઈ હિંદુ ગૃહસ્થના અથવા મુસલમાન ઉમરાવના ઘરમાં દાખલ થાયછે, જ્યાં ઓઝો ધણી હોંસથી વધાવી લેછે, કારણ કે તેનું કોઈના ઘરમાં જવું એ અહોભાગ્ય જેવું ગણાય છે. આ માણસોને આ પ્રમાણે ઓઝો સાથે સમેલ થવાની છૂટ હોવાથી ઈશ્વર જાણે કે તેઓ કેવો અનર્થ કરતા હશે. મારા જાણવામાં એમ આવેલું છે કે તેઓ ઓઝોની સાથે 'બદ્દેલીથી' વર્તે છે, અને ધર્મને નામે તે અનાચાર ઉપર કોઈ લક્ષ આપતું નથી. પાદશાહના અને રાજાઓના રાજ્યમાં આવા બનાવ ઘણા બને છે. આ ભોકો આપણા ધર્મના પાદરીઓ જેવા છે અને ધણાઓ મને ઓળખતા હોવાથી તેઓ મને જોઈને એમ કહે છે કે આ ફીરંગી આપણને ઓળખે છે કે, આપણા હિંદુસ્તાનના ખ્રીસ્તી પાદરીઓ જેવા આપણે મુસલમાનના પાદરી છીએ.

આ ધુતારા જોગીઓ, ટામીઆગરો અને જાણગરો ઉપર હવે બહુ લ'ખાણુ થઈ ગયું. હવે હું હિંદુઓનાં ધર્મ પુસ્તકો વગરે ઉપર લખું છું. હું સંસ્કૃત જાણુતો નથી, એટલે તે ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકો વિષે હું ને ઈ ખોલું છું તેથી આપ આશ્ચર્ય પામતા નહિ. શાહજહાનના પડા પુત્ર દારા શિકોહની પાસે ઘણી વર્ષ સુધી રહેલા એક હોંસિયાર બ્રાહ્મણ પંડિતને પોતાની પાસે રાખવા માટે મેં મારા આગા સાહેબને ધણોજ આગ્રહ કરી પેલા બ્રાહ્મણને રખાવ્યો હતો, કે જેથી મારા જાણવામાં પણ કંઈક આવે. માત્ર આ બ્રાહ્મણ પંડિતની સાથે હું ત્રણ વર્ષ સુધી રહ્યો એટલાજ પરિચયથી નહિ પરંતુ તે મને વારંવાર ખીજા વિદ્વાનો સાથે મેળવતો હતો તેથી હું તેમનાં પુસ્તકો વિષે કંઈક લખવાને શક્તિમાન થયો છું હારવેશ અને પેકેટનું શારીરિક શાસ્ત્રનું ઈરાની ભાષામાં ભાષાંતર કરીને સમજવતાં જ્યારે હું અને મારા આગા સાહેબ કંટાળતા ત્યારે ગમતને અને જ્ઞાનને ખાતર અમે તે પંડિતજીને ભોલાવી તેમની લાંખી અને કંટાળો આપે તેવી વાતો સાંભળતા હતા. પંડિતજી જરા પણ થાક્યા વગર અને હસ્યા વગર પોતાની કથાઓ ધણીજ ગંભીરતાથી અમને કહ્યા કરતા હતા; તમા તેમાં પોતાની બાળત સિદ્ધ કરવાને માટે બાળક જેવા વાદ વિવાદ શ્રુતાવતા હતા.

હિંદુઓ માને છે કે અક્ષરબ્રહ્મ પાસેથી તેમને ચાર ધર્મ પુસ્તકો મળેલાં છે, અને તે વેદ કહેવાય છે. વેદનો અર્થ જાણતું ધાય છે અને તેમના મત પ્રમાણે એમાં બધાં શાસ્ત્રનો સાર સમાવેલો કહેવાય છે પહેલો અર્ચવ વેદ, બીજો યજુર્વેદ, ત્રીજો ઋગ્વેદ અને ચોથા સામવેદ કહેવાય છે આ પુસ્તકો પ્રમાણે આર્યો ચાર જાતનાં વહેચાયવા છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર આ લોકો એક બીજાની સાથે પરણી શકતા નથી, એટલે કે બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયની કન્યાને પરણી શકતા નથી, બીજા નાતો પણ એજ નિયમને અનુસરે છે અર્થાત્ અન્યેન્યમાં કન્યા વ્યવહાર તથા ભોજન વ્યવહાર રાખી શકતી નથી.

પુનર્જન્મને માટે પિયાગોરસના જોવો જ વિચાર અત્રેના હિંદુશાસ્ત્રોનો છે આથી હિંદુઓ પ્રાણીનો ધાત કરવાની મના કરે છે ક્ષત્રિયને માટે માસ ભક્ષણની રજા છે, પરંતુ ગાય અને મોરતું માસ સર્વે વર્ણને માટે વર્જ્ય ગણાય છે આ બે પ્રાણીને માટે તેઓ વધારે પૂજ્ય ભાવ રાખે છે ગાયને માટે એમ કહેવાય છે હિંદુઓ મરી ગયા પછી વૈતરણી નામની નદી તેનું પુછકું પકડીને તરી જાય છે, આવો મત લાવનારાએ કદાપિ મિસર દેશના બરવાડાને ગાય અને બૅમના પુછડા પકડીને નાહલ નદી ઉતરી જતા જોયા હશે તેઓ એક હાથે ગાયનું પુછકું પકડે છે અને બીજા હાથમાં તેને બરોજરે અલાવવાને માટે પરાણો રાખે છે વળી ગાય પવિત્ર અને પૂજ્ય માનવાનું બીજું કારણ એવું આયુષ્ય પડે છે કે તે ધણીજ કામની છે ગાય માણસને દુધ અને ઘી પુરા પાડે છે તે ઉપરાંત ગાય ખેતીનું એક મોટું સાધન પુર પાડે છે વળી જો કામ અને ઈઆડની માફક હિંદુસ્તાનમાં પણ ગાય ખાવામાં આવે તો, હિંદુસ્તાનમાં અરવાની જગ્યા થોડી હોવાથી મૂળે જ ગાયો અને જળદો થોડાં છે તે કાપવા માંડતા સપાટા બધા ધર્મ રહે અને તેને પરિણામે હિંદુસ્તાનની જમીન અખેડ પડી રહેવા દહાડો આવે આઠ મહિના સુધી હિંદુસ્તાનની બીમિયા લીધું ધાસ થતું નથી એટલે તે આઠ માસ ગાયો અને દોર સુવરની માફક મેનુ ખાખને નિર્વાહ કરે છે વળી જહાંગીર પાદશાહના વખતમાં બ્રાહ્મણોની અરજ ઉપરથી અને દોરની તગીને લીધે તેણે કેટલાંક વર્ષ સુધી ગાય અને દોરને મારવા નહિ, એવો હુકમ કાઢ્યો હતો થોડા જ વખત ઉપર ઓ-

રંગઝેતને પુષ્કળ પૈસા આપી તેવો જ પશુઓને નહિ મારવાનો હુકમ ક-
દાવાને માટે બ્રાહ્મણોએ અરજ આપી હતી. તેમણે એ અરજમાં જણાવ્યું
હતું કે, પચાસ સાઠ વર્ષ થયાં જમીન પડતર રહે છે અને બળદો મળતા
નથી, તેવું કારણ માત્ર ગાયો મરાય છે તેજ છે. વળી હિંદુસ્તાનમાં ગાયનું
માંસ પચી પણ શકતું નથી. માત્ર શીયાળામાંજ તે પચે છે. પ્રાણીઓના
ધાતને માટે બધી કરનાર તત્વગાનીએ એમ ધાર્યું હશે કે પશુ વધ બંધ
થવાથી લોક એક બીજા પ્રત્યે વધારે મમતાળું અને શાંત પ્રકૃતિના થવાશે.
જો કે જોઇએ તેટલો જુસ્સો તો તેમનામાં રહેવો જ જોઇએ, પરંતુ આ
તો એથી ઉલટું જ પરિણામ આવ્યું અને લોક વધારે દયાળુ અને અહિં-
સક થવાથી નિર્બળ થઈ ગયા.

પુર્વ જન્મનો સિદ્ધાંત એવો છે કે જેથી મનુષ્યોના મનમાં અહિં-
સાનો મુદો બરોબર ઉતરી શકે છે. પ્રાણીને મારીને ખાવાથી માણસ પો-
તાના પુર્વજને મારી ખાય છે અને એ પાપ કદી ટળતું નથી. વળી બ્રા-
હ્મણોએ એમ પણ ધાર્યું હશે કે, ઉત્તર હિંદુસ્તાન જેવા ગરમ દેશમાં ગાય
અને બળદનું માંસ લોકને પચશે નહિ અને બાધિ ઉત્તમ કરશે. વેદધર્મથી
દરેક આર્ય બંધાયેલો છે કે ૨૪ કલાકમાં ત્રણ વાર તેણે પૂર્વાભિમુખ બેસીને
સંધ્યા-ઉપાસના કરવી. ત્રણે સંધ્યા વખતે માણસે નહાવું જોઇએ અને
ભોજન ન લેતા પહેલાં તો અવશ્ય નહાવું જોઇએ. બાંધ્યા પાણી કરતાં વ-
હેતા પાણીમાં સ્નાન કરવું અને સૂર્યને અર્ધ આપવા એ વધારે સાફ છે.
હિંદુસ્તાન જેવા દેશમાં આ પ્રમાણે સ્નાન કરવાનો ધારો બાંધ્યો છે તે
પણ ઘણુંજ વિચારિત કાર્ય કરેલું છે આ નિયમ શીત દેશોમાં જળવાય
તેવો નથી, જો કે નિયમ બાંધનારાઓનો એવો દૃઢ બંધ નહિ હોય તેમ
છતાં મારા પ્રવાસની દરમિયાન ઘણા લોકોને મેં ટાઢના વખતમાં અને શીત
પ્રદેશમાં પણ આ નિયમને અનુસરતા જોયા છે. તેઓ પ્રભાતમાં ઢાઢા ન-
દીના પાણીમાં ડુબકો મારે છે, કિંવા ટાઢા પાણીનો ઘડો હાથમાં લઇને
સપાટા બંધ માથા ઉપર બબળાવી દે છે. તેમના આ નિયમ સામે મેં ઘ-
ણી વાર તેમને સમજાવેલા કે, સ્નાન વિધિ બાંધનારે શીત પ્રદેશને માટે
નિયમ બાંધ્યો નથી, તથા સ્નાન કરવું એમાં કંઈ દેવી કાર્ય જેવું નથી, કારણ
કે તે તો માત્ર માનેવ-જાતની એક સ્વચ્છ રહેવાની શોધ છે. મને તેઓ

ધણેજ વિચિત્ર ઉત્તર આપતા હતા. તે કહેતા કે, અમારા આચાર ઈશ્વરે માન અમારે માટે જ બાંધેલા છે, દુનિયાને માટે બાંધેલા નથી. અમારો ધર્મ તે અમારો જ ધર્મ છે અને એજ કારણે અમે અમારા ધર્મમાં બીજા પરદેશીને દાખલ કરી શકતા નથી. અમે એમ નથી કહેતા કે તમારો ધર્મ ખોટો છે, તમારો ધર્મ તમારા દેશને યોગ્ય બંધાયેલો હશે; કારણ કે સ્વર્ગને માટે ઈશ્વરે કંઈ માત્ર એકજ માર્ગ બાંધેલો નથી. હું તેમને એમ ખાતરી કરી શકતો નહોતો કે, ક્રિશ્ચિયન ધર્મ તો એક દેશને માટે નહિ, પરંતુ આખા જગતને માટે બંધાયેલો છે અને તે સર્વને બંધ બેસતો આવે તેમ છે.

વેદમાં એમ કહેયું છે કે, ઈશ્વરને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઈચ્છા થતાં તરત જ કંઈ તેણે તે બતાવી નહોતી. પ્રથમ તેણે ત્રણ સંપૂર્ણ દેવ ઉત્પન્ન કર્યા હતા. બ્રહ્મા, ઉત્પન્ન કરનાર, વિષ્ણુ, પાલન કરનાર, અને શંકર અથવા મહાદેવ સહાર કરનાર. પરમેશ્વરની આગ્રાહી જ પછી બ્રહ્માએ લોકોને માટે ચાર વેદોને પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. આ કારણે જ કેટલાંક દેવોમાં બ્રહ્માની મૂર્તિ ચાર મુખવાળી કરવામાં આવેલી છે. મેં કેટલાક મિશનરીઓની સાથે આના સંબંધે વાત કરી હતી ત્યારે તેમણે મને જણાવ્યું હતું કે, 'આ વ્યક્તિત્વત્રયમક દેવતાને માટે આર્યોમાં કંઈક રહસ્ય સમાયતું છે. વેદમાં કહેયું છે કે, એ વ્યક્તિ માત્ર સૂર્ય રૂપ છતાં ઈશ્વર-બ્રહ્મા તો માત્ર એક જ છે. આ વિષય ઉપર મેં ઘણા પંડિતોને વાદ કરતાં જોયા છે, પરંતુ તેઓ તેનો ખુલાસો કંઈક એવી વિચિત્ર રીતે આપે છે કે આપણે તેમાં કંઈક સમજી શકતા નથી. મેં કેટલાકને એમ કહેતાં ત્રણ સાંભળ્યા છે કે તે ત્રણ જુદા જુદા દેવતાઓ છે, પરંતુ દેવતા એટલે શું, તેનો તેઓ, આપણા દેશના કેટલાક મૂર્ખ મૂર્તિ પૂજકો જેમ પિશાચનો ખુલાસો આપી શકતા નથી, તેમ હિંદુ દેવતાનો ખુલાસો તેમનાથી આપી શકતો નથી. મેં ઘણા વિદ્વાન પંડિતોને આના સંબંધે સવાલ પુછેલા ત્યારે તેમણે મને માત્ર એટલું જ કહેયું કે, એ ત્રણ સુષુત્તમક દેવતાઓ એક ઈશ્વરનાં ત્રણ સૂર્ય રૂપમાં એટલે કે એક કૃત્તિકાર રૂપે, બીજું પાલન કરનાર રૂપે, અને ત્રિજી સંહારક રૂપે મન્ય છે, પરંતુ એક ઈશ્વર બ્રહ્માની સાથે આ ત્રણ દેવતાઓને શું લાગે વળે છે તેનો તેઓ ખુલાસો કરી શકતા નથી.'

જર્મનીમાં જન્મેલ એક 'રાઆ' નામના આઆના મિશનરી વડીલને હું મળ્યો હતો. તેણે સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરેલો છે. એણે મને ખાત્રી પૂર્વક જણાવ્યું હતું કે, હિંદુઓના દેવ ઉપરના ત્રણ રૂપમાં જ નથી, પરંતુ મધ્યવર્તી દેવે, નારાયણે તો નવ વાર મનુષ્યનો દેહ ધારણ કરેલો છે તેણે કહ્યું કે શિરાજને રસ્તે ઘઈ જ્યારે હું હિંદુસ્તાન આવતો હતો ત્યારે એક ખીજ પાદરીએ તેને હિંદુ દેવોના સંબંધે કહ્યું હતું કે, હિંદુ દેવત્રયીમાંના વચ્ચલાએ દુનિયાંપરની દુષ્ટ વૃત્તિઓના વિનાશને માટે નવ વાર અવતાર ધારણ કરેલા છે આઠમા અવતારને તેઓ ધણું માન આપે છે. કહે છે કે આઠમો અવતાર થયો ત્યારે દેવતાઓએ પ્રુષ્પદૃષ્ટિ કરી હતી. વળી બાયબલની માફક આમાં પણ ચમત્કારી બાબતો આવે છે. એ દેવે જન્મ લેતાં વાંત જ એક પવનમાં ઉડનારા દૈત્યને મારવા માટે આકાશમાં છલંગ મારી હતી. સૂર્યને પણ પકડી પાડે તેવો એ બાળદેવ પછી આકાશમાંથી નીચે પડ્યો અને તેની હડપચી ભાગી ગઈ, તે ઉપરથી તેનું નામ હનુમાન પડ્યું. મુસલમાન લોકના જીલ્લમમાંથી હિંદુઓને મુક્ત કરવા માટે હવે ઈશ્વરનો દક્ષમાવતાર થશે, એમ તેઓ માને છે. આવી વાર્તિક કથાઓ માત્ર લોક સંભવાયમાં જ ચાલે છે, તેમના શાસ્ત્રોમાં તો એવું નથી. ત્રયીમાંના છેલ્લા દેવ મહાદેવને માટે કહેવાય છે કે, એક રાજાની કુંવરીને એવી ઇચ્છા હતી કે તેણી તે દેવને જ પરણશે, પરંતુ જ્યારે તેના બાપે તેમ ન કર્યું ત્યારે રાજાના એક અમાત્યે તેને અને રાજ્ય વંશને મારી નાંખી તે કુંવરીને ઇચ્છિત વર સાથે પરણાવી હતી. નારાયણે યસિંહ અવતાર લીધો હતો, પછી જીંડનો, કચ્છપનો, ચોથો સાપનો, બદુકનો, આ પ્રમાણે તેણે આઠ અવતાર લીધા છે અને નવમો હનુમાનનો આગળ કલ્પે છે.

પાદરી રાઆનું કહેવું એવું છે કે, ઉપરના જેવી બાબતો માત્ર પુરાણની છે. વેદમાં એવું નથી, પણ તેમાં જ્ઞાનનો વિચારવંત ભાગ સમાયેલો

● આ જાદી બાબત માલ વગરની અને અર્થ હજી હિંદુઓથી જાણેલી હોય તેવી અસંખ્ય અને તરેહવાર છે. મિશનરીઓ નીચે લોકથી તેમના ધર્મનું રહસ્ય જાણવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે તેથી ઘણી વાર તેમને આવું માલ વગરનું ટાપણ મળે છે. અમુક ધર્મનું ખંડન કરવા ધણું જાણુવું જોઈએ. જર્મનિયનનો અનુભવ પણ એવો જ મળ્યેલો એટલે આ બાબત મજબૂત હોય તેમાં શ્રી નરહી

છે. છતાં અવતાર લીધેલા છે એમ હાલ બધા માને છે. આ ઈશ્વરના અવતાર સંબંધે જે પંડિતોને પુછેલું ત્યારે તેઓએ ધણુ જાગે એવો જવાબ આપેલો કે પૂર્વે થઈ ગયેલા શરવીર પુરુષોને જ લોકો ઈશ્વરનો અવતાર માને છે અને તેવાં સારાં કામ કરનારાં સ્ત્રી પુરુષોની મૂર્તિઓ હાલનાં હિંદુઓનાં મંદિરોમાં પૂજાય છે. ચીન ધર્મની મૂર્તિઓના કીરકર પાદરીના પુસ્તકમાં તેમાંની હકીકત આપેલી છે. કેટલાક હિંદુસ્તાનના પંડિતોએ અને જણાવ્યું હતું કે, ઈશ્વરના અવતારો તે બીજી કંઈ જ નહિ પણ પૂર્વે થઈ ગયેલા મહા પુરુષો છે. દરેક માણસમાં કંઈક ઈશ્વરનો અંશ રહેલો છે, એમ હિંદુઓ માને છે. દેવતા, પિશાચ, વગેરે જુદી જુદી જાતનાં દેવતાઈ રૂપને પણ તેઓ માને છે. એક મોટા વિદ્વાને એ અવતારોના સંબંધે અને જણાવ્યું હતું કે, અવતારોની યુક્તિ પ્રાકૃત લોકને નીતિના અને ભક્તિના માર્ગમાં રાખવાને માટે ગોઠવેલી છે એટલું જ નહિ, પણ દરેક માણસમાં ઈશ્વરનો અંશ છે, એ યુક્તિ તો મોટા તત્ત્વજ્ઞાનના માર્ગથી જ સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે. પરંતુ, સ્વર્ગ અને નરક વગેરેની યોજના લોકને આ જીવનમાં સહન કરવા માટે યોજેલી છે. મૂર્તિ પૂજકોના સંબંધમાં જે ઘણી બાબત મેળવી હતી પરંતુ તે કંઈ અભ્યાસ પૂર્વક કિંવા અનુક્રમ રાખીને મેળવી નહોતી એટલે પુસ્તકના રૂપમાં ગોઠવાય તેવી નથી.

ઘણા જ રસાળ પ્રદેશમાં ગંગા નદીના કિનારા ઉપર શોભી રહે તેવી રીતે બનારસ નામનું સુદર નગર આવેલું છે. મૂર્તિ પૂજકોની મુખ્ય પાઠશાળાઓના સ્થાન રૂપ આ નગર છે. બનારસ તે યુરોપનું અથેન્સ-જે. અહીં આગળ આખા દેશના બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યા સંપાદન કરવાને માટે અને ધર્માચરણને માટે આવી રહે છે, તથા પેશતાનો કાળ વિદ્યાભ્યાસ પાછળ ગાળે છે. આપણી પાઠશાળાઓની માફક અત્રે કંઈ શાળાઓ તથા અભ્યાસ ક્ષેત્રની રચના જોવામાં આવતી નથી; પરંતુ અત્રેનો અભ્યાસક્રમ આપણી પ્રાચીન રીતિને અનુસરતો છે. મોટા મોટા વિદ્વાન ગુરુઓ રહે-રમાં ખાનગી ઘરોમાં, અથવા પરામાં શેઠ શાહુકારોની વાડીઓમાં સુરત પજા રહે છે અને ત્યાં તેઓ પોતાના શિષ્યોને પાઠ કરાવે છે. કેટલાક ગુરુઓની પામે ચાર પાંચ અને વધારે પ્રખ્યાત હોય તેની પામે પંદર સોળ વિદ્યાર્થીઓ હોય છે; પરંતુ ગુરુઓની સંખ્યા ઘણી મોટી છે, એટલે વિદ્યાર્થીઓ પણ કંઈ યોગ્ય દોતા નથી. દસ બાર વર્ષ સધી દરેક વિદ્યાર્થીને પો-

તાના ગુરુ સાથે અભ્યાસને માટે રહેલું પડે છે, જે કાળમાં તે બણીને હોં-શિયાર થાય છે; પરંતુ અભ્યાસ ધણો જ મંદ ચાલે છે, કારણ કે વિદ્વાન ગુરુઓનો સ્વભાવ ધણો તીખો હોય છે અને તેનું કારણ તેમનાં મિષ્ટાન્ન તથા દેશમાં ગરમી પડે છે તે હોયું જોઈએ. વળી રમના દિવસો ધણા આવે છે. આપણા દેશની માફક અહીંયાં વિદ્યાર્થીઓના ઉત્તેજનને માટે પારિતોષિક વગેરેની ગોઠવણ નથી તેમ વિદ્યાર્થીઓને કે ગુરુઓને માટે કંઈ ઉપાધિ શ્રેણીની કે નોકરી ચાકરીની પણ રચના નથી, એટલે અહીંના લોકોનો અભ્યાસ મંદ અને નિસ્તસાહી સરખો ચાલ્યા કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ શહેરમાં શેઠીઆ લોકે બાંધેલાં સદાવ્રત અને છત્રમાંથી જે ખીચડી મળે છે તે ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે અને યજમાનોને ત્યાં જમતા ફરે છે. જનારસમાં વિદ્યાર્થીઓને જે શીખવાડવામાં આવે છે તે વિદ્વાન વર્ગમાં બણીતી સંસ્કૃત ભાષા જ પ્રથમ શીખવાડાય છે. સંસ્કૃત ભાષા હિંદુસ્તાનમાં બોલાતી ભાષાઓથી તદ્દન ભિન્ન છે. રૌં પાદરીની પાસેથી મળેલું એક ચોપાનીઉ કી-રકર પાદરીએ ઉપાબ્યું હતું તે આ ભાષાનું જ હતું. સંસ્કૃત એટલે શુદ્ધ કરેલી ભાષા. હિંદુઓના ચાર વેદો જે તેમને જ્ઞાતાની મારફતે ઈશ્વરે આપેલા કહેવાય છે તે એ જ પવિત્ર ભાષામાં લખાયેલા છે. જ્ઞાતાના નેટલી જ સંસ્કૃત ભાષાને તેઓ પ્રાચીન ગણે છે અને તે કરોડો વર્ષની ગણતરી કરે છે, જે મારા માનવામાં આવતું નથી. સંસ્કૃત ભાષા ધણી જ પ્રાચીન છે એમાં તો શક નથી જ; કારણ કે હિંદુઓનાં ધર્મ પુસ્તક સર્વથી વધારે પ્રાચીન છે અને તે બધાં એ જ ભાષામાં લખાયેલાં છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં, આયુર્વેદનાં, જ્યોત્ષ્ણનાં વગેરે જૂદી જૂદી વિદ્યાની શાખાઓનાં પુસ્તક કવિતામાં લખેલાં છે અને જનારસમાં એક ઘર એવાં જુનાં પુસ્તકોની પોથીઓથી ચીકાર બરેલું છે.

વિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ સંસ્કૃત ભાષા બણે છે, પરંતુ વ્યાકરણનું સારૂ જ્ઞાન થયા વગર ભાષા બરોબર આવડતી નથી અને કઠિન પડે છે, એટલે તેઓ પુરાણોનો અભ્યાસ કરે છે, પુરાણો વેદ ઉપરથી સમ્પ્રેપમાં બનાવેલાં છે અને મને જનારસમાં બતાવવામાં આવ્યાં હતાં તે વેદનાં પુસ્તક એટલાં બધાં મોટાં છે કે મારા આગા સાહેબ ધણી કિંમત આપવા છતાં પણ તે ખરીદ કરી શક્યા નહોતા. હિંદુઓ તેમનાં ધર્મ પુસ્તકને બહુ સંતાડીને

સાચી રાખે છે અને પારંપાર અને છે તેમ મુસલમાનો તેને જાણી ન શકે માટે આમ કરે છે, તથા તેમના હાથમાં પણ જન્મ દેતા નથી. પુરાણોને અભ્યાસ કર્યા પછી વિદ્યાર્થીઓ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા માંડે છે, પરંતુ તેમાં તેઓ મારો અભ્યાસ કરી શકતા નથી. યુરોપમાં જેવા ઉત્સાહથી વિદ્યાનું કામ લેવાય છે તેવા ઉત્સાહથી હિંદુઓ લેતા નથી. તેઓ આજમ્મ અને મીનજી છે. વિદ્યાર્થીઓ બહુવામાં મંદ છે.

હિંદુસ્તાનમાં ૭ દર્શનકારો ધર્મ ગયા છે અને તેઓ ધણા જ અદ્ભુત છે. ૧ ગૌતમનું ન્યાયશાસ્ત્ર, ૨ કૃષ્ણદત્તનું વૈશેષિક ૩ કપિલનું સાંખ્યદર્શન, ૪ પતંજલિનું યોગદર્શન, ૫ શ્રૈમિની મુનીનું મીમાંસાદર્શન, અને ૬ બાદરાયણનું વેદાંત દર્શન. એ ૭ મુખ્ય છે. ૭ દર્શનના વિદ્વાનોમાં ઘણા જ ઉત્તમવાદ આપે છે અને દરેક પોત પોતાના દર્શનને વખાણે છે. સાતમું બુદ્ધદર્શન અર્વાચીન છે, અને તેના વળાંક બાર દર્શનમાં ભેદ પડેલા છે. બુદ્ધદર્શન વાળાને હિંદુઓ નારિતકવાદી માને છે અને ધિક્કારે છે તથા પરંપરાગત ધર્મથી વિરુદ્ધ વર્તનારા તરીકે લેખે છે દરેક દર્શન ઉપર એકેશ્વર ઉપર જાય છે પરંતુ સદુ સદુના વાદ માર્ગ બિન છે. કેટલાક કહે છે કે સક્ષમતર પરમાત્માથી જગતનું બંધારણ થયેલું છે. અને તેમ ધર્મમાં મૂળ વસ્તુનું કાદિન્ય, સંમીનતા, અને અતુરોદય એ મુખ્ય નથી, પણ તેનું સૌદમ્ય કારણ છે. આના ઉપર તેઓ મોટા વાદ માંડે છે જેનાં બિંદુ ડીમોસ્થનીસ અને બીજાના જેવાં છે, પરંતુ તેઓના વિચાર આના સંબંધે એવા તો અસંપૂર્ણ અને તરેહવાર છે કે જે આપણાથી સમજી શકાતા નથી. ઘણી સારી રીતે બહુવા પાડેલો પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયને સ્પષ્ટ કરી શકતા નથી તેનું કારણ તેમની અપૂર્ણ વિદ્યા અને મૂળ દર્શનકારની પ્રુત્તક લખવાની ગુંથવણી બરી રીત હશે એમ જ કહેવું પડે છે. બીજાઓ કહે છે કે દ્રવ્ય અને રૂપમાંથી બધું બનેલું છે પરંતુ એકે વિદ્વાન આ દ્રવ્ય કે રૂપ થી તે રૂપક કરી શકતો નથી. આખરે ત્યાં કેટલીક શાળાઓમાં તત્ત્વ વિષયની સ્પષ્ટતા નથી થતી તેમ હિંદુઓ પણ આ તત્ત્વ વિષયને રૂપક કરી શકતા નથી અને તેઓ ૩ ઉદાહરણ લે છે તે ધર પટ અને કુબાર જેમ અનેક જાતનાં મારલાં બનાવે છે તે દ્રવ્ય રૂપથી બનાવે છે તેવો જ દાખલો આપી એમજો વાલે છે. કેટલાક આર તત્ત્વમાંથી ઉદ્ભવિ માને છે અને કેટલાક

શત્યવાદી છે, પરંતુ એકે કારણુ ભાવને દબ કરી સમજાવી શકતો નથી. આમ થવાનું કારણુ મારા ધારવા પ્રમાણે તો પડિતો જ છે, કારણુ કે તે-ઓ પોતે વસ્તુને સમજતા નથી અને ખીજને સમજાવી શકતા નથી, એ-ટલે અંધ પરંપરા ચાલી જાય છે અને મૂળતત્ત્વ ખીજ લોકની આંખમાં નમાલુ થતું જાય છે. કેટલાક તિમિર અને તેજ ઉપર ઉત્પત્તિને મૂકે છે, પરંતુ તેની સિદ્ધતાને માટે તેઓ એવા નમાલા ક્ષુદ્ર અને વિદ્વાનના કર્ણને અપોગ્ય વાદ કરે છે જે ખરા શાસ્ત્રકારોએ કદી પણ સ્વીકારેલા નહિ હોય એમ આપણને તેમના મિથ્યાભિમાની વાદ ઉપરથી જ સમજાય છે. મોટા વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓના પુસ્તકોને વગોવે એવા આ વિદ્વાનોના સિદ્ધાંતો બાલિસ અને અજ્ઞાનપૂર્ણ યર્ષ ગયેલા છે. છેવટ જ્યારે વાદથી માથુ પકી જાય છે ત્યારે બધા સિદ્ધાંતો ઈશ્વરી છે એમ કહીને વિદ્વાનો પોતાના વાદને સમાપ્ત કરે છે. શત્યમાંથી બધું ઉત્પન્ન થયેલું છે, એ સિદ્ધાંત છેવટ તેઓ સ્વીકારે છે, પરંતુ તે સિદ્ધાંત હાલના પંડિતોને સ્તુત્યો હોય એમ લાગતું નથી તે પ્રાચીન સિદ્ધાંત હાલ તેઓ અણુસમજે ખેંચ્યા કરે છે. તે-ઓ કહે છે કે એક મોટા મહાત્મા છે તે આ બધા સિદ્ધાંતોને સ્પષ્ટ કરી શકે છે.

હિંદુઓમાં વૈદ્યની નાની નાની ઘણી ચોપડીઓ છે પણ એક નિ-બધરૂપ નથી. એક ઘણું જ પ્રાચીન પુસ્તક સસ્કૃત કવિતામાં લખેલું છે. આપણાથી જુદી જ રીતે તેઓ માવજત કરે છે અને તે નીચે જણાવેલા મુદ્દા ઉપરથી સિદ્ધ થયેલી છે. તાવથી પીડિતો હોય તેને સારી માવજતની જરૂર નથી. દરેક રોગનો મુખ્ય ઉપાય પથ્ય છે. માંદગીને માટે માંસના ખો-રાક જેવું ખરાબ ખીજું કંઈ નથી, તાવવાળાને માંસ ખાધાથી પેટમાં ઉપાધિ થાય છે; જ્યારે માથે ગરમી ચડી જાય તેવો તાવ આવવાની ધારતી હોય ત્યારે ફસ ખોલી નાંખી તે સાફ છે; છાતિનાં, યકૃતનાં, અને પેસાળના રોગમાં પણ એ ઉપાય સારો છે હિંદુઓની આ રીતો યોગ્ય છે કે કેમ તેનો વિચાર કરવાનું કામ હું આપણા વિદ્વાન બિષકોને માથે નાંખું છું. અત્રેના વૈદ્યો અને હકીમો આ રીત પ્રમાણે જ માંદગી માવજત કરે છે અને હિંદુસ્તાનમાં તેઓ એથી ફાવી પણ જાય છે. હિંદુઓના કરતાં મો-ગક્ષોને ફસ ખોલવી એ વધારે સહજ યર્ષ પડેલું છે. ગોવા અને પારીસમાં

ફસ ખોલીને રૂધિરપાત કરાય છે એટલુંજ નહિ પણ ઉક્ત રોગનો ભય હોય ત્યારે તેઓ વધારે રૂધિર કાઢી નાંખે છે. કેટલીકવાર તેઓ ૧૮-૨૦ ઓસ નેટલું રૂધિર કાઢી નાંખે છે અને કાંઈ વાર માણસ એમાન પણ ઘર્ષિત થાય છે. આ પ્રમાણે કરવાથી પ્રારંભમાં રોગ આટલી રહે છે, એમ ગેલન કહે છે તે સત્ય છે અને મેં જોયું છે પણ ખરું.

શારીરિક શાસ્ત્રમાં હિંદુ વૈદો કંઈ પણ સમજતા નથી. તેઓ મનુષ્ય અથવા પ્રાણીનાં શરીર ચીરીને કદી પણ જોતા નથી એટલું જ નહિ પણ આપણે તેમ કરીએ તો તેઓ ઘરમાંથી પણ નાશી જાય છે. શરીરમાં રૂધિર કેવી રીતે ફરે છે અને હૃદયમાં જઈ કેવી રીતે શુદ્ધ થાય છે તે મારા આગા સાહેબને દેખાડવાને માટે બ્યારે હું કાંઈ છરનો બકરો અથવા ઘેરો ચીરતો હતો, ત્યારે હિંદુઓ ત્યાંથી છવ લઇને નાશી જતા હતા. તેઓ તદ્દન અગ્નિજ્વાળા પથ્થુ જણે તેમણે મનુષ્યને ચીરીને નાડીઓની ગણતરી કરી હોય તેમ ખાતરીથી લોકોને કહે કે માણસના શરીરમાં પાંચ હજાર નાડીઓ છે તેમાં એક ઓછી વતી નથી. ખગોળ શાસ્ત્રના સંબંધે બોલીએ તો હિંદુઓની પાસે ગણતરી છે અને તેઓ આપણા ખગોળ શાસ્ત્રીઓની માઠક મિનિટ મિનિટ જરાબર તો નહિ પણ એકસ વખતે મહણ થયે એમ કહી શકે છે. મહણના કારણમાં તેઓ જે વાત જણાવે છે તે ધણીજ વહેમી અને હાસ્યસ્પદ છે. તેઓ કહે છે કે રાહુ નામનો ગ્રહ બ્યારે સૂર્ય અથવા ચંદ્રને ઘસે છે ત્યારે મહણ થાય છે તેઓ વળી જણાવે છે કે સૂર્યથી ૪૦ કરોડ યોજન નેટલે ઉંચે ચંદ્ર આવેલો છે. ચંદ્રમાં અમૃત છે અને તેની પ્રભાથી પૃથ્વી પરના રસાદિ પદાર્થોને અને મનુષ્યના મગજને યુષ્ટિ મળે છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, અને તારા વગરે મહામંડળને તેઓ દેવતા માને છે અને કહે છે કે એ આખું ગ્રહ મંડળ પૃથ્વીના મધ્ય ભાગમાં ગોઠવેલા એક કક્ષિત સુમેરુ નામના પર્વતની પાછળ ફરે છે. સૂર્ય મેરુની પેલી બાજુએ જાય છે ત્યારે રાત પડે છે.

ખગોળમાં પણ હિંદુઓમાં સારું જ્ઞાન નથી. પૃથ્વીને તેઓ ચપટી અને ત્રિકોણ ગણે છે. તેઓ જૂદી જૂદી જાતના સમુદ્રોથી વિંટાપવા સાત દ્વીપ માને છે સાન સાગરોમાં એક દુધનો, બીજો સાકરનો, ત્રીજો ધીનો ચોથો મધનો, એમ માને છે. મેરુની શ્રેણીએ ઉતરતા દ્વીપો આવેલા છે,

અને તેમાં સાગરના ગુણ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ થાય છે. મેરુની પાસે દેવતા, સાંધી ઉતરતાં અર્ધ દેવ અને એમ સાત લોક છે, છેવટ પૃથ્વી છે અને પૃથ્વીના લોક તે આપણે માણસ છીએ, જે અકલ્પમાં સહથી ઉતરતા છીએ. પૃથ્વીને ચાર દિગ્ગજોના મસ્તક ઉપર રહેલી માનવાથી ધરતી કંપ હાથીનાં માથાં હાલવાથી થાય છે એવી અજ્ઞાનતા હિંદુઓમાં છે. હિંદુસ્તાનના લોક દુનિયામાં સહથી વધારે વિદ્વાન અને ડાહ્યા છે એમ કહેવાય છે એવું માનવામાં, જે બ્રાહ્મણોનાં પુસ્તકોમાં મેં ઉપર લખી એવીજ ગયો લખેલી હોય તો ઠગાર્થ છે એમાં શંકા નથી. હિંદુઓના ધર્મમાં અને શાસ્ત્રોમાં ખરું શું છે તે બધાં પુસ્તકો સંસ્કૃતમાં લખેલાં હોવાથી જાણાતું નથી, એટલે તે કેટલું છે અને હાલ જે મનાય છે તેવું હોય તો તે નકામાં જ ગણાય એમાં શક નહિ, પરંતુ મૂળ શાસ્ત્રોમાં આવું નહિ હોય કારણ કે તે ધણું પુરાતન છે. સંસ્કૃત ભાષા હિંદુસ્તાનમાં કઈ કાળ થયો મૃત ભાષા થઈ પડેલી છે. માત્ર વિદ્વાનો જ તેમાં કંઈક થોડું ધણું સમજે છે, એટલે તેનું મૂળ શું હશે તે જાણવામાં આવતું નથી. હવે હું હિંદુઓની મૂર્તિ પૂજના સંબંધે જે બોલ લખવા ધારું છું.

હું બંગાળ તરફ જતાં બનારસ-વિદ્યાગ્રામમાં ગયો હતો અને સાં એક મોટા પંડિતને મળ્યો હતો. આ પંડિત તેના મોટા જ્ઞાનને કીધે શાહજહાનના રાજ્યમાં દિલ્લી રહેતો હતો અને દરબારમાંથી તેને બે હજાર રૂપિયાનો દરમાયો આપવામાં આવતો હતો. તે રેશમનો ધોળો કિનારીદાર પોષાક પહેરે છે. શરીરે ઘટ અને મળખૂત છે અને તેના મોટા ઝભા ઉપર રાતા રંગની કિનારીદાર પટી લગાવ્યા કરે છે. મેં દીલ્લીમાં તેને તેના ધરાઉ પોષાકમાં નાની પોતડી ભેર ફરતો તથા ઉધાડે પગે રખડતો અને કાઈ વાર પાલખીમાં બેસીને ફરતો પણ જોયો હતો. આલમગીર ગાદીએ આવતાં તે ધર્મોદ્ધ હોવાથી આ પંડિતનો દરમાયો બધ પડ્યો હતો તેને માટે તે મારા નવાબ સાહેબની પાસે એક વર્ષ સધી નિરંતર ફેરા આંટા માર્યા કરતો હતો. આ પંડિતની સાથે મેં સારી મૈત્રી બાંધી હતી એટલે જ્યારે હું બનારસ ગયો ત્યારે તેણે મને ઘણા માનથી આવકાર આપ્યો હતો અને બનારસની મોટી પાઠશાળા તથા પુસ્તકાલય દેખાડ્યાં હતાં. તેણે બીજા છ મોટા પંડિતો પણ મને મેળવ્યા હતા. આવા સારા પંડિતો મળતાં મેં મૂર્તિ પૂજ

શા માટે કરવામાં આવે છે તેનું રહસ્ય જાણવા માટેનો પ્રસંગ હાથ લીધો. મેં તેમને કહ્યું કે, હિંદુસ્તાનમાં સામાન્ય રીતે અયોગ્ય કહેવાય એવી મૂર્તિ પૂજા શા માટે થવતી છે? આપના જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓની પાસે હું આના સંબંધે કંઈક જાણસો મેળવવા માગું છું. આ ઉપરથી તેમણે મને જવાબ આપ્યો કે, ‘અમારાં મંદિરોમાં મહાદેવ, ગણપતિ, ગૌરી, બ્રહ્મા વગેરે દેવોની મૂર્તિઓ છે, એ તો ના કહેવાય નહિ જ. આ સિવાય ખીજાં ગૌણ દેવોની મૂર્તિઓ પણ હોય છે. મુખ્ય દેવો જે ઉપર ગણ્યાબ્યા તેમની મૂર્તિ બધે ટેકાણે હોય છે. એ સઘળી મૂર્તિઓને અમે ધણું માન આપીએ છીએ. તેમને અમે લાંબા થઈ પગે લાગીએ છીએ, નાના પ્રકારનાં નૈવેદ્ય કરીએ છીએ, સ્ત્રાવડ, ચંદન કેસર અગરજા વગેરે સુગંધી દ્રવ્યો અને પુષ્પોથી પૂજીએ છીએ, પરંતુ તમારે ખાતરી રાખવી કે અમે તે મૂર્તિઓને ખરેખરા બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ તરીકે માનતાં વા કહેતાં નથી. મૂર્તિઓ તો માત્ર તે તે દેવતાઓનાં સ્વરૂપ અને પ્રતિનિધિત્વસ્થાન રૂપ છે. જે દેવની પ્રતિમા હોય તે દેવને નામે જ અમે મૂર્તિને પૂજીએ છીએ. અમે જેની પ્રાર્થના કરીએ છીએ તે મૂર્તિ નહિ પણ સાક્ષાત્ દેવ માનીનેજ પ્રાર્થના કરીએ છીએ. મૂર્તિને અમે માનતા નથી, પરંતુ તેના રૂપે તે દેવને બજીએ છીએ અને માનીએ છીએ. મંદિરોમાં મૂર્તિઓનું સ્થાપન કરવાનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે, દેવળમાં મૂર્તિ હોવાથી પ્રાકૃત લોક દેવતા રૂપ દૃષ્ટિએ કરીને પોતાનું ધ્યાન અને મન દેવ તરફ એક કરી સ્વસ્થ ચિત્તે સાક્ષાત્ દેવતાનું પ્રીતિપૂર્વક અર્ચન ધ્યાન કરી શકે છે. અમે માત્ર એકજ દેવને માનીએ છીએ અને તે આ મૂર્તિઓમાં નથી, પરંતુ સર્વવ્યાપક છે, એવો અમારો સિદ્ધાંત છે.’

ઉપરના પંડિતોના પ્રત્યુત્તરમાં મેં કંઈ વધારો ઘટાડો કર્યો નથી, પરંતુ મને એમ શંકા રહે છે કે તેમણે આપેલો વિચાર ક્રિશ્ચિયાનીટીને મળતો બનાવીને તેમણે મને જણાવેલો લાગે છે. ખીજા પંડિતોએ મને મૂર્તિ પૂજના સંબંધે જે જુજાસો કર્યો હતો તે એવી તરજા જુદી જાતનો હતો.

હવે હું આ વિષયને કાળનિર્ણય વિદ્યા ઉપર લઈ ગયો અને તરત જ તે વિદ્વાનોએ મને યુરોપના કરતાં પણ વધારે પ્રાચીનતા ઉપર મુંઝવણમાં નાખી દીધી. તેમણે જગતને અનાદિ જણાવ્યા છતાં પણ,

તેનો પ્રારભ ખતલાવ્યો, પરંતુ તે એવો પ્રાચીન ખતાવ્યો કે અનાદિ એમ જ કહેવાય છે. તેમણે કહ્યું કે, અમારામા ચાર યુગ છે. દરેક યુગના તેમણે ગણાવેલા વર્ષો મને જરોજર યાદ નથી, તોપણ તેમણે તે નીચે પ્રમાણે કહ્યા હતા મતયુગ ૧૭૨૮૦૦૦, ત્રેતાયુગ ૧૨૯૬૦૦૦, દ્વાપરયુગ, ૮૬૪૦૦૦ અને કલિયુગના તો મને યાદ નથી (૪૩૨૦૦૦) પહેલા ત્રણ યુગ થઈ ગયા છે અને ચોથા કલિયુગના પણ હાન કેટલાંક વર્ષ વ્યતીત થયા છે ચોથા યુગને અતે દુનિયાનો નાશ થશે એમ પણ તેમણે મને જણાવ્યું હતું. દુનિયાના પ્રારભ કાળથી વર્ષ કહેવા માટે તે પડિતોને મેં આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે વારંવાર પોતાના 'ગણિત પ્રમાણે' ગણતરી કરી પણ તેમા તેઓ કાળના નહિ લાખો અને કોની વર્ષની ગણતરી તેમણે મને અડસડે જણાવી ત્યારે કોઈ પણ પડિતને આ પ્રમાણે તે શાના ઉપરથી કહે છે તેમ પ્રશ્ન પુછવામાં આવે છે ત્યારે તે વેદને પ્રધાન ગ્રંથ જણાવે છે પછી મ તેમને તેમના દેવતાઓ સમધે પ્રશ્ન કર્યો હતો, પરંતુ તેમા તેમણે માત્ર લોચા વાળ્યા શિવાય કંઈ ધ્યાન આપવા ભેગ ઉત્તર આપ્યો નહોતો દેવતાઓ ત્રણ જાતના છે, એક સારા, બીજા નકારા, અને ત્રીજા સ્વતંત્ર કેટલાક દેવ દેવતાના બનેલા છે, કેટલાક, તેજના બનેલા છે અને કેટલાક બ્યાપક દેવતાઓ છે આ બ્યાપક શબ્દ એવો છે કે જેમા ગમે તેવો ગોટાળો પણ ઉતારી શકાય કેટલાક પડિતોએ જણાવ્યું હતું કે, દેવતા જુદા જુદા પ્રાતના લોકોએ માની લીધેલ કોઈ દેવતાઈ અને વિશ્વ બ્યાપક શક્તિનું સ્વરૂપ માત્ર છે મેં તેમને લિંગ દેહના સબધે પુછ્યું, પરંતુ તેમા હું મેં જે પ્રથમ જાણ્યું હતું તેથી વિશેષ જણી શક્યો નહિ વસ્તુ માત્રનું લિંગ આ જગતના નાના મોટાં પરમાણુમા બ્યાપ્ત રહેલું છે અને જેમ એક બીજામાંથી મોટું જાડ થાય છે, તેમ લિંગ શરીરમાંથી પ્રકૃતિ અને કર્મના યોગે સ્થુલ શરીરની ઘટના થાય છે મનુષ્ય, ઘોડા, હાથી, ગાય, જાડ વગેરે વસ્તુ અને પ્રાણીઓના લિંગ શરીર બ્રહ્મા-ડમાં વાતાવરણમા ભ્રમણ કરે છે, તે પ્રસંગ મળતા વિકારને પામે છે ત્યારે બીજા પદાર્થોના પોષણથી મોટા થઈને દૃષ્ટિગોચર સ્વરૂપમા આવે છે લિંગ શરીર અદૃશ્ય છે અને સ્થુલ ક્ષેત્ર દૃશ્ય છે, જે આપણા જોવામા આવતા સ્વરૂપમા ગણાય છે શાહજહાન પાદશાહના વડા શાહજહાન દારા

શિક્ષા અને મુવતાન સુઝાને કેટલાક મૂર્તિ પૂજક તત્વ વિદ્યાનોએ એક
 એવા ધર્મના ખેંચી લીધા હતા કે જેથી આખા હિંદુસ્તાનનાં સંશોભ ધર્મ
 રહ્યા હતા. તમે સ્વીકારશોજ કે, આ જગતના બધાપણા શુભ દેહો કાર્મ
 જાતનાં જૂદી જૂદી જાતા પરમાત્માના એક સમવાયનો એકત્ર થયેલા સ-
 મુદ્ધ છે અને તેમ જનુષ્ય, પ્રાણી, વૃક્ષ વગેરે છે. આવીજ જાતનો વિચાર
 આપણા પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞેષ્ટો અને ઔરોરોટોલે જણાવેલા છે. આ દ્રવ્ય
 પરમાત્મા વાદ એજ હિંદુસ્તાનના અને ધરાનના પંડિતોનો મુખ્ય વિષય છે
 અને ધરાનના ગુપ્તગ્રાન્થ રાઝ નામના કાબજા એના ઉપરજ મોટી મોટી
 કવિતાઓ લખાયેલી છે આવોજ મત ફુડોનો પણ હતો ધીન સમજના
 તત્ત્વજ્ઞાનિયોનાથી જૂદીજ રીતે હિંદુસ્તાનના તત્ત્વજ્ઞાની પંડિતો આ અમનદ્ર
 વાતને આગળ બધારતા એમ જણાવે છે કે, અક્ષર બ્રહ્મ તેનામાથી માત્ર
 જીવજ બ્રહ્મ કયાં છે એટલેજ નહિ, પણ બ્રહ્માંડમાં જણાતી દૈહિક અને
 ભૌતિક સધળી વસ્તુઓ તેણે પોતામાથીજ હેતુજ કરેલી છે, અને આ સુ-
 છિન્ન રચન તેણે નિરવરને માટે કરેલું નથી પરંતુ જેમ કરાણિઓ પોતાના
 મુખમાથી કાળ બાધી કાળસૃષ્ટિ રચે ■ અને પોતાની ઇચ્છા યાચ સ્વારે
 તે કાળસૃષ્ટિને પોતાનામા પાછી ખેંચી લેહે, તેમજ અક્ષર બ્રહ્મ પણ
 સૃષ્ટિને રચી પાછી પોતામા સમાવી દે છે. હિંદુસ્તાનના કાલ્પિનીક વિચારો
 વાગા પડેલા ઉક્ત ઉદાહરણ આપીને જણાવે છે કે ઇશ્વર પોતાની માયાથી
 જગત રચી પાછુ તેને પોતાનામા લય કરી નાખે છે બ્યારે મહાપ્રલય
 યાચ છે સ્વારે પરબ્રહ્મ આ જગતને પાછુ પોતાનામા સકેલી લેહે, એમ
 તેમનો સિદ્ધાંત છે. આ સિદ્ધાંતથી તેઓ જગતને મિથ્યા ઠરાવી એમ કહે
 છે કે આપણે જે જોઈએ છીએ, સામગ્રીએ છીએ સ્પર્શ કરી જા-
 ણીએ છીએ, તે સધળુ કંઈ નથી પણ મિથ્યા જગત છે, જે માત્ર સ્વપ્ન
 રૂપ છે સ્વપ્નમા વસ્તુ માત્ર જણાય છે અને અનુભવાય છે. પરંતુ વસ્તુત
 તે જેમ મિથ્યા હોય છે તેમ જગત મિથ્યા છે અને જે છે તે બધું બ્રહ્મ
 મય છે એટલે સર્વે વિષ્ણુમય જગત્ એ સિદ્ધાંત સિદ્ધ થાય છે એક
 જ સખ્યાના જેમ દશ, એ, હજાર વગેરે પૃથક્કરણ યાચ છે અને
 મૂળ એકજ સિદ્ધ ધર્મ રહે છે તેમ જગતનુ ગધારણ છે એમ તેમનો મત
 છે પરંતુ ઇશ્વર પોતે દૈહિક રૂપવાળો નહિ હોવાથી તે જગતની કેમ ર
 ચના કરે છે તથા જૂદી જૂદી વસ્તુઓનાં પ્રવર્તન સધળું કેમ યાચ છે

એ પ્રશ્ન તેમને પુછ્યો હોય અને જણાવ્યું હોય કે તમારો વ્યાપક ઇશ્વર આ બધાનો સમવાય કેમ કરે છે, તો તેઓ ઉત્તર આપે છે કે, ઇશ્વર એક મોટા સાગર જેવો છે અને તેમાં માવોનાં અનેક નાવ ફર્યા કરે છે. બ્યારે તે નાવ બાંગી જાય છે ત્યારે તે અને તેમાંનું પાણી જે સાગરના પાણીનો અંશ માત્રજ હતું તે પાછું તેમાં ભળી જાય છે, વિરોધ કંઈજ થતું નથી. અથવા તેજ, જેમ જૂદી જૂદી જાતના કાચના સંગમાં જૂદાં જૂદાં રૂપે દેખાતું છતાં અંતે એકજ તેજમાં કેન્દ્રિયને પામે છે, તેમજ જગતનું પણ થાય છે. તેઓ પ્રચ્છકને સંતોષ આપી શકતા નથી, એટલે તેમનો વાદ માત્ર અજ્ઞાન ભ્રમને માટેજ છે એમ કહીએ તો ચાલે. આનો કદો સંતોષકારણ જવાબ મળવાની આશા રહેતી નથી. જો તેમને નાવના સંબંધે અને તેજના સંબંધે કંઈ હોય કે તે જળબિન્ન છે અને જુદાં જુદાં તેજ પણ બિન્ન છે તો તેઓ ખીજું કંઈજ નહિ કહે પણ એનાં એજ ઉદાહરણોને ખીજા રૂપમાં ખર્ડા કરી ખોટો વાદ ચલાવશે સેફીઝ અને ગુલે બરાજના અંધોમાં પણ એમજ કરવામાં આવેલું છે.

આવી જાતના વહેમ વમળમાં પડેલા હિંદુઓ અને બ્રાહ્મણો જેમ તેમને સમજાવે તેમ માને છે અને તેઓ તેમની પાસે સુરજ, પર્વત નદી વગેરેને પણ દેવતા તરીકે પુજાવે છે. આવીજ અજ્ઞાન પરપરાથી એક બીજાને ધણી જીવતો હોય ત્યારે તેને ગાળો દેતી હોય તેને ધણીની પાછળ જીવતી બાળી મૂકી સતી કરાવવાનો વહેમ લોકોમાં દહ કરી રહ્યા છે. આ બધો દોષ અજ્ઞાન બ્રહ્મણોનો છે. વેદ અને ખીજાં પૌરાણિક કથન ગાથાઓથી લોકમાં વિધવિધ જાતની ક્રિયાઓ અને ધર્માચરણ તથા વહેમો ચાલે છે, જે ઉપરથી ખીજું કંઈજ નહિ પણ માત્ર એમજ કહી શકાય કે, ‘હિંદુઓનાં શાસ્ત્રોમાં એવા વિચારો દાખલ કરેલા છે કે જે મનુષ્યના મનમાં ઉતરતા નથી.’

આ સાથેનો પત્ર કેપલીસને પહોચાડવાની મહેરબાની કરજો, હું છેવટ આપનો સર્વેનો ક્ષણેજ ઉપકાર માનું છું. આટલે બધે દૂર પણ તમે મારા ઉપર વારંવાર પત્ર લખો છો તથા પુસ્તકો મોકલી આપો છો તેથી હું તમારો વધારે ઉપકૃત છું. એટલી લાંબી મુસાફરીએ નીકળી ગયો છું કે તમને હું મળીશું ત્યારેજ મળાયું જણીશ.

હિંદુનું સ્વર્ગ કાશ્મિર.

છેલ્લી માંદગીમાંથી સાજો થયા પછી ઔરંગઝેબ પાદશાહ આવતા ઉનાળામાં પાછો રોગના ઉપલાથી માંદો ન પડે, તેટલા માટે અને તંદુરસ્તીની સારી સુધારણા થાય તે માટે કાશ્મિર અને લાહોર બધી મુસાફરીએ જનાર છે, એવી સતત વાત ચાલી રહેલી છે. આગાના કિશ્તમાં શાહજહાન પાદશાહ અંદિખાને પડેલો છે, તેવા વખતમાં ઔરંગઝેબ પાદશાહ આવી લાંબી મુસાફરીએ નીકળે એમ ધણાક વિચક્ષણ પ્રુરુષો માનતા નથી, એ વાત પણ ખરી છે. રાજકીય સંબંધના કરતાં તંદુરસ્તીની સંભાળ લેવી એ વધારે અગત્યનું છે, એન ધારવામાં આવે છે, પરંતુ ખરું કારણ તો એમ જણાય છે કે, આ ઉધામો કરવાનું મુખ્ય કારણ શાહજહાન બેગમ, રોશન આરા છે. રોશનઆરા બેગમ, શાહજહાનના વખતમાં જોમ બેગમ સાહેબે સાલ્યખી અને મોજ મારી હતી તેમ મોજ મારવા તથા મોટા આડંબરથી બહાર નીકળવાને આતુર છે; તેમજ તેને જનાનખાનાની હવાના કરતાં બહાર ગામની હવા લેવાની આતુરતા ધણા દિવસથી ઘર્ષ આવેલી છે, માટે તેના આગ્રહથી જ આવી લાંબી મુસાફરીએ ઔરંગઝેબ નીકળે છે, એમ માનવામાં આવે છે.*

આ લાંબી મુસાફરી માટે દિલ્હીના જોશીએ આપેલા મહત્તાનુસાર પાદશાહે તા. ૬ ફેબ્રુઆરીને દિવસે ત્રીજે પ્રહરે ત્રણ વાગતાં પસ્તાનું કુર્ચું હતું. રાજ્યનગરથી ૭ માઇલ દૂર આવેલા પાદશાહી શાહલીમાર નામના ગામમાં જઈ પાદશાહે ૭ દિવસ સુધી લાં રહેવાનું નક્કી કર્યું છે, કારણ કે અરાડ માસ નેટલી લાંબી મુસાફરીને માટે તેવીજ બારે સરસામાનની મોકલવણ કરવાને પણ અમલદારોને વખત તો આવવો જોઈએ. આજ એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે લાહોરના માર્ગે પડાવ નાંખવાનો વિચાર કરી પાદશાહ આજ સાંથી ઉપડી જશે, અને લાં બે દિવસ રહી વધારે વિલંબ નહિ કરતાં આ-

* ઔરંગઝેબ તબીબત સુધારવાને માટે કાશ્મીર ગયો હતો અને આ પ્રસિદ્ધ મુસાફર તેની સાથે ગયો હતો. કાશ્મિર ગમન અને વાતસંજોષી બધા દેવાસ તેણે કેક કેકાણે પડાવ પડેલા લાંબી કાંસના મિત્રો ઉપર લખેલા પત્રમાંથી મળેલો છે, પરંતુ અત્રે એ તે દરેક પત્રોને જુદા ન પાડતા માત્ર એક પ્રવાસના ચાલુ પ્રવાહમાં લખેલો છે. આ પહેલો પત્ર બર્નિઅરે દિલ્હીથી ૧૬મી ડિસેમ્બર ૧૬૬૪ ને દિને મી. ડી. મરેલીસને લખ્યો હતો.

ગળ ચાલશે. પાદશાહના અંગરક્ષક તરીકે તેની સાથે રહેનાર ૩૫ હજાર ઘોડેસ્વારનું લશ્કર તેની સાથે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ દશ હજારથી પણ વધારે પાયદળ, બારે તોપખાનું, અને પાદશાહથી દૂર ન રહી શકે તેવું નાની તોપોનું તોપખાનું વગરે પણ તેની સાથે રહેલું છે. બારે તોપખાનું ધણીવાર આડરસ્તે થઇને સગવડ માટે લઈ જવામાં આવે છે અને તેમાં ધણુંક રીંતે પીતળની ૭૦ તોપો છે; બારે તોપોમાંની કેટલીક તોપો એટલી બધી ભારે છે કે, માત્ર ૨૦ જોડ બળદ જ નહિ પણ ઉત્ખાતિની ભૂમિ હોય ત્યાં તો તેને ચલાવવાને માટે હાથીની મદદ લીધા વગર ચાલતું જ ન થયો. હાથીઓ શંક તથા માથાવડે એ તોપોની ગાડીઓને ડેસે અને બળદો ખેંચે ત્યારે જ ખેંચાય છે. હજારો તોપખાનામાં ૫૦ કિંવા ૬૦ તોપો છે, તે માત્ર પીતળનીજ છે. આ તોપોને સુંદર રંગથી રંગેલી અને હળવી ધાતુઓવાળા ગાડીઓ ઉપર ગોઠવેલી છે અને માત્ર બેજ ઘોડાઓ તેને ખેંચે છે. ગોલંદુજો ઘોડાઓપર સ્વાર થઈ તેમને ચલાવે છે પેલા બે ઘોડાઓની મદદ માટે એક ત્રીજો ઘોડો સાથે રાખવામાં આવે છે આ તોપખાનું સપાટાધિચ ચાલી શકે છે અને જ્યાં પાદશાહનો તંબુ નખાય છે ત્યાં આગળ પાદશાહ જઈ પહોંચે ત્યારે તેને માન આપવાને માટે તૈયાર રાખવામાં આવે છે

આવા મોટા રસાલાથી કાશ્મિરની મુસાફરીએ પાદશાહ જાય છે, એમ નહિ પણ યુગએક, ઇરાન અને હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપર આવેલા કંદહાર ઉપર ઘેરો ધાલવાને માટે જાય છે, એવો પણ શક હિપત્ત થયેલો લાગે છે. કંદહાર એક મોટી ઉપજવાળા રસાળ દેશનું રાજનગર છે, અને ઇરાન તથા હિંદુસ્તાનના પાદશાહો વચ્ચે એને માટે નિરંતર ઝઘડા ચાલ્યા કરે છે. ઘેર રહેવાની ગમે તેટલી અગલ હોય તોપણ આ મોટી સવારી પછી તે ગમે ત્યાં જતી હોય પરંતુ તેની સાથે જનારાઓએ દિલ્હી છોડી તેની સાથે જઈ મળવાની ઉતાવળ કરવી જ જોઈએ હું પણ જો વિશ્વંસ કરું તો મારાથી પણ લશ્કરને પછી પહોંચી વળાય તેમ નથી. વળી મારો નવાબ-કિંવા આગા સાહેબ દિનેશમંદખાન પણ આગુરતાથી મારી વાટ જોતો હશે; કારણ કે તે મારી સાથે અબ્યાસ કરે છે. તત્ત્વવિદ્યાનો અબ્યાસ સવારમાં કરવો મુકી દે તેમ નથી, તેમજ બપોર પછીના તે પરદેશ ખાતાના પ્રધાન

તરીકેનું તેનું જોખમદાર કામ પણ બોગી કરે તેમ નથી ખજોળ, બૂજોળ અને નિંદનરમાન એ ત્રણ વિષય તેને ધમ્મા પ્રિય છે અને તે ગેએન્ડી અને ડેમ્કારડીશ ધબ્બીજ છટાથી વાંચે છે મારા દામનો બદોલત કરી એક ભસ્કરી અધિભગી હોય તેમ જોઇતી ગણના ગીજો લીધા પછી આજ રાત્રે હું પણ કાસ્મિર પ્રતિ ગમન કરવાને માટે દિલ્હી છોડવાનો છું દાઢો કાઢીનેનો મારો પગાર છે એટલે મારે પણ સારા બે તુકી ઘોડાઓ, એક મજબૂત ઉંટ અને તેનો હાંકનાર, બે રાવત, અને દેગની રીન પ્રમાણે મિરો-હીં લઇને મારા ઘોડાની માથે ચાલનાર એ જગ ધગણો ચાકર તથા બજારથી રાખવો પડે છે. કેટલીક કામ જોગી વસ્તુઓ તેઓ મને પુગી પાડે છે એટલે કે, એક નાનો તંબુ, એક મેતરજી, એક નેતરની ઢોલકી, એક તકીઓ અને બે ગાદીઓ, ખાણીની વખતે કામ આવે એવું એક ટે-બલ ઉપર પાંચરવાનું મીઝીયું કપડું, રંગેના કેટલાક રમાલ, રસોઇનાં વામણુ રાખવાને માટે ત્રણ ગુણુપાટના કાચળા, ઉંટ ઉપર લાદવાના મોટા ઘેલા અને બીજી કેટલીક વસ્તુઓ વગરે તેઓ આપે છે આ કાચળાઓ-મા, ખાણુ પિણુનો સામાન કપડાં વગરે રહે છે બીજામાં મારો તથા ચાકરોનો સામાન રહે છે, પાંચ સાત દિવસ પહેલેથી એટલા મારા ચોખા, અને મીઠા સુગંધીદાર રોટલા વગરે આવનાનો સામાન મેં સાથે લઈ લીધો છે હાલી જાયવાનું કપડું પણ મેં સાથે રાખ્યું છે, માગ્યું કે આ ગરમ દે-શમાં હાલીના જેવો બીજો શાંતિદાયક ખોરાક નથી ઉપર જણાવ્યો તે બ-ધો સામાન કાચળાઓમા બરવામાં આવ્યો છે અને તે એટલો બધો મારે છે કે કાચળાની પાસે ઉંટને બેમારી આવે તેની પીડ ઉપર લાદવામાટે પણ ત્રણથી ચાર માણુઓની જરૂર પડે છે

ઉપર જણાવી તેવી બોગી સુસાહરીને માટે એક વસ્તુ વગર ચાલી શકતું નથી આપણા દેશની માફક હિંદુસ્તાનમાં ઢેકણે ઢેકણે ચત્ર પસદ રહેવાનાં સ્થાન મળે એવી તો આશા રાખવી જ નહિ તથા એજ આપ-ણી 'ઇન' ધર્મચાળા તુર્ક તથા આરબ લોકોની માફક જ્યાંને ત્યાં તથા ઠાકાવીને પડતું એજ આપણો વાસ એમ માનવું પડે છે. જમીન મા-ત્ર પાદશાહી જણાવાથી આપણને બીજી વસ્તુઓ મળી શકતી નથી અમારે ઉત્તર તરફ જવાનું છે, અને વાર્ષિક વરસાદ-ચોમાસુ પુર થઈ ગયેલું છે, એ-

ટહું સતોષ પામવા જઈું છે. હિંદુસ્તાનમાં મુસાફરી કરવા માટે આ નક-
 વ જ વધારે અનુકૂળ છે, કારણ કે વરસાદ ઉઘડી ગયો છે અને
 ધુળ મળુ થોડી હોય છે. દિલ્હીના બજારની રોટલી ને મૂળે તો સારી
 હોતી નથી અને ધુળથી ભરેલી હોય છે, તેનાથી છુટવાને લીધે હું બહુ
 ખુશ થયો છું. વળી દિલ્હીનું નકાર પાણી પણ હવે નહિ પીવું પડે એટલી
 નિરાંત છે. દરેક જાતની મંદીવાળુ દિલ્હીનું માણી કેહું છે તેનું વર્ણન પણ
 કરી શકાય તેમ નથી. ન મટે એવો જીર્ણ તાવ એ માણીથી શરૂ
 થાય છે, દિલ્હીના પાણીથી અસહ્ય દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારા વાળા નીકળે છે,
 વાળાવાળો માણસ જો દિલ્હીથી બહાર ગામ ચાલ્યો જાય છે તો સપાટા
 બંધ સારો થઈ જાય છે. કેટલાકને વર્ષો સુધી વાળા નીકળે છે. આ
 વાળા પગમાં નીકળે છે અને તે એક લાંબી દોરી જેવા હોય છે તથા આ-
 પણે તો તેને માટે સ્નાયુ તરીકેના વિભ્રમમાં પડી જઈએ એવા હોય છે. એક લા-
 ડકાના કકડા સાથે તેને ટિંટાળવામાં આવે છે અને રાજ ધીરે ધીરે તેને
 વિંટતા જઈું પડે છે જો જોરથી વિંટવા જઈએ તો ટુટી જાય અને બીજે
 ઠેકાણે નીકળે છે.

આવી જાતની કોઈ પણ હરકતથી હું વિમુક્ત રહ્યો છું. કારણ કે મારા
 આગા સાહેબે દયાથી તેના પોતાના ધરની રોટલી અને પહોચાડવાનો હુકમ
 કરેલો છે અને ખીજ નવાળો જેમ પોતાની સાથે મંગાના પાણીના હાંડા
 ભરી લે છે તેમ મારા આગા સાહેબે ભરી લીધા છે તેમાંથી એક સિરોહી
 પાણી રાજ સવારે મને પહોચવું કરવાનો પણ તેણે માણસોને આદેશ
 આપેલો છે. સિરોહી એક સાંકડા મોંનું જળપાત્ર છે અને તેને રાતા લુગ-
 ડામાં રાખી દરેક ચાકર પોતાના શેઠની સાથે ચાલે છે બધાઓના કરતાં
 મારી સિરોહી ખાસ બમણી મોટી કરાવેલી છે. સિરોહીની ઉપરનું કપડું
 બીનું રાખવામાં આવે છે અને ચાકર તેને વારંવાર હવામાં હલકારી રહે
 છે તેથી સિરોહીનું પાણી શીતળ થાય છે. જ્યાં ઉભા રહીએ છીએ ત્યાં
 રોહીને એક ત્રિપાઈ ઉપર મૂકવામાં આવે છે. આ સિરોહી તેની ઉપરના
 ના કપડાને લીધે કાચના વાસણની માફક કોઈ પણ જાતના પવનમાં
 તો પદાર્થને પાણીમાં જવા દેતી નથી. મુસાફરીની દરમિયાન 'સિરોહી
 ને સિરોહીની કાચગી રાખવામાં આવે છે. ઘેર હોઈએ ત્યાં તો એક
 માટીમાં પાણી રાખવામાં આવે છે. માટીની ઉપર પણ જો બીનું કપડું

વિદાળી રાખ્યું હોય અને તેને પવનમાં ઝુલતી રાખી હોય તો પાણી ઘણું
 શીનળ થાય છે વળી કેટલાક મોટા લોક તો મુરાખારના પાણીમાં વાસણ
 રાખીને પણ પાણીને ટાકું કરે છે, પરંતુ આ ખાસ્તું પાણી સાથે મિશ્રણ
 થતાં તે ઝોઝગીને અસર પડે છે એમ મને તો બય રહે છે, પરંતુ બ્યારે
 મારે નીકળવાનો વખત થયેલો છે ત્યારે શું કરવાને માટે હું આવી સામીય
 માખત ઉપર લખાણ કર્યા કરું છું મારે તો હવે રાત્રિદિવસ મુમાફરી કરવી
 પડવાની છે, અને હિંદુસ્તાનમાં દરેક સત્તુમાં આકરે લાગતો તડકો માથે
 લેવાનો છે વળી બ્યા જઈશું ત્યાં સામાન ઉતારવો ને બાંધવો ને ચડાવવો
 વગેરે ખટપટ કરવાની છે વળી તણુ નાખવા અને ઉપાડવા વગેરેની સ
 અનાઓ પણ માણસોને મતલ આપ્યા જ પડવી પડશે અહીંથી ઉપખા
 તહીં અને તહીંથી ઉપખા પીન્ડે સ્થાને, એમ રાત્રિ દિવસ બરોમર અરાડ
 મહિના સુધી મુમાફરી કરવાનું હવે મારે કમ્મે જ ચોટપુ છે પ્રિમ મિત્ર,
 આમ છતાં પણ અમારી મુમાફરીનો હેવાલ લખવાનું મેં, જે તમને વચન
 આપ્યું છે તે તો હું પાળે જ જઈશ સત્તુઓ ઉપર હલ્લો કરવાનો નથી
 એટલે આ મુમાફરીમાં તો હિંદુસ્તાનના પાદશાહોની વૈભવી રીત પ્રમાણે
 લક્કર મોજમજથી મુમાફરી કરતું ચાનવાનું છે આપી કરીને દરેક જ
 છુવા જેવી મામતોની હું નોંધ રાખતો રહીશ અને અમે લાહોર જઈ પ
 હોઆશું કે તરત જ હું તે બધી હકીકતથી પૂર્ણ બીજો પત્ર આપને લા
 થી લખીશ.

*સાહેબ ! આ મુમાફરી ખીરી અને મોજમજાની છે અને અમે અત્રે
 આવી મુમાફરીને તાબો પ્રવાસ કરીને મ્હીએ છીએ દિલ્હી અને લાહોર
 વચ્ચે ત્રણમે અને માક માઈલનું છેડું છે, એટલે કે પદર દિવસનો રસ્તો
 છે, પરંતુ અમને તો મુમાફરી કરતા આજ બે માસ થયા પાદશાહ કેટ
 લાક લક્કર અને રમાનાની સાથે રાજમાર્ગ મૂકી આડે માર્ગે દર્શા કરતો
 હતો, કારણ કે તેને શિકારનો શોખ છે, એટલે શિકારની શોધ માટે અને જ
 મતા નહીનું પાણી મગે એના માટે તે ઉલ્ટે માર્ગે જ મુમાફરી ચલાવતો
 હતો જમનાના ખિરા ઉપર એક ગ્વાગ પણ ન જણાય એટલા ઉંચા

• એજ મુદરય ઉપર જનિઅરે લખેલો આ બીજો પત્ર છે જૈરમ્મેન લાહોર
 પહોંચ્યો તે વખતે જનિઅરે લખી આ પત્ર રખમી ફેબ્રુવારી ૧૬૬૫માં લખ્યો હતો.

ધાસંમાં શિકારની શોધમાં અમે ફરતા ફરતા હતા હાલ અમે એક સુંદર મગરમાં વિશ્રાંતિ લઇએ છીએ. દિલ્લીથી નીકળ્યા પછીના ૪૦ ૪૦ બનાવો મેં તોધી રાખ્યા છે, તે હવે હું આ પત્રમાં લખું છું. હવે સત્તર ૪૦ હું આપને કાશ્મિરમાં લઈ જઈ દુનિયાંપરના સુંદર પ્રદેશોમાંના સૌથી સુંદર પ્રદેશનું વર્ણન આપી તમને તે દેખાડીશ, અર્થાત્ વર્ણનથી તમને કાશ્મિરનું સાદૃશ્ય કરાવીશ.

પાદશાહી તંબુઓ.

જ્યારે જ્યારે હિંદુસ્તાનના પાદશાહો સૈનિક ઠાઠમાંથી પ્રવાસ કરે છે, ત્યારે તેમને માટે બે તંબુની જોડયો રાખવામાં આવે છે. એક તંબુની જોડ હમેશાં પાદશાહના પ્રવાસની એક દિવસ આગમ્ય આગળ જાય છે અને સવારી ત્યાં પહોંચે ત્યારે બધું તૈયાર હોય છે. આ તંબુઓને ‘પેશખાના’ અથવા પ્રવાસઆગાર કહેવામાં આવે છે, જેહ પેશખાનાસરખા હોયછે અને તેમાંના દરેકને એક ઠેકાણેથી બીજા ઠેકાણે લઈ જવાને માટે સાઠ સીતેર હાથીઓ, બસે હા, સો ખચ્ચર, અને સો મજૂરો રાખવા પડે છે. બારે વસ્તુઓ, એટલે કે મોટા પાદશાહી તંબુ જેના ત્રણ ભાગ હોય છે તે તેના મધ્યના ધાંભલાની સાથે હાથીઓ ઉપર લાદવામાં આવે છે. નાના તંબુઓ ઊંઠ ઉપર નંખાય છે અને ખાણનાં વાસણો વગેરે સામાન ખચ્ચર ઉપર લાદવામાં આવે છે. હળવો અને નાજુક સામાન એટલે કે પાદશાહના ખાણની રકાબીએ વગરે સામાન અને રંગીત વાળવાના નાના નાના ઢાલી-આ વગરે સામાન મજૂરોને માથે ચડે છે.

સારી હવાવાળી અને ખીજ સગડવડવાળી જમીન પસંદ કરીને પાદશાહનો મુસાફરીનો અધિકારી તંબુઓ ઠેકાવે છે, તથા બધી સુખાવડ તૈયારી કરાવી દે છે. મોટી વિશાળ જગા તે પસંદ કરે છે એટલે મજૂરો કાદાળી પાવડા લઇને જમીનને સમાન સરખી કરી નાંખે છે. આ જમીન ઓછામાં ઓછી ત્રણસેંવાર સમયોરસ હોય છે. વચમાં મોટા તંબુ નાંખ્યા પછી તેની આસપાસ મોટા વિસ્તારમાં આઠ નવ ફીટ ઊંચી કનાતોનો કાટ કરી લેવામાં આવે છે અને તેને દ્વીત ખીલીઓની સાથે બાધી લે છે. તંબુઓ પછી મહીના મોટા અને બહારના ખીજ સ્થંભ સાથે સખ્ત કરી લેવામાં આવે

છે, કનાતનું કપડું ઝાડું ઘટ અને ઉમદા હોય છે, તેમાં સળીઓ અને ફુલ-
ભાત પાડેલી હોય છે, જેને હિંદુસ્તાનમાં છીટ કહે છે. આ કનાતના કોઠનો
મુખ્ય દરવાજો બમકાચંધ કરવામાં આવે છે અને પીછા છીટના કરનાં તે
છીટ વધારે ઉમદા અને ઘટ હોય છે. ચોમાનમાં પાદશાહી તંત્રુ ઠોકવામાં
આવે છે.

મોટા ચોમાનમાં જ મોટા અને આમળનો તંત્રુ નંખાય છે તે આ-
મેખાસ કહેવાય છે. આ આમેખાસમાં પાદશાહ અને ઉમરાવો મુકામ કરે
છે એટલે કે એ તંત્રુમાં નવ વાગ્યાને સુમારે પાદશાહ અને ઉમરાવો રા-
ત્રીનીય કામ અને ન્યાય માટે એકઠા યાય છે. હિંદુસ્તાનના પાદશાહો
રાજનગરમાં હોય કિંવા પ્રવાસ કરતા હોય, તોપણ ચોવીસ કલાકમાં બેવાર
સભા ભર્યા વગર તો ક્વચિતજ રહે છે. આ પ્રમાણે આમેખાસમાં દિવસમાં
બે વાર સભા ભરીને બેસવું, એ ઇન્સાફ અને રાત્રીધર્મ ગણાય છે તથા
ભાગ્યેજ તેમ કરવાની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે.

ઉક્ત મોટા તંત્રુની પાછળ પીગો કંઈક સહેજ નાનો તંત્રુ નંખાય છે,
તેને ગઝલખાના કરીને કહે છે. દિલ્હીની માફક રાત્રિને વખતે પાદશાહ આ
ઠેકાણે અંધાર ઉમરાવોની બેઠ લેછે અને મના ભરે છે. આ સંજની સ-
ભાને લીધે ઉમરાવોને ધણીજ અગવડ વેડવી પડે છે, પરંતુ કાળી અંધારી
રાતને વખતે ગઝલખાનામાં પાદશાહની મુલાકાતે મયેદા ઉમરાવોની મસા-
લોની હારના દીવા અને તેઓ પોતાના તંત્રુ તરફ રાતના પાછા ફરે છે
ત્યારનો દેખાવ જોનારને ધણીજ અમટ ભર્યો અને મનોહર લાગે છે કા-
ન્સની માફક હિંદુસ્તાનની મસાલો લાખની કરવામાં આવતી નથી, તેમ
છતાં તે લાંબેકાળ સુધી બગે છે આ મસાલો એક લાંબા લોખંડના સળીઓને
છેડે સુંધરાં વિંટળીને બનાવવામાં આવે છે અને મસાલોની પીતળ અથવા
લોખંડના સાંકડા મોંના વાનજીમાંથી વારવાર તેના ઉપર તેલ નાખ્યા કરે
છે, તેથી તે ઝગાંઝગાં થતી અડબડાટ બગે છે.

અહર ગઝલખાના નામનો ઉપર કલા તે તંત્રુઓથી પણ નાનો
તંત્રુ નાંખવામાં આવે છે, તેમાં સભામાંથી ઉઠેલા માણસો વિરામ લેવાને
બેમે છે. આ તંત્રુમાં પીગ કોઈજ નહિ પરંતુ રાત્રીના મુખ્ય મંત્રિઓ
આવી રાકે છે. અહીં આમળ જ રાત્રીની મુખ્ય બાબતોનો ફેસલો યાય છે.

આ તંત્રુથી આગળ વધતાં પાદશાહી જનનાખાનાના તંત્રુઓ આવેછે. મહલીપટનની છોટથી બનાવેલી ચિત્રવિચિત્ર કનાત એ જનનાખાનાના તંત્રુની આસપાસ માણસ પુર ઊંચી નાંખેલી હોય છે. દરવાજા આગળની કનાત ખુદેદાર રેશમી કપડાની હોય છે. આ કનાતવાળા યોગાનમાં પાદશાહી જનનાનાની બેગમોના અને તેમની દાસીઓના નાના મોટા તંત્રુઓ ઠોકવામાં આવે છે. આમેખાસ અને તેની સાથેના બીજા પાચ છ તંત્રુઓ બીજા તંત્રુથી ઉચા કરવામાં આવે છે. ઊંચા કરવાથી તાપ ઝોછો લાગે છે અને દૂરથી ઝોળખાઈ આવે છે. તંત્રુનું ઉપરનું કપડું રાતા પીળા પટાદાર કપડાનું ધણું જડું હોય છે. તંત્રુની અંદરની બાજુઓ મહલીપટનની છોટ અને સાદીન તથા કિનખાખની હોય છે. કેટલીક જરી, રેસમ અને ચીકનથી બરેલી હોય છે. તંત્રુના જેવડું જ એક મોટું ગોદું પાથરી તેના ઉપર સુંદર રેશમી ગલીચો પાથરી લેવામાં આવે છે. ઠોકઠોકણે તેમાં ઉમદા તકીઆઓ મુકેલા હોય છે. તંત્રુના થાંભલા સારા ચિતરેલા અને શુસોભિત હોય છે. દરખારના તંત્રુમાં રંગભૂમિ બનાવેલી હોય છે અને પાદશાહને બેસવા માટે તેથી પછુ ઊંચી જગા બનાવી તેને ધણીજ શણગારી લે છે. એ ઠોકણેથી પાદશાહ અમીર ઉમરાવોની સલામ લેછે. બીજા તંત્રુઓમાં પછુ ઉંચી બેઠકો હોય છે અને નાની ઝોરડીઓ કાઢેલી હોય છે, જેનાં દ્વાર રૂપાના સળીઆથી બંધ કરવામાં આવે છે. આ અંતર્ગૃહોનો વિચાર તમને આવી શકશે નહિ, પરંતુ તે ધણીજ ઉમદા સોના રૂપાના કાપડથી બનાવેલાં હોય છે. મોટા યોગાનમાં શું થાયછે તે બધુંજ મેં આપને લખી દીધું છે.

પાદશાહી તંત્રુની બહાર કેવી ગોઠવણ હોય છે તે હવે હું આપને લખું છું. તંત્રુના મુખ્ય દરવાજાની બન્ને બાજુએ બે સુંદર તંત્રુઓ ઠોકવામાં આવે છે. અહીં આગળ કેટલાક ઉત્તમ ઘોડાઓને સાજ નાંખી તૈયાર રાખવામાં આવે છે. ઝોપડીને વખતે આ ઘોડાઓ કામ આવે છે, પરંતુ ધણું ખર્ચે તે તે ક્વાચતને માટે રખાય છે.

પાદશાહી તંત્રુની આગળ નાની નાની તોપો ગોઠવવામાં આવે છે. પાદશાહ જોવો પોતાના તંત્રુમાં આવી પહોંચે તે કે તત્તં લાંથી સલામ તીની તોપો છોડવામાં આવે છે. દરવાજાની સામે બની શકે એટલી છુટી જગ્યા રાખવામાં આવે છે અને તેને છેક છેડે નગરખાનાનો તંત્રુ ઠોકાય

છે એ તમુની પાસે ચોકી-માનનો તંત્ર ઠોકેશે હોય છે, ન્યા આગળ વારા ફરતી ઉમરાવો પોતાના માણસો સાથે ચોકી પહોરાપર ગ્હે છે કેટલાક ઉમરાવો પહોરાપર હોય છે સારે પોતાની સગવડને માટે ખામ પોતાનો તંત્ર ઠોકાવે છે પાદશાહી તમુની ખીજ તથા બાજુએ અધિકારીઓના તંત્ર નખાય છે વળી તે તંત્રોની જોડે ખીજ ધણા તંત્રો નાંખવામાં આવે છે, જેના નામ ધણાં અ' ૧ છે એટલે લખતો નથી એ નાના નાના તંત્રોમાં કોઇમાં પાદશાહી અજ શરૂ, કોઇમાં મોઘઈ, કોઇમાં પાણી અને કોઇમાં તાંબુલ રાખવામાં આવે છે પાનને માટે હું આગળ ઉપર બોલી ગયો છું પાદશાહી પ્રેમ તરીકે પાન આપવામાં આવે છે અને તે ખાતાં શ્વાસ સુગંધીદાર અને હોઠ લાલ થાય છે પરંતુ સોજ તંત્રો તે માત્ર રસોઇને માટે ઠોકાય છે અને બીજા ધણાક તંત્રો પાદશાહના ખોળા અને નોકરોના હોય છે નવા ઉછરતા ધેડા બાંધવાને માટે બીજા તંત્રો હારખ લાખને લાખ નાખવામાં આવે છે કેટલાક તંત્રો સારા સારા હાથીઓને માટે હોય છે વળી પાદશાહની માથે રાખેલા પ્રાણીઓના તંત્ર પણ નખાય છે એ પ્રાણીઓમાં કેટલાક શિકારી બાજુ, કુતરાઓ, હરિ ઘોડાને પકડનારા ચિત્તાઓ, જુરા રમના ગોધાઓ, સિંહ, ઘેડા, બગાગ ફેશની ખસ્તાન બેંસો, કે જે સિંહની સાથે પણ લડે છે તે, અને પાદશાહને ગમ્મત આપવાને માટે લડાવવા પાળેલા હરિણો વગરે પ્રાણીને રાખવામાં આવે છે

જે ઉપર વર્ણુઆ એટલા તંત્રો કઈ પાદશાહી ચોમાનમાં હોતા નથી, પણ વધારે હોય છે પાદશાહના તંત્રો ધણું કરીને સેનાના મધ્ય ભાગમાં નખાય છે, પરંતુ જગ્યાની સગવડ ઉપર તેનો આધાર રહે છે મોટા દળના મધ્ય ભાગમાં આ પ્રમાણે ઠોકેના પાદશાહના તંત્રોનો સમૂહ કોઈ ઉચી જગ્યા ઉપરથી જોનાં ધણો જ રમણીય અને નેત્રહારી લાગે છે જગ્યા ખુલી અને સૈન્ય ચારે દિશાએ બરોમર પડેલું હોય ત્યારે એ રમણીયતા ધણું સાનદાશ્ય ઉત્પન્ન કરે છે

૫૧૧ નાંખવા માટે રાખેલા ઉપરિ અધિકારીને પાદશાહી તંત્રની જગ્યા પમદ કરવામાં જ ખરેખરી અનુરાઈ રાખવી પડે છે આખેખામતો તંત્ર સૌથી ઉચે રાખવામાં આવે છે, કારણ કે તેના ઉપર ખ્યાન રા

ખીને જ ખીજ તથુઓ ઠોંગામા આવે છે ખીજ ગોડવલુ તેને લશ્કરને દાણો પાણી પુર પાડનાર બજાર ગોડવી આપવાની રહે છે આમેખાસની જમણી અથવા ડાખી બાજુ બણી નેણી તરફ આગળનો પડાવ આવવાનો હોય તેણી તરફ કહાડવામા આવે છે પાદશાહી મરસામાન પુરો પાડનાર ખીજુ બજાર પેલાના નેટલુ મોટુ ન હોવાને લીધે આમેખાસની પાસે બ રવામા આવે છે બજારના તથુ ઉપર એક મોની રાતી ધગ હોય છે અને ટિપેટની ગાયની એક ચમરીનો દેખાવ દરથી જણાય તેમ રાખનામા આવે છે પછી ઉમરાવોના તથુની જે દિશાએ અને જે અતુ ક્રમે તથુ નાખવામા આવ્યા હોય તેનો તેજ ક્રમ દરક પડાવની વખતે રા ખવામા આવે છે કોઈ પણ ઉમરાવ આ ક્રમ તોડી ખીજ જગ્યાએ કે ખીજ તથુમા ઉતારો લઈ શકતો નથી પાદશાહી તથુઓની માફક જ રાગ અને મોટા ઉમરાવોના તથુઓના મળધે પણ જલ્યુલુ તેમના તથુ ઓમા પણ કેટલાક તથુઓ તેમની રાણીઓ અને બેગમેને માટે કનાતનો ટાલ કરી તેમા ઠોકેલા હોય છે ઉમરાવોના તથુઓની મન્મુખ તેમના અધિકારીઓ અને લશ્કર હોય છે અને તેની આગળ બજાર આવેલુ હોય છે જે બજારમાથી સૈનિકને દાણા ધી વગેરે જોઈતી વસ્તુઓ મળી શકે છે પાદશાહી બજારમા તો નગરમજારમા મળતી હોય તેવી દરેક વસ્તુ મળી શકે છે સૈનિકને દરથી દેખાઈ આવવા માટે આ બેઉ બજારો ઉપર એક ખીજનો બેદ દેખાડે એવા ન્યૂદી ન્યૂદી જતના બે વાવડા ધણે જ હવે રાખવામા આવે છે

રાજાઓ અને મોટા ઉમરાવો જેમ પોતાનો તથુ હવે હોય તેમ માન માને છે પરંતુ તે પાદશાહી આમેખાસના તથુથી હવે રખાતો નથી પાછળના એક પડાવ વખતે ઉમરાવના હવે તથુને પાદશાહે દાડી ન ખાવ્યો હતો વળી તેમના તથુઓની બહારની બાજુ પણ ઝાઝી લાલ રાખવા દેવામા આવતી નથી, કારણ કે પાદશાહ એમ માને છે કે જે પાદશાહી તથુ હોય તેને જ રાતો રાજ રાખવાની સત્તા છે, ખીજને નથી ઉમરાવો અને પાદશાહના મોટા તથુઓ તથા બજારના તથુઓની વચ્ચેની ખાલી જગા ઓમા મુનસફદાર, નીચા ઉમરાવો અને ખીજ જે જે સોમ સેનાની સાથે હોય છે, તેમના તથુઓ નખાય છે તથુઓ પુષ્કળ હોય છે અને તેમા જગા

પણ ઘણી રોકાય છે જ્યારે પડાવની જગા બારી હોય છે અને મવે અ
તુકમ બધે પડેલા હોય છે સારે આખુ લશ્કર જ માર્ધલ જેટલી જગા રોકે
છે આમ છતાં પણ બારે તોપખાનુ તો એ- બે દિવસની મજલ જેટલું
આગળ ચાલતુ જ રહે છે

આ મોટા કોંપમા ગડગડ પણ એટલી જ યાય છે નવો આવનાર
માણુમ તો તેથી ગભરાઈ જાય છે પરંતુ થોડુક સમજ પડે એટલે દરેકના
જુદા જુદા આકાર અને રંગના વાવટાઓ ઉપરથી પાદશાહી, ઉમરાવોના,
અને બનર વગેરેના તંત્રુઓ ઝોગખી કહાડતા જરાય વાર લાગતી નથી
મદારના પહોરમા જ્યારે લશ્કર નવા પડાવની અંદર આવી પહોચે
અને દરેક માણુસો પોત પોતાના તંત્રુઓની સોઈ કરવામા પડેલા હોય છે
તે વેળાએ તો એટલી બધી ધૂળ ઉડે છે કે વાવટા દેખાતા નથી અને પાદ
શાહનો તંત્રુ પણ ઝોગખી કહાડવો એ વિષમ ધર્ષ પડે છે આ સૈનિક
શિમિરમા ધમને આગળ ચાલતુ એ પણ ઘણુ દુસ્તર છે, કારણ કે કોઈ
ઠેકાણે માણુસો પોત પોતાના તંત્રુઓ ઠોકવામા રોકાયલા હોય છે કોઈ
ઉમરાવોના તંત્રુઓ આગળ તેમની સ્ત્રીઓના પડદા લઈને લોક ઉભા હોય
છે અને કોઈ ઠેકાણે મુનસફદાર વગેરે લોકો ઉમરાવોના તંત્રુની પાસે પો-
તાના નાના તંત્રુઓ ઠોકાવતા હોય છે ખીજા ઉમરાવના સરસામાનના ઉં-
ડાને આગળ લઈ જવાં હોય છે તેથી વખતે માગતે માટે સામ સામે
લડાઈઓ યાય છે અને પોત પોતાના શેઠની સોઈ કરવામા રોકાયલા તે
તુદમીનજી લોકો એકદમ ખૂનપર આવી જાય છે આગળી અરાડતા તેઓ
લડી પડે છે અને મારામારી ઉપર આવી જાય છે. કોઈ મોટા માણુસ
વચ્ચમા પડી તેમને છૂટા પાડે છે સારે પેલા ઉંટ આગળ ચાલે છે, એકની
પછવાડે ખીજા એમ છોટ આબ્યા જ કરે છે અને ઠેકઠેકાણે માણુમો ધોંગા
મસ્તી કરતા અને લડતાં જેવામા આવે છે જ્યારે સૈનિકના તંત્રુઓ નાખ-
વા પડે છે, ત્યારે આના કરતા પણ વધારે ગડગડ અને ધમાચકડી યાય
છે સાજન્ય પહોરનો વખત હોય છે અને જ્યારે સર્વ કોઈ સંધ્ય
માંડે છે, સારે જે દેખાવ ધર્ષ રહે છે તે તો ખરેખર આપણા જેવાને
ગુગળાવી નાખે છે સધ્યાકાળ યાય છે અને લોકો છાણાં તથા લીના ઘૂંઘાં
લાકડાંનો દેવતા પાડે છે લાખો ચૂલાઓમાથી તે વખતે એટલી બધી ધૂણી

નીકળે છે કે વાતાવરણને ભરી નાંખી અંધારા ભેગુ અંધાર કરી નાંખે છે. આવે વખતે જો કોઈ માણસ જૂલો પડે છે તો તેનો પતો જ લાગતો નથી. આવા ખટરાગમાં હું પણ બે ત્રણ વખત આવી પડ્યો હતો. એકવાર બહારથી આવી મારા તંત્રીએ જતાં અંધારાને લીધે મારે સેનાનિવેશના પ્રારંભમાં નાચાર થઈ ચંદ્રમા હોજે અને વાતાવરણમાંથી ધૂણી જતી રહેલાં સૂધી ખોટી રહેતું પડ્યું હતું. ખીજવાર તો એવા કાળ અંધાર ધૂણીવાળા વાતાવરણને લીધે હું મારા ઘોડા અને રાવતની સાથે આકાશ દીવાવાળા જગાએ જઈને પડી રહ્યો હતો. નગારખાનાની પાસે એક હંચી જગા કરી તેના ઉપર એકમોઠા ચાંચડાપર દીવો રાખવામાં આવે છે. તેને આકાશ દીપ કહે છે. રાત વરત જૂલુ પડેલું માણસ દૂરથી આ દીવાને આધારે પોતાનું સ્થાન શોધી શકે છે અથવા તો એ દીવાને આધારે આધારે લાંબા આગળ આવીને સુઈ રહે છે, એટલે કે લાંબાં તેને ચોર અથવા હુમ્મલા લઈગાનો ભય રહેતો નથી. એ ગોડવણ બધામાં સર્વથી વધારે સારી રાખવામાં આવે છે. આકાશ દીપ ઘણો દૂરથી દેખાય છે અને રાત્રીને વખતે આકાશમાં ચળકતા તારાની માફક તે દૂરથી નજરે પડે છે.

શિબિરમાં ચોરી થતી અટકાવવાને માટે દરેક ઉમરાવ પોતાના ચોકીદારો રાખે છે. તે આખી રાત 'ખખડદાર' એમ ખુમો મારતા રહે છે, વળી છાવણીના પ્રાંત ભાગ ઉપર પાંચસે પાંચસો કદમને છેટે ચોકીદારો મૂકવામાં આવે છે. તેઓ ચારે તરફ તાપણીઓ કરીને ચોકી કરતા રહે છે, તથા વખતો વખત ઉપર કહ્યું તેમ ખખડદાર એમ પોકાર્યા કરે છે. કોટવાળ પોતાના સિપાઈઓને આખી છાવણીમાં ફરતા રાખે છે જેઓ ઘણું કરીને બગ્ગરની ચોકી વધારે કરે છે. બગ્ગર અને બીજા ભાગોમાં તેઓ નગારાં વગાડતા અને સાવધ રહેજો, જાગીઓ, એમ ખુમ મારતા ફર્યા કરે છે. આટલી બધી સાવધાની રાખવા છતાં પણ ચોરી તો થયા જ કરે છે. લોભી મોકરો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને સુખથી સુવાતું નથી અને રાતે જાગવાને માટે વહેલા પણ સુઈ રહેતું પડે છે. આવા પ્રસંગે મોગલ પાદશાહ કેવી રીતે મુસાફરી કરે તેનું હવે હું વર્ણન આપવા ધાંધું.

પાદશાહી સવારી.

સવારીની દરમીયાન ઘણું 'ખખડ પાદશાહ તખ્તે સ્થાનમાં' બિરાજે છે,

અને તેને બોધ લોક ઉચકે છે. આ તખ્ત એક નાની ઝોરડી જેવું હોય છે. ભંમકાદાર સ્તંભો ઉપર તેનો ઉર્ધ્વ આડંગર ઢાંકી દીધેલો હોય છે. હવા ન્યારે સારી હોતી નથી ત્યારે તેની કાચની ખારીઓ બંધ કરી દેવાય છે. આ મીયાનાના ચાર બાજુના ચાર સ્તંભ ક્રીનખાખ અને જરીયલ કપડાથી વિઢાળી લીધેલા હોય છે. બે આગળ અને બે પાછળ એમ ચાર માથું-સો તેને લઇને ચાલે છે અને ખંભો બદલાવવાને માટે ખીળે આઠ માથુંસો તેમની સાથે જ ફેરવતા રહે છે. હવા અનુકૂળ અને શિકાર રમવા ભેગ હોય ત્યારે પાદશાહ ઘોડા ઉપર સવારી કરે છે. વળી ફેટલીક વાર હાથીને હોદ્દે ચડીને મુસાફરી કરે છે. હાથીની અંબાડી મેઘાડંબર અથવા હોરાં જાતની હોય છે. હાથી ઉપરની મુસાફરી ધણી જ ભભકાબંધ લાગે છે, કારણ કે અંબાડીની અને હાથીના ઝોડા વચ્ચેની રચના ધણી જ મૃદ્યવાન હોય છે. મેઘાડંબર નામની અંબાડી ઢોળ ચડાવેલી અને રંગેલી એક નાની પણ રમણીય ચંદ્રશાળા જેવી હોય છે. હોરાં પણ તેવી જ ઢોળવાળી અને રંગેલી પુરશીના ધાઠની પણ જાળવાળી હોય છે.

નિયમિત નહિ પરંતુ ટોળાં બંધ થઇને ઉમરાવો હમેશાં પાદશાહની આગળ પાછળ ઘોડે ચાર થઇ ચાલ્યા કરે છે. મુસાફરી કરવાની હોય તે દિવસે સવારે સધળા ઉમરાવ અને રાજાઓ તૈયાર થઇ આમે-ખાસમાં ભેગા થાય છે. ઘણા કામવાળા અને જૂદાં તેમાં નથી આવતા. ખાસ કરીને શિકારની તહેલ ધાએ જવાનું હોય ત્યારે સવારના પહોરથી તે છેક ત્રીજા પહોર સુધી તેમને છત્ર વગર તાપમાં રખડવું પડે છે, એ વિષય લાગે છે.

ન્યારે પાદશાહની સાથે પવાસે ચડેલા નથી હોતા ત્યારે આ સાહેબ-બદાઓ જુદી જુદી રીતે ઘણાજ ભભકાથી મુસાફરી કરે છે. તે વેળાએ તાપ તડકો કે ધુળનો દડ તેમને હેરાન કરતો નથી, કારણ કે તેઓ સુખ-થી સ્વર્ગ રહેવાય તેવી પાલખીમાં પ્રવાસ કરે છે. સાંજે વાળુ કર્યા પછી તેઓ પોતાના ખાણા ખાતાને આગલે મુકામે મોકલી દેતા હોવાથી જેવા તેઓ લાં પહોંચે છે કે સુંદર ખાણુ વગરે તૈયાર જ હોય છે. ગુરંગેશ્વરદાર નામના ઝડીદારથી ઉમરાવો હમેશાં પરિવ્રત હોય છે. આવા પુષ્કળ ઝડી-દારો પાલખની સાથે પાદશાહની આગળ ચાલે છે. ગુરંગેશ્વરદારના સધળા

માણસો, સુંદર ચહેરાના ચુંડી કઢાડેલા હોય છે. પાદશાહનો માર્ગ કરવા માટે તેઓ પોતાના દંડુકાથી રસ્તામાંના માણસોને દૂર રાખે છે.

રામઝોની પાછળ રાજ્યચિન્હ અને વાળંવાળા ચાલે છે. તેઓની પાસે ચિત્ર વિચિત્ર તત્ત્વડાં, નગારાં વગરે હોય છે અને કેટલાકના હાથમાં લાંબો રૂપેરી છોલવાળી લાકડીઓ ઉપર હાથ, પંજા, માછલાં, કાંટા, અને બીજાં પ્રાણી વગરેના અનેક અર્થ યુક્ત ચિન્હો હોય છે. ઢાલ તરવાર અને તીર કાંમદા બાધીને સજ્જ થયેલા ઘોડેસ્વાર ઉમરાવો અને મુનસફદારો તેમની પાછળ હોય છે. પાદશાહને અનુસરનારા ઉમરાવો કરતાં મુનસફદારોની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય છે. તેઓ પો કાઢતાં જ આમેખાસ આગળ આવી હાજર થાય છે અને ઘણાક મુનસફદારો તે પોતે પાદશાહની નજરે પડે એટલા માટે અને કેટલાક પાદશાહની પ્રીતિ સંપાદન કરવા માટે હમેશાં ઘણાજ ઉમંગથી તેને અનુસરે છે અને નજરે પડવાના પ્રયત્નમાં રહે છે.

બેગમોની સવારી.

અંતઃપુરમાં રહેનારી બેગમો અને સાહેબનદીઓ વળી જુદી જ રીતે મુસાફરી કરે છે. તખ્તે રવાનના ઘાટની બોર્ડ લોકથી ઉપડાતી સુંદર ડાળીઓમાં બેસવું એ તેમને વધારે પસંદ પડે છે. આ ડાળીઓના ઉપર સોનેરી ઢાળ ચઢાવેલો હોય છે, તેના પર રંગ બેરંગી ચિત્ર પાડેલાં હોય છે અને તેની ઉપર નાના પ્રકારના રંગિત રેશમી ખુટેદાર જાળીઓની તિરસ્કરિણીઓ નાંખે છે. આ તિરસ્કરિણીઓ ઉપર જરીનાં સુનેરી ભરત ભરેલાં હોય છે. આવી જ જાતની તિરસ્કરિણીઓવાળી સુંદર પાલખીમાં બેસી કેટલીક બેગમો પ્રવાસ કરે છે, અને કેટલીક બેગમો બે જોરાવર જોડ અથવા હાથીની વચ્ચેમાં બાંધેલી ઝુલાની માફક ઝુલતી રહે તેવી ડાળીઓમાં બેસવાનું પસંદ કરે છે. આવી રીતે પ્રવાસ કરતાં ઘણી વાર મેં રોશનઆરા બેગમને જોયાં છે. આ પ્રમાણે જ્યારે રોશનઆરા બેગમ મુસાફરી કરતાં હોય છે ત્યારે તેમની ડાળીના આગળના ખુલા ભાગમાં એક અસંત સ્વરૂપા સુંદર પોષાકવાળી દાસી ઉભી ઉભી તેમને ચમર કર્યા કરતી જોવામાં આવે છે. મયૂર પિંછેથી તે શાહબદીને માખો અને રજ ઉડાડે

છે. વગી બેગમો ધણી વાર તો હાથીઓની ઉપર જ પ્રવાસ કરે છે. હાથીની ઉપર રેશમનો અને ઘણો જ કિમતી જરી કામનો તથા નાના પ્રકારનાં ભરત ભરેલો ઓટો ઓડાડવામાં આવે છે અને રૂપાની સાંકડો મોઢા મોઢા બે ઘંટ બાંધવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે નોહર અને માનવતી બેગમો પરિઓની માફક હાથીઓ ઉપર બેસતાં પૃથ્વીથી ઊંચે હવામાં રહીને પ્રવાસ કરતી ધણીજ વિભવવાન અને નયનહારી દેખાવ આપે છે. હાથીના પૃષ્ઠ ઉપર એક ઘણુંજ કિમતી મેઘાડંબર મુકવામાં આવે છે અને દરેક મેઘાડંબરમાં ચાર આંખો તરફ અને ચાર પેલી તરફ એમ આઠ જાંજીઓ બેસી શકે છે. આ મેઘાડંબર એવાં તો સુંદર હોય છે અને એવી સુંદર ભરત ભરેલી રેશમી તિરકારિધીઓથી પરિવૃત્ત હોય છે કે જોતો ભમકો તખ્તે સ્થાન અને ડાળીથી ભય તેવો હોતો નથી, બલકે બેગમોની સવારીનો ભમકો અને વૈભવ ઘણો જ ઉમદા હોય છે.

જનાનખાનાની બેગમોની બબકાજ મુસાફરીનું વર્ણન છોડી દેવાય તેવું નથી. અવિર સમાપ્ત પ્રવાસમાં એ સોડોની બબકાજ મુસાફરીએ માફ લક્ષ્ય બેસ્યું છે અને તેને 'સંભારતાં માફ' મન આનંદથી ઉત્તરાર્ધ જાય છે. જ્યારે રેશમઆરા બેગમ પેશુના મોઢા મદ મલ મતગજ ઉપર સુવર્ણના અને જવાહીરના મેઘાડંબરમાં બેસીને નીકળે છે ત્યારે તેનો ભમકો જોનારને અપાર વૈભવની સાક્ષી આપી સ્તબ્ધ કરી નાંખે છે. શ્રી બેગમોની આગળ રેશમઆરા એક મોઢા પેશુમાં ઉપજ મથેલા અને ઉચા હાથી ઉપર જરીઆનનો ઓટો નખાવી, તેના ઉપર કમું તેવું કિમતી મેઘાડંબર મુકાવી સ્વારી કરી છે અને તેથી સદજ નાના કા હાથીઓ તેની ઘસીઓથી ભરેલા તેની આજુ બાજુએ ચાલે છે. ઇડીઓ લઇને જનાનખાનાના જોગ્ગાઓ શાહજહાની તરેનાતમાં ચાલે છે. તેઓ સપાતા સુંદર પોઝાઓ ઉપર સ્વાર થયેલા હોય છે. તેમની આગળ વગી તાતાર અને ફરિશ્ત રેશમી મજબૂત બાંધાની સ્ત્રીઓ દરેકવાર જમ થઈ પોઝેરવાર ધમ્મ ચાલે છે. તેમની પાછળ કેટલાક બેગલ અને કમ્યુનિઓ પોઝે સ્વાર હોય છે. વગી મેઘા આગળ હાથમાં હંડીસવાળા કેટલાક જમ પાગલો ગાળે અને જાજી બાજુએ રત્નો કસાવતા ચાલે છે. રેશમઆરાના રમાખાની પછી તેવાજ હાથી ઉપર સ્વાર થયેલી અને નેપાળ રસાસવાળી જાજી.

નખાનાની મુખ્ય બેગમ ઝોટલે રાણી માહેમની સ્વારી હોય છે અને તેની પાછળ બીજી અને બીજીની પાછળ ત્રીજી એમ બરોમર સોળ બેગમો પોતાના રસાનાની સાથે સવારીએ ચઢે છે સારે જમાનખાનાની બીબી-ઓનો પ્રવામ-વરઘોડો ધણેજ ભભકાવે, વૈભવશીલ અને ગભીર જણાય છે લગભગ સાઠ હાથીઓ બ્યારે આ પ્રભાણે મદ ગતિએ ચાલે છે અને તેમના ઉપરના સુવર્ણના તાછેલા મેઘાડમર સૂર્યના તડકાથી ચારે તરફ ફેલાતી તેજસ્વી કિરણ જાળ પ્રસારે છે, સારે શોભાનો પાર રહેનો નથી દાસ દાસીઓવાળો તેમનો વૈભવ માણુમને આશ્ચર્યમાં નાખી દે તેવો થાય છે હિંદુ કવિઓ આ બેગમોને ઉપમા આપે છે કે દૃષ્ટિથી શુભ રહેતી દેવીઓ આકાશમાં વિચરે છે આ ઉપમા યથાર્થ લાગે છે એ તો ખરૂં છે કે બેગમોની પાસે જઈ શકાતું નથી અને તેમને પુરૂષ જાતની નજરથી દૂર રાખવામાં આવે છે ગમે તેવા દરજ્જાનો અમલદાર અને અધિકારી હોય પરંતુ જો તે બેગમોની પાસે આવેલો માલૂમ પડે તો તેના ભોગ મળી જાય છે પાયદળ અને જોગ સ્વારો આવા માણુસને મારતા પાછી પાની કાઢતા નથી, ઝોટલે કે તેઓ માણુસને નિર્દય યદને માર મારવાનો આવો લાગ કદી પણ જવા દેતા નથી ધણીક ધોડેસ્વારો જેમને માર પડેના હોતો તેમની માફક મારા ઉપર પણ એકવાર તેઓનો માર પડતા પડતા હુ સહજ બચી ગયો હતો, અને હુ તે હુખ કદી પણ વિસરનાર નથી જોગઓએ મારા ઉપર માર મારવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ મેં એક નિશ્ચયથી મારી તરવાર તાણી અને ધોડાને સપાટામધ મારી મૂક્યો તેથી બચી ગયો. ઉઘાડી તરવારને લીધે હુ તેમના ટોળામાંથી અને આગળના પેદામાંથી નાશી શક્યો હતો નહિ તો, તે દિવસે મારા બાર વાગી જાત. છાવણીની અદર દરેક માણુસે ત્રણ વાતમાં સારી પેઠે સાવધાન રહેતું પડે છે એક તો ધોડાઓ ધણીજ મસ્તીખોર હોય છે તેમની લાતોના ફોગ પડવાથી, બીજી શિકારે જવાથી, અને ત્રીજી બેગમોના મુકામ અને પ્રવામથી દૂર રહેવાની સાવધાની રાખવી તેનાથી હિંદુસ્તાન કરતા ઈરાનમાં જન્માનાનો ત્રામ ધણો છે બેગમના મુકામથી દોડ માછન જેટલે અતરે પણ જો કોઈ માણુસ જઈ ચડે તો ઈરાનના જોગઓ તેનો જીવ લે છે જે જે ગાય અને શહેરમાં યદને બેગ

મોની સવારી જવાની હોય છે, તે તે ગામના લોકોને પોતાના ઘર બાર મુકાને ધણે દૂર નાશી જવું પડે છે, તેમ ન કરે તો તેમનો પ્રાણ જાય એ-
મા શંકા નથી

પાદશાહી શિકાર.

હવે પાદશાહી શિકારનું વર્ણન કરીશું એક લાખ માણસના રસાલા સાથે પાદશાહ કેવી રીતે શિકાર કરતો હશે એમ મને થતું હતું, પરંતુ હવે હું મારું છું કે પાદશાહ તેથી પણ વધારે સૈન્ય સાથે શિકારની મોજ માણી શકે છે દિલ્હી અને આગ્રાની પાડોશમાં જમુના નદીના કિનારા ઉપર ઠેઠ પર્વતની શ્રેણી સઘી અને દિલ્હીથી આગ્રા સઘીને રસ્તે સળમ જ જમીન અખેડ છે અને તેમાં મોઠાં મોઠાં ઝાડના જંગલો અને છ દીઠ ઉંચા ધા સઘી છવાઈ ગયેનાં ખીડ છે સસલા અને પક્ષીઓ વગેરેનો હિંદુસ્તાનના પારધીઓને શિકાર કરવા દેવામાં આવતો નથી જ્યાં આ-મળ ધણો જ શિકાર મળી શકે તેવી જગ્યાઓ દરેક સુનાએ ત્યાંના અધિકારીને પાદશાહના શિકારી સહેલવાના ઉપરી અધિકારીને બતાવવી પડે છે જે જગા પાદશાહના શિકારને માટે પમદ કરવામાં આવે છે તેના દરેક નોકા ઉપર ચોકીદારો મુકી દેવામાં આવે છે શિકાર કરવાની જગા ૧૫-૨૦ માર્ચલ ફરવી હોય છે અને તેમાં પાદશાહ તથા તેના મોટા મોટા હમરાવો પોતાની મરજી પ્રમાણે શિકારી સહેલવા મારે છે તેઓ પાગલા ચિત્તાની પાસે કેવી રીતે શિકાર કરાવે છે તેનું હવે હું બ્યાન આપું છું

હું આગળ ઉપર કહી ગયો છું કે, હિંદુસ્તાનમાં હરિણો ઘાય છે અને પાંચ અથવા છના ટોળામાં તે જમવમાં ફરતા દેખાય છે દરેક ટોળા-માં એક નર હોય છે અને રમથી તે સદજ પરખાઈ આવે છે તેવું ફરિણોનું જદ જોવામાં આવે કે એક નાના ગાડા ઉપર રાખેલા ચિત્તાને તે દેખાડવામાં આવે છે ચિત્તાને તેઓ શિયાળોય કહે છે આ પ્રાણી ગાડા ઉપરથી ઉતરીને તરત જ હરિણોના ઉપર જતું નથી, પણ હુપાણ હુ પાતું આમ તેમ જમ્યા કરે છે અને જ્યારે ચાર પાંચ હલંગમાં તેમના પર પડાય તેમ રહે છે ત્યારે એકદમ દૂરી પડે છે, એકવાર ને શિકાર છટકી જાય તો તે બીજે પ્રયત્ન કરતું નથી શિકાર હાય આવે છે તો તે તેના રૂધિરનું પાન કરે છે અને ખાય છે, પરંતુ ધણીવાર તેમ જ

નતું નથી, કારણ કે હરિણો ઘણી જ શીઘ્ર છવગાથી દોડી જાય છે, શિકાર છટકી જાય છે ત્યારે ચિત્તો ઉભો રહે છે. અને પાળનારને પુનઃ તેને પકડવો એ કંઈ વિષમ પડતું નથી. રખેવાળ ધીરે ધીરે કાલાં કઢાડતો અને માંસના કકડા નાખતો તેની પામે જાય છે અને આંખો ઉપર પાટો બાંધી લઈ પાછો લઈ આવે છે. મુસાફરીની દરમીયાન એક વાર આવી જાતની રમુજ થઈ હતી. એકવાર લસ્કરના માર્ગમાં યદને હરિણોનું એક ટોણું પસાર થતું હતું. તેવામાં બે ચિત્તાઓનાં ગાડાં પાસે જ હતાં. એકની આંખે અંધારી બાંધેલી નહોતી તેથી હરિણોને જોઈ તેમની પાછળ પડવાને તેણે ઘણી તાણુપછાડ કરી હતી, હંટ. ઘોડા અને હાથીઓમાં યદને હરિણો પસાર થઈ ગયા છતાં પશુ જ્યારે પેલા ચિત્તાને છૂટો મૂક્યો ત્યારે, જો કે ચિત્તાઓ ગયેલા શિકારપર સાધારણ રીતે ફરીને તલપ મારતા નથી, તોપણ આ ચિત્તાએ લાગ શોધી એક હરિણને પકડી પાડ્યું હતું અને અમને તે જોતાં ખુબ રમુજ થઈ હતી.

ઝાળા ગોધાનો શિકાર પણ ગમ્મત આપે નેવી રીતે થાય છે. પ્રથમ એક મોટી ઝાળમાં તેને ફસાવવામાં આવે છે અને ધીરે ધીરે ઝાળ સંકેલી લઈ જ્યારે તે સાંકડી જગામાં આવી જાય છે, ત્યારે પાદશાહ કેટલાક ઉમરાવોની સાથે વીરથી તેનો શિકાર કરે છે તરવાર અને બાલા પણ આ શિકારમાં વપરાય છે. કોઈ વાર આ પ્રાણીઓ એટલાં બધાં મરાય છે કે પાદશાહ તેમનાં માંસ ઉમરાવોને ભેટ દાખલ મોકલે છે, બગલાં વા સારસનો શિકાર કેવી રીતે થાય છે તે જાણવા જોગ છે. તેમના ઉપર છોડી મૂકેલાં બાજપક્ષીની સાથે હવામાં તે કેવી રીતે પોતાનો બચાવ કરે છે તે જોવા જવું થઈ રહે છે. કેટલીક વાર તેઓ બાજને મારી નાંખે છે, પરંતુ ગોળાકારમાં ઉડતાં તેમની ગતિ ઘણી જ મંદ હોવાથી બીજા બાજપક્ષીઓ તેમને પકડી પાડી મારી નાખે છે.

સઘળી જાતના શિકાર કરતાં સિંહનો શિકાર વધારે ગમ્મત આપનારો, રાજશી અને જોખમ બરેલો છે. પાદશાહ અને શાહજાદાઓ વગેરે સિંહનો શિકાર કરે છે અને બીજાને તેની રજા લેવી પડે છે. સિંહ જ્યાં આગળ રહેતો હોય ત્યાં તેને નિરંતરનો વાશી કરવા માટે શિકારીઓ તેની બોડ આગળ એક ગધેડો બાંધી આવે છે; એને આગળે સિંહ એક રાત ઉઘે

છે અને સવારે જાગે છે ત્યારે તો ત્યાં વળી બીજો ગધેડો બાંધેલો હોય છે. આ પ્રમાણે ઘણા દહાડા સુધી એકને એક ઠેકાણે શિકાર મળવાથી સિંહ ત્યાંનો વાસી યઈ જાય છે. પછી જ્યારે પાદશાહ શિકાર કરવા માટે આવી પહોંચ્યા છે, એમ શિકારીઓને સમાચાર મળે છે ત્યારે તેઓ એક ગધેડાના ગળામાં અડીલું ઘાલી તેને પેલી જગ્યા ઉપર જઈને બાંધી આવે છે. આથી કરીને સિંહના ઉપર અસર થાય છે અને તે શિકારમાં ગમ્મત ઉપજાવે છે. કાળા ગોધાને માટે જોમ જાગ નાંખવામાં આવે છે તેમ ત્યાર પછી સિંહના ઉપર પણ એક મોટી જાળ નાંખવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે શિકારની બધી તૈયારી યઈ રહ્યા પછી એક મોટા દાખી ઉપર ચડીને ઉમરાવોની તથા બીજા સૈનિકોની સાથે પાદશાહ શિકાર કરવા જાય છે. જાળની બહાર રહી પાદશાહ સિંહના ઉપર ગોળા ફેંકે છે. ઘાયલ થયેલો સિંહ તેની રીત પ્રમાણે હાથીના ઉપર છલંગ મારવા જાય છે, પરંતુ જાળને લીધે અટકે છે અને પાદશાહ પછી જ્યાં સુધી તેનો પ્રાણ જાય ત્યાં સુધી તેના ઉપર ગોળા બહાર ચલાવે છે.

છેલ્લા સિંહના શિકાર વખતે એમ જન્મ્યું હતું કે, પાદશાહે ગોળા મારવાથી કૃપિન થયેલો સિંહ એક ઘોડેસ્વાર પર ટુટી પડ્યો હતો અને તેના ઘોડાને મારી નાંખી જાળમાંથી છટકો મચો હતો. શિકારીઓ તરતજ તેની પુઠે પડ્યા અને ફરીને તેને જાળમાં ફમાવ્યો. એ શિકારની દરમીયાન આખા લશ્કરમાં હોદ્દા યઈ મઈ હતી અને સર્વેને ઘણી અગવડ વેડવી પડી હતી. તથા ચાર દિવસ સુધી અમારે બધાર ખીવાખાનમાં રહેવું પડ્યું હતું અને એ જમલ પણ પહાડી અને હોટ ન દેખાય તેવા હવા ધાસથી ભરેલું હતું. ઊવણી નાંખી જાળરની ગોઠવણ કરવામાં આવી નહોતી, તેમજ ઊવણીની પાસે કોઈ મામ કે સહેર આવેલું નહોતું. આ મડખાટની અંદર જોમને ખાવાનું મળ્યું હતું તેમનાં ધન્યમાન આમ થવાનું કારણ શું હતું તે હું આપને જણાવું છું. પાદશાહ જ્યારે સિંહને મારે છે ત્યારે સાચા શૂર ન થયા એમ માનવામાં આવે છે, પરંતુ સિંહ જો છટકી જાય તો રાજ્ય ઉપર કંઈ આફત આવવા કદ અપશુકન કહેવાય છે. આથી કરીને સિંહ છટકી જતાં તાંબા ઊવણી નાંખી તેને પુનઃ મારવાનું હતું હતું. અને મરુને વિંજના પડી હતી. છેવટ મિંદને માર્યો અને પાદશાહ ઉમરાવોનો

દરબાર બરીને બેઠો હતો. સાં તેને લાભ્યા. દરબારમાં મારેલા સિંહને બરવામાં આવ્યો તથા તે કેટલો લાંબો હતો, તેના રંગ કેવો હતો, તેના ઘાંત કેવા હતા વગેરે ઝીણી ઝીણી જાણતોની પણ નોંધ કરી લેવામાં આવી અને પાદશાહે તેને ફલાણે દિવસે માર્યો વગરનાં લખાણુ થયાં, સાર પછી સહને પ્રવાસ કરવાની છુટ મળી. ગધેડાને અફીણ ખવરાવે છે તેથી સિંહ ઉપર શી અસર થાય છે, તેના ખુલાશો એવો છે કે, તે મસ્ત બની જાય છે, પરંતુ તજવીજ કરતાં એક શિકારીએ અને ખાત્રી પૂર્વક જણાવ્યું હતું કે, એ તો ગમ છે અને સિંહ તો અફીણ ખાધા વગર પણ જો તેણે પેટપુર શિકારનું ભક્ષ કરેલું હોય છે, તો સારી રીતે જાય છે.

મોટી નદીઓ ઉપર પણ પુલ હોતા નથી, એમ હું તમને આગળ કહી ગયો છું. મજવાના પુલ નાંખી લશ્કરને મોટી નદીઓની પાર લઈ જવામાં આવે છે. પાટીમાં ઉપરથી પ્રાણીઓ લપસી જાય નહિ તેટલા માટે તેના ઉપર માટી અને ઘાસ નાંખવામાં આવે છે. પુલના બન્ને છેડા આગળ ધણીજ ગડબડ થાય છે; કારણ કે સૈનિકો અને પ્રાણીઓ સાં આગળ થઈને પસાર થતાં પોત્તી માટીને લીધે નીચે ઉતરી પડે છે અને કાઈ કાંઈવાર તો ઘોડા તથા જીટ સામાનની સાથે તેમાં કળી જઈ તરફડીયાં મારે છે અને લોક તેમના ઉપર થઈને ચાલ્યા જાય છે. એક દિવસની અંદરજ જો નદી ઓલંગી પાર જવાનું હોય તો તો સાં આગળ બહુજ ત્રાસજનક બનાવ બને છે અને ગોટાળો થાય છે, પરંતુ ધણીવાર એમ બનતું નથી, કારણ કે પાદશાહ પુલની આગળ આવી ઊભાથી નાંખી પડે છે અને ત્રણ ચાર દિવસે ધીરે ધીરે સામે પાર જઈ બીજી ઊભાથી નંખાય છે, એટલે પ્રાણીઓ, માણસો અને સરસામાન સારી રીતે સામે પાર જઈ શકે છે. સહ પુલ ઉપર થઈને પેલે પાર જાય સાર પછી પાદશાહ પેલે પાર જાય છે.

આ પાદશાહી ઊભાથીમાં સૈનિકો અને ચાકરો મળીને કેટલાં માણસ છે તેની ગણના કરવી એ કંઈ સહેલું કામ નથી. આના સંબંધે બિન્ન બિન્ન મત છે, છતાં પણ હું સાહસિક થઈને કહું તો આ ઊભાથીમાં કંઈ નહિ તો એક લાખ તો ઘોડેસ્વાર છે. ઘોડા, હાથી અને ખચ્ચર મળીને અઢી લાખ પ્રાણીઓ; વળી પચાસ હજાર હિંદુ એટલીજ સંખ્યામાં જળદો નગા

હડુઓ હરો કે જેઓ ઓઓ અને છોકરાને વહન કરે છે. ગઝાર અને ખીનો સરસામાન વહન કરનારાં પ્રાણીઓ પણ આ ગણનામાં આવી જાય છે. ગરીમ લોક પોતાનો સામાન અને ખોરાક પોતે ઉચકી લે છે. ચાકરો વગર ચાલતું જ નથી, એટલે લસ્કરની સાથે ચાકર માણસોની સંખ્યા હોય છે. જે ઘોડેસ્વારોની વચ્ચે ઓછામાં ઓછા ત્રણ ચાકરો તો હોય જ, ધણીકનો મત એવો છે કે, આ લસ્કરમાં બધાં મળીને ત્રણ ચાર લાખ માણસ હશે. કેટલાક એમ ધારતા નથી. ખરેખરી સંખ્યા કહેવાને માટે તો દરેક માણસ ગણાવુ જોઈએ. ટુંકમાં હું માત્ર એટલું જ કહીશ કે, આ જમાવ ધણો જ મોટો અને અસંખ્ય છે. આખુ દિલ્હી શહેર લસ્કરની સાથે આવેલું છે, કારણ કે દિલ્હીના રહેવાશીઓનો નિર્વાહ નોકરી ઉપર છે અને તેઓ જો પોતાના શેકની સાથે ના આવે તો દિલ્હીમાં જૂએ મરે, માટે આખુ દિલ્હી શહેર પ્રવાસમાં છે અને જ્યાં જાય ત્યાં નંખાય છે ત્યાં આગળ દિલ્હી શહેર વસી રહે છે. આ લસ્કરી જાયણી નથી પણ જંગલ દિલ્હી અથવા મોગલ પાદશાહની જંગમ રાજ્યધાની છે એમ કહું તો પણ ચાલે.

મનુષ્ય અને પ્રાણીઓનો આદલો બધો મોટો. જમાવ લડાઈની દરમિયાન કૂવી રીતે પોપાતો હશે? તે પણ આપણાથી સમજી શકાતું નથી. આનો ખુલાસો માત્ર એટલાથી જ થાય છે કે, હિંદુ લોકો ધણા સહન શીલ અને તેમનો ખોરાક ઘણો જ સાદો છે. એક લાખ માણસમાંથી બાગ્યે જ દશમેા અથવા વીસમેા ભાગ માંસ ખાતો હશે. તેઓ પોતાની ખીચડીથી જ સંતુષ્ટ થાય છે. ખીચડી થયા પછી તેના ઉપર ધીનેા દોરો દેવામાં આવે છે વળી હાં ધણેા શ્રમ, બૂખ, અને તરસ સહન કરી શકે છે. મુસાફરી થઈ રહેતા તેમને છુટાં મુકવામાં આવે છે એટલે તેઓ અહીં તહીં ચરી ખાય છે. દિલ્હીમાં જે વેપારીઓ અનાજ પાણી પુરૂ પાડતા હોય છે તેજ વેપારીઓને પ્રવાસની દરમિયાન પણ અનાજ પાણી પુરાં પાડવાં પડે છે એ લોકને ખીચારાઓને અનાજ પાણી ખરીદી લાવવાની ઘણી વિટંબના પડે છે. તેઓ આસપાસનાં ગામડાંમાં રખડી જે મળે તે ખરીદી લાવી જાયણીમાં મોઢે ભાવે વેચે છે. એક જતના ધાસને તેઓ લાવે છે તેને સાફ સુક કરીને જાયણીમાં કાઢવાર ઘણે ઉચે ભાવે વેચે છે.

પાદશાહના મજાથી એક વિચિત્ર વાત હજી આપને લખવાની રહી

ગઈ છે, તે છાવણીમાં હમેશાં જુદે જુદે માર્ગે પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રમાણે કંઈ પ્રયોજન વગર થાય છે, એમ ન ધારવું. પાદશાહ જુદે જુદે માર્ગે પ્રવેશ કરે છે તેનું કારણ એ ■ કે, તેથી તેને ઉમરાવોના પડાવ તપાસવાનો અને તેમની નજરો લેવાનો લાભ મળે છે. દિલ્લી અને લાહોર વચ્ચે કેવાં ગામડાં અને નગરો આવેલાં છે, તે વિષે તો હું કંઈ બોલતો નથી, કારણ કે તેવાં ગામ કિવા શહેર છે જ નહિ, અને છે તે મેં જોયાં નથી, કારણ કે હું અને મારા આગા સાહેબ ઘણી વાર મુખ્ય રસ્તો મૂકીને આડ રસ્તો મુસાફરી કરતા હતા. એક પડાવથી ઉપડેલા પ્શીને દિવસે સવારે ગમે તે રસ્તે યઇને જઈ પહોંચતા. આમ હોવાથી ગામડાં વગરે ઘણાં જોવામાં આવ્યાં નથી.

લાહોર.

લાહોર જેનું રાજ્યધાની નગર છે, તે રાજ્યને પંજાબ કહે છે, તે કંઈ અકારણ નથી. પાંચ નદીઓ કાશ્મિરની આસપાસના મોટા પર્વતમાંથી નીકળી આ દેશમાં વહી સિંધુમાં પડે છે, અને સિંધુ નદી સિંધમાં યઇ ધરિની અખાતના મુખ આગળ હિંદી મહા સાગરને મળે છે. લાહોર તેજ પ્રાચીન ખુસેફ્શાસ કે ખીજું, તે હું કહી શકતો નથી, તેમ તે એજ એમ કહેવાનું આડંબર પણ કરતો નથી. કિલ્લીપના શાહનદ તરીકે સિંકંદર એટલે એલેક્ઝાંડર અને પ્રસિદ્ધ છે. જીત સબધે લોક તેને યાદ કરે છે ખીજુ વિશેષ કંઈ જાણતા નથી. પાંચ નદીઓમાંની રાવી નદી ઉપર વસેલું લાહોર નગર છે તે, આપણી તોચેસ નદીના જેવડી અને તેની જ માફક પ્રવાહને બદલતી ખાલૂમ પડે છે. હાલ નદી લાહોરથી લગભગ માઇલ પોણા માઇલ દૂર જતી રહેલી છે. નદીનો પ્રવાહ દૂર જવાથી પૈર જમને કેટલીક અડચણ પડે છે. અત્યંત પશુજીવો પ્રવાહ માર્ગ દેખાય છે. દિલ્લી અને આમ્રાથી જુદી જ દેને લાહોરનાં મકાનો ઊંચી બાંધણીનાં છે, પરંતુ વીસ પચીસ વર્ષથી લાંથી રાજ્યગાદી કહાડી નાંખવાને લીધે તે બધાં જીર્ણ થઈ ગયાં છે અને નગર પણ પાપમાલીની રિયતિ ઉપર આવી ગયું છે. મયાં વર્ષોમાં ઘણો વરસાદ પડવાથી કેટલાંક ઘર પડી ગયાં છે અને માણસો પણ તેમાં દટાઈ ગયાં હતાં. હજી પણ પાંચ છમોટા માર્ગોપર સારાં

સારાં મકાનો છ અને તેમાની બે ત્રણ શેરીઓ તો બે અઢી માઇલ લાંબી છે તેમાનાં મકાનો પણ હવે ચોડાજ વખતમા લાંબા ચર્ચ સુધી જશે, એમ લાગે છે. રાવી નદીનો પ્રવાહ દૂર જતો રહેવાથી રાજમહેલ દૂર પડી ગયો છે. દિલ્હી અને આગ્રાના જોવા તો નહિ પણ લાહોરનો રાજમહેલ પણ એક સુદરે મકાન છે આજ બે મામથી કાસ્તિરના રસ્તામાં આવેલા પર્વતો ઉપરથી બરફ ગળી જઈને માર્ગ થાય તો આગળ વધીએ, એમ વાદ જોતા અમે અહીં પડેલા છીએ, લાહોરથી ઉપડવાનો કાલે વધાર છે અને પાદશાહ તો ગઈ પરમ દિનના ઉપડી ચૂક્યા છે ડુંગ્રોના તથા બારે હોવાથી કામ નહિ લાગે એમ કહેવાતાં ગઈ કાલે જ પણ એક નાનો કાસ્તિમરી તંબુ મારે માટે ખરીદ કર્યો છે, અને આવતી સવારે ઉપડનાર છું. પર્વતોની અંદર મોટા તંબુને માટે જગા મળવાના સાસા પડે તથા તે બારે હોવાથી ઉચકે પણ ક્રાશ્ચુ ક્રાશ્ચુ ક્રા જાહેને તો હવે પર્વતો માર્ગમાં રગ આપી, મજબૂત કરી સર સામાન લેઈ જવાનો છે હવે અમે ઉપડવાની ત્વરામાં છીએ એટલે હાલ આટલેથીજ અટક છું.

* સાહેબ ! મેં તો ધાર્યું હતું કે-બાગલમંડળના કિનારા ઉપર મને જે ગરમી લાગી હતી તે હવે દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમા લાગવાની નથી, પરંતુ તે ધારણા ખોટી પડી, લાહોરથી નીકળ્યા પછી ચોથે દિવસે એવી ગરમી પડવા માડી હતી કે, હિંદુસ્તાની લોક પશુ તેને માટે યુમ પાડતા હતા, તો આપણા શા મજા લાહોરથી બીમનર જતા રસ્તામાં એવી ગરમી પડે છે કે ન પુછો વાત આ નગર કાસ્તિરના પ્રદેશમાં પેસવાના સ્થાન ઉપર આવેલું છે હું જરા પણ અતિશયોક્તિ વગર કહું છું કે, આજ કાલ સવારના પહેરમાં ઉઠ્યા પછી સાને જીવતા રહીશું કે તાપથી સેકાઈ જઈશું, એવી મરણપ્રાય ધાસ્તીમાં હું દિવસો ગુમરૂ છું આટલી બધી ગરમી પડવાનું કારણ એ છે કે હાલ અમે ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ અને સામેના ઉંચા પર્વતો તપીને અમને ગરમી આપે છે સાંને ત્યાંથી ઠંડી લહેકો આવે છે, પણ આખો દિવસ તો મજાજ ગરમી પડે છે પરંતુ જે ગરમી મને આવતી કાતે તો કદાચ સ્વધામ પહોચાડશે તેને માટે હવે તત્વ લંબાણ કરવાનું શું પ્રયોજન છે

* સાહેબ ! હિંદુસ્તાનની એક મોટી નદી જેને ચીનાબ કહે છે તે અમે કાલે ઉતર્યા હતા. મોઢા મોઢા ઉમરાવો જન્મનાને ઠેકાણે અત્યાર સંધી આ નદીનું બ મધુર પાણી પીતા હતા, અને તો આશા હતી કે ચીનાબ ઉતર્યા પછી અમે કાશ્મિરના શીતળ ફેશમાં પહોંચીશું, પરંતુ તે વાત ખોરબે પડી છે, હજી તો રસ્તો લાંબો છે, પ્રતિ દિન ગરમી વધારે લાગતી જાય છે અને દિવસ પર દિવસ મહા કૃષ્ણર થતો જાય છે. નદી ઉપર નાખેલો હોડીઓનો પુલ હું બપોરના ઉતરી ગયો હતો છતાં, જે મારા તંબુમાં સાંજની વાટ જોતો ખેશી રહ્યો હોત તો અને કંઈ ફાયદો થાય તેમ નહોતું. બધા લોક સાંજ સવાર તાપ ઓછો થાય સારે ઉતરવાના વિચાર પર હતા. સારે હું બપોરી વેળાએ ઉતરી ગયો તે ઠીક થયું. આમ કરવામાં હું મારી દીર્ઘદૃષ્ટિથી એક ઘાતમાંથી ઉભરી ગયો એમ કહું તોપણ ચાલે, કારણકે ચીનાબ ઉતરતાં જે ધમાચકડી અને મારામાર થઈ હતી તેવી ખીજ કોઈ વાર થઈ નથી. નદીનું બાકુ રેતાળ હોવાથી પુલની છેવટની હોડી આગળ રેતીથી પુલની સપાટી પુરી ફેવામાં આવી હતી, છતાં જાદ હાથી અને બળદ ગાડાં વગરના આવવાથી રેતી સરી જઈ તેમાં પ્રાણીઓ ઉતરી પડી પ્રવાહમાં તણાઈ જતાં હતાં તથા લોકો અને ઘેર ગારામાં કળી ગયેલાં પ્રાણી ઉપર થઈને ચાલ્યાં જતાં હતાં. આવી ગડબડના વખતમાં વળી ઉમરાવો અને અધિકારીઓના હજુરીઓ પોતાના સ્વામીની આગળના માર્ગ ખુલ્લો કરવાને માટે સોડીનો ઉપયોગ છુટથી કરતા હતા. મારા નવાબ આગા સાહેબનું લોખંડના ચૂલા તથા ખીજ સામાન સાથેનું એક ઢેંટ પણ એ ગાળડામાં પેલી ગયું હતું, આથી મને બય છે કે મારે પણ આજ બજારની રોડી ખાવી પડશે.

આવી કુખતર અને જોખમ ભરેલી મુસાફરીએ કયો યુરોપિયન નીકળશે ? આવી બયકર મુસાફરીમાં જવું એ ઘણી જ મૂર્ખાઈ અને અવિચાર ભરેલું છે. આ મુસાફરીમાં મારી જીંદગી સતત જોખમમાં રહેલી છે. આવા કુખમાંથી આગળ ઉપર કદાપિ સુખ નીકળશે. લાહોરમાં મેં દિલ્હીની માફક ઉઘાડી અગાશીમાં સુવાનું રાખ્યું હતું તેથી મારા સાંધા ઝલાઈ ગયા છે, જે કે તે પ્રમાણે સુવાથી દિલ્હીમાં તો કંઈ કુખ થતું ન-

હોતું. આવા દુઃખમાં જ મેં મુસાફરી શરૂ કરી હતી અને સાંધા દુઃખતા હતા, પરંતુ આઠ નવ દિવસ સુધી બધાં સપ્ત ગરમી પડી અને શરીર પરસેવાથી નવાઈ જવા માંડ્યું કે તરત જ એ રોગ તો દૂર થયો છે. પાણી પીવાય છે ધણું; ખરું કહું તો મારે શરીર એક ચારણી જેવું થઈ રહ્યું છે. શરીર ઉપર પરસેવો થાય તો થાય પણ આંગળીઓનાં ટેરવાં પણ પરસેવાથી ભીંજાય છે. આજ મેં સૌથી વધારે પાણી પીધું હોય એમ લાગે છે એટલે કે ઓછામાં ઓછું દસ પિંટ પાણી મારા પેટમાં ગયું છે. આટલાં બધાં દુઃખમાં એક પાણીનું સુખ સાઈ છે કે, હમણાં અહીંનાં બે-છઠ્ઠાં તેવું સારૂ પાણી મળી શકે છે. સાહેબ, સૂર્યનારાયણ હજી તો હવે ઉગે છે, પણ એટલામાં જ તાપ અસહ્ય લાગવા માંડ્યો છે. આકાશમાં કંઈ વાદળોનો ગામો દેખાતો નથી, તેમ પવન પણ નથી, ઘોડા યાદી ગયા છે; કારણ કે લાહોર છોડ્યા પછી તેમણે ધાસનું લીંટુ તરણુ પણ દીધું નથી. કાળા આમડીના, રક્ષા, અને કંઠણ મનના મારા હિંદુસ્તાની નોકરો પણ હવે વધારે શ્રમ લઈ શકે તેમ નથી, મારૂં મોંડુ, હાથ, છાતી, અને પગ લાલચોળ થઈ સુઝી ગયાં છે આખા શરીર ઉપર અળાપચો થઈ ગઈ છે અને તે સોયની માફક ચટકા દે છે. મઈ કાસે અમારામાંનો એક સૈનિક તાપમાંથી ઝાડતળે જઈ બેઠો હતો તે મરેલો હાથ આવ્યો હતો. મને પણ લાગે છે કે સાંજ ચોરા મારા રામ રમી જશે. મારી જીવન આશા ચાર પાંચ લોંબુ અને દહી ભાગી તેમાં ખાંડ નાંખી તે પીવા ઉપર આધાર રાખે છે. ઈશ્વર તમને સલામત રાખે, કલમની સાદી સુકાઈ જાય છે અને તે હાથમાંથી એની મેજે જ નીચે પડી જાય છે. ખીજે દિને અમે કાળા અને ખડખડા મોઢા પહાડી પ્રદેશના ઉત્સંગમાં આવેલા જીમ્મર મુકામે આવી પહોંચ્યા હતા. નદીના પથ્થરી કાંકરીવાળા તપતી રેલીના નદીના બાદમાં પડ્યા હતા. આજ સવારે જો વરસાદ ન થયો હોત તથા પર્વતમાંથી દહીં, દૂધ, મરધી અને લોંબુ વગરે મને ન મળી આવ્યાં હોત તો આ તમારા પત્ર લેખકનું કાણુ જાણે શુંએ થયું હોત, પરંતુ ઈશ્વરનો મદદિયા અધિક છે, હવા શીતળ થઈ છે, મને જૂન લાગવા માંડી છે અને મારામાં શક્તિ આવવા લાગી છે; તંદુરસ્તી સુધરવાના મુખ્ય ચિન્હ ૩૫ આજ છે કે મેં આ પત્ર લખવા

માંડચો છે. હવે હું તમને અમારી આગળની મુસાફરીનું અને આવી પડ-
નાર અડચણોનું વર્ણન આપવા ધારું છું.

ગઈ કાલે રાતે પાદશાહ આ અસહ્ય તાપક પ્રદેશમાંથી રોશનઆરા
બેગમ, અને જનાનાની બેગમો સાથે રાજ રઘુનાથરાવની સાથે ઉપડી ગયો
છે. રાજ રઘુનાથરાવ હાલ વઝીરનું કામ કરે છે. ગઈ રાતે ખીજી બેગમો
અને સ્ત્રીઓની સાથે કેટલાક ઓફીસરો અને અમલદારોને લઈ બક્ષી
પણુ વિદાય થયા છે અને આજ રાતે, મારા નવાજ, દનેશમંદખાન, તેનું
કુટુંબ, મહમદ અમીરખાન, તે પ્રસિદ્ધ અમીર જમાલનો શાહજાદો જેને
માટે આગળ હું ઘણું લખી ગયો છું તે, મારો મિત્ર ઘાનતખાન તેના બે
શાહજાદા, અને ખીજા ઉમરાવો, રાજાઓ તથા મુનસફદારો અને હું સર્વે
ઉપડવાના છીએ. હવે કાશ્મિર પાંચ દિવસની મજલે છે, એટલે પર્વતના સાંકડા
રસ્તામાં અડચણ ન પડે માટે એક પછી એક એમ ઉપડવાનો ક્રમ રાખેલો
છે. અમારા ગયા પછી ખીજા નવાબો અને રાજાઓ પણ એક પછી એક
કાશ્મિર આવશે. ફૈઝખાન, તે તોપખાનાનો ઉપરી, ત્રણ અથવા ચાર મુખ્ય
મુખ્ય રાજાઓ અને ખીજા ઘણાક ઉમરાવો બીમળર આગળ રાજ્ય રક્ષણ-
ને માટે પકા રહેશે અને ત્રણ ચાર માસ પછી જ્યારે ગરમી પડવા માં-
ડશે ત્યારે પાદશાહ પાછો ફરશે, જેમની સાથે તેઓ મળી જશે. કેટલાક
બીમળર આગળ પોતાના તણુ નાંખી ચીનાખના તટ ઉપર પડી રહેશે અને
કેટલાક પાસેનાં શહેરમાં જઈ રહેશે. તથા ખીજા કેટલુંક લશ્કર આવા
ઉચ્ચ પ્રદેશના મેદાનમાં પડ્યું રહેશે.

કાશ્મિર જેવા નાના રાજ્યમાં પાદશાહ જે પોતાના સઘળા સૈન્યસાથે
જાય તો ખોરાકના સાંસા પડે, માટે આમ કરવામાં આવે છે. જનાનાની
બેગમોમાં પણ પહેલા દરજ્જાની બેગમો જ તેની સાથે રહે છે. રોશનઆરા
બેગમ, તેમની પ્રિય સજિયો અને જે દાસીઓ વગર ચાલે જ નહિ તે
તેની સાથે ગયાં છે. ઉમરાવો અને તેમનાં માણસોના સંબંધમાં
પણુ જેમ જને તેમ ઘટાડો રાખવામાં આવે છે. પાદશાહની તહેનાતમાં ર-
હેનારાઓની સાથે પણ માત્ર ૨૫-૨૫ ઘોડેસ્વાર રહે છે. આ માણસોથી
વધારે માણસોને જવા દેતા નથી. પર્વતના સાંકડા માર્ગે આગળ એક પા-
દશાહી અધિકારી ઉભો રહે છે તે ગણી ગણીને માણસોને ત્યાગી ને

જો આ રીતે નિયમ રાખવામાં ન આવે તો ઘણાક ઉમરાવો, સુન સફદારો અને વેપારીઓ મોજ ચોખને ખાતર કાશ્મિરમાં જાય અને મો જમાણે તથા કમાય, પરંતુ તેમ ધાય તો પાદશાહના માણસોને ખોરાકન તંગી વેડવી પડે માટે નિયમમાં સખ રહેવાય છે.

જુનાનાની ખેગમો તથા સામાનને માટે પાદશાહ કેટલાક પસંદગીના હાથી સાથે રાખે છે. હાથી એ મોટું ધાણું છે તેમ છતાં પણ ઘણું ઠરેલ પગનું છે. તે એક પગને બરાબર ગોઠવ્યા વગર બીજો પગ ઉપાડતું નથી. પાદશાહની પાસે કેટલાંક ખચ્ચર છે, પરંતુ ઘણા ઉપયોગનાં નથી. ઉંટને સાથે રાખવામાં આવતાં નથી, કારણ કે પર્વતના સાંકડા અને ખડખડા માર્ગમાં તેમના લાંબા પગ મોઢી શકતાં નથી. ઉંટને ઠેકાણે ઠેકાણો રાખવામાં આવે છે, જેની સંખ્યા ઘણી હોય છે. માત્ર પાદશાહની સાથે જ છ હજાર ઠેકાણો રહે છે. મેં ત્રણ હેલકરી રાખેલા છે જો કે ઘણા સામાન તો મેં લાહોરમાં રાખેલો છે. દરેક ઉમરાવ અને રામએ પોતે પણ એમ કરેલું છે. બીમબરમાં સર્વેના સર સામાનને માટે નહિ નહિ તો, પંદર હજાર મજૂરો એકઠા થયા હશે. કેટલાંક મજૂરો કાશ્મિરના સુખાએ મોકલ્યા છે. કેટલાંક આસપાસના રાજાઓએ મોકલ્યા છે અને ઘણાક સારી મજૂરી મળવાની આશામાં આવેલા છે. અઢી મણ બોળને માટે દસ કાઉન લેખે મજૂરી સરકારે દરાવેલી છે. ત્રીશહજાર આવા મજૂરોની જરૂર પડતી એમ કહેવાય છે, જો કે પાદશાહનો, ઉમરાવોનો અને વેપારીઓનો ઘણાંક સામાન તો એક મહિના પહેલાંથી કાશ્મિરમાં વસી જાય છે.

સાહેબ, કાશ્મિરના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં લખેલું છે કે પૂર્વે આખો દેશ એક સરોવર જેવો હતો. કાશ્વપ નામના ઋષિએ બારામુહાના પર્વત આગળથી જોહાલાત ક્યો હતો અને તેથી સરોવર ખાલી થઈ આખો પ્રદેશ વસવા નેમ થયો હોય. આ હેવાલ સુળના ઇતિહાસમાંથી ખમતેલ છે. સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં આવેલો છે. એ સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ જહાંગીર પાદશાહે ધરાવી બાવામાં લખાવેલો છે, અને હાલ હું તેનું બાખાંતર કરું છું. આ પ્રદેશ જળથી ઢંકાયેલો નહિ હોય એમ કહેવાને હું માગતો નથી, કારણ કે ચેસલી અને બીજા પણ કેટલાંક પ્રદેશો જળથી ઢંકાયેલા હતા એમ કહેવાય

છે, પરંતુ જોને જળમાર્ગ એવું નામ આપેલું છે તે માર્ગ મનુષ્ય જાતનો કરેલો હોય એમ હું માની શકતો નથી, કારણ કે-જે પર્વતમાંથી એ માર્ગ છે તે ઘણોજ મોટો અને સિદ્ધ ઢોળાવનો જાયો. પર્વત છે, આ પ્રદેશમાં વારંવાર ધરતી કંપ થાય છે એટલે મારૂં ધારવું તો એવું છે કે-કોઈવાર ધરતી કંપના આંચકા સાથે આ જગોદ્ધાત થયેલો હશે. અરબસ્તાન તરફના આરબ લોકને માનીએ તો તેણી તરફ આવેલી બાબળમંડળની સા-સુદ્ધાની પણ એક ધરતી કંપના આચકાથીજ બનેલી હોય એમ લાગે છે, અને તેથી કરીને એક નાનો પ્રદેશ તેનાં નગરો અને ગામડાં સાથે અખાત થઈ ગયો છે.

કાશ્મિર હાલ સરોવર નહિ પણ એક સુંદર પ્રદેશ છે, તેમાં નાના મોટા ડુંગરો આવેલા છે. તે આસરે ૬૦ માઇલ લાંબુ અને ૩૬ માઇલ પહોળું છે. લાહોરની ઉત્તરે હિંદુસ્તાનના છેડા ઉપર આવેલું છે. કાકેસસ પર્વતના ઉત્સર્ગમાં, મોટા અને નાના દિબેટની પાસે અને આંતરના જમુના રાજ્યની પાસે તે પર્વતથી પરિવૃત્ત થયેલું છે.

સપાટ પ્રદેશની પાસેનો કાશ્મિરને વિટાઈ રહેતો પર્વત ઘણો જાયો નથી. તેના ઉપર લીલીછમ લીલોતરી આવેલી છે અને ઠંડાણે ઠંડાણે નીચાં ઉચ્ચાં વૃક્ષો અને ધાસનાં શાદલો આવેલાં છે. ગાયો, ઘેટાં, બકરાં, અને ઘોડા તથા ખીજી બધી જાતનાં પશુઓ લીલુ ધાસં ચરતાં ભાં નિરંતર જોવામાં આવે છે. જૂદી જૂદી જાતનાં હરિણો અને સસલાં સિવાય ખીજાં ઘણી જાતનાં શિકારી જાતવર પણ પુષ્કળ છે કસ્તુરી મૃગ પણ કોઈ કોઈવાર તેના ઉપર ચરતા જોવામાં આવે છે. મધમાખીઓ પુષ્કળ થાય છે, અને હિંદુસ્તાનમાં જે સર્વોત્તમ મનાય છે એવા કાશ્મિરમાં ઘણું કરીને સાપ, વાઘ, શીંછ અથવા સિંહ જેવાં ભયંકર પ્રાણીઓ બહુજ ઓછાં અથવા ખીલકૂલ તથા એમ કહીએ તોપણ આસે આ પર્વતો માત્ર રળીઆમણા છે એટલુંજ નહિ, પણ તેમાં દૂધ અને મધ બરેલું છે, અર્થાત્ ગાયો અને મધમાખીઓ વગરે તે આપનાર છે એમ કહીએ તોપણ ખોટું નથી.

ઉપર વર્ણવ્યા તે પર્વતોની પેલી તરફ મોટા અને અત્યંત ઉંચા પ-

પર્વતોની હાર આવેલી છે. એ ઉચ્ચ પર્વતોના શિખરો ઉપર નિરંતર ખરફ પડ્યો રહે છે અને ઓલિમ્પસ પર્વતનાં શૃંગોની માફક વાદળને સુખ્મન કરતાં તેનાં શિખરો સતત ધવલતા ધારણ કરતાં તેજથી પ્રકાશિત લાગે છે. આ બધા પર્વતોમાંથી અસંખ્યાત નાનાં ઝરણો વહ્યા કરે છે. પર્વતના શિખર ઉપર પણ ઝરણુ જોવામાં આવે છે. લેકા તેને સુંદર નીકા બાંધીને પોતાનાં ડાંગરોનાં ખેતરોમાં વાળે છે અને વધારાનાં પાણી પાછાં નીચેના ખીણ પ્રદેશમાં વહેવરાવી દેછે. હમ્પરો ઝરાના આકારમાં વહેતા આ નિર્ઝરાનાં પાણી કાસ્મિર જેવા નવનાભિરામ પ્રદેશમાં અનેક નાના નાના જળ માર્ગોમાં ધકેળે છેવટ ખીણના નીચા પ્રદેશમાં જઈ એકત્ર થાય છે, અને તેમના સમવાયક જળથી એક મોટી અને સુંદર નદી બને છે આપણી આજન નદીના નેવડી આ નિર્ઝરાની બનેલી નેલ્દમ નદીમાં વહાણો પણ ચાલી શકે છે. મંદપ્રવાહ વહેતી આ નદી આખા પ્રદેશની પ્રદક્ષિણા ફરી પાટનગર—શ્રીનગરના મધ્ય ભાગમાં ધકેળે ધીરી ધીરી જારામુલાના ઘાટ આગળ આવે છે અને હાં આગળ તેને બે ઉભા પર્વતોની કંઠણોમાંથી દેવતાઈ માર્ગ મળે છે, તેમાંથી મોટા પર્વતમાંથી બહાર નીકળી બીજી ધણી નદી—ઓનાં પાણીને પોતામાં એકઠાં કરી સર્ધ મોટા રૂપવાળી નેલ્દમ બહારના ઉંચા નીચા ખડકવાળા પ્રદેશમાં દાળને લીધે જોશમય વહેતા પોતાના ધોપિત જળથી ખડકોમાં ખળખળાટ કરતી વહે છે, અને અટક તરફ જતાં આગળ સિંધુ નદીને મળે છે.

પર્વતોમાંથી નીકળતાં અસંખ્યાત ઝરણોથી ખીણમાં અને ડુંગરી પ્રદેશ ઉપર મનોહર બાજીપાલો અને લીલોછમ વનસ્પતિ સર્વદા છવાઈ રહેછે. આખો દેશ ફળદ્રુપ અને સારા ખેડાણવાળી વાડીના જેવો ચેતોહર દેખાવ આપે છે. ધણાંજ રમણીય લતાગૃહોથી છવાયલાં ગામડાં અને પરાં સર્વત્ર દૃષ્ટિએ પડે છે. દુર્વામય લીલાં સપાટ વનો, દ્રાક્ષના મડપો, ચોખાનાં, ધડુનાં શણુનાં અને કેસરના તથા બીજી જાતની શાક બાજીનાં સુંદર લીલાં ફેરો સર્વત્ર દેખાય છે અને તેમાં વચ્ચે વચ્ચે ઝરણો, નાનાં તલતલ, અને સરોવરો આવી રહેલાં છે, જેનો દેખાવ જોનારને ધણાંજ મનમોહક લાગે છે આખા પ્રદેશમાં યુરોપમાં ચતો બાજીપાલો અને ધ્રુવ ઝાડ થાય છે અને રોફુજ, જમફુજ, પસ્તા, તથા અખરોટનાં ઝાડ ફળના બારથી નમી પડતાં

દષ્ટિએ પડે છે. સદ્ગૃહસ્થોની વાડિયોમાં તડખુચ, મીઠાં લીંણુ, દ્રાક્ષ, રાતાં બીટકણ, અને આપણા દેશની શાક તરકારી થાય છે. આ સિવાય બીજાં ફળ અને વનસ્પતિ પણ ધણી થાય છે, કે જેનાં નામ પણ હું જાણુતો નથી.

અહીંનાં ફળો આપણાં ફળોનાથી ઉતરતાં છે અને ઘણાં યતાં પણ નથી, પરંતુ એમ યવાનું કારણ જમીનનો દોષ નથી પણ અત્રેના ખેડુત અને માળીઓ અજ્ઞાન છે, તે છે, કારણ કે કાંસના આપણા માળીઓ જાડને જેમ ખીલવી જાણે છે તેમ કરતા અત્રેના માળીઓને આવડતું નથી. કાશ્મિરમાં રહેતા તે દરમીઆન મેં ઘણી જાતનાં ઉત્તમ ફળો બાધેલાં છે. અને તે ઉપરથી હું એવા મત ઉપર આવેલો છું કે, જો કાશ્મિરના માળીઓ અને ખેડુતો લગભગ વધારે ધ્યાન આપવા માંડે તો તે ફળો યુરોપનાં ફળોના જેવાંજ સારાં થાય.

કાશ્મિરના રાજ્યનું રાજ્ય નગર કાશ્મિર એજ નામનું છે. રાજ્ય નગરને કોટ નથી અને તે સવા બે માઇલ લાંબુ અને દોઢ માઇલ પહોળું છે. એક અર્ધ જોળાકારના મોટા પર્વતના ઉત્સર્ગમાં તે આવેલું છે. તે ૧૨-૧૫ માઇલ ઘેરાવના એક નિર્મળ જળના સરોવરના તટ ઉપર બાધેલું છે. આ સરોવર જીવતા પાણીનું છે અને પર્વતમાંથી ઝરી આવતાં ઝરણોથી તેનું પાણી તાજુ રહે છે. નગરમાં યઇને જતી નદીની સાથે તેના મેળાપ થાય છે, એટલે જેમ તેમાં નવું પાણી આવતું જાય છે તેમ વિતસ્તાને માર્ગે જીનું પાણી વહી જાય છે નગરની વચ્ચે નદી હોવાથી તેના ઉપર લાકડાના બે પુલ નાંખેલા છે. નદીના કિનારા ઉપર બાધેલાં ઘરો લાકડાનાં જ ધણે ભાગે છે, તેમ છતાં તેને બે ત્રણ માળ હોય છે. ગામમાં ઘણાં ઘર પથ્થરમાં બાધેલાં છે અને પુરાતન ખડીએર જેવાં યર્ધ પડેલાં બીજાં ધણાંક દેવાલયો પણ ગામમાં તથા આસપાસ પથ્થરની બાંધણીનાં જોવામાં આવે છે. લાકડાં ઘણાં સોંધાં પડે છે, કારણ કે નદીઓને માર્ગે પર્વતમાંથી તે લાવતાં જાણું ખરચ થતું નથી. નદીના તટ ઉપરનાં ઘરોને નદીની બાજુ ભણી નાની વાડી કઢાડેલી હોય છે અને વસંત તથા ઉનાળાની ઋતુમાં જ્યારે સોકો નદીના પાણીમાં મોજ ચાલવા નીકળી પડે છે, ત્યારે આ વાડીઓ અને ઘરો ઘણીજ મનોહર શોભા અને આનંદ આપે છે. સદ્ગૃહ-

રથોનાં મંદિરની આગળ પાછળ વાડી હોય છે એટલું જ નહિ, પણ ઘણા ગૃહસ્થોના ઘર આગળ તો સજીવન પાણીનાં ઝરણોની નહેરો ઢાટેલી હોય છે, જેમાં માલોક પોતાને ફરવા જવાની હોડીઓ રાખે છે. આ હોડીઓમાં બેસીને ગૃહસ્થો ચાંદની રાતમાં સરોવરમાં ફરવા નીકળી પડે છે.

શ્રીનગરના પ્રાંત ભાગ ઉપર એક એકાંત પર્વત આવેલો છે. આના ઉપર અને ઢોળાવપર વાડીવાળાં સુંદર મંદિરો આવેલાં છે. શિખર ઉપર એક મસજિદ અને મઠ બાંધેલાં છે, તે બન્ને મકાનો સારાં છે. આ પર્વત ઊંચાં ઊંચાં સુંદર વૃક્ષોથી છવાયેલો છે. તેનો દેખાવ ઘણો જ રેણી-આમણો લાગે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેની હરિયાળીથી તેને 'હરિપર્વત' કહીને કહેવામાં આવે છે.

આ શૈલની સામે એક ખીણે ડુંગરો છે અને તેના ઘિખર ઉપર 'તપ્તે સુલેમાન' નામની મસજિદ બાંધેલી છે. આ મકાન પૂર્વતું કોઈ હિંદુ દેવાલય હોય એમ મને લાગે છે, જો કે મુસલમાનો તો કહે છે કે મહમ્મદ જ્યારે કાશ્મિરમાં આવ્યો ત્યારે તેણે તે બધાંબધું હતું. મહમ્મદ કહી કાશ્મિરમાં આવ્યો હોય એમ લાગતું નથી.

શ્રીનગરના સુંદર સરોવરમાં ઘણીક ૧૨લી વાટિકાઓ છે. નિર્મળ પાણીમાં કુલ ને ફળનાં ઝાડથી તે ઘણી રમણીય દેખાય છે. આ તરતા ઢાણાઓ ઉપર મોઝાં મોઝાં શરનાં ઝાડ જેમ હોડીઓના કુવા હોય તેમ દેખાય છે. નગરથી પર્વત તરફનો ઢોળાવ મંદિરો અને પુષ્પ વાટિકાઓથી ભરપૂર છે. અહીંની હવા અનુકુળ અને નિવાસરચાન ઘણાં રમણીય છે. ડોળાવપરનાં મંદિરોના ઓઠલાપરથી નજર કરતાં નાનાં નાનાં ખજખજાટ વહેતાં ઝરણો, કાચના જેવું સ્વચ્છ મોઢું સરોવર, તેમાંની તરતી વાટિકાઓ અને સામે આવેલું શ્રીનગર વગેરેનો દેખાવ બાંખને આનંદ પમાડે છે. સઘળી વાટિકાઓ અને હવાનોમાં કાશ્મિરના રાજાનું એક ઉપવન ઘણું જ મનોહર છે. તેનું નામ 'કામવન' છે તે ખરેખર તેને યોગ્ય છે. સરોવરમાં યદને કામવનમાં જવાનો માર્ગ એક નિર્જરમાં યદને જાય છે અને તેના ઉભય તટ હરિયાળીથી ચિત્તને પ્રમેદ પમાડી દે છે. કામવનના મધ્ય ભાગમાં એક ઘણું જ સુંદર "હિમગૃહ" નામનું મંદિર બાંધેલું છે. વન પાંચસે ગજ લાંબુ પહોળું હશે. ઉપર કહી

તેના કરતાં પણ બહુ મનોહર અને ત્રીજી નહેરને માર્ગે આ કામવનના પ્રાંત ભાગમાં આવેલા બીજા 'હિંમગૃહ' માં જવાય છે. આ નહેરના બન્ને તટો પથ્થરની લાદીથી ઢોળાવમંધ બાંધકામથી બાંધી લીધેલા છે અને ૧૫-૧૫ કદમને છેટે તેના ઉપર આખે માર્ગે કુદરતી ધ્રુવારાઓ બાંધેલા છે, જેમાંથી નિરંતર પાણી ઉઘા ડરે છે. મધ્ય ભાગમાં આવેલા હિંમગૃહની આસપાસ તેની પ્રદક્ષિણા કરતો હોય તેવો એક ઝરો આવેલો છે અને તેની આસપાસ મોટાં મોટાં મનોહર વૃક્ષોથી વૃક્ષની હાર દોર બાંધી લીધેલી છે. હિંમગૃહ ધ્રુમટદાર બાંધણીએ બાંધેલું છે અને તેને સર્વે દિશા તરફ ફરતી ઝાકર અને છત્ત મૂકેલાં છે. ચાર બારણામાં યજ્ઞને છત્તમાં અવાય છે. જે બારીઓ નહેર બણી પડે છે અને જે ભાગમાં પડે છે નહેર ઉપર જે પુલ નાંખેલા છે. આ હિંમગૃહમાં વચ્ચે એક મોટું દિવાનખાનું છે અને આગળ પાછળ નાની ઓરડીઓ અને ઓસરીઓ કાઢેલી છે. ઓરડાઓ અંદરથી રંગેલા અને સોના રૂપાનાં પાનાં ચોઢેલા છે. દરેક ઓરડાની ભીતિ ઇરાની અક્ષરે કંઈ કંઈ વાક્યો લખેલાં છે. ચારે દરવાજા ભમકામંધ હોઈ પથ્થરના બનાવેલા છે અને ઉભય બાજુએ જે સ્તંભ આવેલા છે દરવાજા અને સ્તંભો કેટલાંક દેવળોમાં શાહજહાન પાદશાહે ખંડિત કરી નાંખેલાં એટલે તેની તુલના થાય તેમ નથી દરવાજાના પથ્થરો કંઈ જાતના છે તે તો હું કહી શકતો નથી, પરંતુ એમ તો કહી શકું કે એ પથ્થરો આરમપહાણુ નથા અકીકના કરતાં પણ કોઈ ઉમદા જાતના પથ્થરના છે.

મારા અભાર સૂઝીના લેખથી આપની ખાત્રી થઈ જ હશે કે હું કાશ્મિરની રમણીયતાથી મોહિત થઈ ગયેલો છું ખરું કહું તો મારા મનમાં જે જાતના ઉમદા વિચારો હતા તે મને કાશ્મિરમાં આબેહુમ નજરે પડ્યા છે, એટલે કાશ્મિર જવો રમણીય પ્રદેશ મેં બીજા કાંઈ જોયો નથી કાશ્મિર દેશ બીજા દેશોનાથી નાનો છતાં સુંદર છે તેમ છતાં, પૂર્વે કાશ્મિરના રાજાઓ સઘળા પર્વત અને તાર્તરી, સાથે હિંદુસ્તાનના ઉપર રાજ્ય કરતા હતા. મોગલો કાશ્મિરને હિંદુસ્તાનનું એક મહારથાન અને સ્વર્ગ કહે છે, તે જરાય ખોટું નથી અકગર પાદશાહે કાશ્મિરને તેની સુંદરતાને લીધે જ દેશી રાજ પાસેથી છતી લીધું હતું અને તેના પુત્ર જહાંગીર પાદશાહે તો કાશ્મિરમાં પોતાનું નિવાસ સ્થાન બનાવ્યું હતું. તે વારંવાર કહેતો હતો:

કે 'હિંદુસ્તાનના મોટા ફળદ્રુપ પ્રદેશો મારા હાથમાંથી જાય તો ખેર, પણ કાશ્મિર જાય તો ખોટું, એટલે કે બધા પ્રદેશો કરતાં તે મને વહું પ્રિય અને મોંઘું સ્થાન લાગે છે.'

કાશ્મિરના અને મેગલના કવિઓએ આ સુંદર પ્રદેશના વર્ણનોનાં જો કાવ્યો બનાવેલાં છે તે જ્યારે ઔરંગઝેબ પાદશાહને બેઠ કરવામાં આવ્યાં ત્યારે તેણે પ્રસન્ન થઈને તે કવિઓને ઈનામો આપ્યાં હતાં, તે મેં જાને જોયું અને માંબજ્યું છે એ કાવ્યો ઘણી છટાપી પણ અતિશયોક્તિથી સજ્જવામાં આવેલાં છે એક કવિએ પોતાના કાવ્યમાં કાશ્મિરના પર્વતોની ઉચ્ચાર્ણનું વર્ણન કરતાં લખ્યું હતું કે, એ પર્વતોની ઉચાઈને ક્ષીપે આકાશને પણ ઉંચે જવું પડ્યું હતું. બીજાએ લખ્યું હતું કે કાશ્મિરમાં કર્તાએ સંધ્યા સુંદરતાને ખરચી નાંખી તેની આગળ પાછળ શત્રુથી ચઢી ન અવાય તેવા જોયા પર્વતોનો કોટ કરી દીધેલો છે, કારણ કે તેનું રાજ્ય બીજા રાજ્યોમાં એક મહાન સુંદરી-રાણી રૂપ છે માટે તેને સર્વ કરતાં વધારે સરક્ષણમાં રાખી ઇશ્વરે પણ તેની શ્રેષ્ઠતા સાચવવાને માટે કાળજી રાખેલી છે એ કવિએ કાશ્મિરના પર્વતોનાં સર્વદા બરફવાળાં શિખરનાં તેજનું વર્ણન કરતાં તેને સર્વ રાજ્ય અધિષ્ઠાતાના તેજસ્વી તાજની ઉપમા આપેલી છે. આના સમયમાં મારા નવાજની સાથે વાત થતાં મેં તેને કહ્યું કે, 'કવિ શુ આવી અતિશયોક્તિ વગર કાશ્મિરનું યથાયોગ્ય વર્ણન ન કરી શક્યો હોત ?' લેવાય તેટલી ખુદ લખીને જો તેણે આખા પ્રદેશનું વર્ણન કર્યું હોત તો તે વધારે સ્વાગતને યોગ્ય ગણાત. જો મારે કાશ્મિરનું વર્ણન કરવું હોય તો હું તો પ્રથમ તેની સીમાનું અને તેનાં દેશી રાજ્યોનું વર્ણન કરું પછી સિંધુ, ચીનાબ, જલ્હમ અને જમુના વગરે મોટી નદીઓ કાશ્મિરમાં વહે છે અને તેથી દેશ ધણોજ રસાળ તથા વનરપતિ પુર્ણ રહેછે વગરે જાતનું વર્ણન કરે એટલુંજ નહિ, પણ આ પ્રમાણે નદીઓના પ્રદેશમાં ઇંડનની વાટિકા જાણે કાશ્મિરમાંજ ફેરેલી છે અને પ્રાચીન મત પ્રમાણે આરમીનીયામાં નહિ વગરે જાતનું વર્ણન કરું.' ખરૂં વર્ણન સહેજ સાળ વધારે અને ઉપમાથી વધારે સાર લાગે છે, જ્યારે ઘણા ટકા ચડાવવાથી એ સંભવિત અને ખોટું ગણાય છે.

કાશ્મિરના લોકો શુદ્ધિચાળી અને નહાજર જવાબીને માટે વખણાય

છે હિંદુસ્તાનના લોક કરતાં તેઓ વધારે અકલ્પમંદ કહેવાય છે ક-
વિતા અને તત્વશાસ્ત્રોમાં ધરિનીઓના કરતાં 'તેઓ જરાય ઉતરતા નથી.
તેઓ ધણી ચપલ અને ઉઘોગી છે. પાલખી, ખાટલા, પેટીઓ, ખડીઆ,
અને ચમચા વગેરે ધણી જાતનો સામાન તેઓ હિંદુસ્તાનના લોક કરતાં
ધણે સારો અને કારીગીરીદાર કરે છે. લક્કડ કામ ઉપર વોરનીસ ચડાવ-
વાની કળા કાશ્મિરિયો સારી જાણે છે એટલું જ નહિ, પણ લાકડાની અ-
દર ધાતુની સળીઓ બેસાડી તેથી નાના પ્રકારની વેલો પાડવાની કળા
પણ તેઓ સારી જાણે છે. કાતર કામમાં મેં તેમના જેવું કામ બીજે
જોયું નથી. દેશને સૌથી વધારે ફાયદાકારક અને જેમાં પાંચ વર્ષનું છા-
ક ફ પણ કામે લાગી શકે તેવો ધંધો તો શાલો વણવાનો ચાલે છે. કા-
શ્મિરમાં પુષ્કળ શાલો થાય છે અને તે ધણી જ વખણાય છે. શાલ તે
એક લાંબુ પહોલું કીનારીએ ભરત કામવાળુ ચાદરના જેવું ગરમ હુગડું.
હિંદુસ્તાનમાં મોગલ તેમ જ હિંદુઓનાં ઘેરાં અને પુરૂષો શાલ વાપરે
છે. તેઓ ખભા ઉપર શાલ ઓઢે છે અને કેટલાક મુસલમાનો માથે બાંધે
છે. તે બે જાતની થાય છે. એક કાશ્મિરમાં થતાં રવાની શાલ થાય છે, જે
ધણી જ મુલાયમ અને ગરમ હોય છે તથા તેનું પોત રપેનની શાલોના
કરતાં પણ સાફ થાય છે. બીજી જાતની શાલ 'તુસ' નામના બકરાના વા-
ળની થાય છે તે બકરા લઘુગ્રીએટલ તરફ પુષ્કળ થાય છે, ગરમીના
સંબંધમાં દેશી ઉત્તના કરતાં તુસનાં રવાની શાલ વધારે મોંઘી અને સારી કહે
વાય છે. ઉમરાવોને માટે ખાસ વણાવેલી એ કેટલીક એ જાતની શાલોની
જોઈ હતી તેની કિંમત દોઢસો રૂપિયા થાય છે. પણ બીજી જા-
તની સાલો ખ્યાસ રૂપિએ પણ વેચાય છે. શાલોને વાપરવામાં ન
આવે તો તેને ઉધેઈ જેવાં છવડાં ખાઈ જાય છે. ખીવરનાં રવાં આ બ-
કરાઓનાં રવાં જેવાં મુલાયમ નથી થતાં પટના, આગ્રાના અને લાહોરમાં
આવી શાલો વણવાને માટે ધણી મહેનત લેવામાં આવે છે છતાં કા-
શ્મિરી શાલના જેવું તેનું પોત આવતું જ નથી. આનું કારણ એમ કહે-
વાય છે કે કાશ્મિરનું પાણી અને હવાજ એવી છે કે શાલમાં મુલાયમતા
તથા પોતમાં ઘટતા આવે છે અને શાલ સુદર બને છે. મજલીપટનની છોટ
અને રંગીત કપડાના ઉત્તમ રંગને માટે પણ એમજ કહેવાય છે મજલી

પટનના પાણીને લીધે તેની સુંદરતા આવે છે. એ રંગ ધોવાથી વધારે સારો ઉઘડતો જાય છે.

કાશ્મિરના લોક ગોરા અને ઘટમઘટ કહેવાય છે. તેમનો શરીર પણ સારો હોય છે. તેઓ મુરોપિયનોના જેવા ગોરા અને ઘાટખંધ છે. તાતારના અને કાશગરના લોકની માફક તેમનાં નાક ચપટાં નથી હોતાં. મોઢા ટિમેટના લોકથી પણ તેઓ જુદા પડે છે. કાશ્મિરની સુંદરીઓ ઘણી રૂપાળી છે. મોગલ પાદશાહના દરબારમાં દરેક મોગલ કાશ્મિરમાંથી સ્ત્રી પરણી લાવે છે અથવા કાશ્મિરની રાંડ રાખે છે, કારણ કે તેને પેટે છોકરો થયેલો હોય તો તે ગોરાપણાને લીધે મોગલમાં ખરે. રસ્તામાં રખડતી મજ્જુઓ અને દુકાન ઉપર બેસનારી સ્ત્રીઓ ઉપરથી કહી શકાય છે કે મોઢા કુળવાન ધરની બાપડીઓ તો ઘણી જ રૂપવતી હશે. આ જનાનાની સ્ત્રીઓને જોવાને માટે મોગલ લોકો અનેક જુક્તિઓ વાપરે છે. એકવાર લાહોરમાં મેં પણ તેવી યુક્તિ વાપરી હતી. લાહોરની સ્ત્રીઓ જરા ધડુવણી હોય છે પરંતુ તેમનો શરીર મનોહર છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં લાહોરના જેવી સુંદર અને પુટડી સ્ત્રીઓ બીજા કોઈ કોણે નથી. લાહોર અને કાશ્મિરના જામડીઓ ઘણીજ પાતળી અને નાજુકમાં નાજુક બાંધાની છે એક મોટો હાથી રસ્તામાં ધસે જતો હોય તે વેગાએ હાધીના ઘટ સાંભળીને સારા સારા ધરની સ્ત્રીઓ હાથો જોવા બારીએ આવે એટલે અમે તેમનું રૂપ જોઈ શકીએ. કાશ્મિરમાં પણ હું આ યુક્તિથી જ કાશ્મિરની રમણીઓને જોતો હતો. વધારે ધારીને જોવા માટે પછી મેં એક દોસ્તદાર શોધી કહાડ્યો, જે કાશ્મિરનો ભોંગિયો હતો અને તેની સાથે હું ઈરાની કવિઓનાં કાવ્યો વાંચતો હતો. જનરમાંથી મીઠાઈ ખરીદ કરી તે મારા દોસ્તદારની સાથે હું સારાં સારાં ઘરમાં જતો, કે જે ઘરોમાં જવાની મારા દોસ્તદારને પૂર્ણ છુટ હતી. મારો મિત્ર બ્યાં લાં એમ કહેતો હતો કે, ‘આ તો મારો મજો છે અને હમણાં જ ઈરાનથી આવ્યો છે, તેને પરણવાનું બહુ મન છે.’ અમે જેવા એક ગૃહસ્થના ઘરમાં જતા તેવો જ મારો દોસ્તદાર પેલી મીઠાઈ હેંકરોને વહેંચી આપતો હતો. મીઠાઈ વહેંચતા માંડતાં ‘બધાં અમારી આગળ પાછળ વિંટાઈ વળતાં. પરણેથી વહુઓ અને જીવંત બીલવી છાકરીઓ આથી મારા જોવામાં આવતી હતી.

આ રીતે કાશ્મિરની સુંદરીઓ જોવામાં મેં ઘણો પૈસો ખરચી નાંખ્યો પ-
રંતુ તેથી મને એટલી તો સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ કે. યુરોપના કોઈ પણ
દેશ કરતાં વધારે પુટડી અને સૌંદર્યવાનુ ઝીઓ કાશ્મિરમાં થાય છે, એમાં
શક લાવવા જેવું જરાય નથી.

ભીમજરથી નીકળી કાશ્મિર ગયા અને રસ્તામાં શું શું આબું તથા
કાશ્મિરની આગળ પાછળ કેવા પર્વતો આવેલા છે અને રસ્તો કેવો છે, વગેરે
બાબત હવે વર્ણન કરવાની બાકી છે. આ પત્રમાં પ્રથમ મારે એ માર્ગના
વર્ણનની જ શરૂઆત કરવી જોઈતી હતી. ભીમજરથી નીકળી આગળ આ-
લતાં એક સપાટામાં જ હું તો આશ્ચર્યમાં પડી ગયો હતો; કારણ કે એક
રાતમાં મને તો એમ લાગ્યું કે જાણે હું બળતા પ્રદેશમાંથી એકદમ શીત
પ્રદેશમાં આવી રહ્યો હોઉં. ભીમજરનો શુષ્ક કાળો અને ઉજડ જેવો પર્વત
અહીં લાગે તો મારમારનો તાપ પડતો હતો, પરંતુ ઉતરતાં તો અમને
શીતળ હવા અને સુખ મળ્યાં. મને તો જાણે એમ લાગ્યું કે હિંદુસ્તાનમાંથી
મને કોઈએ એકદમ યુરોપમાં મૂકી દીધો. અમે જે પર્વત ઉપરથી ઉત-
રતા હતા તે યુરોપમાં ચતી વનસ્પતિથી ભરેલો હતો અને ઝાડ પા-
ન પણ તેના ઉપર યુરોપના પર્વતો જેવાં જ સુંદર હતાં.
મને તો લાગ્યું કે જાણે હું આરેબના પર્વતમાં એક, અજર અને એ-
લ્બનાં ઝાડોની ઘટાઓમાં યઈને માર્ગ કાપું છું. થોડાજ કાળ ઉપર
અર્ધાત્ એક દિવસને આંતરે હિંદુસ્તાનના ઉષ્ણકટિબંધમાંથી આવા શી-
તળ પ્રદેશમાં આવતા મને જાણે કંઈ અદ્ભુત આનંદ લાગવા માંડ્યો અને
યુરોપના સુંદર દેખાવો મારી આંખને હર્ષ આપવા લાગ્યા.

ભીમજરથી બે મળલ દૂર આવેલા પર્વતોએ મારે ધ્યાન વધારે એમ્મું
હતું; કારણ કે તે પર્વતોના હિંદુસ્તાન બહીના ઢોળાવ ઉપર સમશીતોષ્ણ
કટિબંધની વનસ્પતિ જોવામાં આવી હતી, જ્યારે ઉત્તર તરફના ઉતરતા
ઢોળાવબહી માત્ર શીતકટિબંધની વનસ્પતિ દેખાતી હતી. આથી કરીને
આ પર્વત એક બાજુએ હિંદુસ્તાન અને બીજી બાજુએ યુરોપનો દેખાવ
આપે છે. કાશ્મિર જતાં પહાડી માર્ગમાં જોયેલા ચમત્કારોનું વર્ણન રહેવા
દેવું એ પણ કીક લાગતું નથી. એક ઠેકાણે વૃક્ષની પરંપરા અને તેમનો
નાશ થતો, જે મારી નજરે પડેલ છે તે મને બહુજ વિસ્મય કૃપ્ત કરે

છે. મોટા ખાડાઓમાં ઉપરા ઉપરી ઝાડો પડ્યા કરતાં હતાં અને મેં કેટલાંક પડતાં જોયાં હતાં. ઝાડ એક પછી એક પડતાં જાય છે અને ખીખે તેના ઉપર ખડકાતાં જાય છે તથા પડેલાંની જગાએ સપાટાખંધ ખીખે ઉગતાં જાય છે, આ વૃક્ષપાત અને ઉદ્ભવની પરંપરા મનુષ્યને કુદરતની ચમત્કૃતિનો ધણોજ આશ્ચર્યકારક દેખાવ આપે છે. કેટલેક ઠેકાણે દાવાનળથી બળી ગયેલાં વન પશુ માર્ગમાં મારા જોરામાં આવ્યાં હતાં; પરંતુ હું સમજી શકતો નથી કે તે વિદ્યુત્પાતથી બળી ગયેલાં હશે કે વાતોત્પાતમાં ધર્વજીથી લાગેલા અગ્નિમાં બળી ગયેલાં હશે કે પછી પર્વતમાં રહેતા જંગલી લોકોએ પોતાની ગમતને માટે સહેજ લગાડેલાં હશે? થોડે આંતરે આવતી બે પર્વતો વચ્ચેની ખીણો તેની વનરપતિની રમણીયતાથી પહાડી માર્ગની શોભામાં ધણો વધારે કરે છે. એક એવો દેખાવ મેં જોયો છે કે જેના જોવા ખીજો દેખાવ દુનિયાના પડમાં બીજો નહિજ હોય. એક મોટા પર્વતના જાંચા શિખર ઉપરથી મેં ઉઠત દેખાવ દીઠો હતો. ઉંચી ખડક ઉપરથી મોટા પાણીનો પ્રવાહ જોઈ બંધ અનુક્રમે એક ઉપરથી બીજા અને બીજાપરથી ત્રીજા ખડક ઉપર સપાટાખંધ ધણી ઉંચાઈથી પડતો હતો. આ જળપ્રવાહના મોટા ઘોપથી કાનબહેર મારી જતા હતા અને તેમાંથી અનેક જળસીકર ઉડીને આસપાસનું વાતાવરણ દિગ્ભય થઈ જતું હતું. આ જળપ્રપાત અત્રેની એક મોટી નદી જેલ્લમનો પ્રવાહ હતો. કેટલાંક માઇલો સુધી એક ઉંચી ખીણમાં ખડકપરથી ખડકપર અધડાતો તેનો પ્રવાહ મોટા ધોર સાથે દક્ષિણ તરફ ધસ્યો જાય છે. આ મોટા અને દૈવી જળપ્રપાતની શોભા જોવાને સામેના એક મોટા પર્વત શૃંગ ઉપર જહાંગીરે પાદશાહે બંધાવેલો છે. એ બંધાવામાં બેસીને સામે નજર નાંખતાં જળપ્રપાતનો દેખાવ બરોબર નજરે પડે છે. આ જળપ્રપાત અને પહેલાં કહી તે વૃક્ષની પરંપરા એ બે ચમત્કારો તો મેં આ મુગાદરીની અંદર એવા જોયા છે કે જેની જોડ દુનિયાંપર ક્યાંકી પણ જોવામાં આવતી નથી.

એક એવો અકસ્માત બન્યો કે જ્યાં આ સુંદર દેખાવોની મઝા બધી પાણીમાં ગઈ અને ઉલટા અમે દિલ્લગીરીમાં આવી પહોંચ્યા. શશિરના પર્વતોમાં જાંચામાં ઉંચા પીર પંજલ પર્વત ઉપર ધમને બ્યારે પાદશાહની સ્વારી જતી હતી, ત્યારે કેટલાંક જનનાખાનાના દાથીઓ તેની પછવાડે ચા-

હ્યા જતા હતા. હાથીઓની ઉપર મેઘાડંબર અને અખાડિયોમાં જના-
નખાનાની બેગમે બેઠેલી હતી, એવામાં એક જાયા ઢોળાવ ઉપર ચઢવાનું
આવતાં હાથીઓની હારદોરમાંનો આગલ્યો હાથી પર્વતના ચઢાણને જોઇને
ભયથી પાછો પડ્યો અને એક પછી એક એમ પંદર હાથીઓ જ એક
ખીજની પુઠે ચાલતા હતા તે એક ખીજની સાથે અથડાઈ કંઠણની નીચે
પડી ગયા. આ કંઠણ બેગમેના સદ્ભાગે ઘણી જાડી નહોતી નહિ તો સધ-
ળાઓનો ધાણ નીકળી જત, પરંતુ આ તો ત્રણ ચારના જીવને જોખમે જ
પતી ગયું. બેગમે ઉગરી પરંતુ હાથીઓને ઉગારવાનું કંઈ સાધન નહોતું
જ્યારે ભાર લાદેલો હોય છે ત્યારે આ પ્રાણી સારા રસ્તામાં પથુ ઉભુ થતું
નથી, તો આવા પહાડી ખીણના રસ્તામાં તો કેમ ઉભું થાય ? આ અક-
સ્માત બન્યા પછી બરોબર બે દિવસ પછી અમે એ રસ્તે યાદને પસાર
થયા હતા ત્યારે પથુ ખીચારા કેટલાક હાથીઓ તો ખીણમાં પડ્યા પડ્યા
પોતાની શઢો અફાળતા હતા, પરંતુ પાછળથી તેઓ ત્યાંજ મરણ પામ્યા
હશે આ અકસ્માતને લીધે આ ભાગોથી જતાં લશ્કરને પણ ચાર દિવસ
સૂધી ઘણી અડચણ અને વિટંબણા ભોગવવી પડી હતી. હાથીની સાથે
ખીણમાં પડી ગયેલી બેગમે અને સર સામાનને બચાવવા પાછળ એક
આખો દહાડો અને રાત લશ્કરને શ્રમ લેવો પડ્યો હતો તથા ત્યાં આગળ
પહાડમાં જ પડાવ નાંખીને રહેવું પડ્યું હતું હાથીઓ પડ્યા હતા તે ઢો-
ળાવ બહુ ઉંડો ન હતો એવો તો સિદ્ધો હતા કે બધા માણસોને તે લેવા-
ને માટે અદર ઉતરવું પડ્યું હતું અને મહા મહેનતે તેઓ ઉપર ચઢી શક્યા
હતા. આટલો બધો શ્રમ લેવા છતાં પણ કેટલાક સામાન અને ખોરાકની
ચીજો તો બચાવી શકાઈ નહોતી. સદ્ભાગ્યે આ વિટંબણા મારે ભોગવવી
પડી નહિ, કારણ કે હું એક ખીજ ઢોળાવ ઉપર ચઢી ગયો હતો અને ત્યાં
મને તથા મારા ઘોડાને પડી રહેવાય તેવી જગ્યા મળી ગઈ હતી.
મારા ચાકરની પાસે થોડું ખાવાનું હતું તે રાતે અમે બેઠ જશું થોડું થોડું
વહેચી ખાધું. આ ઠેકાણે એક પથ્થર ફેરવતાં મોટો વિંછી નિકળી
આવ્યો હતો. મારી સાથેના એક જીવાન ભોગલે તેને પકડ્યો હતો અને
મારા હાથમાં ફેરવ્યો હતો. આને માટે તે કહેતો હતો કે કુરાનના અમુક
મંત્રને સાધવાથી વિંછી તેને ડંખ દેતો નહોતો. તેણે એ મંત્ર મને ન કહે-

વાના ટેકામાં જણાવ્યું કે ‘જે હું તમને આ મત્ર શિખતુ તો મૂછી તે મને હજો નહિ અને ખોટા થાય. જો આ મત્ર મને શીખવ્યો છે તે માણસનો મંત્ર અને શીખવ્યા પછી ખોટા થયેયો છે.’

આ પીર પંજલના પર્વતો ઉતરતાં અને ચઢતાં મને મારા તાલીક વિચારો થઈ આવ્યા. આ પર્વતો ચઢતાં અમે પરમેવાથી નવાઈ જતાં હતા, જ્યારે ઉપર મધ્ય સારે ટાઢ વઢાવા માંડી અને ખરફ જોવામાં આવ્યો. એ ખરફમાં યદને માર્ગ કરતાં વળી અમારા ઉપર ઝીણો ઝીણો વરસાદ પણ પડતો હતો, અને પાંસળાંમાં યદને સૂંસરે નીકળી ગય તેવો શીજો વાયુ પણ સામે મુખે વઢાતો હતો. હિંદુસ્તાનના રહેવાશીઓ જેમણે આવી ટાઢ કદી પણ અનુભવેલી નહિ અને જનમારામાં પણ ખરફનાં દર્શન નહિ કરેલાં તે તો ટાઢથી અને ખરફથી ત્રાસ પામી જઈ નાશ નાશ કરતા હતા. પવન સામેથી સખ વહાતો હતો તેમા પણ જ્યારે અમે ટોચ તરફ ચઢતા હતા ત્યારે તો જોશથી સામે હતો; જ્યારે ઉતરવા માંડ્યા ત્યારે પુ- હતો પવન વહાતો હતો એક તરફની ગરમીને લીધે અને બીજી તરફની ટાઢને લીધે ખીણોમાંથી વરાળના રૂપમાં ઉઘે ચઢતી ગરમી શિખર ઉપર જતા ઝાકળના રૂપમાં ખદવાઈ જઈ અમને માર્ગમાં અડચણ કરતી હતી સામ સામેની ખીણો કુહોડિયામાં હંકારી જતી હતી અને અમારે દોઈ વાર સામા તો દોઈ વાર પાછળના શીતળ અને શીફરપૂર્ણ પરનમાં યદને માર્ગ કરવો પડતો હતો. આ બધા વિચારોના વમળમાં ત્રીજી એક જણવા જેવું અને મનન કરવા જેવું, જે મારા ગણવામાં આવ્યું તે એક ફકીર હતો. જહાગીર પાદશાહના કાળના આ ફકીર પીર પંજલના શિખર ઉપર રહે છે. તે ક્યો ધર્મ પાળે છે તે દોઈ જણતું તથી, પરતુ તે ધણા અમત્કાર કરે છે એમ સર્વે જણે છે. હજો છે કે, એ ફકીર તેની ઈચ્છામાં આવે ત્યારે વરસાદ વરસાવે છે, પર્વત ઉપરથી ખરફ પાડે છે અને પવનનાં તોફાન આવે છે તે મેઘ અને વિજળીઓ ઉત્પન્ન કરે છે આ ફકીરની ધોળી અને ત્યારે દહાડી ઘણી જ લાંબી હતી તે એક જગત્તી જડ જેવો અને બીજા માગવામાં પણ ઘણો જ કોપી છે. તે મુમાદરોને પથ્થરની કંઠેણીમાં મુકેલા વાસણ- માંથી પાણી પીવાતું કહી પછી આંગળીથી તેમને અપાઠાનધ શિખર ઉપરથી ઉતરી જવાની સાન કરે છે. દોઈ માણસ જે ચોપાટ કરે તો તેના

પર એ બુદ્ધો ધણો જ રીસે ભરાય છે. હું તેની ગુફામાં ગયો અને તેના હાથમાં એક અડધો રૂપિયો મુદ્રી તેને શાંત પાડી પુછ્યું ત્યારે તેણે મને કહ્યું કે ઘોંઘાટ થવાથી અહીં એને ધણી જ રીસ ચઢી જાય છે. તેણે કહ્યું કે, આ સ્વારીની દરમીયાન મારા કહેવા પ્રમાણે ઔરંગઝેબ શાંતિથી પોતાના લશ્કરને લઇને ચાલ્યો જાય તો મારૂં. તેનો પિતા શાહજહાન પાદશાહ હમેશાં મારી સલાહ પ્રમાણે જ ચાલ્યો જતો હતો. જહાંગીર પાદશાહ એકવાર મારી શીખામણ ન માનતાં તેનાં વાદિત્રો વગાડતો ચાલ્યો હતો તે સદમાગ્યે મહા મહેનતે નાશ પામતાં પામતાં બચી ગયો હતો *

આ રાજ્યના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં કરેલી મારી મુસાફરીના સંબંધમાં આપને સમાચાર આપતાં હું જણાવીશ કે અમારા કાશ્મિરમાં આવ્યા પછી તરત જ મારા નવાબ દનેશમંદખાને મને તે દેશના પેલા છેડા ઉપર આવેલા અમુક પુવારાના ચમત્કાર જોઈ આવવા માટે મોકલ્યો હતો, જે મુસાફરી નગરથી માત્ર ત્રણ મંજલ જેટલી દુરી હતી. મારી સાથે એક કાશ્મિરી ભોમિયો અને મારા નવાબનાં માણસો હતાં. તે ચમત્કાર તે આ પ્રમાણે છે. જ્યારે મેં માસ બેમે છે અને બરફ ગળવા માડે છે ત્યારે ઉજ્જવવારાઓ દિવસમાં ત્રણ વાર એની મેળે છૂટવા માંડે છે. આ પ્રમાણેનો ક્રમ માત્ર પંદર દિવસ જ ચાલે છે સવારે, બપોરે અને સાંજે નિયમ બંધ પુવારાઓ છૂટે છે અને આશરે પોણા કલાક એ પ્રમાણે છૂટવા કરે છે. બાર ફીટ ઊંડા અને તેટલો જ લાંબો તથા પહોળો એક હોળ બરાઈ જાય તેટલું પાણી તેમાંથી વહે છે પંદર દિવસ પછી પુવારાઓમાંનું પાણી કંઈક ઓછું થાય છે અને નિયમબંધ છૂટતું પણ નથી અને મહિનો પુરો ચતાં તો ખીલકુલ બંધ થઈ જાય છે ત્રીસ વરસાદ હોય ત્યારે પણ એ પુવારાઓ એજ પ્રમાણે છૂટે છે. સદ્વન નામની નદીના કિનારા ઉપર આ પુવારાઓની પામે જ હિંદુઓનું વિષ્ણુનું મંદિર છે. મેં માસમાં આ પવિત્ર જળમાં ગ્નાન કરી પવિત્ર થવાને માટે આખા દેશના યાત્રાળુ લોકની એક મોટી જત્રા ભરાય છે. આના સંબંધમાં અનેક દંત કથાઓ ચાલે છે, પરંતુ

કાશ્મિર ઉપર સર્વદા બરફ પડ્યો રહે છે, અને જે ત્યાં વાદિત્રાદિનો ધણો અવાજ થય તો પ્રતિગ્રાથ પડ્યા કરે અને એ પ્રતિગ્રાથને લીધે ધણીવાર બરફના હુંગરા ધસી પડી માણસો તેમા દટાઈ જઈ મરણ પામે છે.

તેમાં કંઈ પણ સલા સમાવર્તન નથી, માટે અત્રે હું પણ તે લખીને આપને કંટાળો આપવા માગતો નથી. પાંચ છ દિવસ હું ત્યાં રહ્યો તે દરમિયાન આ ચમત્કારનું કારણ શોધી કાઢવા પાછળ મેં પરિશ્રમ કર્યો હતો. જે પર્વતની તલેટીમાં આ કુવારાઓ આવેલા છે, તે પર્વતની રિયતિનું અવલોકન કરવામાં મેં ઘણું ધ્યાન આપ્યું હતું. મહા મહેનતે હું એ ટોળાવ ઉપર ચઢ્યો હતો તે ઉત્તર દક્ષિણ લાંબો છે અને જો કે ખીખ પર્વતોથી તે દૂર નથી છતાં ખીખ પર્વતોની માથે તેનું જોડાણ પણ નથી. આ શિખર સૈવનો આકાર ગર્દભની પીઠના જેવો છે અને તે પુષ્કળ લાંબો હોવા છતાં પહોળાઈમાં તો માત્ર મો કદમ જેટલો જ છે. આનો પૂર્વ તરફનો ભાગ માત્ર વનસ્પતિથી ઢંકાયેલો છે, પરંતુ સવારના આઠ વાગ્યાને સુમારે જ માત્ર સામેના પર્વત માર્ગમાંથી સૂર્યનાં કિરણ તેના ઉપર પડવા પામે છે. આનો પશ્ચિમ તરફનો ટોળાવ મોટાં ઝાડો અને વનસ્પતિથી છવાઈ રહેલો છે. આ અવલોકનથી મને લાગ્યું કે આ કહેવાતા ચમત્કારનું કારણ ખીજી કંઈ જ નહિ, પરંતુ તેના ઉપર સૂર્યનાં કિરણ પડે છે તેની ગરમી અને પર્વતની વિચિત્ર રિયતિ એજ માત્ર હશે, તથા પર્વતનો કાંઈક આંતરીય ગુણ પણ તેના કારણમાં સાહાય બૂન યનો હશે.

મારૂં ધારવું તો એવું છે કે શીયાળામાં આની આસપાસનો પ્રદેશ બરફથી છવાઈ ગયેલો રહે છે અને મેં માસમાં સવારે સૂર્યનાં કિરણ પડે છે ત્યારે કેટલેક બરફ ઓગળીને કાઈ છૂપા માર્ગથી અદરના સજીવન પોલાણમાં તેનું પાણી જાય છે, જે સૂર્યના કિરણ ચાલી ગયા પછી બપોરના પેલા કુવારાવાળા પોલાણમાંથી બહાર ઉછળે છે. સાંજની વખતે પશ્ચિમ ઘાટપર કિરણો પડે છે તેથી ઉતરેલું પાણી કુવારામાંથી છૂટે છે અને પર્વતના શૃંગ ઉપરના આખા દિવસના તાપથી ઓગળેલા બરફનું પાણી ધીરે ધીરે અંદર ઉતરે છે તે છેક સવારના પહોરમાં કુવારાના મુખ આગળ જઈ બહાર પડે છે. સવારના પાણીનો જોમ ધીરે હોય છે તેનું કારણ માત્ર એમ જ હોય એમ લાગે છે કે તે પાણી જ્યાંથી આવે છે તે ભાગ જુલોથી આશ્છદિત થયેલો છે અને રાતે ઠંડી પડે છે તેથી તેનું ધર્ણ ખરૂં પાણી અદરથી માગ કરતાં જામી જાય છે, જેટલે કુવારાનો જોમ મંદ હોય છે અને પાણી પણ થોડું બહાર પડે છે. મારી ધારણના ટકામાં

વળી ખીજાં કારણ એમ પણ છે કે જ્યારે કુવારા પહેલા ચાલુ થાય છે ત્યારે ધણુ પાણી બહાર પડે છે અને બધ થતા પહેલા તે જોસ અને પાણી મદ પડતા જાય છે શીયાળામા જમી ગયેલુ પાણી પરંતના પોવાણુમાં જમી ગયેલુ રહે છે અને ઉનાળામા ઉકળીને વધારે જોરથી નીકળે છે જેમ જેમ નીકળતુ જાય છે તમ સ્વાભાવિક રીતે જ પોવાણુમા મચિત થયેલો જયો ઓછો થનો જાય છે અને નડુ ગળેલુ પાણી વધારે જઈ શકતુ નથી તથા હડી પડવા માટે છે એટલે પાઝે બરફ જમી જાય છે ને કુવારા બધ પડે છે વળી કુવારાઓમાનુ પાણી રોજ સરખુ મહાર પડતુ નથી, કારણ કે કોઈ વાર વધારે તાપ પડે છે અને કોઈવાર વાદળા હોય છે ત્યારે ઓ ન તાપ પડે છે, એટલે પાણીના જથામા પણ વધઘટ થઈ જાય છે

આ સેન્ડવેરી નામના કુવારાઓ જોઈને પાઝ ફરતા આવીવલ જવા માટે રાજમાર્ગથી પાચ માર્હલ મારે આડે રસ્તે જવુ પડ્યુ હતુ આ ઠેકાણે પહેલા કાશ્મિરના રાજનો અને હાન મોગલ પાદશાહનો નજરમાગ અને મગનો છે આ સ્થાનમા જે જોરા જેડુ છે તે એ છે કે અહીંઆ પણ એક મોટો કુદ્ગતી કુવારો છે અને તેના પ્રવાહ મગલાની અને વાટિકાની અદર તથા આમખામ સો પ્રવાહમા વહે છે એક કુવાના તળીઆ-માથી નીકળનો હોય તેમ આ કુવારાના પાણીનો પ્રવાહ જમીનમાથી જોસબધ બહાર નીકળે છે અને તે પ્રવાહનુ પાણી એટલુ બધુ છે કે તેને કુવારો નહિ પણ નદી જ કહી શકાય આ પ્રવાહના પાણી સારા અને બરફ જેવા શીનળ છે વાટિકા પણ ઘણી સુર છે તેમા સેફફગ, જમફળ, મેરી અને ખીજા ફળના ઝાડ છે તથા વનસ્પતિ પણ સારી છે આ સ્થાનની આસપાસ મન્ડપુર્ણ નાના સરોવરો પણ આવેના છે એક ઉંચી કુદલ ઉપરથી પાણીનો ત્રીસ ચાવીસ કદમ પહોળો પાતળો પ્રવાહ એવા જોરથી બહાર ઉઠે છે કે ધવન ચાણીની જાણે મોની છત્રી અથવા ચાદર હોય તેવો દેખાય છે આ જગ છત્ર જોતા માણસના મનમા વિચારથી આવી શકે એવો સુદર આલોક જણાય છે અને તેની પામે એક ભીંત ચણી લઈને તેનાપર દીપમાળ કરેલી છે તે રાતને વખતે પ્રજ્વલિત કરેલી હોય છે ત્યારે તો પ્રતિબિંબથી પ્રકાશ મારતો દેખાવ એવો મનોહર અને જીવાત્માને પ્રસન્ન કરતો લાગે છે કે માણસ પોતાના કવિ વિચારમા

ધેસો' થઈ' જાય છે. આ રથજનો દેખાવ વાટિકા અને જળપ્રપાત પણ જોવા જેવાં છે.

આંચીવંસથી નીકળી તેના જેવા નં સુંદર સ્થાન તરફ હું ગયો હતો. આ સ્થાનનું નામ વરનામ છે અહીં આગળ એક સરોવરમાં એવાં મચ્છ થાય છે કે જેમ પાગેલા મચ્છ હોય તેમ બોલાવતાં આપણી પાસે આવે છે અને રોટલીના કકડા નાખ્યા હોય તો ગમ્મતની માથે તે ખાઈ જાય છે. ઔરગઝેની દાદી નૂરમદાએ પહેરાવેલી લેખવાળી એક વિંટી એક મોટા માછલાને પહેરાવેલી છે, એમ કહેવાય છે.

સેન્ડહેરીના કુવારાઓનો જે હેવાલ હું લાભ્યો તેથી દનેશમંદખાને પ્રસન્ન થયો, ત્યાર પછી તેણે મને એક ખીજો ચમત્કાર જોવા જવા માટે કહ્યું અને તેમ કરતાં તે બોલ્યો કે, 'એ ચમત્કાર એવો છે કે તમે તમારો ધર્મ છોડી દહને મુસલમાની ધર્મનો પણ કદાચ અંગીકાર કરશો.' ત્યાં કેવી જાતનો ચમત્કાર છે તેના સંબંધે બોલતાં તેણે કહ્યું કે, 'સેન્ડહેરી જઈએ તે દૂર નથી માટે તમે જારામુદ્દી જાવ. ત્યાં એક મસજિદમાં કેાઇ પીર રહે છે. એ પીર હાલ જીવતો નથી છતાં માંદા માણુમેને સાજા કરે છે. મને તો' લાગે છે કે કદાપિ તમે માણુસને રોગ નથી એમ ક્રિવા મટ્યુ નથી એમ કહીને એ ચમત્કાર પણ માનશો નહિ પરંતુ એ પવિત્ર પીરના પ્રભાવથી ત્યાં એક ખીજો પચ્ચ ચમત્કાર છે કે જેને મેં માણુસો કઈ પણ શંકા વગર કબૂલ કરે છે. ત્યાં એક ગોળ પથ્થર છે જે મજબૂત માણુસથી પણ ઉપડી શકે તેવો નથી છતાં પીરની બંદગી કર્યા પછી માત્ર અગિયાર માણુમો પોતાની ટચલી આંખથી અડકાડીને તેને પીંછાની માફક ઢવામાં ઉંચો કરી શકે છે.' યોડાકે અમ લેતા હું પછો પડું તેમ નહોતું, તેથી પછી પહેલી મુસાફરીની દરમિયાન જે માણુમો મારી સાથે હતાં તેમને લઈને ઉક્ત ચમત્કાર જોવાને માટે પણ હું તત્પર થયો. જારામુદ્દી વળી મને વધારે રમણીય સ્થાન માવૂમ પડી આવ્યું. ત્યાંની મસજિદ મોટી છે અને પેલા પીરની દરગા પણ સારી રીતે શણગારેલી છે. ત્યાં આગળ કેટલાક માણુસો બંદગી કરતા હતા. મેં તેમને પુછ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, 'અમે આગરી છીએ.' મસજિદની પાસે રસોડું છે તેમાં માંસ અને ચોખ્ખા સંધવાનાં મોટાં મોટાં કુડા પડેલાં હતાં તે જોતા જ

મને ખાતરી થઈ કે, આખરી માણુમને ખેંચી લાવનાર લોહચુમક તે એજ અને સાગ્ર કરનાર ચમત્કાર પણ એજ છે તસજીવની ખીજી તરફ પીરતું સ્થાન છે, ત્યાં આગળ મુદ્દનાઓ પોતાનો શરેસ્તાનો પવિત્ર પીરની ચમત્કૃતિ કરવા રૂપ સપ્રદાય રાખે છે અને તેની જોડે વાટિકા છે અહીં પીર ધણી ચમત્કાર કરે છે પરંતુ દુર્ભાગ્યે હું જોડલા દિનમ ત્યાં રહી તેડલામા એકે તાર તેવો ચમત્કાર બન્યો નહિ મને ઈશ્લામ ધર્મમા વટલાવે તેવી સત્તા અને ચમત્કૃતિવાળા પેલા ગોળ પથ્થરના સમક્ષમા મેં જોયું તો અગિયાર મુસ્લાંઓ ગોળ ટોળાસધ વળીને પોતાની આગળથી તે પથ્થરને ઉચ્ચકતા હતા પરંતુ તેઓ એની ગીને વર્તુનાકારમા ગોઠવાઈ ગયા હતા કે તેઓ શી હીકમત વાપરે છે તે મારાથી બરોમર જોવાયું નહિ, તોપણ જીણી ન જરૂરી જોતાં મને એટલું તો માણુમ પડ્યું જ કે, મુદ્દનાઓ તેમની આગળ ઉપરાત અણુગતો પણ તેને ઉચ્ચવાત્તા ઉપયોગ કરતા હતા તથા તે મને ધણું જોર કરું પડતું હતું પથ્થર હોયો ધ્રુવો ત્યારે સર્વેએ 'કરામત કરામત' એમ ખૂમ પાડી તેમા મારે પણ ખૂમ પાડવી જ પડી મેં તે મને એક રૂપિઓ આપ્યો અને જાણું તેથી આશ્ચર્ય પામ્યો હોઉં તથા જ ક્ષણુ હોઉં એમ દેખાડી તે પથ્થર ઉચ્ચકવા દેવાને માટે વિનવતી કરી, પ્રથમ તો તેમણે માન્યું નહિ પરંતુ મેં ખીજો રૂપિઓ ખડખડાવ્યો ત્યારે તેમા ના એક જણાએ મને પોતાની જગ્યા આપી દશ જણાઓથી પણ ઉક્ત પથ્થર મારા જણવામાં ન આવે તેમ ઉપડશે એમ ધારી તેઓએ મને તેમા સામીન ક્યો હશે એમ મારે ધારવું છે હું તો ફક્ત મારી આગળીનું ટેરવું જ અડધાડી રહ્યો, પરંતુ પેલા દશ મુદ્દનાઓએ પોતાનું જોર વાપરીને પથ્થરને હોયો ક્યો જોવો તે હોયો ધ્રુવો તેવો જ મારા તરફ ઢળવા લાગ્યો અને જો હું તેને બરોમર વળન આપીને ન પકડી શકું તો તે મારા પગ ઉપર પડે તેવી ધણી મેં વળું આગળી અને અણુસત્તી તેને હોયો કરી રાખ્યો આથી દરેક જણુ સમજી ગયા અને મારા જણી કરડી આખે જોવા લાગ્યા પથ્થર હોયો થના સર્વેએ કરામત કામત' એમ ખૂમ પાડી તેમા મેં પણ વળી ભાગ લીધો, પરંતુ તેને પાછો નીચે મૂક્યા પછી મને લાગ્યું કે, 'જો હું અહીં વધારે વાર ઉભો રહીશ તો તેઓ પચઈટાળી કરશે' તેથી તરત જ વળી એક ત્રીજો રૂપિઓ તેમના તરફ નાખી હું મારે મારે

પડ્યો અને ધોડાપર સ્વાર થઈ તેજ વેળાએ બારામુઢીને હેઠની સલામ કરી ચાવી નીકળ્યો. બારામુઢીથી પાછા ફરતાં આખા કાસ્મિરને પાણીમય કરી નાખનાર બધી નદીઓ અને મુગ્ધ સરોવરને જોતા જવાનો સાગ પશુ મેં સાધી લીધો કે જે સરોવરના મંબેઘમાં આ પવના પ્રારંભમાં જ મેં ઈસારો કરેલો છે.

કેટલેક દૂર આવેલું 'વુઘર' નું સરોવર જોવામાં આવતાં હું રાજ માર્ગ મૂકી તે જોવાને તેણી તરફ ગયો એ સરોવરમાં માછલા, બતકો, અને જંગલી હમો પુષ્કળ છે. શીયાળામાં જ્યારે આ પક્ષીઓ ધણુજ વધી પડે છે ત્યારે કાસ્મિરનો સુખો તેમના સિકારની ગમત મેળવવા માટે આવે છે. સરોવરના મધ્ય ભાગે એક આશ્રમ છે અને તેને દરતી વાટિકા છે, એમ કહેવાય છે કે, ચમત્કાર બરેલી રીતે આ આશ્રમ સરોવરમાં તપા કરે છે એ આશ્રમમાં એક સાંતુ રહે છે તેનો આખો જન્મારો લાજ પુરા કરે છે આ આશ્રમની ઉત્પત્તિ વિષે અનેક દૃઢ કથાઓ ચાલે છે, પરંતુ એક સિવાયની બીજી હું અને ટામ્બી થોડા ધાર્તો નથી પૂર્વે કાર્ધ કાસ્મિરના રાજ્યે માત્ર શોખને માટે કામદાને એમાં માધી તેનો ત્રાપો બનાવી સરોવરમાં તરતો મૂક્યો હતો, તે પાછાથી આ પ્રભાણે એક સુદર આશ્રમ થઈ રહ્યો છે. બારામુઢી તરફ જે નદી જાય છે તે નદી આ સરોવરમાં થઈને આરંભ ચાવી જાય છે.

સરોવરના સબધી વધારે તપાસ ન કરતા કૌતુક રૂપ ગણાતાં ગંજા-ઓનાં શોધ પાછા હું લાગ્યો હતો એ ગંજાઓમાં ધીરે ધીરે પશુ કંઈક જોસથી જમીનમાંથી પરપોટા થાય છે અને તે દરેક પરપોટાની સાથે અદરની રેતી બહાર આવે છે એ રેતી પાગી જેમ આવે છે તેમજ ચાલી જાય છે અને વળી એક બે પરપોટા આવતા નથી, વગી થોડીવાર રહીને એજ રીતે પરપોટા આવે છે એ પ્રભાણે અનિયમિત રીતે પરપોટા આવ્યા કરે છે. લાંબા સેક જે ચમત્કાર કહે છે તે આમાં નથી, પરંતુ તેઓ એમ કહે છે કે જે જરા ઉતાવળા બોલવામાં આવે કિવા જમીન ઉપર ધન દઈને પગ મૂકવામાં આવે તો તરત પાણીની સપાળી તેથી હાની હોં છે અને ઉપર કહ્યું તેમ જમીનમાંથી પરપોટા આવવા માડે છે મારા અનુભવ પ્રમાણે તો બોલવાથી તથા પગના ધનકારથી તેમ થતુ નથી, પરંતુ જમીનમાંથી એની

મેળેજ થાય છે, પછી ગમે તો તમે અવાજ કરો કિંવા જાન રહો. આના સંબંધમાં મેં બરોબર તપાસ કરી નથી એટલે હું તમને તેનું ખરું કારણ આપી શકતો નથી, પરંતુ મારો મત તો એવો છે કે સાંકડી નળી જેવા માર્ગમાંથી પાણી આવતાં નળીના મુખ ઉપરની રેતી પાણીના જોશ સાથે બહાર આવતી હશે અથવા તો પર્વતના બુમિ વાયુના તરંગ આ સરોવરના તળીઆની નળીઓની વાટે બહાર આવતા હશે, તેથી પરપોટા થતા હશે અને ઉપર પ્રમાણે રેતી ઉછળી આવતી હશે.

ઉક્ત ઝરાઓને સારી પેઠે તપાસ્યા પછી એક મોટું સરોવર જોવાને માટે અમે પર્વત ઉપર ચડ્યા હતા. એ સરોવરમાં ઉનાળામાં પણ બરફ પડ્યો રહે છે અને ઉત્તર મહાસાગરની માફક પવન તે બરફને કાઢવાર એકત્ર કરી નાખે છે અને કાઢવાર વિખેરી નાખે છે તેથી સરોવરમાં પાણીની લહેરો આવ્યા કરે છે. સાંધી અમે ધવલપ્રસ્તરની જગાએ ગયા હતા. એક સારી રીતે બનાવેલી વાટિકામાં થાય તેવાં પુષ્પો આ ધવલપ્રસ્તરના પ્રદેશમાં થાય છે અને તે પણ વળી એક જાતનાં નહિ પણ અનેક જાતનાં થાય છે. સાંના લોક કહે છે કે પરાપૂર્વથી બનતું અને જોવાતું આવ્યું છે કે જો-એ સ્થળમાં પણ ઘોંઘાટ અથવા સહજ પણ આઘાત કરવામાં આવે તો અમૂક વખતે વરસાદનું ઝાપડું આવ્યા વગર રહેતુંજ નથી. આ બાબત ખરી હો અથવા નહો પરંતુ એટલું તો ખરુંજ છે કે જ્યારે શાહજહાન પાદશાહ આ ધવલપ્રસ્તરના પ્રદેશમાં આવ્યો હતો ત્યારે તેણે અકારણ જરા પણ અવાજ નહિ કરવાનો હુકમ કાઢ્યો હતો, છતાં પણ સહજ અવાજ થતાં એક સપ્ત વરસાદનું ઝાપડું આવ્યું હતું અને તેનો આખો રસાળો મરતાં મરતાં સહજમાં બચી ગયો હતો પીરપંજલના શિખર ઉપર રહેતા પેલા ફકીરવાળી વાત આથી તમને વળી પુનઃ યાદ આવશે. ધવલપ્રસ્તરના પ્રદેશથી જે દિવસની મજલપર આવેલા અનેક કુદરતના ચમત્કારવાળો ઝોટો નામની જગા જોવાને માટે હું જતો હતો, એટલામાં મને સમાચાર મળ્યા કે મને ધણી દિવસ થયેલા હોવાથી મારો નવાજ ધણો જ ફીકરમંદ રહે છે. કાશ્મિરની આગળ પાછળના પર્વતો સંબંધી હું તમને ધણાજ અસંપૂર્ણ ચિતાર આપી શકું છું તેને માટે હું દિલ્લગીર છું. આ દેશમાં આવ્યા પછી તત્સંબંધમાં મારા બધા વિચારો

રોકાયલા છે, પરંતુ મારી માથે એક એવા શોધક સ્વભાવનો કોઈ પણ ભો-
મિયો માણસ નથી, કે જે સવાસ હું તેને પુછું તેના મગધમાં તે મને મન
પસંદ પડે તેવી ખગર આપી શકે, છતાં મણુ જે કંઈ મારા જાણવામાં
આવ્યું છે તે હું આપને લખી જાણીશ.

જે ઉત્તમી ઉત્તમ શાસી વણુવામાં આવે છે તે ઉત્ત ખરીદ કરવા સારું
વર્ષોવર્ષ પર્વત પ્રતિ પર્વત ફરનારા વેપારીઓ સધળા એમજ કહે છે કે, આ
પર્વતોની વચ્ચે વચ્ચે કાશ્મિરના રાજ્યથી સ્વતંત્ર કેટલાક ઘણા મારા પ્ર-
દેશો આવેલા છે. આ ખીણના સામત પ્રદેશોમાંનો એક પ્રદેશ કાશ્મિરના
રાજાને ખંડણીમાં ઉત્ત અને ચામડા આપે છે, તથા લાંની સ્ત્રીઓ, સૂતી-
ત્વમાં, ઉદ્યોગમાં અને સૌંદર્યમાં ખામ કરીને ઘણીજ વખણાય છે. એ ખીણ
પ્રદેશની પેલીમેર વળી એક ખીણ ખીણ પ્રદેશ છે, તેની જમીન સપાટ
અને ઘણીજ રસાળ છે. લાં શેફરજ, જમરજ, જરદાળુ, આલુભોખાર, મ-
નેના તડખુજ અને કલિંગડ તથા જેમાંથી પુષ્કળ દારૂ માળવામાં આવે છે
એવી મારી દ્રાક્ષ પણ પુષ્કળ પાકે છે એ ખીણ પ્રદેશવાળાઓ પણ ચા-
મડા અને ઉત્ત ખંડણીમાં આપે છે. લાંના લોકો પોતાના દેશમાં લક્ષ્કર
આવી શકે તેમ નથી એમ ધારીને ઘણીવાર ખંડણી આપવાની ના પાડે
છે, પરંતુ કાશ્મિરનું સૈન્ય મને તે રીતે પણ લાં જાય છે અને લોકોને સ્વ
ધુરામાં લઈ ખંડણી વસાઈ કરી લે છે. ઉત્ત વેપારીઓએ વળી મને એમ
પણ જણાવ્યું હતું કે, કાશ્મિરથી ઘણે દૂર પર્વતોના મોટા સમવાયમાં એક
હુંદર ખીણ પ્રદેશ આવેલો છે એ કાશ્મિરના તાળામાં નથી અને લાંના
લોક ગોરા, ધટમદાર અને સ્વદેશાનુરાગી છે. જેઓ કદી પણ સ્વદેશ છોડી
બહાર જતા નથી એણી તરફની ખીણના કેટલાક લોકોમાં તો રાજા છેજ
નહિ અને જેટલું જાણવામાં આવ્યું તેટલા ઉપરથી તો એમ પણ કહી
શકાય છે, કે તેઓ કંઈ ધર્મ પાળતા નથી, પરંતુ માછલાને મલિન વસ્તુ ગણી
તેને ખાણમાં લેતા નથી.*

* કાશ્મિરની નૈઋત્ય દિશાને ઈજિપ્ત, દિ હુસ્તાન, જાણ, વાર્તરી અને દક્ષિણ
સૈમિરિયા વચ્ચે દ્વિત્રાયણના મોટા મોટા પહાડો આવેલા છે આ પહાડોમાં એક
મોટા ખીણ પ્રદેશ છે, જે ઘણે જ ફજદપ અને દેવમુમિ જેવા છે. લાંના
લોકો ગોરા ધટમદાર અને મજતાવડા છતાં સ્વદેશને કદી પણ છોડતા નથી ક્રિયોપ-

કાશ્મિરના જુના રાજાઓના વંશની કન્યા સાથે પરણેલા એક વૃદ્ધ બાલક માણસે મને કેટલોક ખબર આપી હતી, જે હું આપને લખવી ક્ષિત ધારૂં છું. જ્યારે જહાંગીર પાદશાહ કાશ્મિરના રાજાના સર્ગ સાગવાને ખંતથી શોધી કાઢવામાં રોકાયેલા હતા ત્યારે આ છુટ્ટા માણસ એક બે ચાકર, માં-ણુઓની સાથે કાશ્મિરમાંથી ઉત્તર તરફના પર્વતો બહાર નાશી ગયો હતો. એક ઠેકાણેથી બીજા અને બીજાથી ત્રીજા એમ બટકતાં બટકતાં એકવાર તે એક સુંદર ખીણ પ્રદેશમાં જઈ ચડ્યો હતો અને ત્યાંના લોકોએ તે કાશ્મિરના રાજ્યવંશનો છે એમ જાણી તેને સારો ચમત્કાર આપ્યો હતો. એટલુંજ નહિ, પણ કહે છે કે, જ્યારે રાત પડી ત્યારે કેટલાંક માખાપો પોતાની સુંદર અને ઉમર લાયક કન્યાઓ લઈને તેની પાસે આવ્યાં અને કહેવા લાગ્યા કે, 'આપના જેવા મોટા માણસથી આ કન્યાઓમાં કંઈ સંતાનોત્પત્તિ થાય તો તમારું નામ રહે અને અમારી પણ ધારણા ફળે, માટે આ કન્યાઓમાંથી જે તમને ગમતી હોય તેનો સ્વીકાર કરો.' મારો મિત્ર ત્યાંથી પણ આગળ વધીને બીજા પ્રદેશમાં ગયો તો ત્યાં પણ તેના એવીજ રીતે સત્કાર કરવામાં આવ્યો, પરંતુ અહીં રાતે પહેલા પ્રદેશની મા-ઈક માખાપ પોતાની છોકરીઓ લઈને તેની પાસે આવ્યાં નહિ, પરંતુ બા-

ણીજ કુડી છે. આ લોકો તો બીજા કોઈ જ નહિ પણ એક વિદ્વાન કહે છે તેમ ઉત્તરમાંથી આર્યલોકો આવ્યા ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં જતા આર્યોથી છુટાં પડેલા અમુક કુટુંબોના વંશને એટલે ખરેખર આર્ય લોકો તે એ લોકો છે તેઓ પરદેશ જતા નથી તેમ બીજા પરદેશીને પોતાના દેશમાં દાખલ પણ થવા દેતા નથી છતાં એક મુસાફર કંઈક અફબુત કરામતથી તે ખીણમાં દાખલ થઈ ગયો હતો તે એ લોકની રીતભાત અને રહેણી કર-ણીને જો હેવાલ આપે છે તે ઋગ્વેદના પ્રથમ સુકતોમાંથી મળી આવતી પૂર્વના આર્યોની રીતભાતને તદ્દન મળતો આવે છે કહે છે કે હજી તેઓ યજ્ઞ કરે છે અને તે મને ધર્મ સામાન્ય તથા તેમની વિદ્યા માત્ર મુખપાઠ ઉપરજ છે એ લોકમાં સ્ત્રીઓને માન છે અને તેઓ ખેતી ઉપરજ માત્ર પોતાનું ગુજરાન કરે છે. ખેડુત એ આર્ય રાજાને મૂળ અર્થ છે ઉપરની જમી બાળતોનો વિચાર કરતાં એ વિદ્વાનના અનુમાનપર વળન મુકકં પડે છે તમ સંજમથી કુલપતિ સંજમથી અને હેવા સંજમથી એમ જુદી જુદી શા-ખામાં તેમના વર્તન અવલોકન કરતાં જમી રીતે ને પૂર્વના આર્યોને મળતા આવે છે. તેઓ વેદના મંત્રોજ વહે છે અને વેદના હેવા અને સુદિના ચમત્કારોનેજ દેવ માની રતવે છે. આ લોકો આર્ય હશે એમ માનવાને ઘણા કારણ છે, અને કાશ્મિરના પડિતો પણ તેને પહેલે દરજ્જે વળન આપે છે.

પદા પોતાની બાવડીને લઈને બાબા અને પદેલાંની માફક તેને તેની માથે રહેવાને વિનવિ કરી, જેમ કરનાં પદેલાં પ્રદેશનાં માળાપો ઉપર તેમણે દીકા કરી 'તે તો ગાંધી કે પોતાની છોકરીઓ તમારી પામે લઈ આવ્યાં, કારણ કે છોકરીઓને સંતાન થાય તે નો તેના ધણોને લાંબા.'

કાશિમરની પૂર્વ મરહદ ઉપર આવેલા બધું ટિબેટમાં કેટલાંક વર્ષ ઉપર કેટલાંક રાજ્ય કુમારો વચ્ચે ગાદીનો વાંધો પડ્યો હતો. એ રાજકુમારોમાંના એક જણે કાશિમરના સુબાની છૂપી રીતે મદદ માગી હતી અને શાહજહાનના દુકમથી સુબો તેને ગાદી અપાવવાને માટે મદદ ગયો હતો. સુબાએ લા જર્મ પીગ રાજકુમારોને સમાધાન કરી તથા દરબીને પેલાને ગાદી અપાવી હતી તથા મોગલ પાદશાહનું આધિપત્ય સ્વીકારવું હતું. સંધિમાં વર્ષોવર્ષ ખડકો તરીકે ઉત્તર અપવી એમ નિર્ણય કર્યો હતો. આગ્રમાણે ઉપકારી હોવાથી ઔરંગઝેબને કાશિમરમાં આવેલો સંબંધોને તે રાજ કેટલીક વસ્તુઓ નજરની લઈને પાદશાહને મળવાને આવ્યો હતો, તે એવા તો દીન રમાલાની સાથે આવ્યો હતો કે જો અને તેની જોગબાણુ આપવામાં આવી નહોત તે મે તે એક રાજ છે એમ પણ ખાતર ન હોત એ પદ્ધતિ પ્રદેશ સમધી કઈ નવિન હેવાલ જણવાની આસાએ મારા નવાને તેને પોતાને ઘેર આવ્યો હતો તેણે અમને જણાવ્યું કે તેના રાજ્યની પૂર્વ મરહદ મોટા ટિબેટના રાજ્યથી મર્યાદિત થયેલી છે અને નાનો ટિબેટ માત્ર સો સપ્તાસો માર્ગલના વિસ્તારનો દેશ છે. સ્થિતિક, કસ્તુરી અને ઉનની કપડાં છતાં પણ તે ધણો જ ગરીબ અવસ્થામાં છે એમ જણાયા સાથે જણી તેણે કહ્યું કે તેના રાજ્યમાં મોનાની ખાણ છે એમ કહેવામાં આવે છે તે તદ્દન ગળતછે.

વધારેમાં તેણે જણાવ્યું કે તેના દેશમાં ફળનાં ઝાડો થાય છે તેમાં સારાં ફળનાં માત્ર કલિમડ ઠીક હોય છે. બરફ વધારે પડતો હોવાથી ત્યાં શીયાળો ધણો જ સખ હોય છે. બાજુ સધી ત્યાંના વડનીઓ હિંદુ મૂર્તિ-પૂજક હતા પરંતુ હાલ તો તેના મોતાના સુદા ધણા લોકોએ ધર્મધર્મ મ-ર્મનો સ્વીકાર કરેલો છે અને તેઓ મુસલમાનોની ઈરામગા રહેતી મુખ્યત્વે કરીને શીયા જાતના છે.

સત્તર અથવા અઠાર વર્ષ ઉપર શાહજહાન પાદશાહે મોટા ટિબેટને જીતવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે દષ્ટિકાંત પણ તેણે અમને કહી દીધો. કાશિમ

રતો સુખો કેટલાક લશ્કર માથે મોળ દિવસની મજલે મોઢા ટિબેટની સ-
રહદ પર આવેલા એક કિલ્લાને ઘેરો ધાવવા શક્તિમાન થયો હતો તરત જ
તે કિલ્લો ધાવ આપ્યો અને ત્યાંના માણસો ત્રાસ ખાઈ નાશી ગયા. મો-
ગલના લશ્કરે જો તેમની ખુંઠ લીધી હોત અને કેટલીક ઘણીજ વેગથી ફા-
ડતી નદીઓ ઉતરીને રાજ્યનગરને ઘેરો ઘાલ્યો હોત તો આખો ટિબેટ
તેમના હાથમાં આવત; પરંતુ શીયાળાની ઋતુ પામે આવેલી હોવાથી એ
સુખો ભય પામી ગયો અને બરફ તેમનો કાશ્મીર જવાનો માર્ગ રોકી લે-
વાની ધાસ્તી લાગી તેથી જીતેલા કિલ્લામાં કેટલાક માણસો મૂકી સુખો પાછો
ફર્યો. વળતી વસત ઋતુમાં પુનઃ જ્વારી કરવાનો વિચાર હતો પરંતુ શીયા-
ળાની ઋતુમાં જીતેલા મુલકમાંથી મોગલના માણસો કાંને બચથી કિંવા
ખેરાકની તગીથી કિલ્લો છોડીને નાશી ગયા આ પ્રમાણે ટિબેટ મોગલના
કાબુમાંથી બચી ગયો.

હાલમાં ઐરંગઝેબ પાદશાહ કાશ્મીરમાં આવેલો છે અને તેણે ટિબે-
ટના રાજાને તેનો દેશ જીતી લેવાની મમકતી આપેલી છે આ ઉપરથી તે
રાજાએ એક એલચીખાતુ અત્રે મોકલ્યું છે જેમાં એક મોટો માણસ / જુ-
આર ઘોડેસ્વાર અને દસ બાગ ખીજ માણસો છે. આ લોકો પાદશાહને
બેઠ આપવાને માટે રફ્ટિક, કસ્તૂરી અને 'ચરમ' નામના પદ્ધતિ લાવેલા
છે અને મોટા ટિબેટમાં થતી ચમરીઓ પણ તેમાં છે. મોગલો આવી ઉ-
મદા ચમરીઓને હાથીના કાન આગળ લટકાવે છે 'ચરમ' નામનો જે પદ્ધતિ
હમણા તેઓએ પાદશાહને બેઠ આપ્યો છે તે ઘણો જ ઉમદા છે. આ પ-
દ્ધતિનું મોગલ દરબારમાં ઘણું વજન અને કિમ્મત છે. એ પદ્ધતિ ઘોળા
રેખાઓવાળો લીલા રંગનો છે અને એવો મજબૂત છે કે તે હિરાની છૂકી
વગર સાફ ધઈ શકે તેમ નથી આ પદ્ધતિના પ્યાલાઓ અને રકાખીઓ
કરવામાં આવે છે. મારી પાસે એક પ્યાલો છે તેના ઉપર સુનેરી કામ ક-
રેલું છે અને તેની કિનારી પર હીરા બેસાડેલા છે. એલચીખાતા સાથે
આવેલા ટિબેટના માણસો ઉંચા પણ સુકાઈ ગયેલા અને ચીનાઓના જેવી
આછી ઠાઠીવાળા છે તેઓ આપણા વહાણવટીઓની માફક રાતી ટોપીઓ
પહેરે છે તેમના મસ્તકના ચોશાક જેવો જ તેમનો ખીખે ચોપાક છે. તેમાંના
ત્રણ ચાગની પાસે તલવાર છે બાકીનાઓનાં હથિયાર લાકડી અને મુડીઆનાં

છે. એલચીએ ઔરંગઝેબની સાથે સંધિના વિચારો કરતાં તેના રાજ્યના વતી કબૂલ કર્યું છે કે દિબ્રોટના મુખ્ય નગરમાં એક મંમજીદ બાંધવામાં આવશે અને ત્યાં દિવસમાં ત્રણતાર અદલાદની બંદગી થશે. દિબ્રોટના નાણાં ઉપર ઔરંગઝેબની છાપ પડશે અને વર્ષો વર્ષ તેને ખંડણી ભરવામાં આવશે. આ પ્રમાણે સંધિ થયા છતાં પણ દરેક માણસને ખાતરી છે કે ઔરંગઝેબ કાશ્મિરમાંથી જશે એટલે તરત જ એ સંધિનો નિકાલ થઈ જશે અને દિબ્રોટ પાછું સ્વતંત્રતા ભોગવશે. શાહજહાનના વખતમાં પણ એમ જ થયું હતું.

આ એલચીખાતાની સાથે લામા જતનો એક વૈધ પણ આવેલો હતો. હિંદુસ્તાનના બ્રાહ્મણોની માફક દિબ્રોટમાં લામાઓ ધર્મશાસ્ત્રના પ્રવર્તક અને લોકના ગુરુ ગણાય છે. એ વૈધની પાસે એક ચોપડી હતી તે મને આપવાને માટે મેં તેને ઘણો સમજાવ્યો. પણ તેણે માન્યું નહિ. એ પુસ્તકના અક્ષરો આપણા અક્ષરોને મળતા હતા અને તે મેં તેને એક શુદ્ધ કાગળ ઉપર લખી આપવાને માટે કહ્યું ત્યારે ઘણી મહેનતે તેણે લખ્યા, પરંતુ તેનો મરોડ વચ્ચે પેલી ચોપડીના અક્ષરો જોવો આવ્યો નહિ. દિબ્રોટના લોક પુનર્જન્મવાદી છે અને લામાઓ તેને બહુ માને છે આ દૈવે પણ તેવા ચમત્કારની ઘણી વાતો અને કહી હતી. જેમાં એક વાતમાં તો તેણે મને જણાવ્યું હતું કે જ્યારે તેમનો હેસ્તો મોટો થઈ ગયો ત્યારે તેણે તેમને કહ્યું હતું કે હું એક નાના બાળકમાં પ્રવેશ કરીશ અને જ્યારે હું મોટો થાક ત્યારે આના સિદ્ધાંતને માટે તમે મને જોવો જોઈએ તેવો પ્રશ્ન પુછજો, અને મારા મંડનો સામાન મને દેખાડીને પુછજો એટલે તું તમને તે જાણખી આપીશ. આ પરથી તેઓ પુનર્જન્મને કેટલો બધો પ્રજલ ગણે છે તે તમારા જણવામાં આવશે. એક વાર એક કાશ્મિરના વેપારીને લઈ હું એ એલચી પાસે ગયો હતો. મારી માથેનો વેપારી દિબ્રોટની બાજુ જાયો હતો. મેં તેના દેશ સંબંધી કેટલાક મવાલો પુછ્યા પરંતુ તેમાં તે મને કશું પણ નવું જણાવી શક્યો નહિ તેણે જણાવ્યું કે દિબ્રોટ દેશનો ઘણો ખરાબાગ વર્ષમાં ઘગભગ સાત માસ સુધી બરફથી ઢંકાયેલો રહે છે. દિબ્રોટને તાતારની સાથે નિરંતર ઝઘડામાં રહેતું પડે છે, પરંતુ તે તાતાર લોક તે કિયા, તે, તે જણાવી શક્યો નહિ. ઉપર તેની સાથે માથાફાડ કરવામાં કંઈ સાર

નહિ હોવાથી મેં તેને વધારે પ્રશ્ન પુછવા માંડી વળ્યા.

હવે જે આમત હું તમને જણાવું છે, તે વેપારી લોક-પાસેથી જાણેલી છે. આજથી વીસ વર્ષ ઉપર કાશ્મિરના વેપારીઓ મોટા ટિબેટને રસ્તે 'કટાઇ' અથવા ચીન દેશ તરફ વણુઝાર લાઇને જતા હતા. પરંતુ જ્યારથી શાહજહાન પાદશાહે મોટા ટિબેટ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારથી તે દેશના રાજ્યોએ એ માર્ગ બંધ કર્યો છે એટલું જ નહિ, પણ કોઈ પણ કાશ્મિરના માણસને તે પોતાના દેશમાં પગ મૂકવા દેતો નથી. એ વેપારીઓની વણુઝાર કાશ્મિર, નાનો ટિબેટ મોટો ટિબેટ અને તાતારમાં થઇને ચીનની ઉત્તર સરહદના મૂલકોમાં જતી હતી. આ માર્ગ ઘણો જ વિષય છે, વણુઝાર ને પર્વતોમાં, ખરફમાં અને જંગલોમાં થઈને પસાર થવું પડતું હતું એટલું જ નહિ પણ કેટલેટ ઠેકાણે તો એક શિખર ઉપરથી બીજા શિખર ઉપર બાધેલા દોરડાંના પુલની મારફતે મુસાફરી કરવી પડતી હતી. આવા પુલને તેઓ જીલ્લાપુલ કહેતા હતા. (હાલ ગંગોદરી ગંગાનું પાણી લેવા જનાર યાત્રાળુઓ પણ શીંકા ઉપરથી જતા હતા વગરના જેવા પુલ) એ વણુઝાર ચીનના ઉત્તર પ્રદેશમાંથી કર્તુરી, ચીનાઈ કાષ્ટ, રૂપાઈ, અને મામીરોન વગેરે વસ્તુઓ લાવતી હતી. વળી તેઓ મોટા ટિબેટમાંથી કર્તુરી, સ્ફટિક અને લીસો આરસપહાડ લાવતી હતી ખીણના પ્રદેશોમાંથી તેઓ બે જાતનાં ઘણાં જ ઉમદા ઉન લાવતા હતા હાલ ઉત્તર ચીન સાથેનો વેપાર પટનાને માર્ગે લાસા જતી વણુઝારથી ચાલે છે

ઐરગઝેનને કાશ્મિરમાં આવેલો સાંબળીને કાશ્મિરથી ગુલામો, છોકરીઓ અને છોકરાઓ વેચવાને માટે કાશ્મિર આવેલા વેપારીઓની પાસેથી મેં જે હકીકત તેમના રાજ્ય સમયે મેળવી છે, તે હવે હું અત્રે લખાયાં છે. તેઓ કહે છે કે, કાશ્મિરની પૂર્વ દિશાએ ઉત્તર તરફ કાશ્મિર આવેલું છે અને ત્યાં જવાનો હુંકો માર્ગ મોટા ટિબેટમાં થઇને સહેલો તથા સિદ્ધ છે. એ રસ્તો હાલ બંધ થયેલો હોવાથી તેમને નાના ટિબેટમાં થઈ જવું આવવું પડે છે તેઓના માર્ગમાં આવતાં નગરોમાં કાશ્મિરના તાખાનું પહેલું નગર ગુરૂજ છે. આ નગર શ્રીનગરથી ચાર મંજલ છે. ત્યાંથી નાના ટિબેટના રાજ્યનગર સ્કારડુ જતાં આઠ દિવસ લાગે છે. ત્યાંથી બે દિવસે તેઓ 'શીગર' નગર જાય છે. આ શહેર પણ નાના

દિનેટમાં આવેલું છે અને તે જ નમની નદી જેનું પાણી અંધી રૂપ છે તેના ઉપર બાંધેલું છે. ત્યાંથી પંદર દિવસ સુધી નેમને નાના દિનેટની સર હા ઉપર આવેલા એક જગલમાં થઈને મુસાફરી કરવી પડે છે અને તે જગલ વટાવી ગયા પછી પંદર દિવસે તેઓ કાશગર પહોંચે છે. કાશગર પહોંચ્યાં રાજધાની નગર હતું, પરંતુ હાલ ત્યાંથી દુર્ગ મેજલને છે આવેલા ચારકામાં રાજ્યએ ગાદી નાંખી છે અને ત્યાં રહે છે. આ વેપારીઓએ અને જાણીતાં કે તેમના ગામથી ચીન જે માસની મળતે છે વજુઝાર દરેક વર્ષે ત્યાં જાય છે અને ત્યાંના માલ લઈ આવી શુ સબેગને રસ્તે તે પછી મિદી જ હાલ તરફ આવી જાય છે. બીજી વજુઝાર પટનાને રસ્તે હિંદુસ્તાન જાય છે, ખોટાને માર્ગે ચીનની વજુઝાર મુસાફરી કરે છે કે, જે સહેર કાશગરના રાજ્યનું સીમાંત નગર છે. કાશગર અને કાશિમર વચ્ચેનો રસ્તો પણ ઘણો જ વિષમ છે. બીજી કેટલીક વિ-લખનાઓ ઉપરાંત એ માર્ગમાં મેલ પોણા મેલ તો માત્ર જરૂર ઉપર થઈને જ આવતું પડે છે. એકે જગલમાં એ જરૂર મળતો નથી. અત્રેના અગાન લોક પોતાના દેશ સંબંધી પણ કંઈ વધારે જાણના ન હોવાથી હું જે હા કીકત ઉત્તર તરફનાં રાજ્યો અને દેશો વિષે મેજલી શક્યો છું તે માત્ર આ પ્રમાણે જ છે વળી મારી દક્ષીણમાં કેટલીક જૂલ પણ હશે, કારણ કે મારે તેમની સાથે દુબાઈયાઓની મારફત વાત કરવી પડી હતી, એટલે કેટલુંક દુબાઈયા માઈ ન મમજે અને કેટલુંક વેપારીઓનું મોલનું પણ મૂકી દઈને મને મમજવે. હું આ પત્ર-અરે પત્ર નો શું પણ આ આપું પુસ્તકે હવે ત્યારે આટલેથી બંધ કરું છું જે કે મને લખવાને મારે પુષ્કળ વખત કે, પરંતુ હવે તો હિંદુસ્તાન પાછા ફરીને દિલ્લી જઈશું ત્યાંથી લખીશું તો લખીશું. નમે પુછેલા પાંચ પ્રશ્નોનો ઉત્તર મને લખત મળશે તે વેળાએ કાં નો કાશિમરમાંથી કે પછી હિંદુસ્તાન ગયા પછી પણ હું લખીશ જ. હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે આવેલા સ્વર્ગ સમાન આ રમણીય પ્રદેશ કાશિમરના વર્ણનથી જ હવે હું માઈ લખાણ પૂરું કરું છું.

સમાપ્ત.

